SPECIAL ISSUE – IV : JUNE – 2020

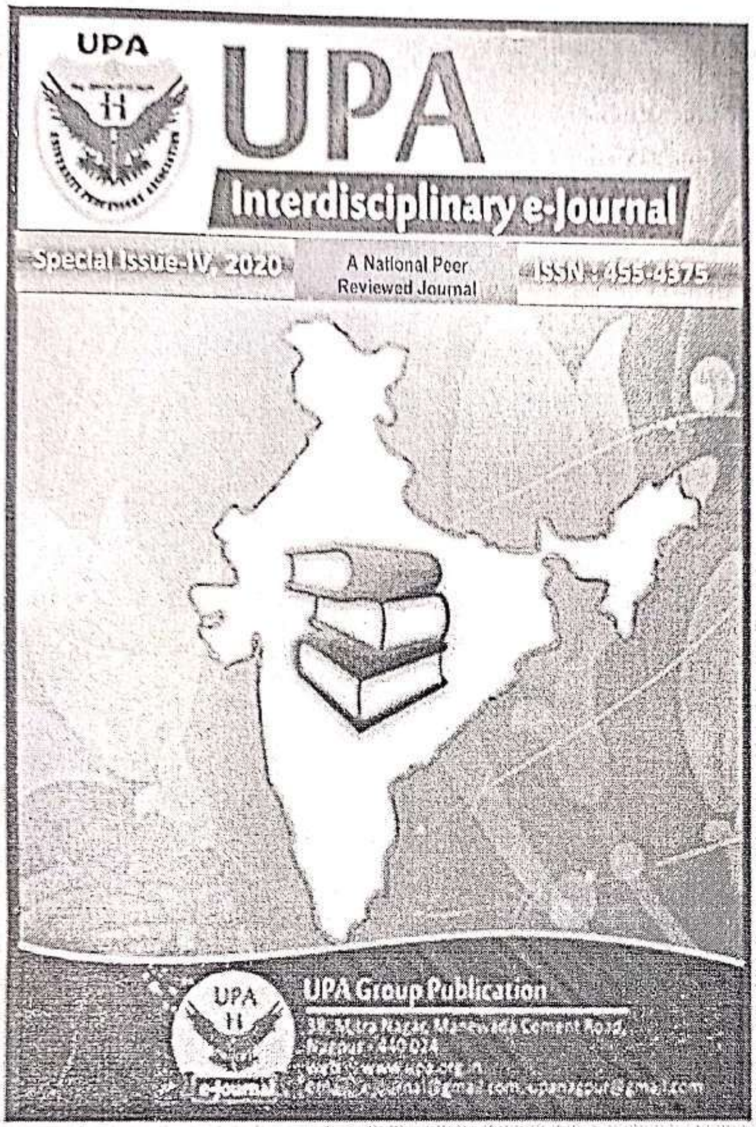

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITORS
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITOR
Dr. Ishwar Wagh

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_sp_iv
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College
Khaparkheda
June-2020

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

UPA Group Publication

In Association with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

June-2020

Special Issue – IV

(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and Computer Science)

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)	
Prof. Akash Bele (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Ishwar Wagh** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The Advisory Committee of the journal has provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

Chief Editor

Scanned with OKEN Scanner

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

UPA Group Publication

In Association with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

Advisory Board

Dr. Devendra Bhongade Principal Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram, Dist. Nagpur	Dr. Abhay Bhakte Principal S. R. B. T. College Mouda
Dr. R. G. Tale Principal B. S. W. A. & C. College Khaperkheda	Dr. Sahebrao Chavan Officiating Principal G. S. College of Commerce Wardha
Dr. Gopal Zade Head, Dept. of Commerce S. R. B. T College Mouda	Mrs. Sangita Chore Librarian B. S. W. A & C College Khaparkheda

Peer Review Committee

Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College Arvi	Dr. Yogesh Sarode Dept. of English Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram
Dr. Atul Naik S. R. B. T. College Mouda	Dr. Sandya Wankhede S. R. B. T. College Mouda
Dr. Rajendra Raut B. S. W. A. & C. College Mouda	Dr. Prakesh Neulkar S. C. A. & C. College Butibori
Dr. Ganesh Maywade Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya Hingna, Nagpur	H. L. Kharbikar ICAR Nagpur

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

Scanned with OKEN Scanner

Corona Virus (COVID-19) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. ईश्वर जणार्धन वाघ
अर्थशास्त्र विभाग
श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके
महाविद्यालयए मौदा, जि. नागपूर
Email: ishwarwagh714@gmail.com

प्राचार्य डॉ. आर.जी. टाले
अर्थशास्त्र विभाग
बॅरी. शेषराव वानखेडे आर्ट्स–कामर्स
महाविद्यालय, खापरखेडा, जि. नागपूर
Email: ramkrishnatale.gr8@gmail.com

प्रस्तावना : कोरोना व्हायरस (बवअपक.19) ही 200 वर्षातील एक विनाशकारी एक घटना आहे. कदाचित मानवाने स्वप्नात सुध्दा अशा घटनेची कल्पना केली नसेल. संपुर्ण जग बुडणार, पृथ्वी नष्ट होणार असे नेहमी म्हटले जायचे कदाचित हिच घटना असावी असे आज वाटायला लागले. या घटनेने संपूर्ण जगाला जगण्याचा एक वेगळा मार्ग दर्शविला आहे. मी लहान असतांना कुणीतरी सांगितल की पृथ्वीवर धुमकेतू पडणार व पृथ्वी नष्ट होणार त्यानंतर अचानकपणे अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा वेग वाढला कारण लोकांच्या खरेदी शक्तीत भर पडली.

परंतु सध्या घडलेली घटना हे एक आश्चर्य आहे. कोरोना व्हायरस या रोगाचा उद्रेक चीनच्या हुबेईची राजधानी वुहानमध्ये प्रथम ओळखला गेला व त्सुनामीच्या वेगाने 200 देशामध्ये पसरला तेव्हापासून जागतिक व्यापार संघटनेने (ॅभ्) 11 तारखेला सर्व जगभर असलेला म्हणून ओळखले. मार्च 2020 मध्ये या साथीचा रोगाचा भारतावर परिणाम झाला. कोरोनाव्हायरसच्या प्रभावामुळे हसतीखेळती अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली जणू काही आकाशातला तारा पृथ्वीवर आदळ्याचा भास झाला. अचानकपणे जगरूपी चालती गाडी बंद पडली श्वास थांबला मेंदुने काम करणे बंद केले यामध्ये विज्ञान हरले आणि अध्यात्मही हरले.

जेव्हा भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 24 तारखेला मध्यरात्री लॉकडाऊन घोषीत केले तसेच संपूर्ण भारत एका अंधाररूपी कोठडीत बंद झाला. परंतू दुसऱ्याच दिवशी संपूर्ण देशात अफरातफरीची परिस्थिती निर्माण झाली. सर्वीकडे आकद्रंने, हाहाकार माजला कित्येक लोक मृत्युमुखी पडले जणू अश्रुचा महासागर फुटला. त्यात वृध्द, माता, बालके यांचा बळी गेला. हे चित्र डोळ्यांनी बघतांना मन आणि शरीर यांचा संपर्क तुटल्यासारखे वाटू लागले यामुळे मानवाला या जगात स्वतःची किंमत समजली.

बवअपक.19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव :

Scanned with OKEN Scanner

अनिश्चितता आणि मागणीची कमतरता यामुळे शेअर बाजार कोसळले, उद्योग ठप्प झाले कोव्हीड–19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम होईल मुलभूत अर्थव्यवस्थेची पूर्नप्राप्ती धीमी होईल व अर्थव्यवस्था आपल्या जागेवर येण्यास दोन वर्षाचा कालावधी लागेल. कोरोना व्हायरस भारतीय अर्थव्यवस्था कोलमडू शकते कारण संपूर्ण अर्थव्यवस्था लॉकडाऊन झाल्यामुळे चलनाचा प्रवाहच बंद झाला विकासाचा वेग हा नगण्यावर आला. संपूर्ण जगात मंदी आल्यामुळे भारताची यापासून सुटका नसेल कारण अगोदरच भारतीय अर्थव्यवस्था आजारी आहे या कोवीड–19 च्या प्रभावामुळे शेती, उद्योग व सेवा तिन्ही क्षेत्राची आर्थिक प्रगती ढासळली आणि कोवीड–19 भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी दुर्भाग्याची जननी ठरली.

परंतु या कोवीड–19 मधील संपूर्ण परिस्थितीत एक आशेचा किरण आढळला की जर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर 'माझा देश माझ्या वस्तु' हा दृष्टीकोन रूजविणे, स्टॉर्ट अप इंडिया यावर भर दिला, तर भारत आत्मनिर्भर बनु शकतो यासाठी सरकारने अर्थव्यवस्था आणि सुखाच्या पुर्नप्राप्तीसाठी पाठबळ देण्यासाठी ठोस योजना ठेवल्या पाहिजेत.

परंतु या सर्व पळापळीच्या परिस्थितीत निसर्ग, पर्यावरण, वनस्पती, पशु, पक्षी, हवा, पाणी यावर शांतरूपी मऊ मखमलीची जणु काही चादरच पसरवली आहे असे वाटू लागले. काही दिवसातच पर्यावरणाचे संकलन निर्माण झाले. ओझेन छिद्राचा धोका टळला स्वच्छ आणि सुंदर पृथ्वीचे दर्शन झाले. कदाचित या पृथ्वीला स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यासाठी महिण्यातून एक दिवस जगाने लॉकडाऊन करावे ही एक दिशा प्राप्त झाली.

काळाच्या ओघात आम्ही जुन्या गोष्टी, जुनी नातेसंबंध, भावना, वरिष्ठाचा आदर, जुणे खेळ (विटीदांडू), लगोरी, लपाछूपी, डाबडूबली, मुली असेल तर लंगडी, कबड्डी, खोखो, धावणी यासारख्या खेळांमध्ये विद्यार्थी रममाण असायचे. छोटी मुले बिदांस्तपणे खेळायची व त्यामुळे त्यांचे आरोग्य सुदृढ राहायचे. काळाच्या ओघात विज्ञानाने प्रगती केली पिढीने माणुसकी गमावली पैसा कमविण्याच्या नादामध्ये आनंदाची झोळी रिकामी झाली.

परंतु कोरोना व्हायरस–19 च्या प्रभावामुळे 'जुन ते सोन' या भावनेने जगण्याची एक उमेद निर्माण झाली प्रत्येक दिवशी एक नविन आशेचा किरण घेऊन पुढचा प्रवास करण्याचे धाडस प्रत्येक जणाने निर्माण करणे कारण या उमेदीमधुनच नवीन भारताची निर्मीती होणार आहे. भारतातील प्रत्येक व्यक्तिने नवीन उद्योगामध्ये स्वतःची भागीदारी कशी निर्माण होईल उद्योगाच्या माध्यमातून मी शेअर बाजारात प्रवेश कसा करेल भांडवलाचे व्यवस्थापन, नियोजन, गुतंवणुक कशी करावयाची याकडे नवीन पिढीने दुर्लक्ष करता कामा नये.

Scanned with OKEN Scanner

अशापध्दतीने एक नविन उमेद घेऊन जर भारतीयांनी (कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्र) कार्य सुरू केले तर कदाचित जगात एक वेगळा भारत पाहायला मिळेल चीन आणि अमेरिकासारख्या अर्थव्यवस्थेला टक्कर देण्याची क्षमता निर्माण होईल फक्त गरज आहे शासनाने तातडीने उपाययोजना करण्याची असा माझा न वाकणारा, न झुकणारा आणि न मोडणारा सशक्त भारत जगामध्ये एक मिसाल बनेल युवा, दुवा आणि शिवा एकत्र आले तर उज्वल, स्वच्छ, सुंदर व आत्मनिर्भर असा भारत देश जगाच्या अर्थकारणात त्सुनामीच्या वेगाने वर गेलेला दिसेल.

उद्योग व शेतकरी यातील प्रभाव :

सर्वसाधारणपणे उद्योगात कोरोना विषाणूचा प्रभाव होता बऱ्याच उद्योगांनी आपल्या कर्मचाऱ्यांना काढून टाकले. विमान सेवा बंद झाली हळूहळू रेल्वे सेवा बंद झाली उत्पादन हा अर्थव्यवस्थेचा कणा असतो. लॉकडाऊनमुळे उत्पादनाची प्रक्रिया बंद होऊन जीवनावश्यक वस्तुच्या पुरवठयावर परिणाम झाला. यात शेवटी सर्वसाधारण समाज भरडला गेला अनेक शेतकऱ्यांचां माल घरीच पडून राहीला. फुले, फळे, भाजीपाला मात्र शेतामध्येच वाया गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान झाले. या शेतकऱ्यांना गंभीर पणे उभे करण्यासाठी रिझर्व्ह बॅंक व सरकारला विशिष्ट व ठोस पाऊले उचलण्याची गरज आहे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा कसा येईल त्याला नवीन पिक घेण्यासाठी हातात पैसा कसा येईल व त्याला नविन पिक घेण्यासाठी चालना कशी मिळेल या दिशेने पावले उचलण्याची गरज आहे. याशिवाय शेतमालावरील प्रक्रिया उद्योगसुध्दा डबघाईस आले. त्यामुळे त्यांनाही प्रवाहामध्ये आणण्याचे आव्हान सरकारपुढे आहे.

या सर्वामध्ये एक महत्वाचा सामाजिक परिणाम झाला की, लोकांमध्ये जागरूकता व माणुसकीचा गंध निर्माण झाला. त्यामुळे सामाजिक ऋणानुबंध निर्माण झाले आपली समाजव्यवस्था जर टिकवायची असेल तर कोवीड–19 या घटनेपासून बोध घेऊन आपली विचारसरणी व वर्तवणूक बदलणे गरजेचे आहे.

कोवीड–19 चा शिक्षण क्षेत्रावरील प्रभाव :

इतर क्षेत्राप्रमाणेच कोवीड–19 चा जागतिक शिक्षणक्षेत्रावर फार वाईट परिणाम झाला आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत सर्वच क्षेत्र कोवीड–19 च्या महामारीमुळे प्रभावित झाले आहे. विद्यार्थी व शिक्षक यांचे जणू नातेच तुटले आहे. यामध्ये अनेक प्रकारच्या परिक्षा रद्द करण्यात आल्या त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाविषयीचा उत्साह कमी झाला भारतासारख्या देशानी त्यातुन सावरण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली राबविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला पूर्णतः यश आले नाही. कारण आपल्याकडे शाळा किंवा महाविद्यालयामध्ये पूर्णतः सोयी सुविधा असल्याचे दिसत नाही. विद्यार्थी शाळेमध्ये येत नसल्यामुळे संस्थापकांनी त्या शाळेमध्ये असणारे

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षक यांचे पगार थांबविले त्यामुळे कोवीड–19 चा प्रभाव कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर सुध्दा झाला. त्यामुळे समाजामध्ये एक प्रकारची नकारात्मक वातावरणाची निर्मिती झाली. एकंदरीत कोवीड–19 च्या प्रभावामुळे केजी–1 ते क्युजी हे पूर्ण शिक्षणक्षेत्र प्रभावित झाले आहे. हा प्रभाव थांबविण्यासाठी शासन व तज्ञमंडळी मोठ्या प्रमाणावर प्रामाणिक प्रयत्न करित आहे.

कोवीड–19 चा श्रमिकावरील प्रभाव :

स्वातंत्र्यानंतरच्या इतिहासात कोवीड–19 अशाप्रकारची घटना ही प्रथमच घडली आहे. आज संपूर्ण देशभरात श्रमिकांचे एक जाळे निर्माण झाले कोट्यावधी लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतरीत झाले कारण तर आपल्याला रोजगार मिळेल व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटेल. सध्या शहराचा विकास झाला त्यामध्ये श्रमिकांचे मोठे योगदान आहे. देशातील रस्ते महामार्ग, लोहमार्ग यांचे जाळे विणण्यात श्रमिकांचे कार्य आहे. परंतु कोवीड–19 प्रभावामुळे त्यांच्या हातचा रोजगार गेला. त्यामुळे हे श्रमिक आपल्या स्थायी घराकडे वळले. सर्व श्रमिक आपल्या परतीचा प्रवास करतांना त्यांचे अनेक छळ झाले कुणाला साधने मिळाली नाही, कुणाला अन्न मिळाले नाही त्यामुळे उपाशीपोटी हजारो किलोमिटरचा प्रवास केला. त्यांनी आता करायचे काय? आपले पोट कसे भरायचे आपला परिवार कसा चालवायचा हा गंभीर प्रश्न समोर उभा आहे.

श्रमिकाचा रोजगार गेल्यामुळे व हाताला काम नसल्यामुळे त्यांच्या व परिवाराच्या जिवनमानावर नकारात्मक प्रभाव पडला आहे. त्यामुळे त्यांना आज शासनाच्या मदतीची अत्यंत गरज आहे.

कोवीड–19 महामारीचा आरोग्यावरील परिणाम :

कोवीड–19 ही एक जागतिक महामारिची समस्या आहे या महामारीचा लोकांच्या आरोग्यावर अत्यंत विपरित परिणाम झाला आहे. यात कित्येक लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले कित्येक जणांना मानसिक विकृती आली त्यामुळे अर्थव्यवस्थेची व राजकीय व्यवस्थेची घडी विस्कळीत झाली. या सर्व घडामोडीमुळे सामाजिक अंतर पाळणे अत्यंत आवश्यक झाले. कोवीड–19 या महामारीमुळे संपूर्ण जगाचे फार मोठे नुकसान झाले. या महामारीचा संपूर्ण मानवजातीवर नकारात्मक परिणाम झाला. जनमानसाने जीवनमान विस्कळीत झाले यामध्ये देशातला प्रत्येक नागरिक आपल्या पध्दतीने या समस्येचा सामना करू लागले. परंतु कोवीड–19 मधील संपूर्ण परिस्थितीत एक आशेचा किरण आढळला की, भारतीय नागरिकाने 'माझा देश माझ्या वस्तू' हा दृष्टीकोन रूजविला सर्वांनी देशी वस्तु वापरल्याच्या संदर्भात घोषणा दिल्या. स्टॉर्ट अप ह्यासारख्या उद्योगाचा वापर करून आत्मनिर्भर बनण्याचा

Scanned with OKEN Scanner

प्रयत्न केला. यामध्ये संपूर्ण समाजाचे आरोग्य चांगल्या प्रकारचे रहावे मृत्युचे प्रमाण कमी असावे यासाठी भारतात शर्तीचे प्रयत्न सुरू आहे.

भारतात आरोग्याच्या बाबतीत कोवीड–19 मुळे जेष्ठ वर्ग जास्त प्रभावित झाला त्यामुळे आपल्याला जेष्ठांना किंवा वृध्द वर्गांना योग्य प्रकारे सांभाळण्याची गरज आहे. त्यासाठी आम्ही सर्वांनी प्रामाणिकपणे सर्व नियमांने पालन करणे आवश्यक आहे.

कोवीड–19 चा पर्यावरणावरील प्रभाव :

कोवीड–19 च्या प्रभावामुळे देशाचे अर्थचक्र थांबले, सामाजिक व्यवस्था विस्कळीत झाली, राजकीय व्यवस्था कोलमडली, मानसिक संतुलन ढासळले, देशाच्या सिमा सिल झाल्यामुळे माणुसकी व आपूलकी याचा अस्त झाल्यासारखे वाटले परंतु या सर्व परिस्थितीत निसर्ग, पर्यावरण, वनस्पती, पशु, पक्षी, हवा, पाणी यावर मऊ, मखमलीची जणूकाही चादर पसरवली आहे. असे वाटू लागले काही दिवसातच पर्यावरणाचे संतुलन साधले गेले. ओझोन छिद्राचा धोका टळला. स्वच्छ व सुंदर पृथ्वीचे दर्शन घडले. कदाचित या पार्श्वभूमीवर सुंदर व स्वच्छ ठेवण्यासाठी महिण्यातून एक दिवस जगाने लॉकडाऊन करावा अशी एक दिशा दिसून आली परंतु कोवीड–19 च्या प्रभावामुळे जुन ते सोन या भावनेने जगण्याची एक उमेद निर्माण झाली. प्रत्येक दिवशी एक नविन आशेचा किरण घेऊन पुढचा प्रवास करतांना प्रत्येक नागरिकाने धाडस निर्माण करणे आवश्यक आहे. एकंदरीत कोवीड–19 च्या महामारीमुळे पर्यावरण यंत्रनेवर अनुकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती व उद्योग यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात फार मोठे योगदान आहे. याशिवाय श्रमिक, कर्मचारी हा अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ आहे. याशिवाय शिक्षणक्षेत्र, पर्यावरण, उद्योग, सेवाक्षेत्र, शेतीक्षेत्र यांचे विकासात फार मोठे योगदान आहे. कोवीड–19 च्या प्रभावामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली तेव्हा या अर्थव्यवस्थेची योग्य घडी बसविण्यासाठी सर्वांनी प्रामाणिक प्रयत्न कराव्याची गरज आहे.

'शेवटी असे म्हणावे लागते की,
कोवीड–19 चे निर्मुलन त्यासाठी वर्तनात परिवर्तन
करावे माणुसकीचे जतन सलामत राहील प्रायकाचे मन

हे वतन, हे वतन, हे वतन'

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भसूची

१. लोकमत, दैनिक वृत्तपत्र दिनांक ९ आणि २५ मे २०२० यामधील प्रकाशित लेख

२. https://mpra.ab.uni.muenchen.de/100530/mppa

३. Singh_is, agricultural in the time of covid-19, the hindu business-2020

४. World bank, employment in agricultural estimate 2020

५. Sing, A (2015) challenges in Indian education sector international journal of advanced research communication management, sept.2015.

६. www.indiaeducation.

७. Economicstimes. Indiatimes.com

८. www.indiatoday.in

९. https://taxguru.in/finace/impact-covid-19-indianeconomy.html

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

Two - Day 47th Annual Conference of Vidharbha Arthashastra Parishad
@ Gondwana University, Gadchiroli.
3rd & 4th February, 2024

डॉ. आर .जी. टाले
प्राचार्य, बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे, महाविद्यालय, खापरखेडा. तहसील- सावनेर, जिल्हा - नागपुर

डॉ. सुनील घुगल
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, तायवाडे कॉलेज, कोराडी. तहसील- कामठी , जिल्हा - . नागपुर

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक, कृषी, आर्थिक, व सामाजिक कार्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

ABSTRACT

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे भारतातील एक महान व्यक्तिमत्व होय त्यांच्या कार्य व कर्तुत्वाचा ठसा संपूर्ण विदर्भ महाराष्ट्र व भारतात उमटलेला दिसून येतो .त्यांनी विदर्भात शिक्षणाची गंगा गावोगांवी पोहोचवली. खेड्यापाड्यातून दौरे काढून शेतकऱ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले .डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी विदर्भातील अमरावती येथे श्री शिवाजी शिक्षण संस्था 1932 मध्ये स्थापन केली. तिचा आज विशाल वटवृक्ष झाला आहे. या संस्थेद्वारा चालू असलेल्या प्राथमिक शाळा ,उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये ,कृषी महाविद्यालय, प्रशिक्षण विद्यालय, वस्तीगृहे ,अनाथालय, व्यायाम शाळा, छात्रालये इत्यादीद्वारे विदर्भ व महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावलेली आहे. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा कार्य केले. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा विचार करण्यासाठी व मार्गदर्शन देण्यासाठी 1955 मध्ये ' भारत कृषक समाजाची स्थापना ' केली. बहुजन समाज व शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी आयुष्यभर खटपट केली. त्यांनी शेतकऱ्यांना सावकारांच्या जाचातून मुक्तता केली. कृषी बाजारपेठांमध्ये शेतकऱ्यांसाठी सोयी व सुविधा मिळवून दिल्या. सावकारी कर्जातून शेतकऱ्यांना वाचविण्यासाठी "कर्ज लवाद बिल" हे 25 ऑगस्ट १९३२ साली मांडले. शेतकऱ्यांसाठी कर्जमुक्तीच्या या कायद्याचे स्वरूप अनन्यसाधारण असे होते .या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांच्या 90% जमिनी वाचल्या ,अन्यथा शेतकरी नामशेष झाला असता. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी नोव्हेंबर 1927 च्या 13 व 14 तारखेला अमरावती येथे "वराड अस्पृश्य परिषद" भरवली .त्यांनी सार्वजनिक विहिरी अस्पृश्यांसाठी खुल्या केल्या होत्या .त्याच वर्षी त्यांनी अमरावतीचे अंबाबाई मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले करण्यासाठी सत्याग्रह केला. अमरावती येथे श्रद्धानंद छात्रालय सुरू करून सर्व धर्म व सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला. यावरून त्यांच्या सर्वधर्म व जातींच्या विषयीची आपुलकी दिसून येते .याशिवाय मागासलेल्या जातीच्या उन्नतीसाठी त्यांनी "अखिल भारतीय मागास जातीच्या संघाची " स्थापना केली होती. थोडक्यात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक सामाजिक व राजकीय कार्य हे अतिशय वाखाणण्यासारखेच आहे .या संशोधन पेपरचा उद्देश हा डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

	शैक्षणिक सामाजिक व कृषी विषयक कार्य यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे .

प्रस्तावना:-

डॉ. पंजाबराव उर्फ भाऊसाहेब देशमुख हे भारतातील एक महान व्यक्तिमत्व होय .त्यांचे मूळ गाव अमरावती जिल्ह्यातील पापड असून त्यांच्या कर्तुत्वाचा ठसा संपूर्ण विदर्भ व भारतात उमटलेला आहे .विदर्भाचे पंचप्राण म्हणूनही ते ओळखले जातात .त्यांनी येथील सर्वसामान्य जनतेची मने आकाराला आणलेली आहेत. यामुळेच त्यांच्या नुसत्या स्मरणाने देखील जनता नतमस्तक होते. येथील जनतेचे ते हृदय सम्राट आहेत असे म्हटले तर यात किंचितही अतिशयोक्ती होणार नाही .त्यांच्या कर्तुत्वाचे क्षेत्र हे विदर्भापुरतेच मर्यादित आहे असे समजणे चुकीचे आहे. संपूर्ण भारत हे त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र आहे .भारतातील शेती ,तिच्यात राबणारे शेतकरी ,त्यांची मुलेबाळे इत्यादींचे जीवन सुख - समृद्ध करण्यासाठी त्यांच्या अडीअडचणी दूर करण्यासाठी आणि त्यांच्या द्वारा भारताचे जीवन उंचावण्यासाठी अखिल भारतीय पातळीवर त्यांनी ' अखिल भारतीय कृषक समाज ' ही शेतकऱ्यांची संघटना उभी केली आहे .तिची पाळेमुळे सर्व राज्यात दूरवर पसरलेली आहेत . अखिल भारतीय कृषक समाजाचे कार्य अन्य देशातील क्षेत्र व्यापण्याला प्रारंभ झालेला आहे. जागतिक क्षेत्रात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी टाकलेली पावले नवीन असली तरी आपल्या कर्तुत्वाचे न पुसले जाणारे असे ठसे उमटतील यात शंका नाही.

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे स्वतः शेतकरी आहेत . भारतीय शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दुःख दारिद्य त्यांनी भोगले आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांचे दैन्य, अज्ञान, उपासमार, कष्ट, अवहेलना त्यांनी जवळून पाहिली आहे त्यामुळे त्यांचे हृदय पिळवटून निघाले आहे .त्यातून त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय आकाराला आले आहे . या ध्येयसिद्धीसाठीच त्यांचे परिश्रम अखंड चालू राहिले. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली त्यावेळी त्यांना काय आढळले ? तर विदर्भातील शेतकरी अत्यंत कष्टाळू ,वरून सूर्य आग ओकतो तरी शेतकरी शेतात नांगर चालवतो , घामाने ओलाचिंब होऊन कष्ट उपसतो ,त्याची बायको त्याची मुले सर्वजण शेतीत सदा सर्वकाळ राबतात, हाडाची काडे करतात आणि सर्वांसाठी अन्नधान्य निर्माण करतात .पण त्याला स्वतःला मात्र खायला नाही .पाण्याची सोय नाही. निवाऱ्याला पुरेशी जागा नाही .दुःख ,दारिद्याने गांजलेल्या, कर्जाच्या डोंगराच्या भाराखाली वाकलेला ,अज्ञानाच्या अंधकारात लोळत पडलेला ,त्यांनी फक्त कष्ट उपसायचे आणि समाजातील वरिष्ठांनी प्रतिष्ठा मिरवायची. सावकारांनी त्याचे शोषण करायचे! नशिबाला हात लावीत देवभोळेपणाने शेतकऱ्यांनी ते निमूटपणे सहन करायचे. ही गरिबी, हे शोषण, ही विषमता हे अज्ञान पाहून कुणाचे अंतकरण पिळवटून जाणार नाही? म्हणूनच पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकऱ्यांचे दुःख, दारिद्य नाहीसे होण्यासाठीच प्रथम तो शिक्षित झाला पाहिजे .स्वतःचे आणि सभोवतालच्या विश्वाच त्याला ज्ञान आले पाहिजे .स्वतःच्या परिस्थितीची आणि सामर्थ्याची त्याला जाणीव झाली पाहिजे. त्याचा आत्मा जागृत झाला पाहिजे, हे त्यांनी ओळखले. म्हणूनच अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष असताना त्यांनी शिक्षण सक्तीचे केले. शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देता याव्या म्हणून शिक्षण कर वाढविला .त्यापूर्वी खेड्यापाड्यातून दौरे काढून शेतकऱ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले, त्यांची मने वळविली. अमरावती येथे त्यांनी शिवाजी हायस्कूल मध्ये नवीन चैतन्य निर्माण केले .त्यांनी स्वतःही तेथे शिक्षण दिले. शेतकऱ्यांची संघटना करण्यासाठी' शेतकरी संघ ' स्थापन केला आणि त्याला पोषक अशा अनेक चळवळी उभ्या केल्या .त्यांनी त्या काळात स्थापन केलेले 'सदानंद छात्रालय' हे डॉक्टर पंजाबराव यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक व्यापक दृष्टिकोनाचे मूर्तिमंत प्रतिक होय. बहुजन समाजातील गोरगरीब विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी अत्यंत कमी खर्चाच्या छात्रालयाची सोय करून श्रम

प्रतिष्ठा वाढवीत असतानाच सामाजिक समतेचे विद्यार्थ्यांच्या अंतकरणात बिजारोपण करण्याचा तो महान प्रयत्न होता. कारण या छात्रालयात प्रविष्ट होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी जाती-धर्माची कोणतीच बंधने नव्हती .सर्व धर्माच्या आणि सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी तिथे मुक्त द्वार होते आणि प्रत्येकाला पडणारा खर्च फक्त साडेचार आणे एवढा होता. हे श्रद्धानंद छात्रालय म्हणजे डॉक्टर पंजाबराव यांच्या जीवीचा जिव्हाळा होय. याच जिव्हाळ्याने डॉक्टर पंजाबराव यांनी उभे केलेले दुसरे कर्तुत्व 'श्री शिवाजी शिक्षण संस्था' ही होय. 1932 साली त्यांनी लावलेल्या या रोपट्याचे आज विशाल वटवृक्षात रूपांतर झाले आहे .त्यांच्या अनेक फांद्या आज स्वतंत्र संस्थांप्रमाणे वाढुन बद्धमूल झालेल्या आहेत. श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या द्वारे चालू असलेल्या प्राथमिक शाळा ,उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये, प्रशिक्षण विद्यालय ,वस्तीगृहे अनाथालय, व्यायाम शाळा इत्यादींच्या द्वारे अनेक शाखांनी भरलेल्या या वटवृक्षाच्या सावलीत कितीतरी विद्यार्थी विसावत आहे. याला गणितच नाही. या विद्यावृक्षाच्या प्रत्येक दाहाडीवर असंख्य पाखरांची किलबिल सदैव चालू असते. भाऊसाहेबांनी केलेले शिक्षण विषयक कार्य खरोखरच फार मोठे आणि महत्त्वपूर्ण आहे. डॉक्टर पंजाबरावांनी कृषी मंत्री असताना केलेले कार्य म्हणजे कर्ज लवादाचा कायदा .कर्जाच्या समुद्रात गटनगड्या खात असलेल्या शेतकऱ्यांना त्यांनी केवढा आधार दिला आणि कर्जात गहाण पडलेली शेती त्यामुळे कशी वाचवता आली हे अभ्यासले म्हणजेच डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या क्रांतिकारक प्रतिभेची खरी कल्पना येते. हा कर्ज लवाद कायदा म्हणजे शेतकऱ्यांना मिळालेले ईश्वरी वरदान होय असेच म्हणावे लागेल.

नंतर च्या काळात सर्वात प्रथम पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांना कृषिमंत्री म्हणून स्थान मिळाले. दिल्लीच्या राजकारणात डॉ. पंजाबराव यांच्या कर्तुत्वाला अधिक अवसर मिळाला. त्यांची दृष्टी अधिक व्यापक झाली. लोकसभेचे सभासद असताना मागासलेल्या जातीसाठी त्यांनी केलेले कार्य विशेष महत्त्वाचे आहे .या कार्यातूनच ' अखिल भारतीय मागास जाती संघ 'आकाराला आला .त्यांच्या कार्यामुळे अनेक उपेक्षित समाजांना शिक्षण विषयक सवलती मिळून त्यांच्यात नवजीवन संचरले .सर्वांना अन्न मिळावे म्हणून "लक्ष भोजन" योजना (Meals for Millions)त्यांनी अस्तित्वात आणली. भारताचे कृषिमंत्री असताना अधिक धान्य पिकविण्याच्या उद्देशाने जपानी भात शेतीचा त्यांनी केलेला प्रयोग व त्यासाठी केलेले देशव्यापी आंदोलन यांचा कोणालाही विसर पडणे शक्य नाही. त्यांनी त्यांच्या कार्यकाळात 'आंतरराष्ट्रीय अन्न व कृषी परिषद' दिल्ली येथे भरवून संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेतले. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या ध्येय धोरणानुसार महात्मा गांधी प्रणित स्वातंत्र्याच्या कार्यक्रमाला सुद्धा हातभार लावला. स्वातंत्र्यप्रीती आणि राष्ट्राभिमान यांना त्यांच्या अंतकरणात सदैव सर्वव्यापी स्थान मिळालेले आहे. दीनदुबळ्यांची व गोरगरिबांची तसेच रंजल्या गांजल्यांची सेवा यासाठी त्यांनी आपले सर्वस्व समर्पण केले आहे.

डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांचा स्वतःचा आणि त्यांच्या सतपुत्राचा आंतरजातीय विवाह या घटनांमध्ये सामाजिक समतेच्या त्यांच्या व्यापक दृष्टिकोनाचीच पार्श्वभूमी आहे असे दिसते .सौ विमलाताई देशमुख यांच्या रूपाने त्यांना ध्येयनिष्ठ सेवारत अशी सहधर्मचारिणी लाभली हे त्यांचे खरोखरच महाभाग्य होय. किंबहुना डॉ. पंजाबरावांच्या संपर्कात आल्याबरोबर सौ. विमलाबाईचेही जीवन आपल्या पतीप्रमाणे सेवामय बनले. लौकिक प्रपंच सांभाळून त्यांनी डॉ. पंजाबरावांना आपल्या कार्यात व्यस्त राहण्यासाठी बहुमोल अवसर प्राप्त करून दिला. सहधर्मचारिणी ही कर्तुत्ववान पुरुषांच्या जीवनातील फार मोठी शक्ती होय .सौ. विमलाताई च्या स्वरूपात डॉ. पंजाबरावांना ती शक्ती मिळाली पण विशेष हे की या व्यक्तीलाही त्यांनी समाज सेवाभिमुख बनवून आपल्या जीवनात एकरूप करून सोडले.

भारतातील शेतकरी क्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जाणारे डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांचा भारताच्या

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

विकासामध्ये मोलाचा वाटा आहे . डॉ. पंजाबराव देशमुख हे कृषी क्षेत्रामध्ये त्यांनी जे योगदान दिलं त्यामुळे आज कृषी क्षेत्रामध्ये बरीच सुधारणा पाहायला मिळाली भाऊसाहेब ही एक समाजसेवक आणि राजकारणी सुद्धा होते तसेच शेतकरी बांधवांसाठी भाऊसाहेबांनी केलेले कार्य तर आवाक्या बाहेरच आहे .भाऊसाहेब हे भारतीय शेतकऱ्यांचे नेते होते. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म पापड या अमरावती जिल्ह्यातील छोट्याशा गावातला आहे 27 डिसेंबर इसवीसन 1898 रोजी पंजाबराव देशमुख यांनी एका क्षत्रिय मराठा कुटुंबामध्ये जन्म घेतला .पंजाबराव यांचे मूळ आडनाव कदम असे होते. भाऊसाहेब हे पंजाबराव देशमुख यांचे टोपण नाव होते .घरामध्ये अठरा विश्व दारिद्र्य होतं ,घराची आर्थिक परिस्थिती अतिशय खालावलेली होती .तरीही पंजाबराव देशमुख यांनी शिक्षण घेण्याचा निर्णय घेतला .गावातल्या शाळेमध्ये पंजाबराव देशमुख यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झालं. पुढील शिक्षणासाठी हे कारंजा लाड आणि सोनगाव येथे गेले .येथे अमरावतीमध्ये हिंदू हायस्कूल आणि पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयात पंजाबराव देशमुख यांनी त्यांचेपुढील शिक्षण पूर्ण केलं .त्याकाळी भारतामध्ये उच्च शिक्षण उपलब्ध नसल्याने पंजाबराव देशमुख यांना उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला जावं लागलं परंतु त्यांच्या घरची परिस्थिती इतकीही चांगली नव्हती की ते इंग्लंडला अभ्यासासाठी जाऊ शकतील .त्यांनी पैसे जमा केले आणि इंग्लंड गाठलं .उच्च शिक्षणासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी इंग्लंड तर गाठलं परंतु तिकडच्या बदललेल्या वेळा, हवामान ,नवीन माणसे या सगळ्यांशी त्यांना मिळत करून घेण्याची गरज होती .पंजाबराव देशमुख यांनी संस्कृत मध्ये पदवी मिळवली. पंजाबराव देशमुख यांच्याकडे बॅरिस्टरची पदवी देखील आहे. "वैदिक वाङ्मयात धर्माचा उगम आणि विकास व त्यांचा परस्पर संबंध " यावर त्यांनी डॉक्टरेट ही पदवी मिळवली. संस्कृत ही भारतीय भाषा. त्या भाषेत पंजाबराव एम.ए .झालेत ते इंग्लंडमध्ये आणि तेथेच डी.फिल. सुद्धा झाले.डी.फिल.साठी प्रबंध लेखन सुरू असतानाच बॅरिस्टरची ही अंतिम परीक्षा झाली. या परीक्षेतही पंजाबराव उत्कृष्टपणे उत्तीर्ण झाले ,यशस्वी झाले. श्रम केले की यश हमखास मिळतेच हा विश्वास वृद्धिंगत झाला. पंजाबराव देशमुख (कदम) पापडकर बॅरिस्टर होण्यासाठी इंग्लंडला गेले होते .एका खऱ्याखुऱ्या अभ्यासू प्राध्यापकाच्या संपर्कात आले .त्या प्राध्यापकाने सर्वच प्रकारचे मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच पंजाबराव -

मास्टर झाले संस्कृतात ,
बॅरिस्टर झाले कायद्यात ,
पंडित आचार्य झाले संस्कृत वाङ्मयात,
हे सारे सारे एका
शिष्यवृत्तीने केले .

शिष्यवृत्तीचे महत्व डॉ. पंजाबरावांना जसजसे कळले तसतसे ते शिक्षणात अग्रेसर होत गेले .तसतसे शिष्यवृत्तीचे महत्व आणखी वाढत गेले. इंग्लंडमध्ये असतानाच त्यांच्या शिष्यवृत्ती संबंधीच्या विचाराने गती घेतली. स्वतः सारखीच पैशाअभावी असंख्य शेतकऱ्यांच्या , ग्रामिनांच्या होतकरू हुशार मुलांची जी मुस्कटदाबी होते, त्यातून बाहेर निघण्यासाठी डॉ. पंजाबरावांना उपाय गवसला होता , तो होता शिष्यवृत्ती देण्याचा .इतरांना आर्थिक मदत करण्याचा .डॉ.पंजाबरावांनी अगदी सुरुवातीपासूनच इतर गरीब होतकरू, शैक्षणिक इच्छुक मुलांना आर्थिक मदत केली ती शिवाजी संस्थेकडूनच .इसवी सन 1924 मध्ये पंजाबराव देशमुख यांचा विवाह सुवर्ण समाजातील विमल वैद्य यांच्याशी झाला हा विवाह एक आंतरजातीय विवाह ठरला.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

1.डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.

2. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी कृषी क्षेत्रात केलेल्या सुधारणात्मक कार्याचा आढावा घेणे.

Scanned with OKEN Scanner

3.डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या राजकीय जीवनातील व सामाजिक विकासातील केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहिते :-

1. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलेल्या शिक्षण विषयक कार्यामुळे विदर्भ व देशाच्या शैक्षणिक विकासाला प्रगतीपथावर नेण्यास मोलाची मदत झाली.

2. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकरी, कृषी व सामाजिक केलेले कार्य अद्वितीय असे आहे.

संशोधन पद्धती :-

या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे .त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिक ,वर्तमानपत्रे तसेच इंटरनेटच्या वेबसाईटचा वापर करण्यात आलेला आहे .

डॉक्टर भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य:-

आपल्या महाराष्ट्रामध्ये शिक्षणाचे रोपट लावण्याचे काम डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलं .सर्वांनी शिक्षण घेऊन राज्याचा, देशाचा विकास साधावा अशी त्यांची इच्छा होती. त्यासाठी डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी इसवी सन 1931 मध्ये अमरावती येथे शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली . ही एक शिक्षण संस्था आहे. आणि शिक्षण संस्था महाराष्ट्रातील दुसऱ्या क्रमांकाची शिक्षण संस्था ठरली आहे. या शिक्षण संस्थेमध्ये 24 पदवी महाविद्यालय तर 54 इंटरमीडिएट महाविद्यालय आहेत. याशिवाय 75 हायस्कूल आणि 35 वस्तीगृह समाविष्ट आहेत . गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे म्हणून सन 1936 मध्ये गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी "श्रद्धा आनंद " वस्तीगृह स्थापन केले . त्या काळात शिक्षणाला फारसं महत्त्व दिलं जायचं नाही. परंतु डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे स्वतः सुशिक्षित व्यक्ती होते आणि त्यांना शिक्षणाचे फायदे चांगलेच माहीत होते . याशिवाय शिक्षण हा आपल्या सगळ्यांचा मूलभूत मानवी अधिकार आहे. शिक्षण ही आपली गरज आहे. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी अनेक शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या. इसवी सन 1950 मध्ये पुण्यामध्ये डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी लोक विद्यापीठ स्थापन केले. इसवी सन 1956 मध्ये देशमुख यांनी अखिल भारतीय दलित महासंघाची स्थापना सुद्धा केली.

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक कार्य:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतामध्ये 75 टक्के लोक कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. जो शेतकरी जगाचा पोशिंदा मानला जातो. ज्याच्यामुळे आपल्या सगळ्यांपर्यंत अन्नधान्याचा पुरवठा केला जातो परंतु शेतकरी वर्ग संघटित नसल्यामुळे त्यांच्या बाजूने आवाज उठवणारा कोणी नव्हते आणि प्रत्येक गोष्टींमध्ये शेतकरी वर्गाची लूटमार केली जायची. त्यांना लुबाडल जायचं.

शेतकरी शेतात राबतो घाम गाळतो. म्हणूनच सुखाचे दोन घास आपल्या सर्वांच्या पोटात जातात ही जाणीव डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी संपूर्ण समाजाला करून दिली आहे. 7 फेब्रुवारी 1955 रोजी डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी भारतामध्ये भारत कृषक समाजाची स्थापना केली. शेतकरी बांधवांना पंजाबराव देशमुख यांनी राष्ट्रीय स्तरावर व्यासपीठ निर्माण करून दिलं. शेतकऱ्यांना शेतीला मुबलक धान्य मिळावं , शेतीच्या नवीन नवीन योजना कल्पना त्यांच्यापर्यंत पोहोचाव्यात म्हणून कृषी विद्यापीठ सुरू केले. आज अकोला येथे डॉक्टर पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ शेतकरी बांधवांसाठी कार्यरत आहे . इसवी सन 1927 मध्ये डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकरी समाजाला चालना देण्यासाठी 'महाराष्ट्र केसरी ' नावाचं मराठी वृत्तपत्र सुरू केले. शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर असणारा कर्जाचा डोंगर कमी व्हावा म्हणून पंजाबराव देशमुख यांनी 1933 मध्ये कर्जमाफी अधिनियम मंजूर करण्यामध्ये खूप मोठे योगदान दिले आहे .त्यामुळे शेतकऱ्यांना कर्जाच्या जातून मुक्त केले जाईल .पंजाबराव देशमुख यांनी इसवी सन 1927 मध्ये शेतकरी संघाची

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

स्थापना केली. इसवी सन 1955 मध्ये राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी व विक्री महासंघ स्थापन केलं. 11 डिसेंबर 1959 ते फेब्रुवारी 1960 या दरम्यान डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी भव्य दिव्य असं जागतिक कृषी प्रदर्शन नवी दिल्ली येथे आयोजित केलं होतं . हे प्रदर्शन साधारण शंभर एकर जागेमध्ये आयोजित करण्यात आले होते. याशिवाय कृषी क्रांतीच्या इतिहासामध्ये या प्रदर्शनाचा मोलाचा वाटा आहे.[1]

भारत कृषक समाजाची स्थापना:-

शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा विचार करण्यासाठी आणि त्यांना निरनिराळ्याबाबत्ती योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी 1955 मध्ये भारत कृषक समाजाची स्थापना केली. त्यांच्या विद्यमाने 'राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी विक्री संघाची ' स्थापना झाली . याशिवाय भारत कृषक समाजाने आणखी काही संस्था स्थापन करून येथील शेती व्यवसायाला आधुनिक स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे व शेतकऱ्यांच्या अडीअडचणींचे निवारण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले महाराष्ट्रातील एकूण सहकारी चळवळीच्या विकासातील व त्यातही शेती क्षेत्रातील सहकारी चळवळीच्या विकासातील पंजाबरावांचे योगदान अतिशय मोलाचे आहे .डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे विदर्भातील बहुजन समाजाचे एक प्रमुख नेते होते. त्यांनी बहुजन समाजाच्या व शेतकरी वर्गाच्या उन्नतीसाठी अतिशय महत्त्वपूर्ण असे कार्य केले . बहुजन समाजाला जागृत करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर खटपट केली . विदर्भातील बहुजन समाजाच्या जागृतीचे श्रेय त्यांच्याकडेच जाते .महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज , कर्मवीर भाऊराव पाटील यांसारख्या समाजसुधारकांनी बहुजन समाजास जागृत करून त्यांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा करण्याचे जे बहुमोल कार्य केले तोच वारसा डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी पुढे चालविला, म्हणून महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या शिल्पकारांमध्ये त्यांचा समावेश केला जातो.[2]

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या प्रयत्नामुळे सावकारांच्या जाचा तून शेतकऱ्यांची मुक्तता:-

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख अमरावतीच्या कापूस बाजार समितीचे अध्यक्ष झाले. कापसाच्या व्यवहारात मूलभूत सुधारणा झाल्या. कापूस मोजण्यासाठी तीन पाणी पावती पुस्तके तयार करण्यात आली. आणि त्यावर अडते, खरेदीदार व विक्रेता शेतकरी यांच्या सह्या आवश्यक ठरल्या. विक्री व्यवहारातील फसवणूक बंद झाली. दलालीचे परवाने कष्टकऱ्यांनाही देण्याची सोय झाली .बाजारातच बैल बंड्या सोडण्याची व शेतकऱ्यांना विश्रांतीची सोय करण्यात आली. ग्रामीण मुलांच्या शिक्षणासाठी बाजार समितीच्या निधीतून शिक्षण संस्थांना देणग्या देण्याची ही तरतूद केली. या निधीतूनच श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेकडे पैसा पाठविण्यात आला.' कॉटन मार्केट धर्मादाय फंड' ही संस्था कापूस बाजार समितीच्या नियंत्रणाखालीच असल्यामुळे संस्थेच्या साऱ्या इमारती श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या श्रद्धा नंद बोर्डिंग करिता उपयोगात आणल्या. या इमारतीचे भाडे सुद्धा शिवाजी संस्थेला द्यावे लागत नसे. को-ऑपरेटिव्ह अडत सोसायटी हे बँकेचे रजिस्टर सहकारी दुकान त्यांच्या सत्तेखाली आले. डॉ. पंजाबराव १९३७ पर्यंत कापूस बाजार समितीच्या अध्यक्षपदावर होते. वऱ्हाड देश पांढऱ्या सोन्यासाठी म्हणजेच कापसासाठी पौराणिक काळापासून प्रसिद्ध आहे. 1914 च्या आसपास कापसाचा भाव 250 रुपये प्रतिखंडी होता परंतु 1920 नंतर कापूस बाजारात मंदीची प्रचंड लाट आली आणि कापसाचा भाव एकदम 25 रुपयांपर्यंत घसरला .1918 साली देशात महादुष्काळ पडला. या दुष्काळात राजस्थान - मारवाडा तून जे लोक वऱ्हाडात आले त्यांनी कंजूषीने राहून धन जमविले व त्यातूनच सावकारी सुरू केली .वऱ्हाडातील कास्तकार हळूहळू ह्या 'सावकारी पाशा' त अडकले. सावकार कोर्टातून डिक्री मिळवून शेतकऱ्यांच्या गा, म्हशी, बैल, भांडी ,घरावरचे तीन पत्रे जप्ती आणून हर्रास करत. बँकाही हर्राशी राशी करत .शेतसारा भरण्याची कुवतही शेतकऱ्यांमध्ये राहिली नव्हती. पंजाबराव यांनी हा प्रश्न उचलून धरला. यासाठी

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

त्यांनी 25 ऑगस्ट 1932 रोजी कर्ज लवाद बिल (Debt conciliation bill) मांडले . 20 ऑगस्ट 1932 च्या राजपत्रात हे विधेयक प्रसिद्ध झाले . पण तत्पूर्वीच ७ ऑगस्ट ला एका दैनिकाने अग्रलेख लिहून विधेयकातील तपशील उघड केला .यामुळे हितसंबंधी सावकार, अधिकारी , प्रस्थापित लोक भडकले आणि हे बिल जनमत चाचणीसाठी लोकांपुढे ठेवण्याचा आग्रह धरला .ज्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठी हे बिल मांडले गेले होते , ते शेतकरीच विरोधकांनी दीकभ्रमित करून टाकले. सावकारांच्या तोंडून वर्तमानपत्र बोलायला लागली की, हे बिल पास झाले तर शेतकऱ्यांना पैशाची गरज पडेल तेव्हा कोणी दारातही उभे करणार नाही. या विधेयकाला 14 संघटनांनी विरोध केला. विरोधी वातावरण तयार करण्यात आले. कर्जमुक्तीच्या या 26 कलमी विधेयकाला 70 दुरुस्त्या जोडण्यात आल्या . ह्या बिलाने दुष्परिणाम होतील, सामाजिक व भावनात्मक एक्य भंग पावेल, सावकार व कर्जदार यांच्या नैतिक व्यवहारासंबंधी सरकारने ढवळाढवळ करणे अन्यायाचे आहे, असे फसवे युक्तिवाद करण्यात आले.

कर्जमुक्तीच्या या कायद्याचे स्वरूप वस्तूतः अनन्य साधारण होते. धनको व ऋणको पैकी कोणालाही कर्जाच्या निकालासंबंधी अर्ज करण्याचा अधिकार होता .वरच्या कोर्टात अपील/ रिव्हीजन करण्याचा अधिकार नव्हता .उभयपक्षांना वकील ठेवण्याची बंदी होती. कोर्टाचा निर्णय अंतिम ठेवून कर्जफिडीचे हप्ते बांधले होते. पंजाबरावांनी या विधेयकासाठी सभा संमेलने घेऊन जागृतीचा वनवा पेटविला. दिनांक 25 ऑगस्ट 1932 पासून 26 जानेवारी 1933 पर्यंत हे विधेयक कायदेमंडळासमोर होते. शेवटच्या वाचनानंतर कायदेमंडळाने हे बिल पारित केले .परंतु या कायद्यात एक त्रुटी राहून गेली. वऱ्हाड मूलतः निजामाच्या मालकीचा होता. फक्त व्यवस्थेसाठी इंग्रजांकडे असलेला म्हणून वऱ्हाडाला या कायद्याच्या कक्षेतून वगळण्यात आले. अखेरीस सर लाईड गोवेन ,कमिशनर ग्रीन फील्ड यांच्या सहकार्यामुळे पंजाब रावांना या विधेयकाच्या पारित होण्यात यश मिळाले .अमरावती जिल्हा कौन्सिलच्या सभागृहात हा कायदा वऱ्हाडच्या चारही जिल्ह्यांमध्ये लागू करण्यात आला. या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांची 90% जमीन वाचली. पूर्वी फेडलेल्या कर्जाची रक्कम वजा करून उरलेल्या रकमेचे सालांना हप्ते पाडण्यात आले. निवाडा शेतकऱ्यांच्याच बाजूने होऊ लागला. कास्तकरांच्या कर्जकर्दमाचे हे करुणाष्टक अखेर पंजाबरावांनीच संपविले .कृषक क्रांतीच्या या भूमिपुत्राचे हे विधेयक पास झाले नसते तर महाराष्ट्रात शेतकरी वर्गच नामशेष झाला असता. बिहार सारखे येथेही फक्त जमीनदार व मजूर असे दोनच वर्ग राहिले असते.[3]

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी ओबीसी साठी केलेले कार्य :-

डॉ. पंजाबराव देशमुख केंद्रीय मंत्री असताना अंदाजपत्रकात त्यांना मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी दोन लाख रुपयांच्या खर्चाची तरतूद आढळली. ही रक्कम मात्र कधीच खर्ची पडत नसे. ही बाब त्यांनी पंतप्रधान नेहरूंच्या लक्षात आणून दिली. नेहरूंनी त्या खर्चाच्या तरतुदीची व्यवस्था करण्यासाठी पंजाबरावांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. पंजाबराव मागासवर्गीय शिष्यवृत्ती समितीचे अध्यक्ष झाल्यावर त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बाबू जगजीवन राम यांच्यासोबत बिहारचा दौरा केला . त्यात पंजाबरावांना असे आढळून आले, की अनुसूचित जाती जमाती प्रमाणेच इतर जाती ही शैक्षणिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या तेवढ्याच मागासलेल्या आहेत. डॉ.पंजाबरावांनी " बॅकवर्ड क्लासेस फेडरेशन " नावाची संस्था स्थापन केली. बाबू जगजीवनराम यांच्यासह फेडरेशनची अनेक अधिवेशने उभयतांच्या अध्यक्षतेखाली भारतात पार पडली. काका कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भारत सरकारने एक चौकशी कमिशन नेमले, आणि अदर बॅकवर्ड कास्टच्या स्कॉलरशिप मंजूर करून घेतल्या . हे विधेयक संसदेत आले त्यावेळी आंबेडकरांनी डॉ.पंजाबरावांना काही

Scanned with OKEN Scanner

सूचना केल्या. भारत सरकारने डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांच्या नावावर काही भागांमध्ये सहा शासकीय वस्तीगृहे चालवली. यापैकी दोन बॅकवर्ड क्लासेस होस्टेल अमरावती व नागपूरला चालू होती .पंजाबराव देशमुखांनी एकट्याने केलेल्या प्रयत्नांमुळे आणि कर्तुत्वामुळे भारत सरकारची दोन लाख रुपयांची तरतूद तीस लाख रुपयांपर्यंत गेली. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सुद्धा त्यांनी अदर बॅकवर्ड कास्ट (O.B.C.)साठी राखीव जागा मंजूर करून घेतल्या. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे प्रामुख्याने राजकीय नेते म्हणून ओळखले तरी त्यांनी सामाजिक क्षेत्रातही मोलाची कामगिरी बजावली होती .समाजातील अनिष्ट चालीरीती व रुढी नष्ट करण्यासाठी त्यांनी बराच प्रयत्न केला होता. हिंदू धर्मातील जाति-भेदाला त्यांनी विरोध केला होता. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी सामाजिक विषमते विरुद्ध विशेषतः अस्पृश्यतेचा निवारणासाठी अमानुष प्रथे विरुद्ध आवाज उठविला. नोव्हेंबर 1927 च्या 13 व 14 या तारखांना त्यांच्याच प्रयत्नातून अमरावतीतील इंद्र भुवन थिएटर मध्ये ' वऱ्हाड अस्पृश्य परिषद ' भरविण्यात आली. या परिषदेचे अध्यक्ष स्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भूषविले होते . सन 1928 मध्ये अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाल्यावर त्यांनी सार्वजनिक विहिरी अस्पृश्यांसाठी खुल्या केल्या होत्या. त्या वर्षीच त्यांनी अमरावतीचे अंबाबाई मंदिर अस्पृश्यांना खुले करावे म्हणून सत्याग्रह केला होता. महाराष्ट्रात गांधीवादी कार्यकर्त्यांनी मंदिर प्रवेशाची चळवळ हाती घेण्याच्या अगोदरच डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी या कार्याला आरंभ केला होता यावरून त्यांना अस्पृश्यांच्या प्रश्नांविषयी वाटत असलेली तळमळ स्पष्ट होते. अमरावती येथे त्यांनी श्रद्धानंद छात्रालय सुरू केलं होतं. या छात्रालयात सर्व जाती धर्माच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत असे. याशिवाय मागासलेल्या जाती जमातींचा उन्नतीसाठी त्यांनी ' अखिल भारतीय मागास जाती संघाची ' स्थापना केली होती.[4]

निष्कर्ष:-

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलेल्या कृषी विषयक तसेच शैक्षणिक विषयक कार्यामुळे विदर्भ व भारताच्या शैक्षणिक विकासाला प्रगतीपथावर नेण्यास मोलाची मदत झाली .तसेच डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलेले सामाजिक कार्य हे अद्वितीय असे होते. हे सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1.inmarathi.net

2. alaukikmarathi.com

3. अंधारे रमेश," डॉक्टर पंजाबराव देशमुख: जीवनकालपट", ग्रंथाली मुद्रण सुविधा केंद्र प्रकाशन, दादर (प.) मुंबई, क्रमांक 20, प्रथम आवृत्ती 10 जुलै 2008, पृ.१९ ते २१

4. alaukikmarathi.com

5. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, "सामाजिक संशोधन पद्धती " श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर .पृष्ठ 87 ते 94

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

त्यांनी 25 ऑगस्ट 1932 रोजी कर्ज लवाद बिल (Debt conciliation bill) मांडले . 20 ऑगस्ट 1932 च्या राजपत्रात हे विधेयक प्रसिद्ध झाले . पण तत्पूर्वीच ७ ऑगस्ट ला एका दैनिकाने अग्रलेख लिहून विधेयकातील तपशील उघड केला .यामुळे हितसंबंधी सावकार, अधिकारी , प्रस्थापित लोक भडकले आणि हे बिल जनमत चाचणीसाठी लोकांपुढे ठेवण्याचा आग्रह धरला .ज्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठी हे बिल मांडले गेले होते , ते शेतकरीच विरोधकांनी' दीकभ्रमित करून टाकले. सावकारांच्या तोंडून वर्तमानपत्र बोलायला लागली की, हे बिल पास झाले तर शेतकऱ्यांना पैशाची गरज पडेल तेव्हा कोणी दारातही उभे करणार नाही. या विधेयकाला 14 संघटनांनी विरोध केला. विरोधी वातावरण तयार करण्यात आले. कर्जमुक्तीच्या या 26 कलमी विधेयकाला 70 दुरुस्त्या जोडण्यात आल्या . ह्या बिलाने दुष्परिणाम होतील, सामाजिक व भावनात्मक एक्य भंग पावेल, सावकार व कर्जदार यांच्या नैतिक व्यवहारासंबंधी सरकारने ढवळाढवळ करणे अन्यायाचे आहे, असे फसवे युक्तिवाद करण्यात आले.

कर्जमुक्तीच्या या कायद्याचे स्वरूप वस्तूतः अनन्य साधारण होते. धनको व ऋणको पैकी कोणालाही कर्जाच्या निकालासंबंधी अर्ज करण्याचा अधिकार होता .वरच्या कोर्टात अपील/ रिव्हीजन करण्याचा अधिकार नव्हता .उभयपक्षांना वकील ठेवण्याची बंदी होती. कोर्टाचा निर्णय अंतिम ठेवून कर्जफेडीचे हप्ते बांधले होते. पंजाबरावांनी या विधेयकासाठी सभा संमेलने घेऊन जागृतीचा वनवा पेटविला. दिनांक 25 ऑगस्ट 1932 पासून 26 जानेवारी 1933 पर्यंत हे विधेयक कायदेमंडळासमोर होते. शेवटच्या वाचनानंतर कायदेमंडळाने हे बिल पारित केले .परंतु या कायद्यात एक त्रुटी राहून गेली. वऱ्हाड मूलतः निजामाच्या मालकीचा होता. फक्त व्यवस्थेसाठी इंग्रजांकडे असलेला म्हणून वऱ्हाडाला या कायद्याच्या कक्षेतून वगळण्यात आले. अखेरीस सर लाईड गोवेन ,कमिशनर ग्रीन फील्ड यांच्या सहकार्यामुळे पंजाब रावांना या विधेयकाच्या पारित होण्यात यश मिळाले .अमरावती जिल्हा कौन्सिलच्या सभागृहात हा कायदा वऱ्हाडच्या चारही जिल्ह्यांमध्ये लागू करण्यात आला. या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांची 90% जमीन वाचली. पूर्वी फेडलेल्या कर्जाची रक्कम वजा करून उरलेल्या रकमेचे सालांना हप्ते पाडण्यात आले. निवाडा शेतकऱ्यांच्याच बाजूने होऊ लागला. कास्तकरांच्या कर्जकर्दमाचे हे करुणाष्टक अखेर पंजाबरावांनीच संपविले .कृषक क्रांतीच्या या भूमिपुत्राचे हे विधेयक पास झाले नसते तर महाराष्ट्रात शेतकरी वर्गच नामशेष झाला असता. बिहार सारखे येथेही फक्त जमीनदार वं मजूर असे दोनच वर्ग राहिले असते.[3]

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी ओबीसी साठी केलेले कार्य :-

डॉ. पंजाबराव देशमुख केंद्रीय मंत्री असताना अंदाजपत्रकात त्यांना मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी दोन लाख रुपयांच्या खर्चाची तरतूद आढळली. ही रक्कम मात्र कधीच खर्ची पडत नसे. ही बाब त्यांनी पंतप्रधान नेहरूंच्या लक्षात आणून दिली. नेहरूंनी त्या खर्चाच्या तरतुदीची व्यवस्था करण्यासाठी पंजाबरावांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. पंजाबराव मागासवर्गीय शिष्यवृत्ती समितीचे अध्यक्ष झाल्यावर त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बाबू जगजीवन राम यांच्यासोबत बिहारचा दौरा केला . त्यात पंजाबरावांना असे आढळून आले, की अनुसूचित जाती जमाती प्रमाणेच इतर जाती ही शैक्षणिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या तेवढ्याच मागासलेल्या आहेत. डॉ.पंजाबरावांनी " बॅकवर्ड क्लासेस फेडरेशन " नावाची संस्था स्थापन केली. बाबू जगजीवनराम यांच्यासह फेडरेशनची अनेक अधिवेशने उभयतांच्या अध्यक्षतेखाली भारतात पार पडली. काका कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भारत सरकारने एक चौकशी कमिशन नेमले, आणि अदर बॅकवर्ड कास्टच्या स्कॉलरशिप मंजूर करून घेतल्या . हे विधेयक संसदेत आले त्यावेळी आंबेडकरांनी डॉ.पंजाबरावांना काही

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

सूचना केल्या. भारत सरकारने डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांच्या नावावर काही भागांमध्ये सहा शासकीय वस्तीगृहे चालवली. यापैकी दोन बॅकवर्ड क्लासेस होस्टेल अमरावती व नागपूरला चालू होती .पंजाबराव देशमुखांनी एकट्याने केलेल्या प्रयत्नांमुळे आणि कर्तुत्वामुळे भारत सरकारची दोन लाख रुपयांची तरतूद तीस लाख रुपयांपर्यंत गेली. सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सुद्धा त्यांनी अदर बॅकवर्ड कास्ट (O.B.C.)साठी राखीव जागा मंजूर करून घेतल्या. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे प्रामुख्याने राजकीय नेते म्हणून ओळखले तरी त्यांनी सामाजिक क्षेत्रातही मोलाची कामगिरी बजावली होती .समाजातील अनिष्ट चालीरीती व रुढी नष्ट करण्यासाठी त्यांनी बराच प्रयत्न केला होता. हिंदू धर्मातील जाति-भेदाला त्यांनी विरोध केला होता. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी सामाजिक विषमते विरुद्ध विशेषतः अस्पृश्यतेचा निवारणासाठी अमानुष प्रथे विरुद्ध आवाज उठविला. नोव्हेंबर 1927 च्या 13 व 14 या तारखांना त्यांच्याच प्रयत्नातून अमरावतीतील इंद्र भुवन थिएटर मध्ये ' वऱ्हाड अस्पृश्य परिषद ' भरविण्यात आली. या परिषदेचे अध्यक्ष स्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भूषविले होते . सन 1928 मध्ये अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाल्यावर त्यांनी सार्वजनिक विहिरी अस्पृश्यांसाठी खुल्या केल्या होत्या. त्या वर्षीच त्यांनी अमरावतीचे अंबाबाई मंदिर अस्पृश्यांना खुले करावे म्हणून सत्याग्रह केला होता. महाराष्ट्रात गांधीवादी कार्यकर्त्यांनी मंदिर प्रवेशाची चळवळ हाती घेण्याच्या अगोदरच डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी या कार्याला आरंभ केला होता यावरून त्यांना अस्पृश्यांच्या प्रश्नांविषयी वाटत असलेली तळमळ स्पष्ट होते. अमरावती येथे त्यांनी श्रद्धानंद छात्रालय सुरू केलं होतं. या छात्रालयात सर्व जाती धर्माच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत असे. याशिवाय मागासलेल्या जाती जमातींचा उन्नतीसाठी त्यांनी ' अखिल भारतीय मागास जाती संघाची ' स्थापना केली होती.[4]

निष्कर्ष:-

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलेल्या कृषी विषयक तसेच शैक्षणिक विषयक कार्यामुळे विदर्भ व भारताच्या शैक्षणिक विकासाला प्रगतीपथावर नेण्यास मोलाची मदत झाली .तसेच डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलेले सामाजिक कार्य हे अद्वितीय असे होते. हे सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1.inmarathi.net

2. alaukikmarathi.com

3. अंधारे रमेश," डॉक्टर पंजाबराव देशमुख: जीवनकालपट", ग्रंथाली मुद्रण सुविधा केंद्र प्रकाशन, दादर (प.) मुंबई, क्रमांक 20, प्रथम आवृत्ती 10 जुलै 2008, पृ.१९ ते २१

4. alaukikmarathi.com

5. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, "सामाजिक संशोधन पद्धती " श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर .पृष्ठ 87 ते 94

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

स्थापना केली. इसवी सन 1955 मध्ये राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी व विक्री महासंघ स्थापन केलं. 11 डिसेंबर 1959 ते फेब्रुवारी 1960 या दरम्यान डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी भव्य दिव्य असं जागतिक कृषी प्रदर्शन नवी दिल्ली येथे आयोजित केलं होतं . हे प्रदर्शन साधारण शंभर एकर जागेमध्ये आयोजित करण्यात आले होते. याशिवाय कृषी क्रांतीच्या इतिहासामध्ये या प्रदर्शनाचा मोलाचा वाटा आहे.[1]

भारत कृषक समाजाची स्थापना:-

शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा विचार करण्यासाठी आणि त्यांना निरनिराळ्याबाबत्ती योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी 1955 मध्ये भारत कृषक समाजाची स्थापना केली. त्यांच्या विद्यमाने 'राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी विक्री संघाची ' स्थापना झाली . याशिवाय भारत कृषक समाजाने आणखी काही संस्था स्थापन करून येथील शेती व्यवसायाला आधुनिक स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे व शेतकऱ्यांच्या अडीअडचणींचे निवारण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले महाराष्ट्रातील एकूण सहकारी चळवळीच्या विकासातील व त्यातही शेती क्षेत्रातील सहकारी चळवळीच्या विकासातील पंजाबरांवांचे योगदान अतिशय मोलाचे आहे .डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे विदर्भातील बहुजन समाजाचे एक प्रमुख नेते होते. त्यांनी बहुजन समाजाच्या व शेतकरी वर्गाच्या उन्नतीसाठी अतिशय महत्त्वपूर्ण असे कार्य केले . बहुजन समाजाला जागृत करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर खटपट केली . विदर्भातील बहुजन समाजाच्या जागृतीचे श्रेय त्यांच्याकडेच जाते .महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज , कर्मवीर भाऊराव पाटील यांसारख्या समाजसुधारकांनी बहुजन समाजास जागृत करून त्यांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा करण्याचे जे बहुमोल कार्य केले तोच वारसा डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी पुढे चालविला, म्हणून महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या शिल्पकारांमध्ये त्यांचा समावेश केला जातो.[2]

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या प्रयत्नामुळे सावकारांच्या जाचा तून शेतकऱ्यांची मुक्तता:-

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख अमरावतीच्या कापूस बाजार समितीचे अध्यक्ष झाले. कापसाच्या व्यवहारात मूलभूत सुधारणा झाल्या. कापूस मोजण्यासाठी तीन पाणी पावती पुस्तके तयार करण्यात आली. आणि त्यावर अडते, खरेदीदार व विक्रेता शेतकरी यांच्या सह्या आवश्यक ठरल्या. विक्री व्यवहारातील फसवणूक बंद झाली. दलालीचे परवाने कष्टकऱ्यांनाही देण्याची सोय झाली .बाजारातच बैल बंड्या सोडण्याची व शेतकऱ्यांना विश्रांतीची सोय करण्यात आली. ग्रामीण मुलांच्या शिक्षणासाठी बाजार समितीच्या निधीतून शिक्षण संस्थांना देणग्या देण्याची ही तरतूद केली. या निधीतूनच श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेकडे पैसा पाठविण्यात आला.' कॉटन मार्केट धर्मादाय फंड' ही संस्था कापूस बाजार समितीच्या नियंत्रणाखालीच असल्यामुळे संस्थेच्या साऱ्या इमारती श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या श्रद्धा नंद बोर्डिंग करिता उपयोगात आणल्या. या इमारतीचे भाडे सुद्धा शिवाजी संस्थेला द्यावे लागत नसे. को-ऑपरेटिव्ह अडत सोसायटी हे बँकेचे रजिस्टर सहकारी दुकान त्यांच्या सत्तेखाली आले. डॉ. पंजाबराव १९३७ पर्यंत कापूस बाजार समितीच्या अध्यक्षपदावर होते. वऱ्हाड देश पांढऱ्या सोन्यासाठी म्हणजेच कापसासाठी पौराणिक काळापासून प्रसिद्ध आहे. 1914 च्या आसपास कापसाचा भाव 250 रुपये प्रतिखंडी होता परंतु 1920 नंतर कापूस बाजारात मंदीची प्रचंड लाट आली आणि कापसाचा भाव एकदम 25 रुपयांपर्यंत घसरला .1918 साली देशात महादुष्काळ पडला. या दुष्काळात राजस्थान - मारवाडा तून जे लोक वऱ्हाडात आले त्यांनी कंजूषीने राहून धन जमविले व त्यातूनच सावकारी सुरू केली .वऱ्हाडातील कास्तकार हळूहळू ह्या 'सावकारी पाशा' त अडकले. सावकार कोर्टातून डिक्री मिळवून शेतकऱ्यांच्या गा, म्हशी, बैल, भांडी ,घरावरचे तीन पत्रे जप्ती आणून हर्रास करत. बँकाही हर्राशी राशी करत .शेतसारा भरण्याची कुवतही शेतकऱ्यांमध्ये राहिली नव्हती. पंजाबराव यांनी हा प्रश्न उचलून धरला. यासाठी

Scanned with OKEN Scanner

3.डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या राजकीय जीवनातील व सामाजिक विकासातील केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहिते :-

1. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलेल्या शिक्षण विषयक कार्यामुळे विदर्भ व देशाच्या शैक्षणिक विकासाला प्रगतीपथावर नेण्यास मोलाची मदत झाली.

2. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकरी, कृषी व सामाजिक केलेले कार्य अद्वितीय असे आहे.

संशोधन पद्धती :-

या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे .त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिक ,वर्तमानपत्रे तसेच इंटरनेटच्या वेबसाईटचा वापर करण्यात आलेला आहे .

डॉक्टर भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य:-

आपल्या महाराष्ट्रामध्ये शिक्षणाचे रोपट लावण्याचे काम डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी केलं .सर्वांनी शिक्षण घेऊन राज्याचा, देशाचा विकास साधावा अशी त्यांची इच्छा होती. त्यासाठी डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी इसवी सन 1931 मध्ये अमरावती येथे शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली . ही एक शिक्षण संस्था आहे. आणि शिक्षण संस्था महाराष्ट्रातील दुसऱ्या क्रमांकाची शिक्षण संस्था ठरली आहे. या शिक्षण संस्थेमध्ये 24 पदवी महाविद्यालय तर 54 इंटरमीडिएट महाविद्यालय आहेत. याशिवाय 75 हायस्कूल आणि 35 वस्तीगृह समाविष्ट आहेत . गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे म्हणून सन 1936 मध्ये गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी "श्रद्धा आनंद " वस्तीगृह स्थापन केले . त्या काळात शिक्षणाला फारसं महत्त्व दिलं जायचं नाही. परंतु डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे स्वतः सुशिक्षित व्यक्ती होते आणि त्यांना शिक्षणाचे फायदे चांगलेच माहीत होते . याशिवाय शिक्षण हा आपल्या सगळ्यांचा मूलभूत मानवी अधिकार आहे. शिक्षण ही आपली गरज आहे. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी अनेक शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या. इसवी सन 1950 मध्ये पुण्यामध्ये डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी लोक विद्यापीठ स्थापन केले. इसवी सन 1956 मध्ये देशमुख यांनी अखिल भारतीय दलित महासंघाची स्थापना सुद्धा केली.

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक कार्य:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतामध्ये 75 टक्के लोक कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. जो शेतकरी जगाचा पोशिंदा मानला जातो. ज्याच्यामुळे आपल्या सगळ्यांपर्यंत अन्नधान्याचा पुरवठा केला जातो परंतु शेतकरी वर्ग संघटित नसल्यामुळे त्यांच्या बाजूने आवाज उठवणारा कोणी नव्हते आणि प्रत्येक गोष्टींमध्ये शेतकरी वर्गाची लूटमार केली जायची. त्यांना लुबाडल जायचं.

शेतकरी शेतात राबतो घाम गाळतो. म्हणूनच सुखाचे दोन घास आपल्या सर्वांच्या पोटात जातात ही जाणीव डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी संपूर्ण समाजाला करून दिली आहे. 7 फेब्रुवारी 1955 रोजी डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी भारतामध्ये भारत कृषक समाजाची स्थापना केली. शेतकरी बांधवांना पंजाबराव देशमुख यांनी राष्ट्रीय स्तरावर व्यासपीठ निर्माण करून दिलं. शेतकऱ्यांना शेतीला मुबलक धान्य मिळावं , शेतीच्या नवीन नवीन योजना कल्पना त्यांच्यापर्यंत पोहोचाव्यात म्हणून कृषी विद्यापीठ सुरू केले. आज अकोला येथे डॉक्टर पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ शेतकरी बांधवांसाठी कार्यरत आहे . इसवी सन 1927 मध्ये डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकरी समाजाला चालना देण्यासाठी 'महाराष्ट्र केसरी ' नावाचं मराठी वृत्तपत्र सुरू केले. शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर असणारा कर्जाचा डोंगर कमी व्हावा म्हणून पंजाबराव देशमुख यांनी 1933 मध्ये कर्जमाफी अधिनियम मंजूर करण्यामध्ये खूप मोठे योगदान दिले आहे .त्यामुळे शेतकऱ्यांना कर्जाच्या जातून मुक्त केले जाईल .पंजाबराव देशमुख यांनी इसवी सन 1927 मध्ये शेतकरी संघाची

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

विकासामध्ये मोलाचा वाटा आहे . डॉ. पंजाबराव देशमुख हे कृषी क्षेत्रामध्ये त्यांनी जे योगदान दिलं त्यामुळे आज कृषी क्षेत्रामध्ये बरीच सुधारणा पाहायला मिळाली भाऊसाहेब ही एक समाजसेवक आणि राजकारणी सुद्धा होते तसेच शेतकरी बांधवांसाठी भाऊसाहेबांनी केलेले कार्य तर आवाक्या बाहेरच आहे .भाऊसाहेब हे भारतीय शेतकऱ्यांचे नेते होते. पंजाबराव देशमुख यांचा जन्म पापड या अमरावती जिल्ह्यातील छोट्याशा गावातला आहे 27 डिसेंबर इसवीसन 1898 रोजी पंजाबराव देशमुख यांनी एका क्षत्रिय मराठा कुटुंबामध्ये जन्म घेतला .पंजाबराव यांचे मूळ आडनाव कदम असे होते. भाऊसाहेब हे पंजाबराव देशमुख यांचे टोपण नाव होते .घरामध्ये अठरा विश्व दारिद्य होतं ,घराची आर्थिक परिस्थिती अतिशय खालावलेली होती .तरीही पंजाबराव देशमुख यांनी शिक्षण घेण्याचा निर्णय घेतला . .गावातल्या शाळेमध्ये पंजाबराव देशमुख यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झालं. पुढील शिक्षणासाठी हे कारंजा लाड आणि सोनगाव येथे गेले .येथे अमरावतीमध्ये हिंदू हायस्कूल आणि पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयात पंजाबराव देशमुख यांनी त्यांचेपुढील शिक्षण पूर्ण केलं .त्याकाळी भारतामध्ये उच्च शिक्षण उपलब्ध नसल्याने पंजाबराव देशमुख यांना उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला जावं लागलं परंतु त्यांच्या घरची परिस्थिती इतकीही चांगली नव्हती की ते इंग्लंडला अभ्यासासाठी जाऊ शकतील .त्यांनी पैसे जमा केले आणि इंग्लंड गाठलं .उच्च शिक्षणासाठी पंजाबराव देशमुख यांनी इंग्लंड तर गाठलं परंतु तिकडच्या बदललेल्या वेळा, हवामान ,नवीन माणसे या सगळ्यांशी त्यांना मिळत करून घेण्याची गरज होती .पंजाबराव देशमुख यांनी संस्कृत मध्ये पदवी मिळवली. पंजाबराव देशमुख यांच्याकडे बॅरिस्टरची पदवी देखील आहे. "वैदिक वाङ्मयात धर्माचा उगम आणि विकास व त्यांचा परस्पर संबंध " यावर त्यांनी डॉक्टरेट ही पदवी मिळवली. संस्कृत ही भारतीय भाषा. त्या भाषेत पंजाबराव एम.ए .झालेत ते इंग्लंडमध्ये आणि तेथेच डी.फिल. सुद्धा झाले.डी.फिल.साठी प्रबंध लेखन सुरू असतानाच बॅरिस्टरची ही अंतिम परीक्षा झाली. या परीक्षेतही पंजाबराव उत्कृष्टपणे उत्तीर्ण झाले ,यशस्वी झाले. श्रम केले की यश हमखास मिळतेच हा विश्वास वृद्धिंगत झाला. पंजाबराव देशमुख (कदम) पापडकर बॅरिस्टर होण्यासाठी इंग्लंडला गेले होते .एका खऱ्याखुऱ्या अभ्यासू प्राध्यापकाच्या संपर्कात आले .त्या प्राध्यापकाने सर्वच प्रकारचे मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच पंजाबराव -

मास्टर झाले संस्कृतात ,
बॅरिस्टर झाले कायद्यात ,
पंडित आचार्य झाले संस्कृत वाङ्मयात,
हे सारे सारे एका
शिष्यवृत्तीने केले .

शिष्यवृत्तीचे महत्व डॉ. .पंजाबरावांना जसजसे कळले तसतसे ते शिक्षणात अग्रेसर होत गेले .तसतसे शिष्यवृत्तीचे महत्व आणखी वाढत गेले. इंग्लंडमध्ये असतानाच त्यांच्या शिष्यवृत्ती संबंधीच्या विचाराने गती घेतली. स्वतः सारखीच पैशाअभावी असंख्य शेतकऱ्यांच्या , ग्रामिनांच्या होतकरू हुशार मुलांची जी मुस्कटदाबी होते, त्यातून बाहेर निघण्यासाठी डॉ. पंजाबरावांना उपाय गवसला होता , तो होता शिष्यवृत्ती देण्याचा .इतरांना आर्थिक मदत करण्याचा .डॉ.पंजाबरावांनी अगदी सुरुवातीपासूनच इतर गरीब होतकरू, शैक्षणिक इच्छुक मुलांना आर्थिक मदत केली ती शिवाजी संस्थेकडूनच .इसवी सन 1924 मध्ये पंजाबराव देशमुख यांचा विवाह सुवर्ण समाजातील विमल वैद्य यांच्याशी झाला हा विवाह एक आंतरजातीय विवाह ठरला.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

1.डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.

2. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी कृषी क्षेत्रात केलेल्या सुधारणात्मक कार्याचा आढावा घेणे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रतिष्ठा वाढवीत असतानाच सामाजिक समतेचे विद्यार्थ्यांच्या अंतकरणात बिजारोपण करण्याचा तो महान प्रयत्न होता. कारण या छात्रालयात प्रविष्ट होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी जाती-धर्माची कोणतीच बंधने नव्हती .सर्व धर्माच्या आणि सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी तिथे मुक्त द्वार होते आणि प्रत्येकाला पडणारा खर्च फक्त साडेचार आणे एवढा होता. हे श्रद्धानंद छात्रालय म्हणजे डॉक्टर पंजाबराव यांच्या जीवीचा जिव्हाळा होय. याच जिव्हाळ्याने डॉक्टर पंजाबराव यांनी उभे केलेले दुसरे कर्तुत्व 'श्री शिवाजी शिक्षण संस्था' ही होय. 1932 साली त्यांनी लावलेल्या या रोपट्याचे आज विशाल वटवृक्षात रूपांतर झाले आहे .त्यांच्या अनेक फांद्या आज स्वतंत्र संस्थांप्रमाणे वाढुन बद्धमूल झालेल्या आहेत. श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या द्वारे चालू असलेल्या प्राथमिक शाळा ,उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये, प्रशिक्षण विद्यालय ,वस्तीगृहे अनाथालय, व्यायाम शाळा इत्यादींच्या द्वारे अनेक शाखांनी भरलेल्या या वटवृक्षाच्या सावलीत कितीतरी विद्यार्थी विसावत आहे. याला गणितच नाही. या विद्यावृक्षाच्या प्रत्येक दाहाडीवर असंख्य पाखरांची किलबिल सदैव चालू असते. भाऊसाहेबांनी केलेले शिक्षण विषयक कार्य खरोखरच फार मोठे आणि महत्त्वपूर्ण आहे. डॉक्टर पंजाबरावांनी कृषी मंत्री असताना केलेले कार्य म्हणजे कर्ज लवादाचा कायदा .कर्जाच्या समुद्रात गटनगड्या खात असलेल्या शेतकऱ्यांना त्यांनी केवढा आधार दिला आणि कर्जात गहाण पडलेली शेती त्यामुळे कशी वाचवता आली हे अभ्यासले म्हणजेच डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या क्रांतिकारक प्रतिभेची खरी कल्पना येते. हा कर्ज लवाद कायदा म्हणजे शेतकऱ्यांना मिळालेले ईश्वरी वरदान होय असेच म्हणावे लागेल.

नंतर च्या काळात सर्वात प्रथम पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांना कृषिमंत्री म्हणून स्थान मिळाले. दिल्लीच्या राजकारणात डॉ. पंजाबराव यांच्या कर्तुत्वांला अधिक अवसर मिळाला. त्यांची दृष्टी अधिक व्यापक झाली. लोकसभेचे सभासद असताना मागासलेल्या जातीसाठी त्यांनी केलेले कार्य विशेष महत्त्वाचे आहे .या कार्यातूनच ' अखिल भारतीय मागास जाती संघ 'आकाराला आला .त्यांच्या कार्यामुळे अनेक उपेक्षित समजांना शिक्षण विषयक सवलती मिळून त्यांच्यात नवजीवन संचरले .सर्वांना अन्न मिळावे म्हणून "लक्ष भोजन" योजना (Meals for Millions)त्यांनी अस्तित्वात आणली. भारताचे कृषिमंत्री असताना अधिक धान्य पिकविण्याच्या उद्देशाने जपानी भात शेतीचा त्यांनी केलेला प्रयोग व त्यासाठी केलेले देशव्यापी आंदोलन यांचा कोणालाही विसर पडणे शक्य नाही. त्यांनी त्यांच्या कार्यकाळात 'आंतरराष्ट्रीय अन्न व कृषी परिषद' दिल्ली येथे भरवून संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेतले. डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या ध्येय धोरणानुसार महात्मा गांधी प्रणित स्वातंत्र्याच्या कार्यक्रमाला सुद्धा हातभार लावला. स्वातंत्र्यप्रीती आणि राष्ट्राभिमान यांना त्यांच्या अंतकरणात सदैव सर्वव्यापी स्थान मिळालेले आहे. दीनदुबळ्यांची व गोरगरिबांची तसेच रंजल्या गांजल्यांची सेवा यासाठी त्यांनी आपले सर्वस्व समर्पण केले आहे.

डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांचा स्वतःचा आणि त्यांच्या सतपुत्राचा आंतरजातीय विवाह या घटनांमध्ये सामाजिक समतेच्या त्यांच्या व्यापक दृष्टिकोनाचीच पार्श्वभूमी आहे असे दिसते .सौ विमलाताई देशमुख यांच्या रूपाने त्यांना ध्येयनिष्ठ सेवारत अशी सहधर्मचारिणी लाभली हे त्यांचे खरोखरच महाभाग्य होय. किंबहुना डॉ. पंजाबरावांच्या संपर्कात आल्याबरोबर सौ. विमलाबाईचेही जीवन आपल्या पतीप्रमाणे सेवामय बनले. लौकिक प्रपंच सांभाळून त्यांनी डॉ. पंजाबरावांना आपल्या कार्यात व्यस्त राहण्यासाठी बहुमोल अवसर प्राप्त करून दिला. सहधर्मचारिणी ही कर्तुत्ववान पुरुषांच्या जीवनातील फार मोठी शक्ती होय .सौ. विमलाताई च्या स्वरूपात डॉ. पंजाबरावांना ती शक्ती मिळाली पण विशेष हे की या व्यक्तीलाही त्यांनी समाज सेवाभिमुख बनवून आपल्या जीवनात एकरूप करून सोडले.

भारतातील शेतकरी क्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जाणारे डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांचा भारताच्या

Scanned with OKEN Scanner

शैक्षणिक सामाजिक व कृषी विषयक कार्य यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे .

प्रस्तावना:-

डॉ. पंजाबराव उर्फ भाऊसाहेब देशमुख हे भारतातील एक महान व्यक्तिमत्व होय .त्यांचे मूळ गाव अमरावती जिल्ह्यातील पापड असून त्यांच्या कर्तुत्वाचा ठसा संपूर्ण विदर्भ व भारतात उमटलेला आहे .विदर्भाचे पंचप्राण म्हणूनही ते ओळखले जातात .त्यांनी येथील सर्वसामान्य जनतेची मने आकाराला आणलेली आहेत. यामुळेच त्यांच्या नुसत्या स्मरणाने देखील जनता नतमस्तक होते. येथील जनतेचे ते हृदय सम्राट आहेत असे म्हटले तर यात किंचितही अतिशयोक्ती होणार नाही .त्यांच्या कर्तुत्वाचे क्षेत्र हे विदर्भापुरतेच मर्यादित आहे असे समजणे चुकीचे आहे. संपूर्ण भारत हे त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र आहे .भारतातील शेती ,तिच्यात राबणारे शेतकरी ,त्यांची मुलेबाळे इत्यादींचे जीवन सुख - समृद्ध करण्यासाठी त्यांच्या अडीअडचणी दूर करण्यासाठी आणि त्यांच्या द्वारा भारताचे जीवन उंचावण्यासाठी अखिल भारतीय पातळीवर त्यांनी ' अखिल भारतीय कृषक समाज ' ही शेतकऱ्यांची संघटना उभी केली आहे .तिची पाळेमुळे सर्व राज्यात दूरवर पसरलेली आहेत . अखिल भारतीय कृषक समाजाचे कार्य अन्य देशातील क्षेत्र व्यापण्याला प्रारंभ झालेला आहे. जागतिक क्षेत्रात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी टाकलेली पावले नवीन असली तरी आपल्या कर्तुत्वाचे न पुसले जाणारे असे ठसे उमटतील यात शंका नाही.

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे स्वतः शेतकरी आहेत . भारतीय शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दुःख दारिद्र्य त्यांनी भोगले आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांचे दैन्य, अज्ञान, उपासमार, कष्ट, अवहेलना त्यांनी जवळून पाहिली आहे त्यामुळे त्यांचे हृदय पिळवटून निघाले आहे .त्यातून त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय आकाराला आले आहे . या ध्येयसिद्धीसाठीच त्यांचे परिश्रम अखंड चालू राहिले. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली त्यावेळी त्यांना काय आढळले ? तर विदर्भातील शेतकरी अत्यंत कष्टाळू ,वरून सूर्य आग ओकतो तरी शेतकरी शेतात नांगर चालवतो , घामाने ओलाचिंब होऊन कष्ट उपसतो ,त्याची बायको त्याची मुले सर्वजण शेतीत सदा सर्वकाळ राबतात, हाडाची काडे करतात आणि सर्वांसाठी अन्नधान्य निर्माण करतात .पण त्याला स्वतःला मात्र खायला नाही .पाण्याची सोय नाही. निवाऱ्याला पुरेशी जागा नाही .दुःख ,दारिद्र्याने गांजलेल्या, कर्जाच्या डोंगराच्या भाराखाली वाकलेला ,अज्ञानाच्या अंधकारात लोळत पडलेला ,त्यांनी फक्त कष्ट उपसायचे आणि समाजातील वरिष्ठांनी प्रतिष्ठा मिरवायची. सावकारांनी त्याचे शोषण करायचे! नशिबाला हात लावीत देवभोळेपणाने शेतकऱ्यांनी ते निमूटपणे सहन करायचे. ही गरिबी, हे शोषण, ही विषमता हे अज्ञान पाहून कुणाचे अंतकरण पिळवटून जाणार नाही? म्हणूनच पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकऱ्यांचे दुःख, दारिद्र्य नाहीसे होण्यासाठीच प्रथम तो शिक्षित झाला पाहिजे .स्वतःचे आणि सभोवतालच्या विश्वाच त्याला ज्ञान आले पाहिजे .स्वतःच्या परिस्थितीची आणि सामर्थ्याची त्याला जाणीव झाली पाहिजे. त्याचा आत्मा जागृत झाला पाहिजे, हे त्यांनी ओळखले. म्हणूनच अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष असताना त्यांनी शिक्षण सक्तीचे केले. शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देता याव्या म्हणून शिक्षण कर वाढविला .त्यापूर्वी खेड्यापाड्यातून दौरे काढून शेतकऱ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले, त्यांची मने वळविली. अमरावती येथे त्यांनी शिवाजी हायस्कूल मध्ये नवीन चैतन्य निर्माण केले .त्यांनी स्वतःही तेथे शिक्षण दिले. शेतकऱ्यांची संघटना करण्यासाठी' शेतकरी संघ ' स्थापन केला आणि त्याला पोषक अशा अनेक चळवळी उभ्या केल्या .त्यांनी त्या काळात स्थापन केलेले 'सदानंद छात्रालय' हे डॉक्टर पंजाबराव यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक व्यापक दृष्टिकोनाचे मूर्तिमंत प्रतिक होय. बहुजन समाजातील गोरगरीब विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी अत्यंत कमी खर्चाच्या छात्रालयाची सोय करून श्रम

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

Two - Day 47th Annual Conference of Vidharbha Arthashastra Parishad
@ Gondwana University, Gadchiroli.
3rd & 4th February, 2024

डॉ. आर .जी. टाले
प्राचार्य, बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे, महाविद्यालय, खापरखेडा. तहसील- सावनेर, जिल्हा - नागपुर

डॉ. सुनील घुगल
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, तायवाडे कॉलेज, कोराडी. तहसील- कामठी , जिल्हा - . नागपुर

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक, कृषी, आर्थिक, व सामाजिक कार्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

ABSTRACT

डॉक्टर पंजाबराव देशमुख हे भारतातील एक महान व्यक्तिमत्व होय त्यांच्या कार्य व कर्तुत्वाचा ठसा संपूर्ण विदर्भ महाराष्ट्र व भारतात उमटलेला दिसून येतो .त्यांनी विदर्भात शिक्षणाची गंगा गावोगावी पोहोचवली. खेड्यापाड्यातून दौरे काढून शेतकऱ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले .डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी विदर्भातील अमरावती येथे श्री शिवाजी शिक्षण संस्था 1932 मध्ये स्थापन केली. तिचा आज विशाल वटवृक्ष झाला आहे. या संस्थेद्वारा चालू असलेल्या प्राथमिक शाळा ,उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये ,कृषी महाविद्यालय, प्रशिक्षण विद्यालय, वस्तीगृहे ,अनाथालय, व्यायाम शाळा, छात्रालये इत्यादीद्वारे विदर्भ व महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावलेली आहे. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा कार्य केले. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा विचार करण्यासाठी व मार्गदर्शन देण्यासाठी 1955 मध्ये ' भारत कृषक समाजाची स्थापना ' केली. बहुजन समाज व शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी आयुष्यभर खटपट केली. त्यांनी शेतकऱ्यांना सावकारांच्या जाचातून मुक्तता केली. कृषी बाजारपेठांमध्ये शेतकऱ्यांसाठी सोयी व सुविधा मिळवून दिल्या. सावकारी कर्जातून शेतकऱ्यांना वाचविण्यासाठी "कर्ज लवाद बिल" हे 25 ऑगस्ट १९३२ साली मांडले. शेतकऱ्यांसाठी कर्जमुक्तीच्या या कायद्याचे स्वरूप अनन्यसाधारण असे होते .या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांच्या 90% जमिनी वाचल्या ,अन्यथा शेतकरी नामशेष झाला असता. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी नोव्हेंबर 1927 च्या 13 व 14 तारखेला अमरावती येथे "वराड अस्पृश्य परिषद" भरवली .त्यांनी सार्वजनिक विहिरी अस्पृश्यांसाठी खुल्या केल्या होत्या .त्याच वर्षी त्यांनी अमरावतीचे अंबाबाई मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले करण्यासाठी सत्याग्रह केला. अमरावती येथे श्रद्धानंद छात्रालय सुरू करून सर्व धर्म व सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला. यावरून त्यांच्या सर्वधर्म व जातींच्या विषयीची आपुलकी दिसून येते .याशिवाय मागासलेल्या जातीच्या उन्नतीसाठी त्यांनी "अखिल भारतीय मागास जातीच्या संघाची " स्थापना केली होती. थोडक्यात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक सामाजिक व राजकीय कार्य हे अतिशय वाखाणण्यासारखेच आहे .या संशोधन पेपरचा उद्देश हा डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे

Scanned with OKEN Scanner

26.	डॉ. आर .जी. टाले प्राचार्य, बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे, महाविद्यालय, खापरखेडा. तहसील- सावनेर, जिल्हा - नागपुर डॉ. सुनील घुगल अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, तायवाडे कॉलेज, कोराडी. तहसील- कामठी , जिल्हा -. नागपुर	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक, कृषी, आर्थिक, व सामाजिक कार्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	166
27.	डॉ. रमेश बिडवाई सेवानिवृत्त प्र.पाठक,गोपिकाबाई सिताराम गावंडे महाविद्यालय, उमरखेड जिल्हा.- यवतमाळ	डॉक्टर पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	174
28.	पंढरी गंगाधर मोरे प्राचार्य, अरूणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	180
29.	डॉ. रंजना एस. लांजेवार राणी लक्ष्मीबाई महिला, महाविदयालय, ता. नरखेड जि.नागपूर	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	185
30.	प्रा. डॉ. अनिल दिगंबर वाडकर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय औसा,जिल्हा, लातूर. महाराष्ट्र.	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान	189
31.	राजेश्वर वारलु काकडे संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग नेवजाबई हितकरणी महाविद्यालय, ता. ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू	198
32.	प्रा.डॉ.व्ही.एन.ठावरी कला व वाणिज्य महाविद्यालय भिसी, ता.चिमूर, जि.चंद्रपूर	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान	202
33.	डॉ.मुकुंद रामदास दातीर, जगदंब महाविद्यालय अचलपूर शहर ,जिल्हा अमरावती.	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार	206
34.	डॉ. सुनिल शिंदे अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. नागपूर	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक आर्थिक विचार - एक अवलोकन	211
35.	डॉ. गजानन भारती, सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती	डॉ. पंजाबरावांचे शेती, शिक्षण व महिला विकासातील योगदान	215

Scanned with OKEN Scanner

S.N	Author(s)	Title	Page
1.	**H.A. HUDDA** Retired Professor, Vasantrao Naik, Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur	Changing Theory of Economic Models	24
2.	**DR. SAMIT MAHORE** Associate Professor, Department of Economics Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur	Changing Nature of Development Theories – A Review	29
3.	**DR. ROSALIN MISHRA** Associate Professor and Head, Department of Economics, L.A.D and S.R.P College, Nagpur	Non-Performing Assets – Causes And Its Effect On Indian Economy	36
4.	डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे उपप्राचार्य तथा पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, अंत्योदय महाविद्यालय, देवग्राम त. नरखेड जि. नागपूर	आर्थिक विकास सिद्धांत: महायुद्धोत्तर विकास विषयक सिद्धांतातील स्थित्यंत्तरे	40
5.	प्रा.डॉ. श्रीकृष्ण बी.बोढे अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, रा.सु.बिडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, जी.वर्धा	विकास सिद्धांताचे बदलते स्वरूप : एक आर्थिक दृष्टीकोन	56
6.	प्रशांत हरमकर सहयोगी प्राध्यापक, या.द.व. देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,तिवसा, जि. अमरावती	विकासाची संकल्पना : शक्तता दृष्टीकोन	60
7.	प्रा. डॉ. सतीश राणे सहाय्यक प्राध्यापक, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जी. बुलडाणा.	विकास सिद्धांताचे बदलते स्वरूप	68
8.	डॉ. महिंद्र नारायण वर्धलवार सहाय्यक प्राध्यापक, पदव्युत्तर शैक्षणिक उपयोजित अर्थशास्त्र विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली	विकास सिद्धांतांचे बदलते स्वरूप आणि भारत: एक चिकित्सक अध्ययन	72
9.	प्रा.डॉ. विशाल वा. मालेकार अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रभाकरराव मामुलकर महाविध्यालय, कोरपणा जि. चंद्रपुर	विकास सिद्धांताचे बदलते स्वरूप	81

Scanned with OKEN Scanner

39. Volume X, Issue III, October 2021
40. Volume X, Issue IV, January 2022
41. Volume XI, Issue I, April 2022
42. Volume XI, Issue II, July 2022
43. Volume XI, Issue III, October 2022
44. Volume XI, Issue IV, January 2023
45. Volume X, Issue I, April 2023
46. Volume X, Issue II, July 2023
47. Volume X, Issue III, October 2023
48. Volume X, Issue IV, Janaury 2024

Impact Factor 0.307
1. Volume II, Issue I, April 2013
2. Volume II, Issue II, July 2013
3. Volume II, Issue III, October 2013
4. Volume II, Issue IV, January 2014

Impact Factor 0.612
1. Volume III, Issue I, April 2014
2. Volume III, Issue II, July 2014

Impact Factor 0.785
1. Volume III, Issue III, October 2014

Impact Factor 1.315 (ISRA)
1. Volume III, Issue IV, January 2015
2. Volume IV, Issue I, April 2015
3. Volume IV, Issue II, July 2015
4. Volume IV, Issue III, October 2015

Impact Factor 1.953 (ISRA)
1. Volume IV, Issue IV, January 2016
2. Volume V, Issue I, April 2016

Impact Factor 2.489 (SJIF)
1. Volume V, Issue II, July 2016
2. Volume V, Issue III, October 2016

Impact Factor 3.018 (ISRA)
1. Volume V, Issue IV, January 2017
2. Volume VI, Issue I, April 2017
3. Volume VI, Issue II, July 2017
4. Volume VI, Issue III, October 2018
5. Volume VI, Issue IV, January 2018
6. Volume VII, Issue I, April 2018
7. Volume VII, Issue II, July 2018
8. Volume VII, Issue III, October 2018
9. Volume VII, Issue IV, January 2019
10. Volume VIII, Issue I, April 2019
11. Volume VIII, Issue II, July 2019
12. Volume VIII, Issue III, October 2019

Impact Factor 5.411 (SJIF)
1. Volume VIII, Issue IV, January 2020
2. Volume IX, Issue I, April 2020
3. Volume IX, Issue II, July 2020
4. Volume IX, Issue III, October 2020
5. Volume IX, Issue IV, January 2021

Impact Factor 5.842 (SJIF)
1. Volume X, Issue I, April 2021

Impact Factor 7.399 (SJIF)
1. Volume X, Issue II, July 2021
2. Volume X, Issue III, October 2021
3. Volume X, Issue IV, January 2022
4. Volume XI, Issue I, April 2022
5. Volume XI, Issue II, July 2022
6. Volume XI, Issue III, October 2022
7. Volume XI, Issue IV, January 2023
8. Volume X, Issue I, April 2023
9. Volume X, Issue II, July 2023
10. Volume X, Issue III, October 2023
11. Volume X, Issue IV, Janaury 2024

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

RESEARCH NEBULA

ASSOCIATED & INDEXED AT:

1. Academic Papers Database
2. AcademicKeys
3. Advanced Science Index (ID:3164)
4. African Quality Centre For Journals
5. CFPLIST
6. Contemporary Research Index
7. COSMOS Impact Factor
8. Crossref
9. Current Index to Scholarly Journals
10. Digital Journals Database
11. Directory of Abstract Indexing for Journals
12. Directory of Academic Resources
13. Directory of Indexing and Impact Factor
14. Electronic Journals Library
15. Elite Scientific Journal Archive
16. Eurasian Scientific Journal Index
17. General Impact Factor
18. Global Impact Factor
19. GSCIF
20. IIFS
21. IIJIF
22. Ijindex
23. Infobase Index
24. International Institute of Organized Research
25. ISIFI
26. J-Gate
27. Jour Informatics
28. Journals Directory
29. Journalseeker
30. Journaltocs
31. Oajournals
32. Open Academic Journal Index
33. Quality Factor
34. Recent Science Index
35. ResearchBib
36. Scholar Impact
37. Scholarly Journals Index
38. Scholarsteer
39. Science Impact Factor
40. Science Library Index
41. Scientific Publication Index
42. Scientific Resources Database
43. Scientific World Index
44. Scipio
45. Sindexs
46. SIS
47. SJIF
48. Sjournal Index
49. Universal Impact Factor
50. World Catalogue of Scientific Journals
51. Central and Eastern European Online Library
52. EconBiz
53. International Institute for Research Impact Factor Journals

ISSUES PUBLISHED

1. Volume I, Issue I, April 2012
2. Volume I, Issue II, July 2012
3. Volume I, Issue III, October 2012
4. Volume I, Issue IV, January 2013
5. Volume II, Issue I, April 2013
6. Volume II, Issue II, July 2013
7. Volume II, Issue III, October 2013
8. Volume II, Issue IV, January 2014
9. Volume III, Issue I, April 2014
10. Volume III, Issue II, July 2014
11. Volume III, Issue III, October 2014
12. Volume III, Issue IV, January 2015
13. Volume IV, Issue I, April 2015
14. Volume IV, Issue II, July 2015
15. Volume IV, Issue III, October 2015
16. Volume IV, Issue IV, January 2016
17. Volume V, Issue I, April 2016
18. Volume V, Issue II, July 2016
19. Volume V, Issue III, October 2016
20. Volume V, Issue IV, January 2017
21. Volume VI, Issue I, April 2017
22. Volume VI, Issue II, July 2017
23. Volume VI, Issue III, October 2018
24. Volume VI, Issue IV, January 2018
25. Volume VII, Issue I, April 2018
26. Volume VII, Issue II, July 2018
27. Volume VII, Issue III, October 2018
28. Volume VII, Issue IV, January 2019
29. Volume VIII, Issue I, April 2019
30. Volume VIII, Issue II, July 2019
31. Volume VIII, Issue III, October 2019
32. Volume VIII, Issue IV, January 2020
33. Volume IX, Issue I, April 2020
34. Volume IX, Issue II, July 2020
35. Volume IX, Issue III, October 2020
36. Volume IX, Issue IV, January 2021
37. Volume X, Issue I, April 2021
38. Volume X, Issue II, July 2021

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

TWO - DAY 47th ANNUAL CONFERENCE OF VIDHARBHA ARTHASHASTRA PARISHAD

3rd & 4th February, 2024

Organized by

GONDWANA UNIVERSITY, GADCHIROLI

MIDC Road Complex, Gadchiroli-442605, MH. (India)

Guest Editor
Dr. Shriram Kawale
Pro Vice – Chancellor,
Gondwana University,
Gadchiroli.

Executive Editor
Dr. Shilpa Athawale
Coordinator, PGTD of Applied Economics,
Gondwana University,
Gadchiroli.

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

RESEARCH NEBULA
AN INDEXED, REFERRED & PEER REVIEWED JOURNAL

J-Gate INDEXED

ISSN 2277-8071

Indexed in the ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 7.399

TWO - DAY 47th ANNUAL CONFERENCE OF
VIDHARBHA ARTHASHASTRA PARISHAD

3rd & 4th February, 2024

Organized by

GONDWANA UNIVERSITY, GADCHIROLI

MIDC Road Complex, Gadchiroli-442605, MH. (India)

Guest Editor
Dr. Shriram Kawale
Pro Vice – Chancellor,
Gondwana University,
Gadchiroli.

Executive Editor
Dr. Shilpa Athawale
Coordinator, PGTD of Applied Economics,
Gondwana University,
Gadchiroli.

Special Issue Published on 3rd February, 2024
www.ycjournal.net

Scholarsteer DataCite JIF

Scanned with OKEN Scanner

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629
A HALF YEARLY PEER
REVIEWED REASERCH JOURNAL
(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

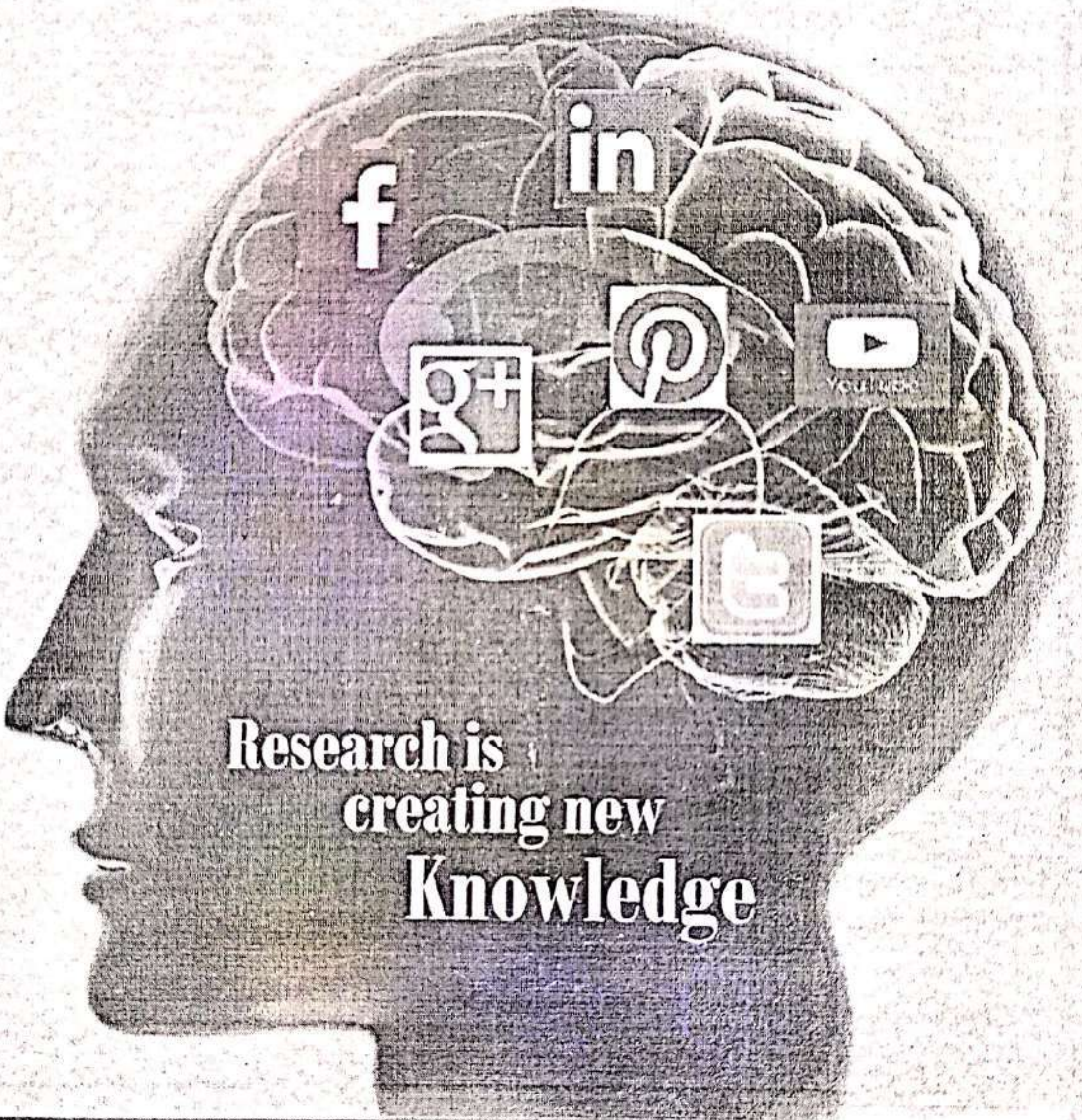

Vol 10 No.2 July-Dec. 2021

Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

Scanned with OKEN Scanner

■ Editor in Chief ■
Dr. D. V. Naik
Principal
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

■ Editor ■
Dr. Mrs. K. R. Tekade
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

■ Sub-Editor ■
Dr. Vinod B Khedkar
Assistant Professor,
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

EDITORIAL ADVISORS

Dr. Mrutunjay Singh
Principal,
C. J. Patel College,
Tiroda, Dist.

Dr Sandhya Nair
Principal,
R.S. Mundle Dharmpeth Arts &
Commerce College, Nagpur

Dr. P. K.U. Pillai
Principal,
Vidyasagar Mahaavidyalaya,
Ramtek, Dist. Nagpur

Dr. D.M. Shende
Professor & Head
Dept. Of English, R.T.M .Nagpur
University, Nagpur

Dr. Rajiv Kumar Malik
Asso.Professor, Dept. of Engllish,
K P College, Muraligang,
Dist.Dadhepura (Bihar)
Central Institute English &
Foreign Language, Hyderabad

Dr. Sanjay Dhanwate
Principal,
Model Arts Commerce College,
Karanja Ghadg,
Dist. Wardha

Dr. Vilas Annaji Deshmukh
Principal,
Yashwant Mahavidyalay,Wardha

Dr. Urmila Dabir
Principal,
R Kewalramani College,
Nagpur

EDITORIAL ADVISORS

Mr. Apurba Pal
Director of Physical Education
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Prof. Sameer Naim
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Dr Vijay Bansod
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Shri. H.R. Siddewar
Librarian
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Akhilesh Peshve
Principal,
Dharampeth M.P. Deo memorial
Science College, Nagpur.

Dr. Dilip Jena
N.M.D. College, Gondia,
Dist. Gondia

Dr. Jeorge Augustin
Principal, Kumbhalkar College of
Social Work, Nagpur.

Dr. Karthik Pinicker
Assistant Professor
J.M.Patel College, Bhandara,
Dist. Bhandara

Dr. Sanjay Singh
Principal
Govindrao Warjurkar College,
Nagbhid, Dist. Chandrapur

Dr. Swain
Professor & Head Dept. Of Sociology
R.T.M. Nagpur University,
Nagpur

Dr. Vilas Dhone
Asso. Professor,
Yeshwantrao Mahvidyalaya,Wardha

Dr. S.H. Undirwade
Professor & Head Dept. of Econcmecs,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Abdul Shakeel Sattar
Asso. Professor,
H.B.T. College, Nagpur

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College
(Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College)
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road, Nagpur-440022.
Phone No. 0712-2227062, 09421537123, **Email Id:** knowledgeresonancengp@gmail.com
Website- http://knowledgeresonance.com

Printed by
Dinesh Graphic
Shop No.3, 54-G, Vishnu Apartment, Trimurti Nagar, Nagpur-440 022 M. 9422119631

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
IMPACT FACTOR 8.072
July – December 2021 - Vol. 10 No. 2

पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा

डॉ. आर. जी. टाले
प्राचार्य
बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
खापरखेडा, नागपूर

गोषवारा-

पर्यावरणाची समस्या कोणत्याही व्यक्ती किंवा देशाची नसून ही समस्या वैश्विक आहे. अठराव्या शतकात आलेल्या औद्योगिकक्रांतीने विकासाची प्रक्रिया वाढत जाऊन कारखानदारी व्यवस्था निर्माण केली. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, तंत्रज्ञानात्मक क्रांती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीयकरणामुळे राष्ट्र-राज्यांचा र्हास, कल्याणकारी राज्यांचा रहास इत्यादी प्रवाहामुळे एकीकडे विकास झाला. परंतु, त्याचा दूरगामी परिणाम पर्यावरणावर झालेला दिसतो. मानव हा पर्यावरणाचा एक कुशाग्र घटक आहे. मात्र पर्यावरणाच्या प्रत्येक घटकात मानवी हस्तक्षेप वाढत चालला आहे. पर्यावरणाच्या अवनती मुळे सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे पर्यावरण तज्ञ, अभ्यासक, शासक-प्रशासक, सामाजिक तसेच राजकीय कार्यकर्ते या समस्यावर विचारविनिमय करत आहेत. यातूनच पर्यावरण सुरक्षा ही संकल्पना समोर आली आहे. प्रस्तुत अध्यायाना मध्ये पर्यावरणाची समस्या, त्याचे स्वरूप, कारणे, परिणाम इत्यादींचा अभ्यास, या बरोबरच पर्यावरण सुरक्षेसाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न विविध NGOs ने केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास केला आहे.

कीवर्ड-

पर्यावरण, प्रदूषण, प्रदूषण नियंत्रण व पर्यावरण संरक्षण.

प्रस्तावना-

आज मानवाने वैज्ञानिक शक्तीच्या बळावर विकास साधला आहे. परंतु, जस-जसा विकास होत आहे, तस-तशी पर्यावरण प्रदूषणाची समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. विश्वातील विकसित राष्ट्रांमध्ये पर्यावरण प्रदूषणाची समस्या गंभीर बनली आहे. या समस्या एका राष्ट्राशी किंवा एखाद्या विशेष क्षेत्राशी संबंधित नसून, ही आता विश्वव्यापी समस्या बनली आहे. वैज्ञानिक संशोधनातून हे स्पष्ट झाले आहे. की पृथ्वीच्या वातावरणामध्ये प्राणवायू अर्थात ऑक्सिजन जलदगतीने कमी होत आहे. तसेच इतर घटक जसे की, कार्बन-डाय-ऑक्साइड, नायट्रोजन, सल्फाइड-डायॉक्साईड इत्यादींमध्ये निरंतर वृद्धी होत आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये पृथ्वी, जल, वायू, आकाश, सूर्य, चंद्र, वृक्ष, नदी आणि पशु-पक्षी इत्यादींना मानवी जीवनाचे सहचर मानले आहे. हे नैसर्गिक तत्व आपल्या जीवनाचे आधार आहेत आणि याच तत्वांनी मिळून पर्यावरणाची निर्मिती झाली आहे. अनेक वर्षांपासून सुरु असलेले औद्योगिकरण व अनियंत्रित विकास व अनियंत्रित लोकसंख्या वाढीने नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव वाढत आहे. परिणामी पर्यावरणाचे विविध घटक वायु, जल व माती प्रदूषित झाल्यामुळे पर्यावरण प्रभावित झाले आहे. पाण्यामध्ये आवश्यकतेपेक्षा अधिक शेवाळयुक्त पदार्थ, कार्बनिक पदार्थ, कारखान्यातून निघणारे रासायनिक पदार्थ व जलीय क्षेत्रामध्ये विसर्जित केले जाणारे मृत जीव-जंतूंच्या कारणामुळे पाणी व मृदामध्ये विविध प्रकारचे अवांछनीय तत्वांच्या मात्रेमध्ये वाढ होऊन जल प्रदूषण वाढले आहे.

ग्रीनहाऊस याच्या निरंतर वाढणाऱ्या उत्सर्जनामुळे ग्लोबल वार्मिंगच्या परिणामामुळे विविध वैश्विक समस्यांचा सामना विश्वाला करावा लागत आहे. त्यामध्ये जलवायुमध्ये परिवर्तन, ग्लेशियर (बर्फ) आणि ध्रुवांचे वितळणे, समुद्रतळ आणि पर्यावरणावर प्रभाव, वाळवंटामध्ये वाढ, जैविक विविधतेवर प्रभाव, स्वास्थ्यावर दुष्परिणाम इत्यादी समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. प्रदूषण हे मुख्यतः रासायनिक पदार्थांच्या रूपात असते. धूलिकण मिसळल्यामुळे हवा प्रदूषित होते. रसायनांमध्ये उद्योग आणि मोटारी यामुळे झालेले कार्बन-डाय-ऑक्साइड, सल्फर-डाय-ऑक्साइड, क्लोरो-फ्लोरो-कार्बन, नाइट्रोजन इत्यादी वायूंचा समावेश होतो. हायड्रोकार्बने, जड धातू, कीटकनाशके, रासायनिक खते, तणनाशके, क्लोरीनयुक्त हायड्रोकार्बन इत्यादींमुळे मृदा प्रदूषित होते. तसेच पर्यावरणात प्लास्टिक साचून राहिल्यास त्याचा परिणाम सजीवावर मोठ्या प्रमाणात होतो. वर्तमान स्थितीमध्ये प्लास्टिक व इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्याचा परिणाम मानवाच्या आरोग्यावर होत असून पर्यावरणावर देखील परिणाम होत आहे. वातावरणात मिसळलेली विविध रसायने विशेष करून क्लोरो-फ्लोरो-कार्बन वायूंच्या वापरामुळे ओझोन स्तराचा

Scanned with OKEN Scanner

अवक्षय होत आहे. त्याचा परिणाम पृथ्वीवरील सजीवांवर होत आहे.

वाढत्या पर्यावरण प्रदूषणाचा पुढील धोका लक्षात घेऊन वैश्विक पातळीवर पर्यावरण प्रदूषणाच्या नियंत्रणासाठी प्रयत्न होताना दिसत आहेत. प्रस्तुत 'शोधनिबंधामध्ये 'पर्यावरण सुरक्षा आणि समस्या' यामध्ये पर्यावरण सुरक्षेच्यादृष्टीने वैश्विक व राष्ट्रीय पातळीवर झालेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास केला आहे.

पद्धतीशास्त्र

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. पर्यावरण प्रदूषणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरण सुरक्षेच्यादृष्टीने राष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
3. पर्यावरण सुरक्षेच्यादृष्टीने आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी तथ्य संकल्पनाकरिता व्दितीयक स्त्रोतांचा उपयोग केला आहे. त्यामध्ये संशोधन साहित्य, पुस्तके, विविध मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादी स्रोतांचा उपयोग केला आहे.

पर्यावरण प्रदूषणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या

क्षणोक्षणी वाढत जाणारी लोकसंख्या, औद्योगिकक्रांतीमुळे शहरी लोकसंख्येत सतत पडत जाणारी भर आणि मानवाची वाढती चंगळवादी प्रवृत्ती, यामुळे प्रदूषण वाढतच गेले. यामुळे अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. पर्यावरणाचे अभ्यासक डेमोग्राफर्स यांनी फार पूर्वीच इशारा दिला होता की, "प्रदूषण आणि लोकसंख्या या भस्मासुरांना वेळीच आवरले गेले नाही तर, जगात अनेक गंभीर समस्या निर्माण होतील".[1] अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मानव पर्यावरणातील विविध घटकांचा वापर करतो. वाढती लोकसंख्या आणि औद्योगिकरण यामुळे पर्यावरणातील घटकांचा वापर वाढला. शेती, वस्त्या आणि उद्योगधंद्याच्या विस्तारासाठी मानवाने वृक्षतोड केली. औद्योगिकरणामुळे सजीवांना निरूपयोगी किंवा घातक वायू, द्रव्ये पर्यावरणात सोडली त्यामुळे हवा, पाणी, भूमी दूषित झाले आणि त्याचा विपरीत परिणाम झाला. जल, हवा व मृदा यांच्या प्रदूषणामुळे पर्यावरणाची गुणवत्ता घटते. वातावरणातील कार्बन-डाय-ऑक्साईडच्या अतिरिक्त वाढीमुळे धूर व धुके एकत्रित होऊन धुरके निर्माण होते. त्यामुळे पृथ्वीवर सूर्यप्रकाश पोहोचण्यात व प्रकाशसंश्लेषण प्रक्रियेत अडथळा येतो. हवेत मिसळलेले सल्फर-डाय-ऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साईड वायूमुळे आम्लवर्षा होते. यामुळे मनुष्याला श्वसनाचे वेगवेगळे विकार होतात, छातीत वेदना होणे, छाती भरून येणे, घसा दाह होणे, ह्रदयविकार इत्यादी विकार हवा प्रदूषणामुळे होतात. जलप्रदूषण व तेल गळतीमुळे अनेक सजीव मृत्युमुखी पडतात. तसेच जलप्रदूषणामुळे त्वचारोग तसेच मृत्यूस कारणीभूत ठरणारे अनेक रोग होतात. ध्वनी प्रदूषणाने बहिरेपणा येतो, ताण वाढतो आणि निद्रानाश जडतो. अशा अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. जागतिक तापमानात मोठ्या प्रमाणावर बदल झालेला आहे. गेल्या अनेक दशकांपासून जागतिक तापमानात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन येऊन अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. तापमानात होणारी वाढ हा प्रश्न गंभीर स्वरूप धारण करत आहे. यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. यामुळे आर्टिक व अंटार्टिका या प्रदेशावरील बर्फ वितळण्यास सुरुवात झालेली आहे. जगातील महासागराच्या पाण्याच्या पातळीमध्ये वाढ होऊन समुद्रकिनाऱ्याजवळील गावे पाण्याखाली जाऊन नष्ट होतील. अशी भीती शास्त्रज्ञांनी व्यक्त केली आहे. वातावरणाच्या संदर्भात निर्माण झालेला एक प्रश्न म्हणजे ओझोनचा थर विरळ होणे होय. वातावरणामध्ये CFC (क्लोरोफ्ल्युओरोकार्बन) या घटक द्रव्याचे प्रमाण वाढून त्याचा विपरीत परिणाम ओझोनच्या थरावर झाला आहे. लॉकडाऊनच्या काळात ओझोनच्या थरामध्ये किंचितसा जरी फरक पडला असला तरी, म्हणावा असा परिणाम नाही.

पर्यावरणातील घटकांचा नाश होऊन, हा समतोल बिघडला तर सजीवांच्या शारीरिक क्रियावर विपरीत परिणाम होतो. यामध्ये प्रथमतः आरोग्य बिघडते, ज्वालामुखी, भूकंप, वादळे, महापूर अशा नैसर्गिक आपत्तीमध्ये पर्यावरणामुळे अनेक बदल होऊन घातले आहेत. याचा प्रत्यक्ष परिणाम मानवी आरोग्य, जनावरे, पशुपक्षी यांच्यावर होवून अनेक प्रजाती नष्ट होत आहेत. वायू प्रदूषण, कचरा, पाण्याची कमी, भूजलपातळी, जलप्रदूषण, जंगल तोड, जैव-विविधतांचा ऱ्हास या सर्व समस्या पर्यावरण ऱ्हासातून निर्माण झाल्या आहेत. काही शास्त्रज्ञांच्या मते असा निष्कर्ष आहे की, 60 टक्के जमीन खोदकाम, जलभराव आणि चढाव-उताराने ग्रस्त असून प्रति वर्ष 4.7 ते 12 अरबटन माती खोदकामामुळे नष्ट होत आहे.[2]

पर्यावरण प्रदूषण संरक्षणाच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न

वाढत्या पर्यावरण प्रदूषणामुळे व वाढत्या तापमान वृद्धीमुळे अनेक जीव नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. तसेच मानवाच्या

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

IMPACT FACTOR 8.072

July – December 2021- Vol. 10 No. 2

आरोग्याने धोक्याची पातळी गाठली आहे. श्वसनाचा त्रास, हृदयविकार, एलर्जी यासारखे आजाराचे प्रमाण वाढले असून वेळीच उपाययोजना जर केल्या नाहीत तर, मानवी आरोग्य मोठ्या प्रमाणावर धोक्यात येऊ शकते. याच दृष्टिकोनातून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उपाययोजना करण्यास सुरुवात झाली. जागतिक हवामान बदलाचा मानवी आरोग्यावर पडणारा प्रभाव पाहता WHO च्या अहवालानुसार उष्णतेमुळे श्वसन, हृदयासंबंधी रोगांमध्ये वाढ झाली आहे. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये क्षयरोग, पीतज्वर, हैजा, मलेरिया, डेंगू यासारख्या रोगाचे प्रमाण वाढले आहे. याच दृष्टीने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पुढाकाराने अनेक पर्यावरण संरक्षणाचे कार्यक्रम, परिषदा आयोजित करून उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

1949 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाद्वारे 'लेकसेक' परिषदेचे आयोजन करून या परिषदेत निसर्गाला एक नैसर्गिक वारसा म्हणून पाहिले गेले व त्यास नष्ट न करण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे ठरवले. तसेच, पर्यावरण ऱ्हासाला मर्यादित करण्यासाठी व नैसर्गिक परिस्थितीचे संरक्षण व सुधारणा यासाठी 1972 मध्ये 'स्टॉकहोम' परिषद आयोजित करून पर्यावरण प्रदूषण ही एक जागतिक समस्या आहे. हे मान्य करून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न करण्याची गरज दर्शवली गेली. याच दृष्टीने संयुक्त राष्ट्राने ठरल्याप्रमाणे पर्यावरण संरक्षण कार्यक्रम तयार केला. त्यास UNEP (United Nations Environment Program) या नावाने ओळखले जाते. त्यानंतर 1982 मध्ये नैरोबी या ठिकाणी स्टॉकहोम परिषदेतील ठरावाप्रमाणे पर्यावरणीय संरक्षणाचा आढावा घेण्यासाठी नैरोबी घोषणापत्र तयार करून अंमलबजावणी करण्याचे मान्य केले. ओझोन वायूचा ऱ्हास ही एक महत्त्वपूर्ण समस्या असून क्लोरो-फ्लोरो-कार्बन प्रसाराला बंदी घालण्यासाठी 1987 मध्ये मोंट्रीयल ठराव करण्यात आला. पुढे UNEP च्या तज्ज्ञांनी जागतिक तापमानावर हरितगृह वायूचा प्रभाव पडत असल्याचा निष्कर्ष काढला. यातूनच संयुक्त राष्ट्राने 1992 मध्ये पर्यावरण आणि विकास या विषयावर ब्राझील येथे रियो-दी-जेनेरो ठिकाणी परिषदेचे आयोजन करून शास्वत विकासावर भर देण्यात आला. तसेच विकसित देशांनी 2000 पर्यंत वायूंच्या उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करण्याचे ठरवले. समुद्र तापमान, जैवविविधता यावर चर्चा झाली. त्यानंतर सतत विविध परिषदांचे आयोजन करून भविष्यातील पर्यावरण ऱ्हासावर राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न करण्याचे ठरविले.

पर्यावरण प्रदूषण संरक्षणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय प्रयत्न

भारतामध्ये 1972 पासून पर्यावरण सुरक्षेच्या संदर्भात योजनाबद्ध कार्यक्रमाची सुरुवात झाली आहे. देशाच्या पर्यावरणासंबंधी National Committee for Environment Planning and Co-ordination या समितीची स्थापना करून औद्योगिक प्रदूषणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. या समितीने पर्यावरण संरक्षणाकरिता औद्योगिक, प्रदूषण नियंत्रण, नष्ट होत चाललेल्या वनस्पती व प्राण्यांच्या प्रजातींचे संरक्षण, पिण्याच्या स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा, देशातील जमीन, पाणी आणि वनस्पती या नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण या बाबींकडे अधिक लक्ष वेधले. तसेच राष्ट्रीय पातळीवर 1982 मध्ये दोन प्रकल्प प्रकल्पावर अधिक भर दिला एक गंगा शुद्धीकरण प्रकल्प आणि दुसरा देशभर वृक्षारोपण मोहीम राबविणे. याच्या माध्यमातून गावागावात स्वच्छता मोहीम, पर्यावरण प्रदूषण नियंत्रण मोहीम राबवण्यात येऊन वृक्षारोपण मोहीम राबवली गेली.

जगाच्या तुलनेत भारतामध्ये फक्त अठरा १८.३४ टक्के वनक्षेत्र शिल्लक राहिले असून, देशातील २५.७ टक्के वनक्षेत्रभाग पूर्वोत्तर राज्यांमध्ये व्यापलेला आहे. जगाच्या तुलनेत भारत हा खूप मागे असलेला देश आहे. याच दृष्टीने भारताने पावले उचलून योग्य दिशा प्राप्त केली आहे.

1974 मध्ये जल प्रदूषण निवारण व नियंत्रण अधिनियम-1974 पारित करण्यात येऊन जलप्रदूषण रोखण्यासाठी प्रयत्न झाला. वायु प्रदूषण व नियंत्रण अधिनियम-1981, वन्य जीव संरक्षण अधिनियम-1972, वन संरक्षण अधिनियम-1980, पर्यावरण संरक्षण अधिनियम-1986, तसेच खतरनाक अपशिष्ट नियम-1989, संशोधन-2003, जैव चिकित्सा अपशिष्ट (व्यवस्थापन आणि निराकरण) नियम-1998, संशोधित-2000, नगरपालिका ठोस अपशिष्ट, (व्यवस्थापन आणि निराकरण) नियम-2000, प्लास्टिक उत्पादन विक्री व प्रयोग नियम-2000 इत्यादी कायदे निर्माण करून पर्यावरण संरक्षणासाठी भारताने वेळोवेळी प्रयत्न केले आहेत. तसेच या कायद्याद्वारे पर्यावरण प्रदूषण रोखण्यासाठी भारत सतत अग्रेसर राष्ट्र राहिले आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये होत असलेल्या वातावरण बदलांचा परिणाम म्हणून भारत सरकारने 'फ्रेश एअर, सेव वॉटर, सेव एनर्जी, ग्रो-मोर प्लांट्स, अर्बन ग्रीन' इत्यादी कॅम्पेन चालवण्याचा निर्णय घेतला आहे. या सर्व कॅम्पेनचा उद्देश वातावरणाचे संरक्षण करणे हा आहे. तसेच भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला चांगली हवा, चांगले आरोग्य मिळेल यादृष्टीने एक प्रयत्न आहे.

Scanned with OKEN Scanner

सारांश-

आज पर्यावरण प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या निर्माण झाली असून त्याच्या निवारणासाठी सातत्याने प्रयत्न होताना दिसत आहेत. याच्या निवारणासाठी शासकीय प्रयत्नांबरोबरच जनचेतना आणि जागरुकता, जबाबदारी महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्र सरकारने राबवलेल्या वृक्षारोपण कार्यक्रम, उत्तराखंडचा इको-पर्यटन कार्यक्रम, राजस्थानचा पाणी बचाव कार्यक्रम इत्यादी कार्यक्रमांमध्ये प्रत्यक्ष सहभाग वाढविण्याची गरज आहे. भारतामध्ये पर्यावरण संरक्षणाचे जवळपास 200 पेक्षा अधिक कायदे अस्तित्वात आहेत. या कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी न होता ते सर्रास पायदळी तुडवत आहेत. त्याकरिता प्रभावी राजकीय इच्छाशक्तीची आवश्यकता आहे. लोकसंख्या विस्फोट, भोगवादी संस्कृती, नैसर्गिक साधनांचा अगणित वापर, युद्ध, परमाणु परीक्षण, औद्योगिक विकास यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे वेळीच निराकरण होणे गरजेचे आहे. तेव्हाच मानव जाती सुखी-समाधानी होऊ शकेल. अन्यथा येणारा काळ मानवाचे अस्तित्व नष्ट करेल.

संदर्भ-

1. *nikeetashelar.blogspot.com/2012/12/blog-post_2613.html 15/01/2021*
2. *https//:Wikipedia.org/wiki/भारत_में_पर्यावरण की समस्या*

संदर्भ ग्रंथ-

1. *Jamieson, Dale. (2007). The Heart of Environmentalism, Massachusetts: Massachusetts Institution of technology press.*
2. *Savindra, Singh. (2000). Environmental Geography, Allahabad: Pustak Bhavan.*
3. *Valdiya, K. S.. (2001). Geology, Environmental & Society, University Press.*
4. *गवाणकर, वीणा. (मार्च, २००२). डॉ. सलीम आली, पुणे: राजहंस प्रकाशन.*
5. *घाटे, निरंजन, पर्यावरण प्रदूषण, पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाउस.*
6. *योजना .(जून, २०१३). पर्यावरण आणि पर्यावरणाची सुरक्षा, अंक-११, नवी दिल्ली: माहिती विभाग आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.*
7. *वन वाणी (पर्यावरण विशेषांक), एप्रिल-जून, २०१६, वनविभाग, उत्तराखंड शासन.*

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

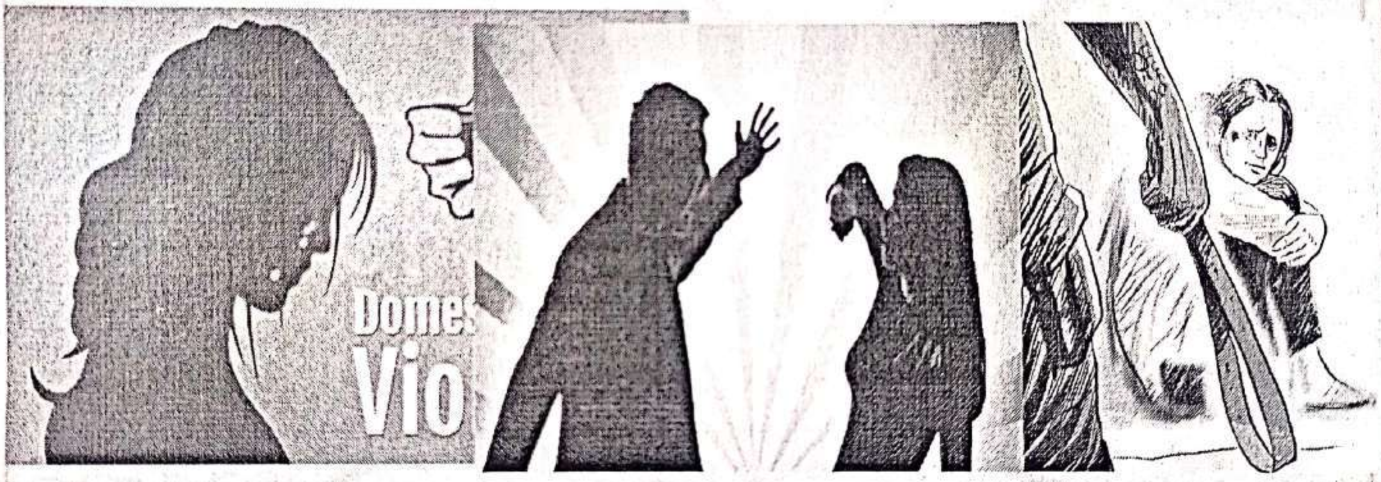

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020
SPECIAL ISSUE –CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor :
Prof. Virag.S.Gawande

Editor :
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana
Guest Editor :
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 425/-

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
March 2020

भारतातील घरगुती हींचासाराचा भुतकाळ व वर्तमान स्थीती

प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले,
बॅ.शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा, त.सावनेर जि.नागपुर.

सारांश :—

घरगुती हिंसाचार ही समस्या केवळ भारतापुरतीच मर्यादीत नाही तर जगात सर्वत्र असलेली दिसुन येते. घरगुती हींसा ही प्रामुख्याने स्त्रीयांशी निगडीत समस्या आहे. महिंलावरील होणारी हींसा शारिरिक, मानसिक , लैंगिक , अर्थिक, धार्मिक इत्यादी प्रकारची असु शकते. भारतीय संविधानानी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मुल्य दिलित, कायद्यापुढे स्त्री व पुरूष समान झाले. स्त्रीयांना त्यांच्या अधिकाराप्रती सुरक्षितता प्रदान केली. स्त्री सुशिक्षित झाली. नौकरी, उद्योग क्षेत्रात वावरायला लागली, साक्षरतेचे प्रमाण वाढले तरी सुध्दा आज महिला अत्याचार व घरगुती हींसा थाबंली नाही. घरगुती हींसाचाराची काही प्रमुख कारणे आहेत त्यात पितृसत्ताक कुटूंब पध्दती, स्त्रीयांचा अशिक्षितपणा , हुंडापध्दती , मद्यपान , सोशल मडिया , लोकांचे घरगुती हींसेकडे दुर्लक्ष , ही होय. या घरगुती हींसाचाराचे सामाजिक परिणाम सुध्दा होत आहेत. त्यात प्रमुख म्हणजे पत्नीला मारहान करण्याची समस्या, स्त्रींच्या वैवाहिक जीवनातील समस्या, विधवांवरिल अत्याचार , वधुदहनाची समस्या, स्त्रीवर नातेवाईकांद्वारा अत्याचार, सासुसोबत सुनेची गैरवर्तवणुक, हींसाचारामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न, अत्याचारामुळे स्त्रीया आत्महत्यामध्ये वाढ इत्यादी समस्या वाढल्याचे दिसते. हया घरगुती हींसा थांबविण्यासाठी सरकारने १९६१ चा हुंडा विरोधी कायदा, भारतीय पीनलकोड अधिनियम १९८३, महिला संरक्षण अधिनियम २००५, महिला कार्यस्थळी लैगिंक शोषणाविरूध्द सुरक्षा विधेयक २०१०, २०१३ चा क्रीमीनल लॉ अमेंडमेट इत्यादी कायदे व विधेयक तयार केले आहे. तरीसुध्दा ही भारतातील घरगुती हींसाचाराची समस्या डोक वर काढतच आहे. त्यासाठी सामाजिक समुपदेशन व कडक कायदे व त्याची अंमलबजावणीची खरी गरज आहे व दोषींना कडक शिक्षेचे प्रावधान केल्याशिवाय ही समस्या थांबु शकणार नाही.

प्रस्तावणा :

आजच्या काळात घरगुती (कौटुंबिक) हिंसाचाराचे गुन्हे वाढीस लागलेले आहे. घरगुती हिंसाचार ही समस्या केवळ भारतापुरतीच मर्यादीत नाही. तर जगात सर्वत्र असलेली दिसुन येते. घरगुती हींसा ही प्रामुख्याने स्त्रीयांशी निगडीत समस्या आहे. घरातील कुटुंबात ओळखीच्या नातेवाईकांद्वारा अशा स्वरूपाची गुन्हे केली जातात. महिलांवर होणारी हींसा ही शारीरिक, मानसिक,लैगिंक,आर्थिक,धार्मिक हींसा इत्यादी प्रकारची असु शकते.

आपला समाज पुरूषप्रधान आहे. आपली सामाजिक, कौटुंबिक व्यवस्था पुरूषांच्या सोयीची बनवलेली आहे. सत्ता,संपत्ती, प्रतिष्ठेची उतरंड जात आणी पितृसत्तेवर आधारलेली आहे. पुरूषाला जास्तीचे अधिकारी देणारी आणी स्त्रियांना जगण्याचा अधिकार नाकारणारी अशीही पितृसत्तेची रचना आहे. पितृसत्तेच्या विरोधात शतकानुशतके संघर्ष सुरू आहे. या संघर्षात काश्मीरच्या लल्लेश्वरी,मिराबाई, कर्नाटकच्या अक्क महादेवी, तामिळनाडुच्याअडाळ, जनाबाई,बहिणाबाई,सोयराबाई अशा अनेक संत स्त्रियांनी स्वत:ला पणाला लावलं. कधी वेसवा, कधी कुलनाशिनी, तर कधी वेडी म्हणुन या ज्ञानी स्त्रियांना हिणवल गेल. तरीही पितृसत्तेला गाडुन त्यांनी आपल अस्तित्व उभ केल.

Scanned with OKEN Scanner

मा.जोतीराव फुले,राजा राममाहेण राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर पेरियार रामस्वामी,गोपाळ गणेश आगरकर अशा अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे गेल्या दोनशे ते अडीचशे वर्षात पितृसत्तेला अनेक धक्के बसले. व्यवस्थेला हळूहळू बदलाव लागलं. याचाच परिणाम म्हणुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वात तयार झालेल्या भारतीय संविधानान स्त्री—पुरूप समानतेशी आपली बांधिलकी जाहीर केली. कायद्यापुढे सर्व समान झाले. स्त्री शिक्षणाच प्रमाण वाढल. स्त्री घराबाहेर पडली, शिकली, नोकरी करू लागली, सत्तेत सहभागी झाली. वाटल संपली आता पितृसत्ता : पण नाही पितृसत्तेची पाळमुळं इतकी खोलवर रूजलेली आहेत, की ती पुन्हाःपुन्हा फणा वर काढुन उभी राहते. स्त्रीयांच जगण मुश्कील करते. म्हणजेच हींसाचारात वाढ करते.

★ घरगुती (कौटुंबिक) हिंसाचाराचा अर्थ :

घरगुती हिंसेचे अध्ययन करताना इथे कुटुंबाअंतर्गत महिलांविरूध्द होणाऱ्या हिंसेच्या दृष्टिने अर्थ अपेक्षित आहे. कौटंबिक पातळीवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार आणि हींसाचाार याला इंग्रजीमध्ये (Domestic Violence)असे म्हणतात. यालाच मराठी भाषेत घरगुती हिंसाचार अथवा कुटुबाअंतर्गत हिंसाचार म्हटले जाते. काही अभ्यासकांच्या मते कुटुबाअंतर्गत एखाद्या सदस्याने मुला—मुलींवर कुढल्याही कारणाने केलेली शारिरीक इजा होय असे मानतात. तर काही अभ्यासक कुटुंबातील पुरूषांद्वारे स्त्रीला शाब्दीक टोमणे मारणे, स्त्रीवर संशय घेणे, हातवाऱ्याद्वारे डीवचणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय असे स्पष्ट करतात.

घरगुती हिंसेच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

व्याख्या :

१) वर्मा कमेटी अहवालानुसार '' कौटुंबिक जीवनातील पुरूषांकडुन एखाद्या स्त्रीवरीलअन्याय, अत्याचार होणे किंवा स्त्रीला शारिरीक नुकसान होईल असे कृत्य पुरूषांकडुन घडणे, स्त्रीला मानसिक धक्का पोहचेल असे शाब्दीक टोमणे मारणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय.

२) २००५ च्या घरगुती हिंसेपासुन महिला संरक्षण कायद्यात घरगुती हिंसेची व्याख्या

अ) पिडीत व्यक्तिच्या अंगाची, स्वास्थ्याची,सुरक्षित जीवनाचीहानी करीत किंवा ज्यांची प्रवृत्ती पीडीत व्यक्तिच्या लैगिंक,मौखिक भावणात्मक दुरूपयोग आणि आर्थिक दुरूपयोग केला जातो.

ब) हुडयांच्या रूपात संपत्ती मौल्यवान वस्तु यांच्या मागणीकरिता पिडीत व्यक्तिला हानी पोहविल्या जाते.

क) वरील दोन्ही प्रकारचे वर्तन अशा प्रकारच्या धमकीचा प्रभाव निर्माण करून शारिरीक किंवा मानसिक उत्पीडन करणारे आचरण किंवा कृत्य यांचा समावेश घरगुती हिंसेमध्ये होतो.

वरील व्याख्यांवरून घरगुती (कौटुंबिक) हिंसेचा अर्थ स्पष्ट होतो.

महिलांवर होणारी हिंसा ही शारिरीक असते. जी धडपड लाथा बुक्याने मारले जाते. मानसीक हिंसा ही टोमणे मारणे, संशय घेणे या प्रकारची असते. लैगिंक हिंसा ही नात्यातील व्यक्तीने विना सहमतीने केलेले लैगिंक अत्याचार होय. आर्थिक हींसा ही स्त्रीला खर्चासाठी पैसे न देणे, कमविलेले पैसे घेऊन टाकणे या प्रकारची असते.

धार्मिक हिंसा ही स्त्रिला अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे या प्रकारची होय. हिंसा फक्त आर्थिक दृष्टया मागासलेल्या,झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांच्या घरापर्यंत मर्यादित आहे असे नसुन उच्च शिक्षित व आर्थिकदृष्टया संपन्न घरामध्येही हिंसेचे प्रकार आढळून येतात.

उदिष्टे :—

१. घरगुती हींसेच्या कारणांचा शोध घेणे.

२. घरगुती हींसाचाराविरोधी कायद्याचा अभ्यास करणे.

Scanned with OKEN Scanner

गृहिते :— १) घरगुती हींसाचारात वाढ होत आहे.
२) घरगुती हींसाचार हा इतर देशांच्या तुलनेत भारतात कमी आहे.

संशोधन पध्दत : या शोध पेपरसाठी दुय्यम स्त्रोतांचा माहिती मिळविण्यासाठी उपयोग केला. अभ्यासासाठी उपयोग केला. अभ्यासाठी ग्रंथ, वर्तमान पत्र, व इंटरनेट सेवेचा उपयोग करून माहिती मिळविली माहितीचे विश्लेषण व वर्गीकरण करून त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आले.

कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप :

कौटुंबिक हींसाचाराचे विविध पैलु आहेत त्यावरून हींसेचे स्वरूप समजुन येते ते पैलु खालीलप्रमाणे

१. स्त्रीहत्या व बालिका हत्या : भारतात गर्भाचे परिक्षण लिंग तपासण्याच्या दृष्टिने केले जाते. कारण भारतीय परंपरेनुसार मुलगा हा वंशाचा दिवा समजला जातो. गर्भ स्त्रिलिंगी असेल तर गर्भातच त्याची हत्या करण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याचे आढळते. ही अघोरी प्रथा राजस्थान व गुजरात या राज्यातविशिष्ट जाती—जमातींमध्ये अस्तित्वात होती. काही प्रमाणात वर्तमान काळात सुध्दा नव्या स्वरूपात मुलींना मारण्याचे प्रकार दिसुन येतात तामिळनाडूमध्ये आजही ही प्रथा आढळून येते.

२. शारिरीक हिंसा :कौटुबिंक जीवनात स्त्रियांना छोटया छोटया गोष्टिकरिता लाथा मारणे. स्वपत्नीला मारण्याचा प्रकार,पुरूष दारूच्या नसेत स्त्रियांना शारिरीक इजा करण्याचे प्रकार सर्वत्र आढळुन येतात.

३. सासरी व माहेरी होणारी घरगुती हिंसा :— भारतात विवाहपुर्वी मुलींना लहान लहान कारणांकरिता मारहानीला तोंड द्यावे लागते. परपुरूषांशी बोलणे, घरी जायला उशिर होणे, यासारख्या कारणाने मुलीना शाब्दिक दमदाटी मिळत असते. माहेरी होणाऱ्या हिंसेपेक्षा सासरी होणारे हीसेंचे स्वरूप व्यापक प्रमाणात दिसुन येते. लैगिंक संबंधाना नकार देणे, घराबाहेर झालेल्या अपमानाचा राग काढणे या प्रकारची मारहाण इत्यादी. तसेच सासु सासऱ्याचे टोमणे, विवाहाच्या वेळी मिळालेल्या भेट वस्तु, वरून सासु नेहमी सुनेला डिवचुन बोलत असल्याची प्रकरणे आढळुन येतात.

४. हुंडा बळी :— हुंडयाकरिता पतीकडील लोकांकडुन छळवेगवेगळया स्वरूपात दिसुन येतो. कमी हुंडा मिळाला म्हणुन शारीरीक आघात पतीव्य तिरिक्त सासु—सासरे व इतरही सदस्य सुनसोबत हिंसात्मक वर्तन करताना दिसतात. वेळप्रसंगी हुंडयासाठी स्त्रीचा बळीसुध्दा घेतला जातो.

५. अल्पवयीन मुलींवर लैगिंक अत्याचार :— कुटुबांतील लहानवयाच्या मुलीवर लैंगिक अत्याचाराचे प्रकार मोठया प्रमाणात वाढल्याचे दिसुन येते. मुलींच्या चारित्र्यावर कलंक लागु नये म्हणुन लैगिंक अत्याचाराची प्रकरणे आई—वडील दाबुन ठेवतात. असेल लैगिंक शोषणाचे प्रकार करणारे जवळचेच लोक असतात.

६. भावणात्मक दुरूपयोग : कुटुंबाअतंर्गत स्त्रियांचा अपमाण तिरस्कार, शिव्या इत्यादी शाब्दीक स्वरूपात हिंसात्मक कृत्य समाजात आढळुन येते.

- घरगुती हींसाचारासंबधीची भारतातील स्थिती :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोश विभागाच्या अहवालानुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात. नॅशनल क्राइम रेकार्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार, २००४ मध्ये घरगुती हिंसाचाराच्या ५५४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या. २००३ मध्ये त्याची संख्या ५०७०३ होती. पती आणी सासरच्या अन्य नातेवाईक मंडळीनी महिलांवर केलेल्या हिंसाचारामध्ये २००६ या

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
March 2020

वर्षात ९.३ टक्कयांनी वाढझालेली आहे. भारत सरकारच्या सांख्यिकीय माहीती विभागानुसार १९९१ पासुन २००५ पर्यतच्या कालावधीत महिलांवर केल्या जाणाऱ्या अत्याचारांच्या गुन्हयामध्ये ६७ टक्केनी वाढझालेली आहे. या कालावधीत हुंडाबळीच्या संख्येत ३४ टक्कयांनी वाढझालेली आहे. राष्ट्रीय महीला आयोगाच्या अध्यक्षा गिरिजा व्यास यांनी ३६ टक्के भारतीय महिला घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार ठरतात असे मान्य केले आहे.

➢ घरगुती हींसाचाराची कारणे : भारतात प्रत्येक मिनिटाला ३३ महिलांची हत्या फक्त हुंडयासाठी करण्यात येते. राष्ट्रीय महिला आयोगानुसार ३६%महिला घरगुती हिंसाचाराला बळी पडतात. घरगुती हींसाचाराची काही कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती : या पध्दतीत पुरूष आपले वर्चस्व टिकवुन ठेवण्यासाठी स्त्रियांना सतत अपमानित करित असतात. स्त्रिही पुरूषांवर आर्थिक बाबतीत अवलंबुन असलयामुळे पुरूष त्याणा फायदा घेऊन स्त्रियांवर हिंसाचार करतात.

२. स्त्रायांचा अशिक्षितपणा : अशिक्षितपणामुळे स्त्रीया हया आपल्या अधिकाराप्रती अनभिन्न आहेत. त्यामुळे पुरूषांद्वारे केलेल्या घरगुती हिंचाचाराविरूध्द आवाज उठवित नाही.

३. हुंडा पध्दती : हे कौटुंबिक हिंसेच महत्वाचे कारण आहे. हुंडयासाठी सुनेवर कुटुंबातील सदस्य तीचा मानसिक,शारिरीक छळ करतात. तर कधी—कधी स्त्रीची हत्यासुध्दा केली जाते.

४. मद्यपान : मद्यपानामुळे पुरूषांची स्त्रियांवर हिंसात्मक कृत्य करण्याची हिम्मत वाढते. लहानसहान कारणाने पत्नीला वाईट वागणुक देऊन वेळप्रसंगी मारहाण करण्याचे प्रमाण वाढल्याचे दिसते.

५. सोशल मिडीया : सोशल मिडीयातील चित्रफितीमध्ये ज्यापध्दतीने महिलांवर लैगिंक अत्याचार केले जातात. तसेच अनुकरण करून महिलावरीलहिंसाचारात वाढझाल्याचे दिसते.

६. लोकांचे घरगुती हिंसकडे दुर्लक्ष : कौटुंबिक हिंसात्मक घटनाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठया प्रमाणात दिसते. त्यामुळे पुरूषांची स्त्रियांवर अन्याय व हिंसात्मक कृती करण्याची हिम्मत वाढते घरगुती

➢ हिंसेचे दुरगामी परिणाम : घरगुती हिंसेमुळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्याचे आढळुन येते त्या समस्या खालीलप्रमाणे

१. पत्नीला मारहान करण्याची समस्या
२. स्त्रियाला वैवाहिक जीवनातील समस्या
३. विधवा स्त्रीयावरील अत्याचार वाढले.
४. वधुदहनाची समस्या
५. कुटुबांतील इतर नातेवाईकाद्वारा अत्याचार.
६. वृध्द सासुसोबत सुनेची गैरवर्तवणुक.
७. हिंसाचारामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झाला.
८. स्त्रियांच्या अत्याचारामुळे स्त्रीया आत्महत्याकडे वळल्यात.

➢ कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याचे उपाय:

कौटुंबिकहिंसेचे विघातक असे परिणाम भारतीय समाजात दिसुन येतात. स्त्रियांवरिल कौटुंबिक हिंसा थांबविण्यासाठी खालील उपाय करता येऊ शकतात.

Scanned with OKEN Scanner

१. पीडीत स्त्रिने हिसाचाराला विरोध करावा
२. घरगुती हिंसाचाराला थांबविण्यासाठी शेजारी व नातेवाईकांनी हस्तक्षेप करावा.
३. स्त्रियांना त्यांचे अधिकार व हक्काची जाणीव करून द्यावी.
४. स्त्री—शिक्षणाचा १००%प्रसार केल्यास, स्त्रीया आर्थिक सक्षम झाल्यास घरगुती हिंसेचे प्रकार कमी करता येईल.
५. हिंसाचार विरोधी कायद्याची प्रत्यक्ष व चोख अमलबजावणी सरकारने केल्यास घरगुती हिसांचार कमी करता येऊ शकते.
६. महिला संघटनांनी स्त्री हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी क्षेत्रिय व गाव पातळीवर महिला संघटन वाढविल्यास घरगुती हिंसा कमी करता येऊ शकते.

➢ घरगुती हिंसेला प्रतिबंध करण्यासाठी सरकारचे अधिनीयम :

१. १९६१ च्या हुंडा विरोधी कायदा : या कायदयाद्वारे हुंडयासाठी भारतीय महिलावर घरगुती हिंसाचाराला आळा बसेल. या कायद्याव्दारे महिलांना सुरक्षित व सन्मानाची वागणूक मिळण्यास मदत झाली.

२. भारतीय पीनलाकोड (Penal Code)अधिनियम १९८३:सेक्शन ४९८A नुसार घरगुती हींचाराला आळा बसविण्यासाठी १९८३ ला घरगुती हींसाचार विरोधी कायदा करण्यात आला या कायद्याअंतर्गत विवाहीत स्त्रिला तिच्या पती, सासु, सासरे यांनी कुटूंबाकडून लैगिंक शोषण झाल्यास न्यायालयात दाद मागता येते यामुळे महिलांना सुरक्षिता प्रदान केला गेली.

३. घरेलु हिंसासंबंधी महिला संरक्षण अधिनियम २००५ :— भारताच्या संसदेद्वारा २००५ मध्ये घरगुती हींसेपासुन महिलांना वाचविण्यासाठी २००५ ला महिला संरक्षण अधिनियम पारित केला आणि तो २६ ऑक्टोबर २००६ ला लागु केला गेला या अधिनियमामुळे महिलांवरिल हिंसा चाराला आळा बसेल. ४.महिला कार्यस्थळी लैगिंक शोषणविरूध्द सुरक्षा विधेयक २०१०.

४. महिलांच्या लैगिंक शोषणविरूध्द कार्यस्थळी सुरक्षा विधेयक हे २०१० या वर्षी बनविण्यात आले. विधेयकाला ३ ऑगस्ट २०१२ ला भारताच्या केंद्रीय मंत्रीमंडळाने मंजुरी दिली. हया विधेयकामुळे महिलांच्या कार्यस्थळी सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी सार्वजनिक व खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रात संगटीत व असंघटीत क्षेत्रात लिंग समानता आणि सशक्तिकरण प्राप्त करण्यासाठी मदत मिळेल प्रत्येक महीलेला कार्यस्थळी सुरक्षेची भावणा, कामामध्ये महिलांची भागीदारी मध्ये सुधारण तसेच आर्थिक सशक्तिकरण व सर्वसमावेशक विकासाला हे विधेयक परिणामकारक ठरेल.

५. २०१३ च्या क्रीमीनल ला अमेंडमेंट :— या कायद्यानुसार महितीवरील बलात्कार, लैगिंक शोषण इत्यादिबाबत महीलांना सुरक्षा दिल्या गेली.

निष्कर्ष :—

१. घरगुती हींसाचारामध्ये प्रामुख्याने , स्त्रीभ्रुणहत्या , हुंडाबळी , स्त्रीयांवरील लैगिंक अत्याचार , महीलांवरील शारिरिक हींसा, भावणात्मक हींसा इत्यादिमध्ये वाढ होत आहे.
२. घरगुती हींसाचारात वाढ होत असली तरी इतर देशांच्या मानाने भारतातील घरगुती हींसेचे प्रमाण हे कमी आहे.

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

३. घरगुती हींसाचार विरोधी कायदे प्रभावीपणे राबवयाला पाहीजे.

➢ सदंर्भ ग्रंथ सुची :

१. सोमकुवर सुरेश ''भारतीय समाज : संरचनात्मक प्रश्न''
सर साहित्य केंद्र प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २०१८. पृ.८० ते ९५.
२. सकाळ संप्तरंग, रविवार १६ फेब्रुवारी २०२०. पृ.६
३. लोटे रा.ज.'भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या',
पिंपळापुरे ॲण्ड क.पब्लिशर्स, नागपूर, पृ. ११५
४. पाटील प्रमोद, ''भारतीय समाज प्रश्न आणि वर्तमान समस्या'' अंशुल पाब्लिकेशन्स नागपुर, प्रथमआवृत्ती २०१८, पृ ५९ ते ६६.
५. https://him.wikipedia.org.
६. https://www.naaree.com

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-913-05-62-8

गो. सी. टोम्पे महाविद्यालय सार्वजनिक ट्रस्ट द्वारा संचालित
(रजि. नं. ई १८२)

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

चांदूर बाजार, जि.अमरावती–४४४७०४ (महाराष्ट्र)
नॅक 'ब'++ श्रेणी अधिस्विकृत (CGPA-2.89)
आयोजित

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
४४ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. ११, १२ व १३ मार्च २०२२

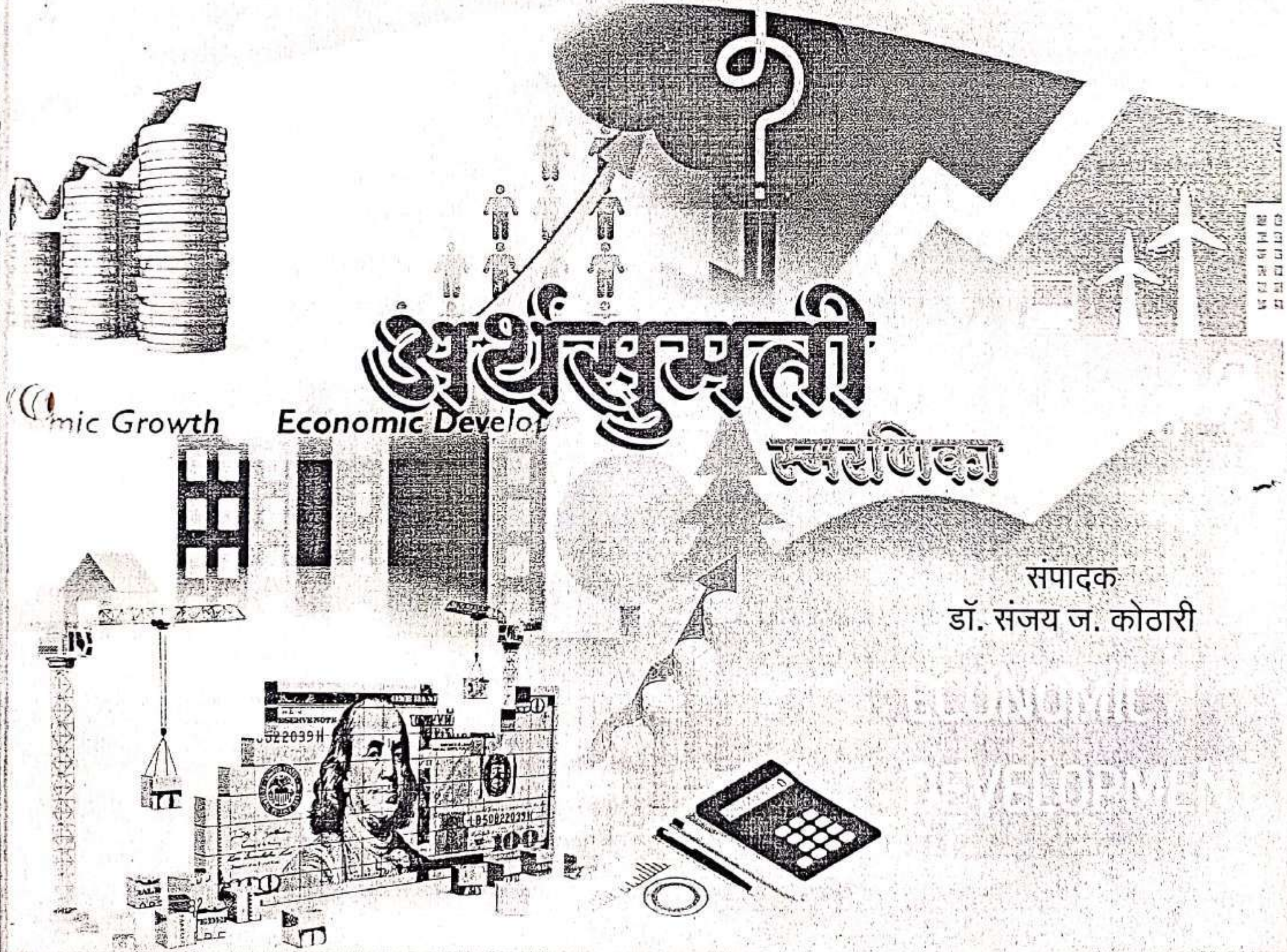

अर्थस्मृती
स्मरणिका

संपादक
डॉ. संजय ज. कोठारी

भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद, नवी दिल्ली (ICSSR)

ISBN 978-93-913-05-62-8

भारतातील वर्तमान दशकातील आर्थिक स्थित्यंतरे

प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले
बॅ.शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, खापरखेडा
त. सावनेर जि. नागपूर
सभासद क्रमांक: १००७
मोबाईल नं. ९४२३४०८१६९
ईमेल. ramkrishnatalegr8@gmail.com

गोषवारा

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये मागील दशकांत विविध प्रकारचे आर्थिक स्थित्यंतर झाले. विशेषत आर्थिक सुधारणांपासुन भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा प्रवास नियोजित मिश्र अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे सुरू आहे. दरडोई उत्पन्नात वेगाने वाढ घडवून आणणे हे भारतीय नियोजनाचे महत्वाचे उदिष्ट राहिले. मात्र त्याचा स्तर कमीच राहीला आहे. २०१५ - १६ मध्ये चालु किंमतीना मोजलेले दरडोई निव्वळ उत्पन्न ९३,२३१ रूपये प्रति वर्ष इतके होते. २०२०-२१ या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत आर्थिक वाढीचा दर हा २३ टक्के इतका होता. तर दुसऱ्या तीमाहीत ७.५ टक्के होता. १९५० च्या दशकानंतर ५ कोटी १० लाख टन एवढे खाद्य उत्पादन होते. तर हेच खाद्य उत्पादन २००३-०४ च्या शेवटी २१ कोटी ०८ लाख टन झाले. परंतु हे उत्पादन एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी आहे. भारतात ्रूषीला जोडलेला सकल घरेतु उत्पादन २००१ मध्ये १०१ अरब डॉलर एवढे होता तर वर्ष २०१९ मध्ये ते ४५९ अरब डॉलर पर्यंत पोहचले. यामुळे उत्पादन वाढीसोबतच ्रूषी निर्यातीत सुध्दा वाढ झाली. एप्रिल ते जुन २०२० दरम्यान ्रूषी हे एकमेव क्षेत्र होते की ज्यात विकास दर चांगला राहीला (१७.८ टक्के)

भारतात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक १९९१ नंतर झपाटयाने वाढली असुन एप्रील २००० ते एप्रील २०१४ या कालावधीत २०२६.०४ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर झाली आहे. भारतात अन्न प्रक्रीया उद्योगात सरकारने १०० टक्के प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीस परवानगी दिलेली आहे.

भारतात स्टार्ट अप मुळे जवळपास १२-१५ टक्के ची सतत आर्थिक वृध्दी होत आहे. या संसोधन पेपरचे उदिष्ट हे मागील दशकातील भारतात आर्थिक विकास, दरडोई उत्पन्न, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुक, स्टार्टअप योजनेव्दारे आर्थिक विकास ्रूषी उद्योग व सेवा क्षेत्रातील,बँकींगक्षेत्राचा विकास भारतात कसा झाला हे जाणून घेणे हा आहे.

भाराताची अर्थव्यवस्था पुर्वीपासुनच ्रूषी आधारित आहे. १९५१ पासुन सुमारे ७०: जनता ्रूषी व संलग्न क्षेत्रात गुंतलेली होती. आज हे प्रमाण कमी झाले असले तरी बरेच उच्च आहे. स्वातंन्त्र्य प्राप्तीनंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करून नियोजनाच्या मार्गाने जाण्याचा विचार केला. त्यानंतर मात्र भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये विविधांगी बदल झाले. १९९१ च्या आर्थिक सुधारणापासुन भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा प्रवास नियोजित मिश्र अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे सुरू आहे. दरडोई उत्पन्नाचा कमी स्तर, वृध्दी दरातील चढउतार, लोकसंख्येचा उच्च वाढीचा दर, दारिद्रयाचे उच्च प्रमाण, बेरोजगारीचा उच्च दरावर आधारित अर्थव्यवस्था इत्यादी ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची महत्वाची वैशिष्टे आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2231-1629

Special Issue

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

Two Day Interdisciplinary National Conference

on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

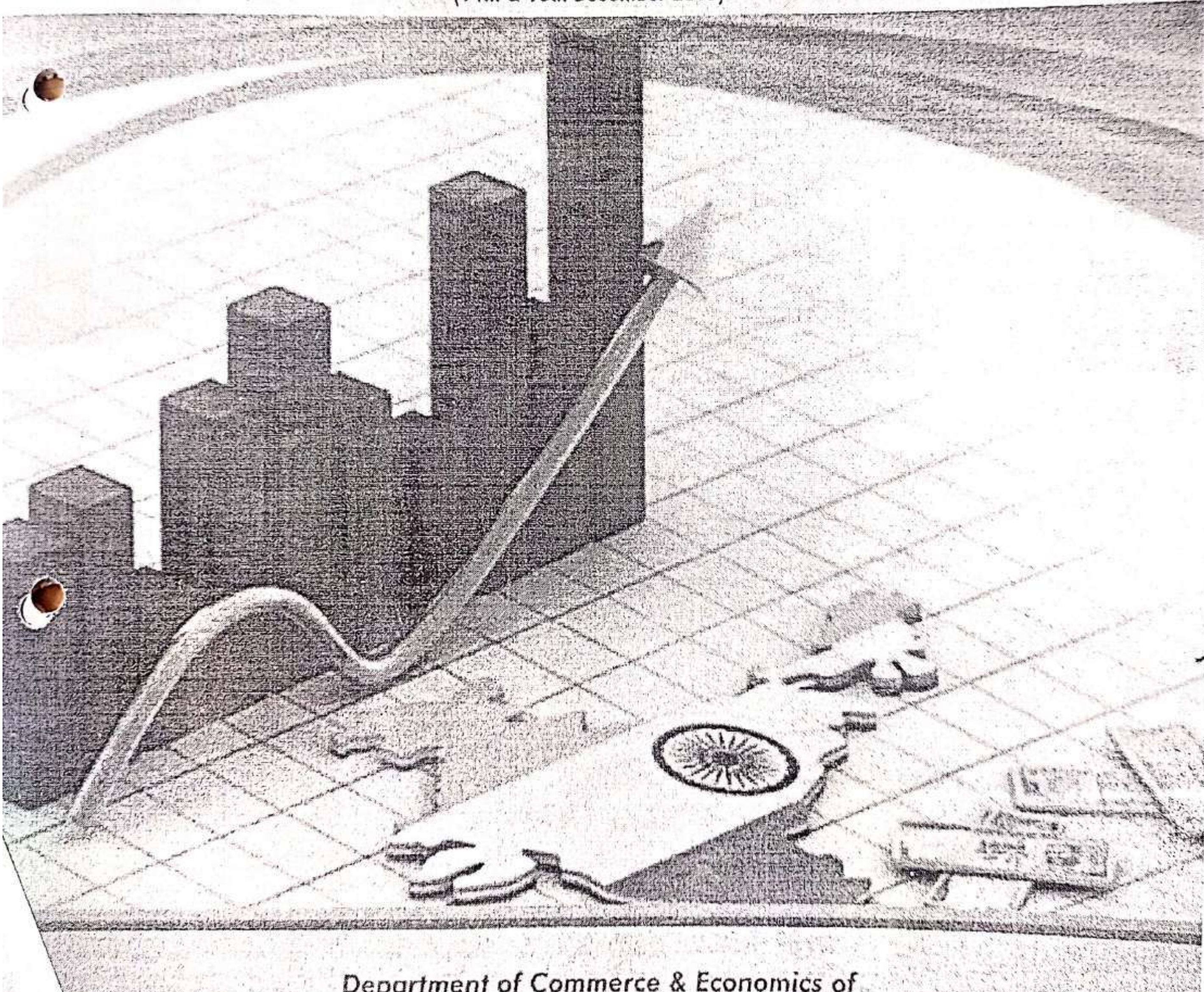

Department of Commerce & Economics of

Arts, Commerce and Science College, Arvi

In Collaboration with

Narayanrao Kale Smriti Model College

Scanned with OKEN Scanner

Department of Commerce & Economics of

Arts, Commerce and Science College, Arvi

In Collaboration with

Narayanrao Kale Smriti Model College,

Karanja (Gh.) Dist.Wardha

Two Day Interdisciplinary National Conference

on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

★ ORGANIZER ★

Dr. Haribhau R. Verulkar
Principal, Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Sanjay P. Dhanwale
Principal, Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

★ ORGANIZING SECRETARY ★

Prof. Virendra Jagtap
Head Department of Commerce
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Milind R. Patil
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Ravindra N. Sontakke
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

★ CO-ORDINATOR ★

Dr. Hemraj Choudhari
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Sanjay Dhanvijay
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Avinash Kadam
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

Dr. Mahendra Gawande
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

★ EDITORIAL BOARD (SPECIAL ISSUE) ★

Dr. Milind Ruprao Patil
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

Dr. Gunwant K. Khorgade
Nabira Mahavidyalaya, Katol

Dr. Rajesh Chandak
Shivprasad Sadanand Jaiswal Arts Commerce & Science College Arjuni Morgaon

Prof. Suresh Godbole
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

Dr. Janardhan Kakde
Arts, Commerce & Science College, Tukum, Chandrapur

Dr. Ravindra N. Sontakke
Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.)

Dr. Prashant M. Jadhav,
Shri Samarth Arts and Commerce, Ashti

Dr. Hitesh Vaswani,
Department of Management Studies, Nabira Mahavidyalaya, Katol

Dr. Kishor Sabale
Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

Dr. Nitin Tatte,
Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with OKEN Scanner

Two Day Interdisciplinary
National Conference

on

The Development of Indian Economy Towards Five Trillion Dollar Economy

(14th & 15th December 2019)

Scanned with OKEN Scanner

19. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी एक वरदान ....
प्रा.डॉ. मिलिंद पाटील, प्रा. विरेंद्र जगताप

20. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजीटल क्रांती ....
प्रा.हेमराज चौधरी

21. भारताच्या आर्थिक विकासात शेती क्षेत्राची भूमिका व शेतीचा इतिहास ....
डॉ. संदिप कान्हा चव्हाण

22 गैर - सरकारी संघटना देशाच्या आर्थिक विकासाचे अपत्य ....
प्रा. रविंद्र बा. रोडे

23. कर प्रणालीतील उत्क्रांती वस्तू व सेवा कर ....
डॉ. दिपक नंदराम चव्हाण

24. ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था: वास्तव व आव्हाने 84
प्राचार्य, डॉ.आर.जी. टाले, डॉ. एल.डी. खरपुरीये

25. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची तीन ट्रीलियन डॉलरकडून पाच ट्रीलियन डॉलरकडे वाटचाल एक विश्लेषण 88
प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले

26. कृषी व ग्राम विकास : भारताच्या पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेची आवश्यकता 96
डॉ. नरेंद्र गावंडे

27. ५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था : चुनौतियाँ और राह 99
प्रा. डॉ. प्रिति इं. चंडे

28. भारताची पाच हजार अब्ज डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल! 101
डॉ. सिद्धार्थ बुटले

29. भारताच्या पाच ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेत अडथळे व उपाय 104
डॉ. संजय सनवडे

30. '२०२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ लाख कोटी डॉलर्स बनविण्याचं उद्दिष्टं आणि वास्तव' 107
प्रा. देवराम यादव गायधने

31. आर्थिक धोरण आणि शाश्वत विकास ध्येये हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्वाकांक्षी जाहिरनामा 111
प्रा. डॉ. सिद्धार्थ ज्ञा. नागदिवे

32. Development of Indian Economy In View Of Science and Technology in 21st Century 114
V. R. Raghorte, A.J.Kadam, G.C. Wakde

33. Indian Economy Towards Five Trillion Dollar 117
Dr. Hitesh A. Kalyani

Scanned with OKEN Scanner

५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था: वास्तव व आव्हाने

प्राचार्य. डॉ.आर.जी. टाले
श्री. शेषराव वानखेडे आर्ट ॲण्ड कॉमर्स
कॉलेज, खापरखेडा जिल्हा- नागपूर

डॉ. एल.डी. खरपुरीये
श्री. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
मोहपा जिल्हा- नागपूर

प्रस्तावना

भारत हा एक विकसनशील अर्थव्यवस्था असलेला राष्ट्र आहे- त्यात बहुतांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात अधिवास करते- भारतात मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक संसाधन असून त्याचा अपेक्षित वापर झालेला नाही- शिवाय देशातील जनतेचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्नही कमी आहे- अशा परिस्थितीत भारताचे विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी येणाऱ्या ५ वर्षात म्हणजे २०२४-२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलरची बनविण्याचे लक्ष ठेवले आहे- भारताच्या वित्तमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी २०१९-२० या वर्षाचे अंदाजपत्रक सादर करताना केलेल्या भाषणात येणाऱ्या ५ वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलरची बनेल, असे सांगितले- वर्तमान परिस्थितीत जगात ३ देशच ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था असलेले देश आहेत- ज्यात अमेरिका, जपान व चीन हे राष्ट्र आहेत- अमेरिकेला ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनण्याकरिता ९ वर्ष (१९७१ ते १९८८) लागलेत- जापानला ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेकरिता ८ वर्ष (१९८७ ते १९९४) लागले- तर चीनने ३ वर्षात (२००५ ते २००८) ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्थेचे लक्ष प्राप्त केले- वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था ३ ट्रिलियन डॉलर पर्यंत पोहोचलेली आहे- ही स्थिती आपणास विचार करण्यास प्रवृत्त करते की जर चीन ३ वर्षात ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था प्राप्त करू शकते- तर भारत ५ वर्षात हे लक्ष्य प्राप्त का करू शकत नाही- जेव्हा की जगात भारत सर्वात जलद गतीने विकास करणारी अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते- विकास दराच्या संदर्भात भारताने चीनलाही मागे टाकले आहे- तरी मागील काही वर्षातील भारताचा सकल घरेलू उत्पादनात (GDP) अपेक्षित वाढ झालेली नाही-

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे मोजमाप त्या देशाचे सकल घरेलू उत्पादन व विकासाचा दरावरून केले जाते- म्हणजेच ज्या देशाचे जीडीपी जास्त तेवढी ती अर्थव्यवस्था मजबूत आहे असे समजले जाते-

सकल घरेलू उत्पादन म्हणजे, एका वित्तीय वर्षाच्या काळात देशात उत्पादित सर्व वस्तू व सेवांचे मुद्रेतील मूल्य होय-

१) ८ टक्के दराने विकास :

एका आर्थिक सर्वेनुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेला ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था होण्याकरिता प्रत्येक वर्षी जीडीपी ८ टक्के असायला पाहिजे- जेव्हा की २०१८-१९ मध्ये भारताचा जीडीपी दर फक्त ६-८ टक्के होता- जर भारताला ८ टक्के दराने जीडीपीत वाढ करायची असेल, तर आपल्याला खाजगी गुंतवणूक व विदेशी गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ करायला पाहिजे- मात्र गेल्या काही वर्षांच्या अनुभवावरून असे लक्षात येते की, विदेशी गुंतवणूकदार भारतात गुंतवणूक करण्यास निरुत्साही दिसत आहे- तेव्हा विदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्याकरिता भारतातील गुंतवणूक कशी फायदेशीर आहे हे पटवून देणे आवश्यक आहे- तसेच गुंतवणूकदारांना व उद्योजकांना काही अतिरिक्त सोयी सवलती सुद्धा उपलब्ध करून द्यायला पाहिजे- उद्योजकांनी केलेल्या गुंतवणुकीच्या सुरक्षिततेची हमी सुद्धा देणे आवश्यक आहे- जोपर्यंत उद्योजकांना त्यांच्या मनामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण होत नाही- तोपर्यंत कोणताही गुंतवणूकदार किंवा उद्योजक भारतात गुंतवणूक करणार नाही- याकरिता भारत सरकारला प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या संदर्भातील धोरणात बदल करायला पाहिजे- शिवाय देशातील बंद पडलेले उद्योगांना सुरू करावे लागतील- एवढेच नव्हे तर लघु व कुटीर उद्योगांना सुद्धा प्रोत्साहन द्यावे लागेल-

२) विक्रीत वाढ:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा काही महिन्यांचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, देशात वस्तूंच्या विक्रीत मोठ्या प्रमाणात घट झालेली आहे- घर व ऑटोमोबाईल क्षेत्रात मंदी आलेली आहे- याचे कारण ग्राहकांच्या क्रयशक्तीत झालेली घट ही होय- मागील काही वर्षांपासून देशातील बेरोजगारी वाढलेली आहे- तसेच ग्राहकांचे उत्पन्न कमी झाल्यामुळे कोणतीही वस्तू खरेदी करताना आपल्या बजेटचा विचार करावा लागतो- ऑटोमोबाईल क्षेत्रात मंदी आल्यामुळे बऱ्याच कर्मचाऱ्यांना आपली नोकरी गमवावी लागली आहे- घर खरेदी विक्री क्षेत्रात सुद्धा हीच स्थिती पाहायला मिळते- मोठमोठी इमारती बांधूनही या घरांना ग्राहक मिळालेले नाही- परिणामतः या क्षेत्रात गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांना व उद्योजकांना खूप नुकसान सहन करावे लागत आहे- काही उद्योजकांनी तर आपला व्यवसाय बंद केला आहे- याचा परिणाम देशाच्या सकल घरेलू उत्पादनात

… मोदी सरकारने २०२२ पर्यंत सर्व गरिबांना घर … आश्वासन दिले आहे. … ग्रामीण भागातल्या या … योजनांना सवलतींची मिळकत व मर्यादित … ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था होण्यास मदत होईल.

…त व निर्यात:

… वस्तू व सेवांची निर्यात सुस्त स्थितीत पडलेली आहे. वर्तमान … निर्यात गेल्या २४ वर्षांपासून झालेल्या निर्यातीच्या तुलनेत … आहे. जागतिक मंदी आणि अमेरिकी राष्ट्रपती डोनाल्ड … सुरू केलेल्या व्यापार युद्धामुळे त्याचे परिणाम संपूर्ण … लागत आहेत. अमेरिका व चीन यासारख्या राष्ट्रांनी … निर्बंध लावल्यामुळे अल्प विकसित व विकसनशील … व्यापारावर विपरीत परिणाम झाला आहे. याउलट … आयात धोरणाचा विचार केला, तर आपण कच्चा तेलाची … जास्त आयात करत असतो. यासाठी आपण विदेशांना … लाख करोड रुपये दिलेले आहेत. हे पंतप्रधान नरेंद्र … मान्य केले आहे. शिवाय येणाऱ्या ५ वर्षात यात घट … दिसत नाही. मात्र पुढील काळात सरकारने इलेक्ट्रिक … व वापराकरिता प्रोत्साहन दिले तर, इलेक्ट्रिक … आयात घेऊन त्याचा वापर वाढेल. परिणामतः कच्च्या … आयात कमी होऊन सकल घरेलू उत्पादनात वाढ होईल व … अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलरची होऊ शकेल.

…रकारी खर्च:

… गुंतवणुकीचा जीडीपी वाढीमध्ये फार मोठे योगदान आहे. … निवडणुकीपूर्वी मोदी सरकारने शासकीय खर्चात कपातीचे धोरण … होते. मात्र निवडणुकीनंतर त्यात बदल करून येणाऱ्या … मूलभूत संरचनेकरिता १०० लाख करोडची गुंतवणूक केली … असे जाहीर केले. मात्र पैसा कसा उभारला जाईल, याविषयी … बोललेले नाही. तसेच सरकारी कंपन्यात गुंतवणूक केली … अशीही जाहीर केले आहे. खाजगी कंपन्यांना सुद्धा गुंतवणुकीचे … केले आहेत. रेल्वे व इतर आवश्यक सरकारी क्षेत्रांमध्ये … द्वारे खाजगी गुंतवणूक केली जाईल, अशीही जाहीर केले … मात्र खाजगी गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास तयार नाही. … सरकारी क्षेत्रातील बहुतांश कंपन्या तोट्यात चालत असल्यामुळे … खाजगी गुंतवणूकदार या क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची … नाही. तसेच बाजारातील मंदीमुळे गुंतवणूकदारात … सरकारने आपल्या खर्चात …

नैसर्गिक आपत्ती ओढवली असल्यास सरकारला जनतेची मदत करावी लागेल. जनतेचे सर्वांगीण विकासाकरिता शिक्षण, आरोग्य, रोजगार असे सर्व सर्व घटक महत्त्वाचे आहे. या सर्व घटकांना सरकारला नाना योजनांना विचार करावा लागत नाही. जनतेच्या हिताकरिता हे सर्वांगीण आवश्यक आहे. तेव्हा सरकारी कार्यावर होणाऱ्या खर्चाची भरपाई सरकारला इतर दुसऱ्या माध्यमातून करावी लागेल. तेव्हाच जनतेचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न वाढून ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था बनण्यास मदत होईल.

५) सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग:

नोटबंदी व जीएसटीच्या रचनेचा परिणाम सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांवर इतका झाला की, अजूनही अर्थव्यवस्थेची गाडी पूर्ववत स्थितीत आलेली नाही. त्यामुळे नवीन रोजगार निर्मिती थांबलेली आहेत. ८ नोव्हेंबर २०१६ ला पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी १००० आणि ५०० रुपयांच्या नोटा चलनातून रातोरात बंद केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत फार मोठे गोंधळ निर्माण झाले होते. चलनात ८६.९ टक्के चलन १००० व ५०० रुपयेचे होते. ह्या चलनाच्या नोटा ३० नोव्हेंबर २०१६ पर्यंत बँकेत जमा करण्यासाठी सांगितले गेले. मात्र ज्या कारणाकरिता सरकारने हा निर्णय घेतला होता. त्या कारणाची पूर्तता न होता भारतीय अर्थव्यवस्थेची गती मात्र खुंटलेली आहे, असे दिसून येते. काही अर्थशास्त्रज्ञांनी असा अंदाज वर्तविला होता की, नोटाबंदीचे परिणाम येणाऱ्या काळात पाहायला मिळतील. या घटनेचे भारतीय अर्थव्यवस्थेला फार मोठ्या प्रमाणावर नुकसान सहन करावे लागणार आहे, असे भाकीत केले होते. तसेच एक देश एक कर या प्रणाली द्वारे विविध वस्तूंवर जीएसटी आकारण्यात आल्यामुळे व्यापारी आणि ग्राहकांवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. जीएसटीचे दर ८ टक्क्यांपासून २८ टक्क्यांपर्यंत निर्धारित करण्यात आले होते. अलीकडे जीएसटी च्या दरात घट करण्यात आलेली आहे. तसेच देखील व्यापाऱ्यांना जीएसटी कर प्रणाली कर भरण्याकरिता किचकट व त्रासदायक वाटते. त्यामुळे व्यापाऱ्यांच्या मनात कर विषयी नाराजी आहे. म्हणून जीएसटी पासून सरकारला अपेक्षित कर गोळा करता आले नाही. या परिस्थितीचा अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होणे स्वाभाविक आहे. अजूनही भारतीय अर्थव्यवस्था या धक्क्यातून सावरलेली नाही. याचा परिणाम लघु, सूक्ष्म, लघु व मध्यम स्वरूपाच्या उद्योगांवर झालेला दिसून येतो. अशा स्थितीतील उद्योगांना सवलतींची देऊन पुन्हा उभारी दिली तरच ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था शक्य आहे.

६) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक:

… देशांना आपल्या अर्थव्यवस्थेचा विकासासाठी …

Scanned with OKEN Scanner

गुंतवणूक व विदेशी कर्जामुळे औद्योगिक विकास व आर्थिक विकास होत असतो- अल्पविकसित देशाला तर नेहमी पैशाची कमतरता असते- तेव्हा हे देश आर्थिक विकासाकरिता विदेशी गुंतवणुकीची अपेक्षा करतात- भारतात उत्पादन क्षेत्रात ४९ टक्के विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी दिलेली आहेत- अलीकडे प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या प्रमाणात आणखी वाढ करण्यात आली आहे- विदेशी कंपन्या शेअर मार्केटमध्ये, शेअर खरेदी-विक्रीच्या माध्यमातून गुंतवणूक करीत असतात- मात्र अलीकडे जगात आलेल्या मंदीमुळे बऱ्याच गुंतवणूकदार शेअर मार्केट मधून आपली गुंतवणूक काढून सोन्यामध्ये करीत आहे- भारतीय अर्थव्यवस्थेवर याचा वाईट परिणाम झाला आहे- कारण विदेशी गुंतवणुकीचे आर्थिक विकासात फार मोठे योगदान आहे- विदेशी गुंतवणुकीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा गुंतवणूक स्तर उचावलेला आहे- खाद्यपदार्थांच्या किमती स्थिर ठेवण्यात आणि कच्चामाल आयात करण्यात मदत आणि ऊर्जाक्षमतेमध्येही वाढ झाली आहे- परिवहन आणि रेल्वे विकासातही मदत झाली आहे- लोखंड, सिमेंट सारखे मोठे उद्योग भरभराटीस येण्यास विदेशी गुंतवणुकीची मोठी मदत झाली आहे- तंत्रज्ञान, कंप्यूटर, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू इत्यादी क्षेत्रात विदेशी गुंतवणूक मुळे मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्थेला गती मिळालेली आहे- म्हणून जास्तीत जास्त प्रमाणात विदेशी गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे- तेव्हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जीडीपी दर वाढून आर्थिक विकास दर वाढेल- तेव्हाच ५ ट्रिलियन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे ध्येय पूर्ण होईल-

कच्च्या तेलाच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमती कमी झाल्यामुळे त्याचा फायदा भारत सरकारला झाला- तसेच पेट्रोल आणि डिझेल यांच्या वर जास्तीत जास्त कर आकारून तिजोरी भरण्याचा भारत सरकारने प्रयत्न केला- तसेच सोन्याच्या आयातीवर बंदी घातल्यामुळे २०१४-१५ मध्ये होणारा घाटा हा कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला- भारतीय अर्थव्यवस्था ही विदेशी कर्ज आणि घरेलू कर्ज, औद्योगिक विकासातील मंदी, रुपयाचे अवमूल्यन, कृषिचे निसर्गाच्या लहरीपणामुळे घटणारे उत्पन्न यासारख्या अनेक समस्यांनी ग्रासले आहे- १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून भारताचा विकास दर ७-५ टक्के पर्यंत पोहोचला होता- तरी देखील बेरोजगारी दर ७ टक्के होता- भारतात स्वयंरोजगार करणाऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात घटलेली आहे- याचे कारण खुल्या आर्थिक नीतीमुळे भारतातील लघु आणि मध्यम स्वरूपाचे उद्योगधंदे बंद पडले आहे- त्यामुळे बेरोजगारीच्या संख्येमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे- त्याचे कारण सरकारने कृषी आणि कृषी संलग्नित लघु आणि मध्यम उद्योगधंद्यांमध्ये सरकारने विशेष लक्ष दिले नाही- तीच परिस्थिती २०१९-२० या वर्षांमध्ये सुद्धा पहायला मिळते- आज खाद्यपदार्थांच्या किमती फार वाढलेल्या आहेत- तरी सरकारचे महागाई दर कमी करण्यासाठी अपेक्षित प्रयत्न केले असे दिसत नाही- याचा परिणाम मध्यमवर्गीय ग्राहकांवर पडत असून त्यांची क्रयशक्ती कमी झाली आहे- एखादी वस्तू खरेदी करतांना त्यांना बराच विचार करावा लागत आहे- तसेच सीमा आणि प्रतिरक्षा क्षेत्रांमध्ये विदेशी गुंतवणुकीची सीमा वाढवून देण्यात आल्या आहेत- मेक इन इंडिया सारखी योजना असफल होणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी धोक्याची घंटा आहे- स्किल इंडिया सारखी स्वयंरोजगार निर्मिती करणाऱ्या योजनासुद्धा असफल राहिल्यामुळे रोजगार निर्मिती होऊ शकली नाही- एवढेच नव्हे तर मुद्रालोन सारख्या योजना तरुण बेरोजगारांना त्या प्रक्रियेत असणाऱ्या त्रुटींमुळे आकर्षित करू शकले नाही- जन धन योजना बॅंक खात्याशी आधार कार्ड जोडणे यासारख्या योजना चोरी करण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी असल्या तरी त्यांचा अजून पर्यंत तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोणता फायदा झाला हे स्पष्ट दिसत नाही- यासारख्या सगळ्या असफल योजनेतून सरकारने काही शिकवून घेऊन त्यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे- तेव्हाच भारतीय अर्थव्यवस्था विकासाच्या दिशेने वाटचाल करेल व ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्थेचे ध्येय प्राप्त करता येईल-

७) कृषीत सुधारणा:

कृषीच्या विकासात सिंचन साधनांना फार महत्त्व आहे- देशाच्या विभिन्न भागात दरवर्षी ओला किंवा कोरडा दुष्काळ पडत असतो- तेव्हा अशा भागाला नहर, तलाव किंवा विहीरी या साधनांच्या माध्यमातून सिंचनत करण्याची सोय उपलब्ध असणे आवश्यक आहे- भारतात २००९-१० पर्यंत ६२ टक्के जमीन विहीरी आणि कूपनलिकाद्वारे सिंचित केली जात होती- नहर हा सिंचनाचा महत्त्वाचा स्रोत आहेत- त्याद्वारे २६ टक्के जमिनीला ओली केली जाते- तसेच सुधारित बी-बियाणे वापरून उत्पादनात वाढ करणे सुद्धा आवश्यक आहे- त्याच बरोबर शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, शेळीपालन यासारखे जोड व्यवसाय ही विकसित करणे आवश्यक आहे- त्यासाठी भारत व राज्य सरकारने शेतकऱ्यांना ५० टक्के अनुदान तत्वावर कर्ज देऊन शेती व शेतीपूरक व्यवसायांचा विकास करणे आवश्यक आहे- देशातील ५० टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात रहात असून त्यांचा उपजीविकेचा मुख्य साधन शेती व शेतीवर आधारित उद्योग धंदे आहेत- त्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न वाढ करण्याकरिता कृषीवर आधारित उद्योगांवर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे- म्हणून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे धोरण सरकारने आखले आहे- २०२२ पर्यंत प्रत्येक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट केल्या जाईल अशी घोषणा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केली आहे- मात्र योजना प्रत्यक्षात उतरविण्याकरिता सरकारला उचित निर्णय घेऊन व ते कृतीत आणावे लागेल- ग्रामीण भागातील ५० टक्के लोकांचे उत्पन्न हे मागील ५ वर्षांपासून स्थिर आहे- पंतप्रधान किसान योजना अंतर्गत शेतकऱ्यांना दर वर्षाला ६ हजार

Scanned with OKEN Scanner

...देणार आहे- मात्र या ६ हजार रुपयात शेतकऱ्यांचा ...हे होणे शक्य नाही- त्यासाठी शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला ...भूत किंमत मिळणे आवश्यक आहे- त्या शिवाय शेतकऱ्यांची ...क स्थिती सुधारणार नाही- जोपर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढत ...तोपर्यंत शेतीचा विकासदर सुद्धा वाढू शकत नाही- त्यामुळे ५ ...यन डॉलर अर्थव्यवस्था बनविण्यासाठी शेती या क्षेत्राला नाकारून ...णार नाही- याची दक्षता सरकारने घेणे आवश्यक आहे- तेव्हाच ...व्यवस्था ५ ट्रीलियन डॉलर पर्यंत पोहोचेल-

बेरोजगारी व निम्न जीवनमान:

...ात वर्तमान स्थितीत बेरोजगारीच्या प्रमाणात मोठी वाढ झाली ...- तेव्हा बेरोजगारी दूर करण्यासाठी खाजगी क्षेत्रात तसेच सरकारी ...ात गुंतवणूक करून रोजगार निर्माण करणे आवश्यक आहे- ...ामध्ये मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण मजुरांना रोजगार मिळतो- ...े या क्षेत्रातील मजुरांचे उत्पन्न मात्र मर्यादित असते- त्यामुळे ...क्षेत्रात बेरोजगारी अदृश्य स्वरूपात आढळते- शहरी क्षेत्रामध्ये ...त्या स्वरूपात बेरोजगारी पहायला मिळते- अलीकडे ग्रामीण भागात ...ी क्षेत्रामध्येही रोजगार मिळत नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील नागरिक ...पली उपजीविका चालविण्याकरिता शहराकडे जात आहेत- त्यामुळे ...व भकास होऊन नागरीकरणात वाढ होत आहे- २०१९-२० या ...ांत गेल्या ४५ वर्षानंतरची सर्वात जास्त बेरोजगारी निर्माण झाल्याची ...थती आपल्याला पहायला मिळाली आहे- सरकारने या समस्येवर ...ळेच्या आत उपाययोजना केली नाही- तर भविष्यात याचे भयानक ...ईट परिणाम भोगावे लागतील-

...सेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत लोकांचे जीवनमान व आरोग्यत सुधारणा ...सुद्धा आवश्यक आहे- भारतातील नागरिकांचे कमी असलेले ...त्पन्न, संतुलित आहाराचा अभाव, बालमृत्यूचे प्रमाण इत्यादी मोठ्या ...माणावर दिसते- भारतात २००२ या वर्षात भारतीय नागरिकांचे ...आयुर्मान ६५ वर्ष होते, तर तेच विकसित देशात ७५ वर्ष होते- ...ारतात २५ ते ४० टक्के लोकसंख्या ही कुपोषणग्रस्त आहे- भारतीय ...ोजनात प्रति दिन ४४ ग्राम प्रोटीन मिळते- तर विकसित देशांमध्ये ...याची मात्रा तिप्पट आहे- २००६ च्या मानव विकास रिपोर्ट नुसार ...ारताचा मानव विकास सूचकांक जगात १३४ व्या नंबरवर आहे- ...तर २०१९-२० मध्ये तो १३० वर आलेला आहे- बजेट वर्ष २०१७- ...१८ मध्ये आरोग्य परिवार कल्याण साठी केवळ १५ हजार करोड ...रुपयांची तरतुद केली होती- ती एकूण बजेटच्या केवळ ६ टक्के ...आहे- इतक्या कमी रक्कमेत देशातील नागरिकांना सुदृढ आरोग्य ...कसे लाभेल- यासाठी वेगळ्या योजनांची आवश्यकता असून त्याची ...अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे- कारण सुदृढ नागरिक हे ...देशाचे भवितव्य असते- केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय द्वारा प्रकाशित ...२०१४-१५ मध्ये जीडीपी ७-४ टक्के होते- परंतु या काळात जीडीपी मोजमापणाची पद्धती बदलविण्यात आली- आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष द्वारा ७ मे २०१५ ला प्रकाशित केलेल्या एशिया पॅसिफिक रिजनल आऊटलूक रिपोर्टनुसार भारतीय अर्थव्यवस्था उज्वल स्थितीमध्ये आहे आणि येणाऱ्या काळात ती चीनलाही मागे टाकून ती झपाट्याने पुढे पुढे जाईल- असे अंदाज वर्तविण्यात आले होते- भारतात २०१४-१५ मध्ये जीडीपी ७-४ टक्के प्राप्त केल्यानंतर २०१५-१६ मध्ये जीडीपी दर ८ टक्के च्या समोर जाईल असे अनुमान काढण्यात आले होते- उपभोक्ता महागाईदर पहिले १२ टक्क्यापर्यंत पोहोचले होते- ते आता कमी होऊन ५ टक्क्यांपर्यंत आलेले आहे- २०१४-१५ मध्ये जेव्हा आपले जीडीपी ७-४ टक्क्या पर्यंत पोहचलेले होते- तेव्हा चीनचे जीडीपी दर ७-१ टक्के होता- म्हणजे भारताच्या जीडीपी दर चीनच्या जीडीपी दरापेक्षा जास्त होता- जर जीडीपी दर अशाच कायम राहिला तर भारताची अर्थव्यवस्था ही २०२४ पर्यंत ५ ट्रिलियन डॉलर पर्यंत पोहोचेल यात काही शंका नाही- २००७-०८ च्या वैश्विक मंदीतून अमेरिका बाहेर निघत असला तरी ग्रीक सोबत इतर युरोपियन देश मात्र अजूनही आर्थिक संकटाचा सामना करीत आहे- वैश्विक आर्थिक वृद्धीदर सामान्यत: सतत कमी होत आहे- जो २०११ मध्ये ३-९ टक्के होता- २०१२ मध्ये ३-२ टक्के आणि २०१३ मध्ये ३ टक्के पर्यंत आर्थिक वृद्धी दर खाली आला- परंतु २०१४ मध्ये त्यात वृद्धी होऊन ३-७ टक्के झाला होता- तेव्हा असे मानण्यात येत होते की, अमेरिकी अर्थव्यवस्था ही मंदीतून बाहेर निघून समृद्ध अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करीत आहे.

सारांश:

भारतीय अर्थव्यवस्था जलद गतीने विकास करीत असली तरी, अर्थव्यवस्थेसमोर भरपूर समस्या आहेत- बेरोजगारी, प्रति व्यक्ती उत्पन्न, दारिद्रता, कुपोषण, शिक्षण, आरोग्य अशा अनेक समस्या असतांना भारताचे विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी २०२४-२५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलियन डॉलर बनविण्याचे लक्ष ठेवले आहे- वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, आपला विकासदर चीनच्या विकास दरापेक्षा जास्त आहे- शिवाय चीनने ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेचे लक्ष ३ वर्षात प्राप्त केले- म्हणून भारताकरिता ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था प्राप्त करणे कठीण नाही- परंतु अर्थव्यवस्थेची वास्तविकता सुद्धा विसरता येत नाही- कारण ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था प्राप्त करण्याकरिता आपला जीडीपी दर प्रतिवर्षी ८ टक्के असायला पाहिजे- जो वर्तमान स्थितीत ६-८ टक्के आहे- या विकास दराने हे लक्ष प्राप्त करणे कठीण आहे- तसेच भारतात उद्योग क्षेत्रात मंदी असल्यामुळे बऱ्याच कर्मचाऱ्यांना आपली नोकरी गमवावी लागली आहे- बांधकाम क्षेत्रातही हीच स्थिती पाहायला मिळते- भारतात बेरोजगारीचा दर ६-१ इतका झाला असे, सेंटर फॉर मॉनिटरिंग

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-11

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

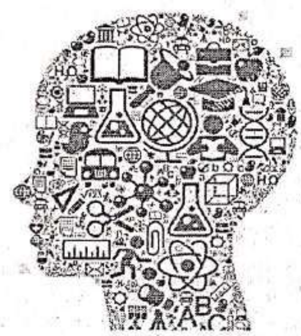

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue-11 May- June 2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

May-June Volume-2 Issue-11

On

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary
Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor
Dr. R.R.Jane
Principal
Arts and Commerce College,
Bhisi Tah- Chimur Dist-Chandrapur

Co- Editor
Dr. N.S. Girde
Assistant Professor & Head Dept. of History

Published by- Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सबलीकरण :— एक चिंतन

डॉ.रामकृष्ण जी. टाले
प्राचार्य बॅरी.शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा जि.नागपूर
इ.मेल :ramkrushnatalegr8@gmail.com

आजच्या काळात महिला सक्षमीकरण हा चर्चेचा विषय बनला आहे. खासकरून मागासवर्गीय व प्रगतशिल देशांमध्ये महिला सशक्तीकरणावर भर दिला जात आहे. कारण आज प्रत्येकाला कळून चुकले की, देशातील स्त्रियांच्या प्रगतीशिवाय देशाची प्रगती शक्य नाही. आपल्या प्राचीन ग्रंथामध्ये ''यंत्र नार्यस्तू पूज्यन्ते रमन्ते तंत्र देवना'' अर्थात जेथे नारीची (स्त्रीची) पुजा केली जाते तेथे देवाचे स्थान असते. अशा पद्धतीने स्त्रियांना मान देण्यात आला आहे.

परंतू आजच्या समाजाची विटंबना पहा, स्त्रीमध्ये एवढीशक्ती असतांनाही देशातील अनेक भागामध्ये तिला अशिक्षित, असक्षम आणि हिन भावनेने पाहिले जाते. एका राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्व आणि अधिकार संपूर्ण समाजाला कळावे यासाठी जगभरात आंतराष्ट्रिय महिला दिन आणि मातृ दिवस यासारखे स्त्रियांचे दिवस साजरे करून त्यांना सक्षम करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. आपल्या देशात समाजातील स्त्रियांचे अधिकार आणि मूल्य मारून टाकणाऱ्या क्रुर प्रथा जसे हुंडा, अशिक्षा, लैगिंक अत्याचार, समानता, स्त्रीभ्रूणहत्या आणि घरेलू हिंसा इत्यादिंना बंदी घालण्यात आली आहे. जर कोणी असे करतांना आढळत असेल तर त्याला कठोर दंड आणि शिक्षा देण्याची देखिल तरतूद करण्यात आली आहे.

स्त्रीला सृजनशक्ती मानले जाते. म्हणजे स्त्रीमानवजातीचे अस्तित्व आहे. तिच्यामुळेच सृष्टीचे निर्माण झाले आहे. म्हणूनच स्त्रिला संपूर्ण आर्थिक, राजनितीक, विचार, विश्वास, धर्म आणि उपासना इत्यादीचे स्वतंत्र अधिकार देणे आवश्यक आहे. रोजगार, शिक्षण आणि आर्थिक व्यवहारात स्त्रीला पुरूषाप्रमाणेच अधिकार दिले गेले पाहिजे. इत्यादी गोष्टींची पूर्तता केल्यास एक स्त्री संपूर्णपणे सक्षम आणि सशक्त होईल.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा विकास हा त्या अर्थव्यवस्थेने स्विकारलेल्या पायाभूत मुल्यावर आधारीत असतो. विकशीत राष्ट्रांनी आपला विकास करून घेतांना ही मूल्ये पायदळी तुडविल्याची उदाहरणे आढळतात. राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासात महिलांचा सहभाग महत्वाचा आहे. हे आज जगमान्य झाले तरी आज लिंगभेदावर आधारीत समाजरचनेमुळे महिलांची झालेली कुचंबना, कौटूंबिक व सामाजिक व्यवस्थेत दिलेले गौन स्थान, शैक्षणिक व अर्थाजनाच्या क्षेत्रात असलेले प्रतिबंध यामूळे आर्थिक व सामाजीक विकासाच्या प्रवाहापासून महिला कोसो दूर होत्या. अनंत काळापासून महिलांचे होत असलेले शोषण, अत्याचार आणि त्यांना मिळणारी अपमानास्पद वागणूक रोखण्यासाठी महिला सक्षमीकरण किंवा महिला सबलीकरण असा महिला विकासाचा धोरणात्मक कार्यक्रम स्वातंत्र प्राप्तीनंतर विकास आराखडयात मांडण्यात आला. तरी महाराष्ट्रात स्त्रीयांच्या सबलीकरणाची सुरूवात वारकरी संप्रदायाने केल्याचे दिसून येते. संत जनाबाई, मुक्ताबाई आणि बहिनाबाईचाही स्त्रियांच्या अध्यात्माच्या वाटचालीत महत्वाचा वाटा आहे.

स्वातंत्रपूर्व काळात भारतात विसाच्या शतकाच्या प्रारंभी अनेक सामजसुधारकांनी स्त्रींयांच्या सुक्षमीकरणात मोलाचे योगदान दिले. राजाराम मोहन रॉय यांनी खरी स्त्री मुक्तीच्या कार्याची सुरूवात केली. त्यानंतर महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, रमाबाई रानडे, यांनी स्त्रीया सक्षम बनविण्यासाठी समाजात स्त्रीयांना पुरूषाच्या बरोबरीने स्थान व दर्जा मिळवून देण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. ॲड निर्मला सावंत यांच्या मते स्त्रियांचे सक्षमीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तीमत्व एक माणूस, व्यक्ती म्हणून विकसीत करणे होय. सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण म्हणजे एखादयाला सामर्थ्यवान करणे किंवा असमतोलाच्या बाबतीत स्वत: निर्णय घेणे जसे की, शिक्षण, सहभाग, आर्थिक स्वातंत्र गतीमानता, सार्वजनिक ठिकाणी भाष्य करणे, हक्काबाबत जागरूकता व अंमलबजावणी तसेच राजकिय सहभाग इ. महिला बसलीकरण ही केवळ सत्तेचे वाटप, पुर्नवाटप किंवा सहभागापुरतीच मर्यादीत नसून त्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक व्यवस्थेतील बदल अपेक्षित आहेत.

आज महिला सबलीकरण करतांना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हूंडाप्रथा, स्त्री—भ्रूण हत्या, निरक्षरता, लैगिक अत्यांचार, असमानता, इत्यादीचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैगिंक भेदभाव नष्ठ करून समानता प्रस्थापीत करणे तसेच सामाजिक, घरघुती अन्याय व अत्याचार यांच्या विरूद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारीरीक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक दृष्टया सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. असा विचारप्रवाह समाजात प्रस्तापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

भारत सरकारने २००१ हे वर्ष 'महिला सक्षमीकरण वर्ष' घोषित केले आहे. त्यानुसार महिलांच्या विकासासाठी अनेक दारे उघडी झाली आहेत. प्रगतीची अनेक शिखरे तिला खुणावू लागली. प्रत्येक 'काळा ढग चंदेरी कडा घेऊन येतो' ही मन तिला सार्थ वाटू लागली. स्त्री—पुरूष समानता प्रस्थापीत करणे, स्त्रियांचा

Scanned with OKEN Scanner

आत्मविश्वास वाढविणे, निर्णय क्षमतेत वाढ करणे, स्वत: विषयी जागृक बनविणे तसेच आत्मसन्मान वाढविणे त्या दृष्टीने महिला सक्षमीकरणाचे पाऊल उचलले आहे. त्याकरीता बऱ्याच योजना राबविल्या आहेत. काही मुठभर स्त्रिया आज प्रगतिच्या उंच शिखरापर्यंत जावून पोहोचल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणाचा मुद्दा फक्त भारतापुरताच सिमित नाही कारण आज प्रगत मनविणाऱ्या व आर्थिक भरारीचे बळ गाठणाऱ्या देशातील स्त्रियांनाही आपल्या अस्तित्वासाठी व हक्कासाठी बंड पुकारावा लागला होता. ज्यांचे पडसाद संपूर्ण जगावर उमटले व स्त्री शक्तीला एक नवी दिशा मिळाली. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत महिला सक्षमीकरणाची भुमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विभीन्न क्षेत्रात स्त्रिया मोठया संख्येने व सक्षमपणे कार्य करतांना दिसून येतात. काही क्षेत्रात तर स्त्रियांच्या कार्याचा वाटा पुरूषांच्या कार्यापेक्षा अधिक आहे. महिला बचत गट हि केवळ कागदावरील शासकिय योजना नसून महिला सक्षमीकरणाची एक सुप्त क्रांतीकारी चळवळ आहे. महिला बचत गटामुळे कित्येक स्त्रियांना आत्मसम्मान मिळाला आहे. भारतात १९९२ च्या दरम्यान बचत गटाच्या चळवळीला खरा वेग आला. बचत गटांमुळे महिलामध्ये संघटनशक्ती स्वविकास व सामाजिक विकासाची जाणीव निर्माण झाली. बाग्लादेशात नोबेले पुरस्कार विजेते व बचत गटाच्या चळवळीचे जनक डॉ.महमंद युनूस यांनी राबविलेल्या बचत गटाच्या प्रयोगाला बाग्लादेशात अभूतपुर्व यश मिळाले. महिलांमध्ये बचत गटाच्या माध्यमातून कमालीचा आत्मविश्वास निर्माण झाला. या यशातून प्रेरणा घेवून भारतानेही बचत गटाच्या माध्यमातून लघुत्तम चालना देण्यास सुरूवात केली. बचत गट म्हणजे केवळ पैशाची बचत करणे एवढेच बचत गटाचे उद्दिदष्टय नसून त्यांच्या हाताला काम मिळवून देणे आणि स्वमिळकतीतील आत्मसम्मान मिळवून देने हे आहे.

आज भारताची जलद होणारी आर्थिक प्रगती पाहता लक्षात येते की, येत्या काही वर्षामध्ये भारत महिलासक्षमीकरणाचे ध्येय साध्य करेल. परंतू लवकरात लवकर संपूर्ण देशातील महिलांना सशक्त करण्याकरीता योग्य निर्णय आणि उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. शासनाने व देशातील जनतेने महिला सक्षमिकरणाची आवश्यकना समजून घ्यायला हवी व याविषयी जास्तीत जास्त लोकांमध्ये जागृती निर्माण करायला हवी. जर या सर्व गोष्टी व्यवस्थित पार पडल्या तर येत्या काही वर्षातच भारतातील महिला पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून कार्य करतांना दिसतील.

महिला सबलीकरण करतांना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री—भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैगिक अत्याचार, असमानता इ. चा नाश करणे गरजेचे आहे. लैगिंक भेदभाव नष्ठ करून समानता प्रस्थापित करणे तसेच सामाजिक, घरघुती अन्याय व अत्याचार यांच्या विरूद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारिरीक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक दृष्टया सशक्त बनविणे, समाजाची जबाबदारी आहे. असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

''महिला सबलीकरण म्हणजे पुरूष प्रधान संस्कृतीच्या जागी स्त्री प्रधान संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न नाही तर समानतेच्या आधारावर महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य देणे होय''.

''महिलांना केवळ स्वत:ची क्षमता ओळखणे किंवा त्यांना जाणीव करून देणे म्हणजे सबलीकरण नव्हे महिलांना क्षमतेच्या जाणीवे बरोबर त्यांना आपली क्षमता सिद्ध करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होय.''

व्याख्या :—''सत्तावंचित व संधीवंचित महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे, 'महिला सबलीकरण' होय.

महिला सबलीकरणाची उद्दिदष्ये :—

स्त्री—पुरूष समानता :—

भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात शतकानुशतके स्त्रियांना पुरूषापेक्षा कनिष्ठ दर्जा दिलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकिय व शैक्षणिक क्षेत्रात पुरूषांचे वर्चस्व आढळून येते. त्यामुळे पुरूषप्रधान संस्कृतितील लिंगभेदावर आधारीत महिलांच्या शोषणाची ही प्रक्रिया नष्ठ करून स्त्री—पुरूष समानतेवर आधारीत व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी स्त्रीवादी संघटना कार्यशिल बनलेल्या आहेत.

स्त्रियांना न्याय मिळवून देणे :—

भारतामध्ये पुरूष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे ऐतिहासिक काळापासून स्त्रियांवर अन्याय केला जात आहे. त्यांना अनेक गोष्टीपासून वंचीत ठेवले आहे. त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीमत्तेचा व कार्यक्षमतेचा फारसा विकास झाला नाही. त्यांच्यामध्ये न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. त्यामुळे स्त्रियांना आर्थिक आणि सामाजिक अधिकार मिळवून देवून त्यांचा विकास साधणे हे उद्दिदष्टय ठरविण्यात आले आहे.

स्त्रियांना आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी बनविणे :—

अनेक वर्षापासून स्त्रियांचे चूल आणि मूल हेच कार्यक्षेत्र समजले जात होते. त्यामुळे 'रांधा, वाढा, उष्टी, काढा' हेच काम स्त्रिया करीत होत्या. पुरूषांनी अर्थाजन करायचे व स्त्रियांना स्वयंपाक करणे, वाढणे व मुलांना सांभाळणे अशीच एक प्रकारे कामाची विभागणी झाली होती. स्त्रीयांना पैसा मिळविण्याची क्षमता नाही अशीच पुरूष समाजाची मानसिकता बनली होती. पण स्त्री ही अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा घटक आहे, स्त्री आर्थिकदृष्टया

Scanned with OKEN Scanner

स्वावलंबी बनल्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल या उद्देशाने महिला सबलीकरण महत्वाचे आहे.

राजकिय सहभाग वाढविणे :—

पुर्वीपासून राजकिय क्षेत्रातील महत्त्वाच्या पदावर पुरूषांचीच मक्तेदारी होती. भारतात राजकिय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग अगदी नगण्य होता. त्यामुळे राजकारणातील पुरूष वर्गाकडून महिलांच्या विविध प्रश्नांकडे जेवढया गार्भियाने पहायला पाहिजे होते त्याप्रमाणात पाहिले गेले नसल्यामुळे महिलांचा अपेक्षित विकास झाला नाही. त्यासाठी महिलांच्या राजकिय क्षेत्रात व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे हे एक महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्टय मानले जाते.

शैक्षणिक विकास करणे :—

पुर्वीपासून पुरूषाच्या तुलनेत महिला साक्षरता प्रमाण खुपच कमी आहे. त्यामुळे महिला सबलीकरणाच्या माध्यमातून महिलांच्या मधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढवून त्यांचा मानसिक व बौद्धीक विकास घडवून आणने हे उद्दिष्टय ठेवण्यात आले होते.

आज भारत शासनाद्वारे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. महिला व बाल विकास कल्याण मंत्रालय भारत सरकारद्वारे महिला सशक्तीकरणाकडे विशेष लक्ष दिले जात आहे. बेटी बचाव बेटी पढाव योजना, महिला हेल्पलाईन योजना, उज्वला योजना, सपोर्ट टू ट्रेनिंग फंड, एम्लामेंट प्रोग्रॅम फार वुमन, महिला शक्ती केन्द्र, आणि पंचायतीमध्ये महिलांसाठी आरक्षण इ. काही प्रमुख महिला सशक्तीकरण योजना भारतसरकारद्वारे राबविल्या जात आहेत.

निष्कर्ष :—

शासनस्तरावर स्वयंसहायता गटनिर्मीती व बांधणी धडक कार्यक्रम जाहिर करण्यात आला. त्यामूळे संख्यात्मक व गुणात्मक वाढीकडे आवर्जुन लक्ष देण्यात आले. विविध सामाजिक संस्था, बॅंका, शासन इत्यादी स्तरावर स्वयं सहायता गटाबाबत प्रशिक्षण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. आज महिलांना आपल्या सामाजिक आर्थिक विकास करण्यासाठी बचत गट रूपी सामाजिक व्यासपीठ मिळाले आहे. जागतिक कंपण्या, बहुराष्ट्रिय कंपन्या, विमा कंपन्या, या चळवळीत रस दाखवित आहेत. शासनामार्फत विविध प्रकारच्या सोई सुविधा प्रदान केल्या जात आहे. महिलांना रोजगार संधी प्रदान करून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान हे महत्वपूर्ण आहे. शासनाने जाहिर केलेले आरक्षण धोरण यामूळे स्त्रिया आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक क्षेत्रात पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून काम करीत आहेत.

२००१ हे महिला सक्षमीकरण/सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित झाले. महिलांच्या सबलीकरणाची गरज वाटू लागली आहे. सक्षमीकरण किंवा सबलीकरण म्हणजे अधिकारात वाढ करणे व अधिकार कसे वापरावे याची जाणीव करून देणे होय. अनेक समित्या व आयोग स्त्रियांच्या विकासासाठी, त्यांच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी निर्माण झाल्या आहेत. महिलांना स्व—अस्थित्वाची जाणीव होवू लागली आहे. चुल आणि मुल या प्रवृत्तीला छेंद देत आज अनेक क्षेत्र महिलांसाठी खुली झाली आहेत. अनेक क्षेत्र महिलांच्या कामगीरीने उजळून निघाली आहेत. महिलांच्या गरूड भरारीसाठी असंख्य क्षेत्राचे खुले आकाश आजच्या महिला तरूणाइला खुणावत आहेत. महिलांवरचे अन्याय, अत्याचार यावर मात करून भुतकाळासाठी रडण्यापेक्षा वर्तमानकाळाशी लढत व भविष्याच्या शिखरावर चढण्यात खरा आनंद घेत आहेत. यातूनच महिला उद्योगिकतेचे सबलीकरण झाले आहे.

आज स्त्रि सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना, धोरणे आणि नियम शासन राबवित आहे तरी देखील स्त्री असुरक्षित व उपेक्षित आहे. जगण्याचं संदर्भ बदलले असले तरी तिला तिचे मुलभूत हक्क आणि अधिकार अजुनही मिळालेले नाहीत. मानव विकास निर्देशांकात भारताचा क्रमांक जगात १२१ वा असला तरी त्यात स्त्रियांची स्थिती व स्थान कसे आणि कुठे आहे? याचा विचार करणे गरजेचे आहे. स्त्री सक्षमीकरणासाठी केवळ कायदयाची नव्हे तर प्रेरणा व मानसिक आत्मबलाची गरज आहे. हे गांधीजींच्या तत्वज्ञानातून आत्मसात करण्याची नव्याने गरज आहे. असे मला प्रकर्षाने म्हणावेसे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सुचि :—

१) अर्थमिमांसा — जुलै — डिसेंबर—२०१८, खंड ११
२) योजना मासिक — सप्टेंबर २०१६
३) डॉ.गोटे : गव्हाने शुभांगी — महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लीकेशन्स् औरंगाबाद
४) मुलानी प्रा.एम.यु.— स्वयंसहायत्ता बचत गट व महिला सक्षमीकरण, डायमंड पब्लीकेशन्स् डिसेंबर २००६
५) जर्नल विद्यावार्ता — ३ सप्टेंबर २०१९
६) अर्थविश्व —नॅशनल रिसर्च जर्नल — जाने — जुन २०१४
७) भांगे डॉ.चंद्रकांत बन्सीधर, वर्माकांता, भोसले विजय, '२१ वी सदी मे महिला सशक्तीकरण — रणनीतीयाँ एवं चुनौतियाँ' भारती पब्लीकेशन्स् नई दिल्ली — २०२१

Scanned with OKEN Scanner

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.5 No. 17
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
May-June 2024

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य

डॉ.रामकृष्ण जी. टाले
प्राचार्य, बॅरीस्टर शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा, जि. नागपूर
Corresponding Author – डॉ.रामकृष्ण जी. टाले
Email- ramkrushnatalegr8@gmail.com

प्रस्तावना :

बहुजन समाजाच्या उद्धाराचे कंकण ज्यांनी हाती बांधले होते त्या म. फुल्यांच्या पासून ते कर्मवीर भाऊराव पाटील पर्यंत सर्व समाजसुधारकांनी 'शिक्षण' हा सर्व सुधारणांची गुरूकिल्ली मानली होती. शिक्षण म्हणजेच 'विद्या' निच्यापासून बहुजन समाज शतकानुशतके वंचित राहिल्यामुळेच तो अज्ञान व दारीद्रय यांच्या गर्तेत खितपत पडला होता. शिक्षणाचा अभाव म्हणजेच अविद्या, तिच्यापासून बहुजन समाजात किती अनर्थ निर्माण झाले याचे वर्णन म. फुल्यांनी यथार्थपणे केले होते. त्या सर्व अनर्थाच्या मुळाशी अविद्या असली तरी त्या अविद्येच्या मुळाशी जातीभेद व त्या अनुषगाने वरीष्ठ जातीने कनिष्ठ जातीवर लादलेली विद्याबंदी ही कारणे होती. या विद्याबंदिनेच आपला देश अधोगतिस जाऊन पोहोचल्याचा मुद्दा परिमाण करतांना शाहू महाराज म्हणतात, "शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याहीं देशाची उन्नती नाही. असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर मधीच निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची हिंदूस्थानाला अत्यंत आवश्यकता आहे. या बाबतीत आमचा गतकाल म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एकाच जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनु आणि त्यांच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी त्या—त्या वेळच्या ध्येयाला अनुसरून निरनिराळया जातीच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचले. आणि कमी जातीच्या लोकांना विद्यामंदिराचे दरवाजे बंद करण्यात आले. त्यांचे स्वतःचे धर्मग्रंथ आणि वेद हे सद्धा वाचण्याची त्यांना मनाई होती. हिंदू धर्माशिवाय इतर कोणत्याही धर्माने अशा आंधळया व दुःखकारक परिणाम करण्याबद्दल प्रमुखता मिळविली नाही.

महाराष्ट्राच्या जळणघळणीमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांचे स्थान महत्वाचे आहे. इतर राजकिय समाज दिर्घकाळ शिक्षणापासून वंचित राहीला. परंतू महाराष्ट्रात हे झाले नाही. या शिक्षणासंबंधी जागृती महात्मा फुले यांनी केली. त्यानंतर महाराष्ट्रात ,परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कार्यामध्ये कर्मवीर शिंदे, शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, यापैकी शाहू महाराज हे 'राजे' होते. त्यांनी आपल्या सत्तेचा उपयोग वंचित अशा समाजाला शिक्षण देवून त्यांच्यात जागृती निर्माण केली. १९ व्या शतकातील बहूजन समाज, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारीद्रयात होता. हे सर्व शिक्षणाच्या अभावामुळे पडले होते. बहूजन समाजात केवळ बोटावर मोजण्याईतके मॅट्रीक पास होते. खेडया—पाड्यात प्राथमिक शाळा नव्हत्या. बहूसंख्य लोकांना शिक्षणाची आवड नव्हती. तो अज्ञान व दारीद्रयात अडकलेला होता. त्यांना राजकिय गुलामगीरी खटकली. त्या काळात शिक्षण शिकायचे तर फक्त उच्च वर्गातील धनिक, जामीनदारच होते. गरीब, दलित व स्त्री यांनी शिकणे हा गुन्हा समजले जात होते. अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणामुळे खेडयापाड्यातील सारा समाज ढवळून गेला होता. अंधश्रद्धा, शिक्षण, हे आपले काम नसून ते ब्राम्हण, श्रीमंत, सावकार यांचे कार्य आहे. अशी सामान्य माणसाची समजूत झाली होती.

छत्रपती ,शाहू महाराजांनी समाजात अज्ञान, अंधश्रद्ध अशा परंपरेला दूर करून त्यांच्या जीवनात ज्ञानाची, विद्येची ज्योत लावून अंधकार दूर केला. उच्चस्तरावरील मुठभर लोकांची शिक्षणाची मक्तेदारी त्यांना बंद करावयाची होती. व्यापार, उद्योग, राज्यकारभार इ. क्षेत्रात बहूजन समाजाला स्थान प्राप्त होण्यासाठी ज्ञानाचा दिवा घरोघरी लावून शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करावयाचे होते. या समाजाला जर शिकविले तर उदयाचा आधुनिक महाराष्ट्र कशाप्रकारे निर्माण होईल असा विश्वास शाहू महाराजामध्ये होता.

शिक्षण हे मानवी जीवन विकासाचे साधन आहे. शिक्षणाच्या भोळया माध्यमातून शोषण मुक्त समाज निर्माण करता येईल. शिक्षणातून मानवी मूल्य समाजमनावर बिंबविता येतात. समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा ही सामजिक मूल्य शिक्षणातूनच समजू शकतात. आपले हक्क कोणते, आपले कर्तव्य कोणते? याची जाणीव होण्यासाठी आणि आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी समाजाला शिक्षणाचीच आवश्यकता आहे. त्यांनी सार्वत्रिक सक्तीचे व मोफत शिक्षणाचा पुरस्कार करून ते शिक्षणाचे महत्व त्यांनी खालील प्रमाणे सांगितले.

१) सर्वांच्या विकासासाठी शिक्षण
२) स्वराज्यासाठी शिक्षण
३) लोकशाहीसाठी शिक्षण

Scanned with OKEN Scanner

४) मोफत व सक्तीचे शिक्षण
५) दुर्बलांना सबळ करण्यासाठी शिक्षण
६) समाज उन्नतीसाठी शिक्षण
७) जातीभेदाच्या निर्मुलनासाठी शिक्षण
८) ब्राम्हणोत्तर वर्गाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण
९) समर्थ स्त्री जागृतीसाठी शिक्षण

शाहूमहाराजांनी समाजजीवनाचे बारकाईने निरीक्षण केले. आलेल्या अनुभवाचा उपयोग राजाने रयतेच्या हितासाठी केला. आपल्या राज्यात जनहितासाठी अनेक कायदे केले. 'प्रजास्य सुखम् सुखम राजा' प्रजेच्या सुखातच राजाचे सुख आहे हे धोरण अंमलात आणले. शिक्षणाशिवाय बहूजन समाजाला तरणोपाय नाही हे महात्मा फुले यांनी जाणले होते. या धोरणाचा स्विकार शाहू महाराजांनी केला. आपल्या प्रजेतील सर्व जाती जमातीच्या लोकांना सरकारी नोकऱ्यामध्ये योग्य ते प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी त्यांनी सर्व प्रजेमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या दृष्टीकोणातून पहिले पाऊल टाकले.

१) सक्तीचे शिक्षण :

समाजातील मागासलेल्या ,वर्गांना प्राथमिक शिक्षण मिळाले पाहिजे अशी निकड म. फुलेंना भासत होती. त्याचे कारण ते या वर्गातून आले होते. म.फुले हे या कनिष्ठ वर्गातले असल्याने त्या वर्गाच्या उद्धाराविषयीची तळमळ त्यांच्या अंतःकरणात असणे स्वाभाविक होते. आणि म्हणूनच त्यांनी सर्वांच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रह धरला होता. म. फुल्यांचा विचार शाहू महाराजांनी पुढे चालविला. शिक्षण हिच त्यांनी सर्व सामाजिक सुधारणांची व प्रगतीची जननी मानले. आणि समाजातील मागासलेल्या वर्गाची गुलामगीरी नष्ट होण्यास त्यास किमान प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याच्या सुधारणेचा त्यांनी जोरकस पुरस्कार केला. नाशिकच्या एका भाषणात त्यांनी म्हटले होते, ''खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या बुद्धीवर व ज्ञानावर हे जे जड व जुलमी जू लादले गेले आहे ते झुंगारून देण्याची सक्ती बहूजन समाजाचे अंगी येण्यास सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची फार जरूरी आहे''

समाज समृद्ध व बलवान करण्यासाठी बहूजन समाजातून उत्तम शेतकरी, उत्तम शिक्षक, उत्तम व्यापारी, उत्तम उद्योगपती, उत्तम सैनिक, निर्माण झाले पाहिजेत आणि त्यासाठी शिक्षण- गंगेचे पाट खेडयापाडयातील गोरगरीब जनतेच्या दारापर्यंत नेले पाहिजेत, असे शाहू महाराजांना वाटत होते. महाराज उच्च शिक्षणाच्या विरोधात नव्हते पण जिथे समाजातील बहूसंख्य वर्गास प्राथमिक शिक्षणाची 'कोंडयाची भाकरी'' ही मिळत नव्हती. जिथे उच्च शिक्षणाच्या पंच पक्वानांच्या ताटाचा विचार ते करू शकत नव्हते. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याच्या अगोदर सध्या उपयोगात असलेली शाळागृहे, विस्तृत असली पाहिजेत तिकडे खर्च करण्याची जास्त जरूरी आहे.

२) शिक्षणविषयक कार्य :

म.फुले यांच्या सारखेच सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात शाहूंनी शिक्षणाला मुख्य स्थान दिले. सर्वसामान्याला बहूजन समाज अज्ञानी व अंधश्रद्धेचे जीवन जगत होता. ज्ञानाच्या क्षेत्रात ब्राम्हणांची मक्तेदारी ब्रिटीशपूर्व काळापासून निर्माण झाली होती. बहूजन समाजातील लोक दारीद्रयाचे जीवन जगत होते. अशा अज्ञानी बहूजन समाजात ज्ञानाची ज्योत पोहोचविण्याचे कार्य शाहूंनी केले. यासाठी प्राथमिक शिक्षणावर भर देतांना १९१३ च्या आदेशाने खेडयांमध्ये मंदिर, चावडी, धर्मशाळा इ. ठिकाणी प्राथमिक शाळा सुरू केल्यात. त्यानंतर २५ जुलै १९१७ च्या अध्यादेशाने शाहूंनी प्राथमिक शाळेची फि माफीची घोषणा केली. तर २१ नोव्हेंबर १९१७ रोजीच्या जाहिरनाम्याने कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. व मोफत शिक्षण योजनेने शिक्षणाच्या प्रसाराला गती प्राप्त झाली. या काळात २७ शाळा तर १२९६ विद्यार्थी होते. १९१९ च्या काळात अस्पृष्यांना असलेल्या स्वतंत्र शाळा बंद पडल्या आणि सरकारी शाळेतून इतर जातीच्या मुलाप्रमाणेच दाखल करण्याचे धोरण जाहिर केले.

३) स्त्रि शिक्षण :

बहूजन समाजाप्रमाणेच स्त्री शिक्षणाकडे शाहूंनी लक्ष दिले. राजाराम महाविद्यालयात शिकणाऱ्या स्त्रीयांना फि माफिची सवलत जाहिर केली. स्त्री शिक्षणामुळे कुटूंबाचा, समाजाचा अप्रत्यक्षपणे विकास घडून येतो. परिणामी स्त्रीला आदराचे, मानाचे स्थान मिळाले. मुलींच्या उच्च शिक्षणाच्या बाबतीतही शाहूमहाराजांनी अत्यंत उदार दृष्टी ठेवली होती.

४) वसतीगृहाची उभारणी :

खेडयापाडयातील अनेक विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी महाराजांनी उपलब्ध करून दिली. अशा विद्यार्थ्यांना राहणे व जेवणाच्या सोईसाठी वसतीगृहे उभारणीचे धोरण आखले. १८९६ मध्ये कोल्हापूरात सर्व जाती—जमातीच्या मुलांसाठी वसतीगृह सुरू केले. या व्यतिरीक्त वेगवेगळया जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतीगृहे बांधली. उदा. व्हिक्टोरीया मराठा बोर्डींग, दिंगबर जैन बोर्डींग, मुस्लीम बोर्डींग, ढोर—चांभार, बोर्डींग इ. अशा वेगवेगळया जातीची २० वसतीगृहे निर्माण केली.

५) उच्च व व्यवसाय शिक्षण :

प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षणाप्रमाणेच महाराजांनी व्यावसायीक शिक्षणासाठी महत्व दिले. गावाचा कारभार चालविण्यासाठी ''पाटील स्कूल, व तलाठी स्कूल'' सुरू केले.

या शाळेतून जमाखर्च, कायदे, शांतता व सुव्यवस्था, महसूल दक्षता इ.चे शिक्षण दिले जाईल. शिक्षणासाठी प्रशिक्षण केन्द्रे सुरू केली. तांत्रिक शिक्षणाची समाजास गोडी लागावी यासांठी 'जयसिंगर माहने टेक्नीकल इन्स्टिटयूट' ची स्थापणा करून विद्यार्थ्यांना लोहारकाम, सवंडीकाम, सुतारकाम, इ.चे शिक्षण दिले जाईल. लष्करी शिक्षणासाठी 'इन्फट्री. स्कूल' सुरू केली.

६) वेदोक्त प्रकरण :

शाहू महाराजांनी सुरूवातीपासूनच जातीभेदाला विरोध करून समाजाभिमुख धोरण स्विकारले.

Scanned with OKEN Scanner

संस्थानच्या कारभारात ब्राम्हण, उच्च जातीच्या व्यक्तींचे प्रमाण जास्त तर बहुजन समाजाचे प्रमाण अल्प होते. म्हणून १९८४ पासून त्यांनी ब्राम्हणांना नोकऱ्या देण्यास सुरूवात केली. अशा काळात वेदोक्त प्रकरणाने धार्मीक व सामाजिक बंडखोरीत जन्म दिला. ही घटना महाराष्ट्राच्या सर्व जिवनाला वेगळे वळण व इतिहासाला कलाटणी देणारी ठरली. १८९९ मध्ये पंचगंगा नदीच्या काठावर शाहू महाराज आपली नित्य पुजा अर्चा करीत असतांना त्यांचा पुरोहित नारायण भटजी याने वेदोक्त मंत्रा ऐवजी पुराणोक्त मंत्र म्हटले. याबद्दल त्यांनी पुरोहिताना खुलासा विचारला. प्रत्यक्ष राजा वगैरे पुरोहिताचे हे वर्तन तर सर्व समाजांची काय स्थिती असेल अशा पुरोहितशाहीशी संघर्ष करण्याचा निश्चय त्यांनी केला. या वेदोक्त प्रकरणाचा सर्व महाराष्ट्रभर प्रचार झाला.

आज शैक्षणिक क्षेत्रात परिक्षांचा वापर गंख्यात्मक गुण देवून व विद्यार्थ्यांचे नंबर लावण्यासाठी त्यांना वरच्या वर्गात घालण्यासाठी अगर प्रमाणपत्र देण्यासाठी केला जातो. आजची शिक्षण पद्धती ही अत्यंत सदोष असून शैक्षणिक प्रगतीवर तिचा विपरीत परिणाम होत आहे. अध्ययन, अध्यापण यात जीवनपणा उरलेला नाही. परिक्षा देवून पास होणे व प्रशस्तीपत्र मिळविणे हे शिक्षणाचे अंतिम ध्येय आहे असेच वाटते. Education Is a Process of Brining about clearable changes असे असूनही आजच्या विद्यार्थ्यांना पाढे पाठ असतांना पण हिशोब करता येत नाही. शिक्षणपद्धतीत व्यवसायीक शिक्षणाचा अभाव आहे त्यामुळे बेरोजगारीत वाढ होत आहे. आणि आजची शिक्षण पद्धती कुचकामी आहे. म्हणून शिक्षणपद्धतीत आमुलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे.

शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक धोरणाचे परिणाम केवळ कोल्हापूर संस्थान व त्यांची कारकीर्द यापूरतेच मर्यादीत राहीले नाही तर त्यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेवून पुढे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यापासून ते डॉ.पंजाबराव देशमुखापर्यंत अनेक शिक्षण प्रसारकांनी सर्व महाराष्ट्रात बहूजन समाजाला समर्थ बनविणारी शिक्षण चळवळ अर्धशतकभर चालविली. शेकडो प्राथमिक शाळा, हायस्कूल आणि कॉलेज स्थापून ज्ञान गंगेचे असंख्य पाट त्यांनी रयतेच्या झोपडीपर्यंत पोहोचविले. परिणामी महाराष्ट्रात बहूजन समाजाचा एक अपूर्व सामाजिक अभ्युदय घडून आला. त्याचबरोबर त्या समाजाची एक प्रागतिक सामाजिक मानसिकता तयार झाली. या सर्व प्रगतीची मुळे शाहू महाराज व म. फुले यांच्या विचारात आणि कृतित आहेत हे विसरून चालणार नाही.

निष्कर्ष:

आजच्या युगात व्यावसायीक शिक्षण घ्यायला हवे. जीवनातील संकटांना धैर्याने तोंड देण्याचे सामर्थ्य विद्यार्थ्यांना मुल्यशिक्षणाव्दारे निर्माण करायला हवे, त्यासाठी महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी जे शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य केले त्या हिताच्या दृष्टीने अलौकिक कार्य केले आहे. त्यात प्रामुख्याने

१) विद्यार्थ्यांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे

२) शिष्यवृत्तीत भर देण्यात आला.

३) विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहाची व्यवस्था करण्यात यावी.

४) विद्यार्थ्यांना विविध सोई सवलती देणे.

आपल्या शिक्षणातून तसेच अभ्यासक्रमातून म.फुले, शाहू महाराज, यांचे विचार प्रचलित व प्रसारीत होत असतात. या थोर महापुरूषाचे सामाजिक, राजकिय आणि सांस्कृतिक स्वरूपातील विचार आपल्याला प्रेरीत व प्रोत्साहीत करीत असतात. त्यांचे विचार २१ व्या शतकात आपल्या विद्यार्थी वर्गात नव्याने देणे आवश्यक आहे. कारण आपली पिढी भरकटत चालली आहे. तेव्हा त्यांना या महामानवाचे आदर्श डोळयासमोर ठेवता येईल.

संदर्भ ग्रंथ

१) पाटील डॉ.मधुकर व्हि., पाटील प्रा.सुनिल भा.— भारतीय स्वातंत्र चळवळ इतिहास, अथर्व पब्लीकेशन्स् धुळे २०११

२) पवार डॉ.जयसिंगराव — राजश्री शाहू महाराज स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर २००६

३) https://www.cmrj.in

४) https://www.bbc.com

५) https://priydarshan.blogspot.com

६) https://mplollegepipri.edu.in

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November- 2021

SPECIAL ISSUE CCCXXVII (327)

Current Indian Economy: Challenges, Opportunities and Policies

One-day National e-Conference

Jointly organized by

Departments of Economics of

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa Dist- Nagpur

Bar. Sheshrao Wankhede Arts and Commerce College, Khaperkheda Dist- Nagpur

Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad Dist- Nagpur

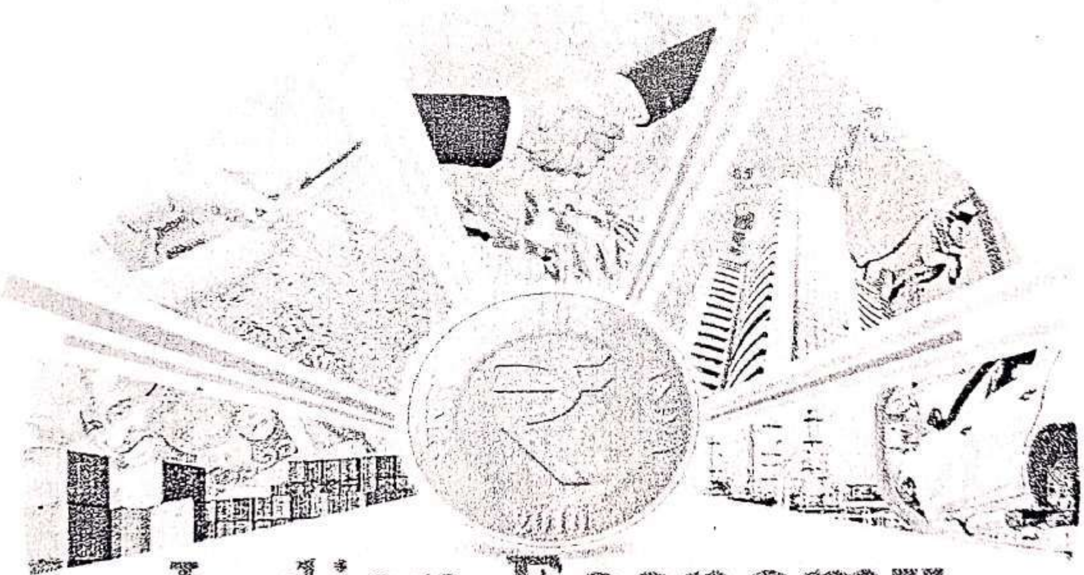

Indian Economy

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Editor

Dr. Liladhar Kharpuriye

Head, Department of Economics,
BSWM, Mohpa

Editor

Dr. Gajanan Sonkusare

Head, Department of Economics
BSWACC, Khaperkheda

Editor

Dr. Satish Jadhao

Head, Department of Economics
NPSM, Mowad

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII) | November, 2021

वर्तमान महामारीचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम - एक अभ्यास

डॉ. आर.जी. टाले
प्राचार्य बॅरि.शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा जि-नागपूर
मोब.न.-८४२१८५१५६०

सारांश:

आज जगासमोर कोरोना सारख्या आजाराच्या रूपाने फार मोठे संकट उभे ठाकले आहे. यापूर्वी युद्धात अणुबाँबचा वापर झाला त्यावेळी जपान मधील नागासाकी व हिरोशिमा सारख्या शहरांना चे नुकसान झाले त्यात मानव जातीची फार मोठी हानी झाली. गर्भातील बाळावर सुद्धा त्या ठिकाणी विषारी वायूचे दुष्परिणाम झाले. नंतरच्या कितीतरी पिढ्यांना त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागले. महत्प्रयासाने जपान सारखे राष्ट्र यातून बाहेर पडले परंतु जगाला हादरवून सोडणारे हे जागतिक महायुद्ध विसरणे शक्य नाही. आज पुन्हा जगासमोर कठीण परिस्थिती निर्माण झाली स्वतःला श्रेष्ठ समजणार्या मानव जातीला एका छोट्या विषाणून हैराण करून सोडले यावेळी कोणत्याही राष्ट्राने शत्रु राष्ट्रवर हल्ला केला नसून एका सूक्ष्मजीवाने संपूर्ण मानव जातीवर हल्ला केला आणि स्वतःला श्रेष्ठ समजणार्या, चंद्र, मंगळावर जाऊन राहण्याचे मनसुबे रचणार्या मानवाला घरात बंदिस्त व्हायला भाग पाडले. कोविड-१९ च्या तीव्र साथीच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी लावण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे आरोग्यासोबतच आर्थिक,सामाजिक अशी व्यापक समस्या निर्माण झाली आहे. प्रस्तुत शोधपत्रात कोविड-१९ या महामारीचा भारतीय एकंदरीत समाजावर काय परिणाम झालेला आढळतो यावर चर्चा करण्यात आलेली आहे.

मुख्य-शब्द - कोविड-१९,समाज, आर्थिक ,शिक्षण

उद्देश

- कोव्हीड-१९ या महामारीचा सामाजिक परिणाम अभ्यासणे.
- कोव्हीड-१९ या महामारीचा आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
- कोव्हीड-१९ या महामारीचा भारतीय रोजगारावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- कोव्हीड-१९ या महामारीचा शिक्षण व आरोग्य यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

प्रस्तावना:

भारताला दीडशे वर्षे गुलामगिरीत घालवावी लागली जेव्हा स्वातंत्र्य मिळाले त्यानंतर चीनचे आक्रमण, पाकिस्तान, बांगलादेश इत्यादी युद्ध त्यातून सावरायला लागलो तर हे कोव्हीड-१९ नवे संकट समोर उभे ठाकले. जगभर पसरलेल्या कोरोनाव्हायरसच्या प्रादुर्भावामुळे आता लोकांचे जीवनमानही धोक्यात आले आहे. संसर्ग रोखण्यासाठी जगातील विविध शहरांमध्ये लावलेल्या लॉकडाऊनमुळे लोकांनी रोजगारी गमावली आहे. कोरोनाव्हायरस आणि लॉकडाऊनमुळे केवळ अमेरिकेत १६.८ दशलक्ष लोक बेरोजगार झाले आहेत तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीच्या दरात सुद्धा वाढ झालेली आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना आणि एशियन डेव्हलपमेंट बँकेच्या संयुक्त अहवालानुसार कोविड-१९ या महामारीमुळे भारतातील तब्बल ४१ लाख तरुणांनी नोकरी गमावली असे दिसून येते व बांधकाम आणि शेती अश्या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये सुद्धा मोठी हानी झालेली आढळते. याशिवाय स्वयंरोजगारामध्ये गुंतलेले लोक, जे लोक लहान व्यवसाय करतात आणि कुटुंब चालवतात, सर्वजण घरात बसून होते आणि त्यांच्या उत्पन्नाचे कोणतेही स्रोत नाही. लॉकडाऊनमुळे भारतात ४०० दशलक्षांहून अधिक वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कामगारांच्या रोजगाराचे संकट उभे आहे. कोरोना विषाणूचा प्रसार झाल्यामुळे, हजारो कर्मचार्यांना पगाराशिवाय सुट्टी दिली जात आहे, नोकरीतून काढून टाकले जात आहे, वेतनात प्रचंड कपात केल्याचे वृत्त आहे. कोव्हीड-१९ पूर्वीच्या कालावधीत आर्थिक वाढीचा दर सरासरी सात टक्क्यांच्या आसपास असताना बेरोजगारीचा दरही सरासरीपेक्षा ६ टक्क्यांहून अधिक होता आणि त्यानंतर कोविड-१९ मध्ये हा दर उच्चतम झाल्याचे आढळते. भारतातील असंघटित क्षेत्रात काम करणारे सुमारे ४० कोटी लोकांना देशव्यापी लॉकडाऊनचा परिणाम त्यांच्या रोजगारावर झालेला आढळतो. कोविड-१९ मुळे ही आर्थिक मंदी देशाला अनिश्चित वळणावर घेऊन जाईल अशी शक्यता दर्शविली जात आहे. कोविड-१९ च्या भयानक आणि भीषण परिणामांनी जग हादरले आहे. जगभरातील बहुतेक देशांतील सरकारांनी कोविड-१९ साथीच्या आजारामुळे शैक्षणिक संस्था तात्पुरत्या बंद

Scanned with OKEN Scanner

केल्या आहेत. भारतातही सरकारने देशव्यापी लॉकडाऊनचा भाग म्हणून सर्व शैक्षणिक संस्था बंद केल्या आहेत, परिणामी शाळकरी मुलांपासून पदव्युत्तर पदवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे. मध्याच्या परिस्थितीत शाळा आणि महाविद्यालये पुन्हा सुरू होतील की नाही याबद्दल शंका नाही. शिक्षण क्षेत्रासाठी हा महत्त्वाचा काळ आहे कारण या काळात अनेक विद्यापीठ आणि स्पर्धा परीक्षा घेतल्या जातात. त्यांच्यासोबत बोर्डाच्या परीक्षा, नर्सरी शाळेत प्रवेश वगैरे कसे विसरायचे? केंद्र सरकार आणि सर्व राज्य सरकार दूरस्थ शिक्षणाद्वारे शैक्षणिक नियमितता राखून राष्ट्रीय लॉकडाऊनचा त्वरित परिणाम कमी करण्यासाठी आक्रमकपणे काम करत आहेत. कोरोनाव्हायरस संपवण्याची तातडीची गरज आहे, कारण भारतातील शाळा आणि महाविद्यालये बंद केल्याने अल्पकालीन परिणाम होणार नाहीत परंतु त्याचे दूरगामी शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम नक्कीच होतील. वर्तमान पत्रात, कोविड -१९ महामारीचे परिणाम सध्याच्या भारतीय शिक्षण धोरणावर ठळक केले गेले आहेत.

महामारीचा आर्थिक परिणाम:

लॉकडाऊनचा सर्वात जास्त परिणाम अनौपचारिक क्षेत्रावर होईल आणि अर्थव्यवस्थेच्या जीडीपीचा 50 टक्के भाग अनौपचारिक क्षेत्रातून येतो. हे क्षेत्र लॉकडाऊन दरम्यान काम करू शकत नाही. ते कच्चा माल खरेदी करू शकत नाहीत, जर उत्पादित बाजारात माल विकला जाऊ शकत नाही, तर त्यांची कमाई थांबेल. आपल्या देशात लहान कारखाने आणि लघुउद्योगांची संख्या मोठी आहे. त्यांना रोख समस्या असेल कारण ते कमावणार नाहीत. हे लोक बँकेत जाण्यासही असमर्थ आहेत. म्हणून ते उच्च व्याजाने कर्ज घेतात आणि नंतर कर्जाच्या जाळ्यात अडकतात. अनौपचारिक क्षेत्रात फेरीवाले, विक्रेते, कलाकार, लघु उद्योग आणि सीमापार व्यापार यांचा समावेश आहे. सरकारला या प्रवर्गातून कर मिळत नाही. आजारी असलेले लोक काम करू शकत नाहीत. ज्यांचा स्वतःचा व्यवसाय किंवा दुकान आहे, ते आजारपणामुळे ते चालवू शकणार नाहीत. रोगावर जो खर्च होईल तो बचतीतून काढला जाईल. जर हा विषाणू आटोक्यात आला नाही. तर हा परिणाम जास्त असू शकतो. अर्थतज्ज्ञ विवेक कौल म्हणतात, लॉकडाऊनमुळे लोकांना घरी बसावे लागले आणि त्यामुळे व्यवसाय कमी होईल आणि अर्थव्यवस्था कशी प्रगती करेल. टॅक्सी व्यवसाय, हॉटेल सेक्टर, रेस्टॉरंट्स चित्रपट, मल्टीप्लेक्स सर्व प्रभावित आहेत. ज्या सेवेसाठी लोकांना बाहेर जाणे आवश्यक आहे त्याचा मोठा परिणाम होईल. लोक घरगुती वस्तू जसे की पीठ, तांदूळ, गहू, भाज्या, दूध आणि दही विकत घेतील, परंतु टीव्ही, कार, एसी सारख्या लक्झरी वस्तू आहेत, या सर्व गोष्टींचा वापर लक्षणीयरीत्या कमी झाल्या आहेत. लोकांच्या मनात नोकरी गमावण्याची भीती आहे, त्यामुळे लोक पैसे खर्च करणे देखील थांबवतील. अर्थव्यवस्थेवर परिणाम कोविड -19 च्या युगातील मंदीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था, रोजगार, दारिद्र्य, उत्पन्न यासारख्या महत्त्वपूर्ण बाबींवर मागे राहू शकते. परिस्थिती पूर्ववत आल्यानंतरही उद्योगातून मिळणार्या महसुलात किमान 20 ते 25 टक्के घट होणार असून, हे व्यवसाय आणि त्यात कार्यरत असलेल्या कर्मचार्यांचे भवितव्य अडचणीत येण्याची भीती व्यक्त केली जातेय. याचा परिणाम म्हणून उपजीविकेचे साधन गमावल्यामुळे आत्महत्येचे प्रमाण सुद्धा वाढले. कोविड-19 ने तरीही सीमा बंद केल्या आणि सर्व देश आपापल्या राष्ट्रीय प्राधान्यक्रमात व्यस्त झाले. आधी जिथे जागतिकीकरणाची वृत्ती जगात स्थान निर्माण करत होती तिथे साथीच्या रोगाने ते अपरिहार्य बनवले. पण सामान्य दिवसात आर्थिक धोरण संरक्षणवाद राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला पोषक ठरू शकतो, परंतु आपत्तीच्या काळात त्याने गरिबी, असमानता आणि बेरोजगारीची परिस्थिती आणखीनच बिघडवली. कोविड-१९ ने ज्या प्रकारे विकसित देशांच्या पायाभूत सुविधांचा पर्दाफाश केला आहे, त्यांच्या आर्थिक आणि राजनैतिक प्रश्न उपस्थित केले गेले आहेत.

सामाजिक परिणाम :

सामाजिक अंतरांमुळे संबंधांमधील अंतर वाढले, मानव लवकरच कोरोनावर विजय मिळवेल, पण कोरोना नंतरच्या जगाबद्दल आणि त्याच्या नवीन व्यवस्थांबद्दलच्या कुतूहलाबरोबरच, संकटातून ग्रस्त असलेल्या मानवतेच्या मनातही एक प्रश्न निर्माण होत आहे, की या साथीमुळे आपल्या सामाजिक संबंधांना न भरून येणारे नुकसान केले जाऊ शकते. भरपाई कशी होईल आणि या संकटानंतरचा समाज कसा असेल? निसर्गाच्या या आक्रमणापुढे विज्ञानही असहाय आहे. या विभक्ततेमुळे, मानवता त्या दिशेने वाटचाल करत आहे जिथे सीमा आपल्या घरांच्या दारापर्यंत

आल्या आहेत. मानवांचा स्वभाव आजारी लोकांच्या जवळ जाणे आणि त्यांच्यावर दया दाखवणे हा आहे, परंतु या कोरोना विषाणूने मानवी स्वभावाच्या सर्वात चांगल्या गुणांवर हल्ला केला आहे. सुख-दुःखातही लोक जवळ येत नाहीत, आज, कोरोना रुग्णांची तब्येत जाणून घेण्यासाठी, रुग्णाकडे जाण्यापासून दूर, त्यांच्या मृत्यूनंतरही, जवळचे लोक मृत व्यक्तीच्या मृतदेहाजवळ जात नाहीत. मृतांचे शोकग्रस्त कुटुंब एकटे आणि असहाय्य वाटत आहे. अशा कुटुंबांचे सांत्वन करण्यासाठी कोणी नाही. मृत्यूनंतर त्यांचे शरीर वाहून नेण्यासाठी चार खांदे मिळवणे देखील कठीण झाले आहे. उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये हजारो मृतदेह अंत्यविधीशिवाय गंगा नदीत फेकले गेले. काही ठिकाणी हिंदूंचे मृतदेह जमिनीत पुरण्यात आले.

कोरोना आणि आरोग्य :

समाजातील एक गट असा आहे ज्यांच्यासाठी हा काळ आपत्ती बनून आला नाही, पण त्यांचा मानसिक ताण निश्चितच वाढला. उदा : काही लोकांना कोणतेही वैद्यकीय शिक्षण नसताना 'रेड झोन'मध्ये सर्व्हेक्षणाची, आरोग्य तपासणीची कामं करावी लागली असे लोक. शिक्षक तसेच असे लोक ज्यांच्या नोकऱ्या गेल्या किंवा पुढे जातील. काहीच्या पगारामध्ये कपात झाली. जे एकटे राहत आहेत किंवा ज्यांचे नातेवाईक त्यांच्यापासून लांब आहेत. असेही अनेक लोक होते, ज्यांची आर्थिक परिस्थिती तशी बरी आहे, पण कल्पनांनी ताण वाढला आहे. उदा : उद्या किराणा मिळालाच नाही तर? माझ्या जवळच्या माणसांना संसर्ग झाला तर? मला योग्य उपचार मिळालेच नाही तर? अशा अनेक विचारांनी माणसांना त्रास होत होता आणि अजूनही होत आहे. ज्यांचे काम पूर्णपणे घरून चालू आहे आणि घर आणि कामाचं ताळतंत्र सांभाळवं लागतंय. अशा लोकांना गंभीर मानसिक आजारांना सामोरे जावे लागले नाही, पण ताण वाढून त्याचा परिणाम आरोग्यावर निश्चितच झालेला दिसत आहे. विविध सरकारी खात्यांमध्ये एकवाक्यता नगणं हेही ताणाचं कारण दिसलं. यूएस मधील सेंटर फॉर लॉ अँड सोशल पॉलिसी येथे मानसिक आरोग्य कार्याचे नेतृत्व करणाऱ्या ईशा वीरासिंघे म्हणाल्या की, महामारीच्या काळात अनेक समुदायांमध्ये मानसिक आरोग्याकडे लक्ष न दिल्याने परिस्थिती आणखीनच बिकट झाली आहे. ती म्हणते की एकटेपणा,आर्थिक अडचणी, पोलिसांची क्रूरता आणि त्याचे परिणाम आणि आशियाविरोधी हिंसाचार इत्यादींमुळे लोकांमध्ये तणाव आणि चिंता पसरली आहे. जर वाढती चिंता आणि अलगाव एकत्र केले तर मानसिक आरोग्याची स्थिती बिघडली आहे यात आश्चर्य नाही. अशा परिस्थितीत लोकांना आत्महत्येसारखे पाऊल उचलण्यास भाग पाडले जात आहे.

शैक्षणिक परिणाम :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर कोरोना विषाणूचा उद्रेक हे जगासमोर मोठे संकट आहे. या संकटाचा मानवी जीवनातील सर्व पैलूंवर परिणाम झाला आहे. त्यामुळे लॉकडाऊन धोरणाच्या आधारे सर्व देशांमध्ये या आजारावर नियंत्रण मिळवण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या अनिश्चिततेमुळे जगभर भीतीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. जागतिक आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था मंदी आणि बेरोजगारीने त्रस्त आहेत. स्थिर अर्थव्यवस्थेमुळे, सर्वात गरीब गरीब शहरापासून ग्रामीण भागात गेले आणि मरण पावले. जग युद्धाच्या भीतीने बदललेले आहे. जागतिक शक्तीची केंद्रे युरोपियन-अमेरिकन खंडातून आशियाई खंडात बदलत आहेत. लॉकडाऊनमुळे रिकामपणा आणि एकटेपणा निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे कौटुंबिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत. कोरोना महामारी रोखण्यासाठी अनेक देशांनी शैक्षणिक संस्था बंद केल्या आहेत. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये अनेक देशांतील लाखो विद्यार्थी घरी होते. भारतात शाळा/महाविद्यालये बंद आहेत. परिणामी, २६ कोटी विद्यार्थी आणि ८९ लाख शिक्षक घरी बसले आहेत, तर ५०००० उच्च शिक्षण संस्था बंद आहेत आणि ३.७० कोटी विद्यार्थी आणि १.५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. ३० जानेवारी रोजी भारतात कोविड -१९ चे पहिले प्रकरण केरळमध्ये आढळले. सर्व विद्यार्थी वुहानमधून परतत होते. त्यानंतर, ४ मार्च रोजी भारतात २२ नवीन प्रकरणे नोंदली गेली, ज्यात इटालियन पर्यटक गटाच्या १४ संक्रमित सदस्यांचा समावेश आहे. साथीचा कायदा, १९७० च्या तरतुदींनुसार शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रतिष्ठाने तात्पुरती बंद आणि सर्व पर्यटन आणि वाहतूक सेवा बंद करून अनेक राज्यांत आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये साथीचा रोग पसरला. १६ मार्च २०२० रोजी केंद्र सरकारने शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये लॉकडाऊन जाहीर केले. १८ मार्च रोजी, सीबीएसईने परीक्षा केंद्रांसाठी सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली, ज्यामध्ये २४ पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांच्या वर्गात परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये किमान १ मीटर अंतर असणे आवश्यक आहे. जर परीक्षा केंद्रांमधील खोल्या लहान असतील

Scanned with OKEN Scanner

तर विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या खोल्यांमध्ये विभक्त केले जावे अशी परिस्थिती आहे. २० मार्च रोजी महाराष्ट्र शासनाने इयत्ता पहिली ते आठवीच्या परीक्षा रद्द केल्या आणि विद्यार्थ्यांना पुढील वर्गात प्रवेश दिला. इयत्ता ९ वी आणि ११ वी च्या परीक्षा १ एप्रिल पर्यंत पुढे ढकलण्यात आल्या. मध्य प्रदेश माध्यमिक शिक्षण मंडळाने १० वी आणि १२ वी बोर्डाच्या परीक्षा पुढे ढकलल्या. केरळमध्ये १० वी आणि १२ वी बोर्डाच्या परीक्षा पुढे ढकलण्यात आल्या. आसाम सरकारने ३१ मार्चपर्यंत सर्व परीक्षा रद्द केल्यामुळे, शैक्षणिक संस्था बंद केल्यामुळे जगभरातील सुमारे ६०० दशलक्ष विद्यार्थी प्रभावित झाले आहेत. भारतातील मानव संसाधन मंत्रालयाच्या २०१६-१७ च्या अहवालानुसार भारतातील ११३ कोटी मुले सार्वजनिक शाळांमध्ये शिकत आहेत. या कठीण परिस्थितीत शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने ई-लर्निंगचे तंत्रज्ञान स्वीकारले. या प्रगत उपक्रमाला विद्यार्थी आणि त्यांच्या पालकांचा उदंड प्रतिसाद लाभला आहे. अशा प्रकारे संपूर्ण देशातून या संसर्गजन्य रोगाचे उच्चाटन होईपर्यंत डिजिटल शिक्षण हा अध्यापनातील अंतर भरण्याचा सर्वात प्रभावी आणि विश्वासार्ह मार्ग बनला.

समारोप :

कोरोना विषाणूच्या साथीने त्यांच्या प्रियजनांना कायमचे वेगळे केले आहे.अनेकांचे कुटुंब विस्कळीत झाले,कित्येक जन निराधार झालेत एकंदरीत या महामारीचा आपल्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर अत्यंत नकारात्मक परिणाम होत झाला आहे. किती जणांच्या नोकऱ्या गेल्या. अर्थव्यवस्था कधी रुळावर येईल हे सांगणे देखील कठीण आहे. परंतु या साथीने एक गोष्ट स्पष्ट केली की कठीण काळात संपूर्ण जग एकत्र उभे राहण्यास आणि एकमेकांना आधार देण्यासाठी तयार आहे. मग आपण पर्यावरण वाचवण्याची आवड आणि इच्छाशक्ती व्यक्त करु शकत नाही का ? अशी आशा आहे की आपण स्वच्छ आणि हिरव्या वातावरणासह या काळातील अंधार दूर करू. साथीच्या रोगाने माणसाला एकपात्री बनण्यास भाग पाडले आहे. "माणूस हा एक सामाजिक जीव आहे", म्हणून जेव्हा हे संकट संपेल तेव्हा लोकांना सामाजिक जोडणीची अधिक गरज भासेल व पूर्ववत समाज सुरळीत व आनंदित राहील.

संदर्भ सूची:

- https://marathi-thewire- in/corona&crisis&unemployment&rate&in&country
- Mathew Mc Cartney • The Indian Economy 2016
- https://www-lokmat-com/topics/employment/
- https://marathi-thewire- -२०२०
- https://www-navodayatimes-in/news/khabre/monthly

Scanned with OKEN Scanner

आपल्या महाविद्यालयातील चर्चासत्र
(Peer Reviewed & Refereed Multidisciplinary International Research Journal)
व संपादित बुक प्रकाशन (isbn) मध्ये अत्यल्प दरात करुन मिळेल

आधार इंटरनॅशनल प्रकाशन अमरावती महाराष्ट्र
अधिक माहिती करता

मॅनेजिंग डायरेक्टर
आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट
ट्रेनिंग ट्रेनिंग इन्स्टिटयूट अमरावती महाराष्ट्र

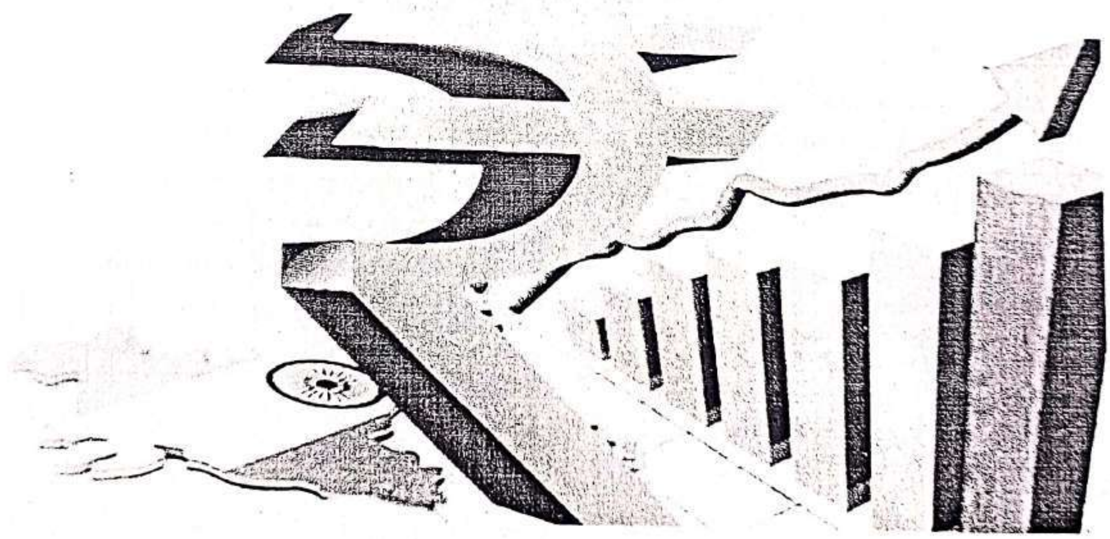

Aadhar Publications
For Details www.aadharsocial.com
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
, Mob - 9595560278 Emial: aadharpublication@gmail.com
issn
2278-9308

NEBULA

ISSN 2277-8071

INDEXED

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 7.399

TWO - DAY 46th ANNUAL CONFERENCE OF

VIDHARBHA ARTHASHASTRA PARISHAD

4th & 5th February, 2023

Organized by

LOKMANYA TILAK MAHAVIDYALAYA, WANI DIST. YAWATMAL

Guest Editor
DR. PRASAD KHANZODE
Principal
Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani, Dist. Yavatmal

Executive Editor
DR. KARMSING RAJPUT
Head, Dept. of Economics
Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani, Dist. Yavatmal

Chief Editor
DR. G. P. KHANDARE
Y.C. Arts and Science Mahavidyalaya,
Mangrulpir, Dist. Washim

Special Issue Published on 4th February, 2023
www.ycjournal.net

Scholarsteer
DataCite
JIF

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

CHIEF PATRON
Shri. Subhashraoji Thakare
President, S.M.T.S.P.M. Kasola

PATRON
Shri. Chandrakant Thakare
Secretary, S.M.T.S.P.M. Kasola

MENTOR
Dr. S.H. Kanherkar
Principal,
Yashwantrao Chavan Arts & Science Mahavidyalaya,
Mangrulpir, Washim, Maharashtra

CHIEF EDITOR
Dr. GANESH PUNDLIKRAO KHANDARE
Yashwantrao Chavan Arts & Science Mahavidyalaya,
Mangrulpir, Washim, Maharashtra
researchnebula@gmail.com

EXECUTIVE EDITORS

Dr. T. MANICHANDER
Assistant Professor,
Department of Education,
Assam University (A Central University),
Silchar, Assam
tmanichander8684@gmail.com

CO EDITORS

SANJEEV KUMAR MISHRA
Lecturer of History,
Kendriya Vidyalaya Sangathan,
Ministry of Education, Govt. of India
sanjeevmishrasrs@gmail.com

DR. GOKUL SHAMRAO DAMRE
Late Uttamrao Deshmukh Adyapak Mahavidyalaya,
Shegaon, Buldhana, Maharashtra
gsdamre@gmail.com

EDITORIAL BOARD
Prof. MITA BANERJEE
Former Vice Chancellor,
The West Bengal University of Teachers' Training,
Education Planning and Administration,
Kolkata, West Bengal,
mitabanerjee12@gmail.com

Prof. R.G. KOTHARI
Former Vice Chancellor, VNSG University, Surat,
Gujarat & Former Dean, CASE, Faculty of Education and
Psychology, The Maharaja Sayajirao University of
Baroda, Vadodara, Gujarat
rgkothari@yahoo.com

Prof. M. MANIVANNAN
Former Registrar,
Periyar University, Salem, Tamil Nadu &
Head, School of Education,
Tamil Nadu Open University, Chennai, Tamil Nadu,
manivannantnou@gmail.com

Prof. S. KADHIRAVAN
Head, Department of Psychology,
Periyar University, Salem, Tamil Nadu
kadhir1971@gmail.com

Prof. VINOD L. KHALATKAR (CAPT)
B.B. Arts, N.B. Commerce & B.P. Science College, Digras
Yavatmal, Maharashtra

ADVISORY BOARD

DR.YOGENDRA B. GANDOLE
Principal
Adarsha Science, J.B. Arts and Birla Commerce
Mahavidyalaya, Dhamangaon Rly,
Dist. Amravati Maharashtra

Dr. UDDHAV R. JANE
Principal, Arts & Science College,
Kamargaon, Maharashtra

Dr. DEVIDAS S. BHAGAT
Y.C. Arts & Science College, Mangrulpir,
Washim, Maharasthra
drdsbhagat@gmail.com

Dr. RENU BAYASKAR (SADAR)
Post Graduate Department of Education, RTM Nagpur
University, Nagpur, Maharashtra
renuvbayaskar@gmail.com

DR EBRAHIM MONDAL
B . N.College , Dhubri
Assam.
ebrahimalimondal@gmail.com

Scanned with OKEN Scanner

55.	डॉ. नितीन चौधरी सहाय्यक प्राध्यापक व प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती राधादेवीगोयनका महिला महाविद्यालय अकोला डॉ. हनुमंत भोसले सहाय्यक प्राध्यापक,पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग गो. से. कला व वाणिज्य महाविद्यालय खामगाव	"अकोला जिल्ह्यातील कोरडवाहू शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन"	277
56.	प्रा. डॉ. माधुरी पं. राखुंडे इंदिरा महाविद्यालय कळंब जि. यवतमाळ	विदर्भातील शेती (यवतमाळ जिल्हा)	282
57.	डॉ.शंकर गुजरकर शिक्षण महर्षी श्री.कृष्णराव झोटिंग पाटील कला व वाणिज्य महाविद्यालय, समुद्रपूर, जिल्हा वर्धा	वर्धा जिल्ह्यातील कापूस उत्पादनाचा आढावा आणि सद्यस्थिती- एक आर्थिक विवेचन	287
58.	अंकुश तुळशीदास तुरखडे सहाय्यक प्राध्यापक, भगवंतराव शिवाजी पाटील महाविद्यालय, परतवाडा	विदर्भातील शेती (जिल्हा निहाय)	292
59.	डॉ. करमसिंग राजपूत अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी जि. यवतमाळ	विदर्भातील कोरडवाहू शेतीचे स्वरूप (विशेष संदर्भ: यवतमाळ जिल्हा)	297
60.	प्रा. डॉ. प्रसन्नजीत रामकृष्ण गवई मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला शुभम विठ्ठल खराटे संशोधक, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,अकोला	विदर्भातील शेती (जिल्हा निहाय)	303
61.	प्रा. डॉ. विशाल डब्लु. मालेकर प्रभाकरराव मामुलकर महाविध्यालय, कोरपणा	विदर्भाच्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील शेतीचे स्वरूप एक अध्ययन	309
62.	डॉ. सुनील प्रभाकर घुगल असीस्टंट प्रोफेसर व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, तायवाड़े कॉलेज महादुला-कोराडी, तह. -कामठी, जिल्हा - नागपूर प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले ब्यारिस्टर शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,खापरखेड़ा तह. - सावनेर , जिल्हा - नागपूर	विदर्भाच्या नागपूर जिल्ह्यातील शेती : विशेष संदर्भ कापूस पीक	313
63.	डॉ. संतोष उद्धवराव धामणे प्राध्यापक, तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय वाशिम.	वाशिम जिल्ह्यातील शेती संरचना : एक अभ्यास	320
64.	प्रा.स्वप्निल एस. बोबडे अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,बल्लारपूर, डॉ. समित माहोरे सहाय्यक प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर	चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांची उत्पादकता व त्यावर परिणाम करणा-या घटकांचे अध्ययन	325

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

NEBULA INDEXED DataCite OPEN ACCESS INNO SPACE INFOBASE INDEX

Two - Day 46TH Annual Conference of Vidharbha Arthashastra Parishad
@ Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani Dist. Yawatmal
4th & 5th February, 2023

डॉ. सुनील प्रभाकर घुगल

असीस्टंट प्रोफेसर व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, तायवाडे कॉलेज महादुला-कोराडी, तह. - कामठी, जिल्हा - नागपूर

प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले

ब्यारिस्टर शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,खापरखेड़ा तह. - सावनेर , जिल्हा - नागपूर

विदर्भाच्या नागपूर जिल्हयातील शेती : विशेष संदर्भ कापूस पीक

ABSTRACT

भारताच्या भौगोलिक स्थानामुळे काही भागात वेगवेगळं हवामान असते हे हवामान शेती उत्पादनास वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रभावीत करते . सध्या जगात भारताचा कृषी उत्पादनात दुसरा क्रमांक लागतो. विदर्भाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीप्रधान आहे विदर्भातील नागपुर हा एक जिल्हा असून देशाच्या मध्यभागी आहे . नागपूर जिल्हा हा नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असून येथे प्रामुखाने कोळसा, मॅगनीज, वने, नद्या, अभ्रक, चुनखडी, गारगोटी, टंगस्टन, ॲटिमनी इ. महत्वाचे नैसर्गिक स्त्रोत आहेत . कापूस पिकाला लागणारी काळी, कसदार, व पाण्याचा निचरा होणारी जमिन (रेगुर जमीन) आहे तसेच कापसाला लागणारे २४ ते ३५ अंश तापमान व ५० ते ८० से.मी. पाऊस जिल्हयात उपलब्ध आहे . त्यामुळे नागपूर जिल्हयात कापसाचे पीक मोठ्या प्रमाणावर घेतल्या जाते. जिल्हयात कापसाच्या लागवडीखाली १४% क्षेत्र आहे. कापसा एवढे उत्पन्न व उत्पादन दुसरे पिक देत नसल्यामुळे कापूस पिकावर येथील शेतक-यांची भिस्त असते . जिल्हयात कापूस लागवडयोग्य क्षेत्र २,०८, १८५ हेक्टर असुन वर्ष २०१५ मध्ये त्यात वाढ होऊन ते २,७३,५२४ पर्यंत वाढले, २००५-०ते २००९ या कालावधीत जिल्हयात १८, ६४, ३५६ क्विंटल कापसाची विक्री झाली होती त्यात वर्ष २०१५ -१६ मध्ये वाढ होऊन ३०,१३,६१७ क्विंटल पर्यत विक्रीत वाढ झाली. वर्ष २००५ ते २०१५ या १० वर्षाच्या च्या काळात कापसाचा भाव ३७०४ रुपये प्रति क्विंटल वरून ५०७८ पर्यंतच म्हणजे फक्त ६% च वाढ झाली त्यामुळे उत्पादन खर्चाच्या मानाने कापसाला मिळणारा भाव कमी असल्यामुळे कापूस पिकापासून विशेष नफा शेतक-यांना मिळत नाही, म्हणुनच शेतकयांच्या अडचणी वाढल्या परिणामत: विदर्भ व नागपूर जिल्हयातील शेतकरी हतबल व निराश होऊन आत्महत्याकडे वळत आहे हे वास्तव आहे. या संशोधन पेपरचा उद्देश विदर्भ व नागपूर जिल्हयातील पीकाचे अध्ययन करणे हा आहे. नागपूर जिल्यातील शेती व कापूस पिकाचे अध्ययनावरून असे दिसून आले की प्रति एकर कापूस पिकावर १७१५ रुपये तोटा सहन करावा लागत आहे . कापूस पिकाच्या बाबतीत नागपूर जिल्हयातील शेतकयांना वाढती मजुरी, कर्ज व भांडवलाची कमतरता, कापसाचा कमी हमी भाव, पावसाचा लहरीपणा, कृत्रिम पाणी पुरवण्याच्या अपुऱ्या सोयी, व्यापायांकडुन शेतक-यांचे आर्थिक शोषण, कापूस साठविण्यासाठी जागेची कमतरता , गोदामांची कमतरता इत्यादी चा सामना करावा लागतो.

प्रस्तावना :

भारतात सर्वात जास्त शेतीस योग्य असलेल्या ठिकाणांनुसार, भारतात शेती प्रणालीचा रणनीतिक

Scanned with OKEN Scanner

उपयोग केल्या जातो. भारतातील शेतीव्यवस्थेत लक्षणीय योगदान देणारी शेती व्य वस्था ही उपजत शेती, जैविक औद्योगिक शेती आहे. भारतातील शेती क्षेत्र भौगोलिक स्थि तीनुसार भिन्न आहे. काही बागकाम, लेखीशेती, ऍग्रोफॉरेस्ट्री आणि इतर ब-याच गोष्टीवर आधारीत आहे. भारताच्या भौगोलिक स्थानामुळे काही भागात वेगवेगळे हवामान असते. अशा प्रकारे हवामान प्रत्येक क्षेत्राच्या शेती उत्पादनास वेगळ्या पद्धतीने प्रभावीत करते . भारताच्या शेतीची पार्श्वभूमी ही कमीत कमी १० हजार वर्षापूर्वीची आहे सध्या जगात भारताचा कृषी उत्पादनात दुसरा क्रमांक आहे. २००७ मध्ये शेती आणि इतर उद्योगांनी भारताच्या जीडीपीच्या १६% दरापेक्षा अधिक उत्पादन केले. देशाच्या जीडीपीच्या दरामध्ये कृषीच्या योगदानात सतत घट झाल्यानंतरही देशातील सर्वात मोठा उद्योग आणि देशाच्या सामाजिक आर्थिक विकासात शेती महत्वाची भूमिका बजावते [१] .

विदर्भ हा महाराष्ट्र राज्याच्या ईशान्य दिशेला असणारा प्रदेश आहे. विदर्भाचे दोन उपविभाग आहेत (नागपुर, आणि अमरावती), विदर्भात नागपूर, अमरावती, चंद्रपुर, अकोला , वर्धा, बुलढाणा, यवतमाळ, भंडारा, गोंदीया, वाशिम हे जिल्हे आहेत. विदर्भाचे क्षेत्रफळ महाराष्ट्राच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ३१.६% आहे . तर लोकसंख्या २१.३% आहे . उर्वरित महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भाची आर्थिक उन्नती कमी आहे .

विदर्भाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषिप्रधान आहे. ह्या प्रदेशात कापूस ,संत्रे आणि सोयाबिन ही उत्पन्न देणारी मुख्य पिके आहेत. तसेच ह्या प्रदेशांत ज्वारी, बाजरी, आणि तांदळाची (धानाची) लागवड होते.

विदर्भ हा वनसंपत्तीने आणि खनिजसंपत्तीने संपन्न प्रदेश आहे. येथील गर्द हिरव्या वन राईमध्ये अनेक प्रकारच्या वनस्पती आणि अन्य अनेक वन्य पशु-पक्षी नैसर्गिकपणे आढळतात.

महाराष्ट्रातील सर्व त्याघ्र प्रकल्प विदर्भातच आहेत . अमरावती जिल्हयात मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प , चंद्रपुर जिल्हयात ताडोबा अंधारी व्याघ्रप्रकल्प आणि नागपुर जिल्हयात पेंच व्याघ्र प्रकल्प हे विदर्भातले व्याघ्र प्रकल्प आहेत . दरवर्षी जंगल पर्यटनासाठी मोठ्या प्रमाणावर लोक येतात. विदर्भाच्या पूर्व भागात दाट जंगले तसेच कोळशाच्या आणि म्यागणीजच्या खाणी आहेत.

विदर्भातील सद्यस्थिती : गेल्या काही वर्षात झालेल्या या, शेतक-यांच्या आत्महत्यामुळे विदर्भ राष्ट्रीय स्तरावर झोतात आला आहे. मुख्य कारण म्हणजे येथील प्रमुख पीक कापसाला खर्चाच्या तुलनेत मिळणारा कमी बाजारभाव . ह्या घटना गुंतागुंतीच्या असून या आत्महात्यांना अनेक कारणे आहेत. सावकारांकडुन घोतल्या गेलेल्या कर्जाची परतफेड न करता येणे हे एक प्रमुख कारण आहे. सन २००६ मध्ये फक्त विदर्भात १०४४ आत्महत्यांची नोंद केली गेली आहे. म्हणजे दर तासाला एक आत्महत्या. १ जुलै २००६ ला भारताचे पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी विदर्भासाठी ३७५० कोटी रुपयांच्या मदतीची घोषणा त्यांनी केली होती[२] .

शोध निबंधाची उदिष्टे :

१) नागपुर जिल्हयाची शेती, कापूस उत्पादन, उत्पन्न व खर्च यांचा अभ्यास करणे.

२) कापसाचे क्षेत्र , उत्पादन व किंमतीचा अभ्यास करणे.

३) कापूस पिकाचा शेतक-यांच्या उत्पन्न, उपभोग व राहणीमानावरिल पडणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे .

शोध निबंधाची गृहीते :

१) कापसाला मिळणारा हमीभाव हा कमी आहे.

२) कापूस पिकाच्या उत्पादन खर्चात सतत वाढ होत आहे.

३) कापूस पिकातून मिळनारे कमी उत्पन्नामुळे शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात घट होत आहे.

संशोधन पद्धती : या शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला असून अध्ययनाचे क्षेत्र नागपुर जिल्हा हा आहे . अभ्यासासाठी दुय्यम स्तोत्राचा म्हनजे संदर्भ ग्रंथ ,मासिक,इंटरनेट चा सुद्धा वापर करण्यात आला . कापूस पिकाची काही माहिती प्राथमिक स्त्रोतादवारे नागपुर जिल्ह्यातील कापूस

उत्पादक शेतकरी यांचेकडून मूलाखतीद्वारे गोळा करण्यात आली. मीळालेल्या माहितीचे वर्गिकरण ,विश्लेषण व निर्वचन करून निष्कर्ष काढण्यात आले .

नागपुर जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती : नागपुर जिल्ह्याचा उत्तरेकडील भाग छिंदवाडा आणि मध्यप्रदेशच्या शिवनी जिल्ह्याने व्यापलेला आहे. आणि पूर्वला भंडारा जिल्हा आहे तर, वायव्येचा काही भाग अमरावती जिल्ह्याने व्यापलेला आहे. नागपूर जिल्हयात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित तलाव आहेत. यात अंबाझरी तलाव हा सर्वात मोठा आहे . अन्य नैसर्गिक तलावांमध्ये गोरेवाडा आणि तेलंगखेडी तलावाचा समावेश आहे. सोनेगाव आणि गांधीसागर हें तलाव मनुष्यनिर्मित असून शहरातील ऐतिहासिक राज्यकर्त्यांनी त्यांची निर्मिती केली आहे . नाग नदी, पीली नदी आणि काही नाले हे शहरांकरीता सांडपाणी वाहून नेणारे नैसर्गिक मार्ग आहेत . हिरवेगार शहर म्हणुन नागपूरची ओळख आहे.

हवामान : बंगालचा उपसागर आणि अरेबियन समुद्रापासून दूर असलेल्या भारतीय द्विपकल्पाच्या मध्यभागी असलेल्या नागपूर शहराचे हवामान आद्र आणि कोरडे व विषम आहे. या शहरात वर्षातील बहुतांश काळ कोरडेच हवामान असते . जुन ते सप्तेबर ह्या मान्सुनच्या काळात नागपूरात 1205 मि. मी . इतका पाऊस पडत असतो. 14 जुलै 1994 रोजी या शहरात एकाच दिवशी 304 मि. मी . इतक्या विक्रमी पावसाची नोंद झाली होती . मार्च ते जून या उन्हाळयाच्या काळात उनही तितकेच तापत असते . मे महिन्यात सर्वाधिक तापमान असते .नोव्हेंम्बर ते जानेवारी हा काळ हिवाळयाचा असतो . हिवाळयात 10 अंशापर्यंत तापमान खाली येत असते . 29 मे 2012 रोजी या शहरात 48.6 अंश सेल्सियस इतक्या महत्तम तापमानाची आणि 1937 मध्ये 3.9 अंश इतक्या कमी तापमानाची नोंद करण्यात आली होती .

नागपुर जिल्ह्यात सरासरी 1064.1 मी . मी . इतका सरासरी पाऊस पडत असतो . कुही आणि भिवापुर तहसीलित सर्वाधिक पाऊस होते तर जिल्हयातील अन्य तहसीलींच्या तुलनेत काटोल आणि नरखेड़ तहसीलिमध्ये कमी पाऊस होतो [३] .

नागपुर जिल्हयातील माती व महत्वाची पिंके :

माती : नागपूर जिल्हा हा दख्खन पठाराच्या पूर्वेकडे स्थित असल्यामुळे येथील माती एकतर काळी रेगुर माती किंवा रेगुर आणि इतर प्रकार मिश्र होवुन तयार झालेली माती आहे. जिल्हयातील डोंगरावरची माती तपकिरी रंगाची माती आहे. खालच्या भागात येताना ही माती लालसर दिसते व दरीतल्या भागात पावसामुळे एकत्रित झालेली काळी रेगुर माती आढळते.

इतर शहरांप्रमाणे नागपुरच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीची महत्वाची भूमीका आहे. जिल्हयात अलीकडे शेतीक्षेत्रात वाढ झाली आहे.

महत्वाची पिके :- ऊस, गहू, सोयाबीन, मुग, डाळी, बाजरी, ज्वारी , जवस, कापूस, भुईमुंग, तुर इत्यादी. नागपुर जिल्हयात घेण्यात येणारी पीक खरीप आणि रब्बी अशा दोन प्रकारचे आहेत.

खरीप पिके :- ज्वारी , तूर, ऊस, मुंग, सोयाबीन, कापूस, भुईमुंग ,धान, सूर्यमुखी हे आहेत तर 'रब्बी पिके :- डाळी, जवस, तीळ गहू ,वाटाना , हरभरा इत्यादी . या वरिल सगळ्या पिकांशिवाय संत्र्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतल्या जाते. म्हणून नागपुरला संत्र्याचे शहर म्हटले जाते .

नागपुर जिल्ल्यातील मुख्य व्यवसाय शेती असून ज्वारी हे पिक सर्व तालुक्यात होते, पण प्रामुख्याने काटोल, सावनेर व नागपुर तालुक्यात मोठ्या प्रमाणावर होते. गहु रामटेक, नागपूर उमरेड तालुक्यात होते . कापूस हा प्रामुख्याने काटोल, सावनेर, कळमेश्वर व नागपूर तालुक्यांत व धान - रामटेके व उमरेड येथे होते [४].

नागपुर जिल्हयातील तालुके : महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रांतात असलेला नागपुर जिल्हा देशाच्या मध्यभागी स्थित आहे . नागपुर शहर या जिल्हयाचे मुख्यालय आहे. नागपूर या प्रशासकीय विभागात नागपूर जिल्हयाचा समावेश आहे. "नागपूर जिल्हा हा एकूण १४ तालुक्यात विभागला आहे ते तालुके या प्रमाणे आहेत . नागपूर, नागपुर (ग्रामीण), पारशिवनी ,

रामटेक , भिवापूर, मौदा, सावनेर , हिंगना , कळमेश्वर, काटोल, कामठी, कुठी, नरखेड, उमरेड, इत्यादी .

नदया व जलस्त्रोत: जिल्हयाच्या पश्चिम सरहद्दीवर काही भागात वर्धा नदी वाहते, तर पूर्व सरहद्दीवर थोड्यां भागात वैनगंगा नदीचा प्रवाह आहे . काटोल तालुक्यातील जाम नदी पश्चिमेकडे वाहत जाऊन वर्धेस मिळते. वुन्ना नदी नागपूर व उमरेड तालुक्यातून वाहत येऊन वर्धेलाच मिळते. दक्षिणेकडील नंद नदी वर्धेला मिळते.

जिल्हयाच्या मध्य व पूर्व भागातील सुर, जांब, पेच, कन्हान, चंद्रभागा, नाग व इशान्य सिमेवरील बावनथरी वगैरे प्रमुख नद्या वैनगंगेच्या उपनद्या आहेत . पेंच, कन्हान, कोलार आणि वेणा ह्या जिल्हयातील प्रमुख नद्या होत.

सुर नदीवरील रामसागर हा जिल्हयातील सर्व मोठा तलाव आहे. त्याशिवाय नागपूर शहराला पाणी पुरवठा करणारे अंबाझरी तलाव व गोरेवाडा तलाव हे महत्वाचे जलाशय आहेत .

याशिवाय अनेक ठिकाणी पावसाच्या पाण्याने भरणारे उमरेड , कुही , भिवापूर ,मांढळ, पांढराबोडी, मनसर इत्यादि लहानमोठे तलाव आढळतात

उद्योग: नागपुर जिल्हयात सहकारी सुतगिरण्या, साखर कारखाणे, आहेत. वाडी, अंबाझरी येथे संरक्षण साहित्य निर्मितीचा कारखाना आहे. नागपूर जिल्हयातील कन्हान, कामठी नरखेड, कळमेश्वर , उमरेड, बुटीबोरी, रामटेक या सात ठीकाणी औद्योगिक वसाहती असून बुटीबोरी येथे 'आशियातील सर्वात मोठी पंचतारांकीत औद्योगिक वसाहत आहे. जिल्हयात मिहान हा महत्वकाक्षी प्रकल्प उदयास येत आहे [५]. जिल्हयातील सहकारी सुत गिरण्यांना कच्चा माल म्हणुन कापसाचा उपयोग होतो म्हणुन कापूस हा गिरण्यांसाठी कच्च्या मालाच् मुख्य स्त्रोत आहे. या गिरण्यांद्वारे कापसाची मागणी मोठ्या प्रमाणात केली जाते.

शेतीला पाणीपुरवठा: नागपूर जिल्हयात लघुपाटबंधारे प्रकल्प , मध्यम व मोठे प्रकल्पांद्वारे शेतीला सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध आहे. जिल्हयात सिंचनाच्या सोयीसाठी मोठे प्रकल्प २ ,मध्यम प्रकल्प १६ , लघुसिंचन प्रकल्प राज्य स्तरावर ६० व स्थानिक स्तरावर १३७, पाझर तलाव ५८ , कोल्हापुरी बंधारा ८५७ ,भुयारी साठवण बंधारा १०३७, उपसा जलसिंचन योजना १७ उपलब्ध आहेत.

लघुपाटबंधारे लाभक्षेत्र ३०४०१ हेक्टर वं ओलीत क्षेत्र ८१७३ हेक्टर इतके आहे . तर मध्यम प्रकल्पांद्वारे लाभक्षेत्र ७१२८० हेक्टर व ओलीत क्षेत्र २५१०३ हेक्टर, तसेच मोठ्या प्रकल्पाद्वारे लाभक्षेत्र २९००३६ हेक्टर व ओलित क्षेत्र १००५१७ हेक्टर आहे. याशिवाय विहीरींद्वारे सुद्धा शेतीला पाणीपुरवठा होतो [५] .

नागपूर जिल्हयातील कापूस पीक :

कापूस हे खरीप पीक असुन ते रोख पीक माणल्या जाते . कापूस हे कृषी व औद्योगिक क्षेत्रातीक महत्वाचे पीक असून सुत गिरण्या व कापड कारखान्यांसाठी कच्च्या मालाचा महत्वाचा स्त्रोत म्हणुन बघितल्या जाते. नागपुर जिल्ह्यात कापसावर हातमाग ,विणकर व्यवसाय अवलंबून आहे तसेच जिल्हयात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे रोजगार निर्मितीत कापसाचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे .

कापूस पिकाला लागणारे आवश्यक असे हवामान नागपूर जिल्हयात आहे. कापसाला २५ ते ३५ अंश सेल्सीअस तापमाण पाहीजे तर कापूस बियाणांची उगवण होण्यासाठी कमीत कमी १५ अंश सेल्सीअस तापमावाची गरज असते. कापसाला मध्यम पाऊस ५० ते ८० से. मी. दरम्यान असावा लागतो . जास्त पाऊस असल्यास पिकाचे नुकसान होते. कापसाला काळी व कसदार जमिन (रेगुर जमीन) पाहीजे. व ती नागपूर जिल्यात आहे. प्रमाणीत केलेले कापसाचे बीयाने तसेच शक्यतोवर तंतुविरहीत बियाणे लागवडीसाठी उपयोगात आणले जाते. कापसाची पेरणी जून महीन्यात होते तर ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर महिन्यात वेचणीला सुरवात होते . नागपूर जिल्हयात कापूस पिकाला सेंद्रीय व रासायनिक खतांचा शेतकरी वापर करतात विशेषतः अमोनियम सल्फेट, युरीया व पोटॅशियम (NPK) या खतांचा जास्त वापर केला जातो . जिल्हयात कापूस वेचणीला जास्त मजुरांची गरज असते. त्यामुळे या

Scanned with OKEN Scanner

कापसाच्या खर्चात वाढ होते. महाराष्ट्रात व नागपुर जिल्हयात प्रामुख्याने एकेएच ४ , एकेएच ५ , एकेएच ८४०१ , एकेएच ७ , एकेएच ०८१ ,ए एच एच -४६८ , सीए एच एच -४६८,पी के व्ही हाय-२ , पी के व्ही हाय-४ , पी के व्ही हाय-८ , पी के व्ही हाय-५ , अंकुर-जय ३२८ ,आरसीएच २ ,अजित एसीएच १५५ बी .जी .२, अजित एसीएच १९९ बी .जी .२, नुझुविदु सिड्स - मल्लिका , रासी ,तुलसी ,प्रभात ,सोलर ,पी के व्ही डी एच -१२००२ ,एकनाथ ,रोहिणी ,नामदेव , सावता ,एस आर टी १ ,पुर्णिमा ,नागनाथ ,रेणुका ,एन ५४५ ,एच ४ ,गोदावरी ,एन एच एच-४४ , एन एच एच-३०२ ,एन एच बी-१२, पी एच एच- ३१६ इत्यादि ,या देशी व संकरीत जातींच्या बियानांची लागवड केल्या जाते .

भारतात कापसाचे क्षेत्र २०१५ या वर्षी १२२.९२ लाख हेक्टर आहे, तर उत्पादकता ४६९ किलो रुई प्रतिहेक्टर आहे. जागतिक उत्पादकता ७९१ किलो रुई प्रति हेक्टर आहे . तर सरकीसह कापसाची उत्पादकता ही हेक्टरी ५ .६४ क्विंटल आहे. तर महाराष्ट्रात ४२.७ लाख हेक्टर कापसाचे क्षेत्र असुन उत्पादकता ही ३. ७५ क्विंटल प्रति हेक्टर एवढी आहे .

भारताचा कापसाचा जागतिक वाटा २२ % एवढा आहे . विदर्भात एकूण क्षेत्राच्या ३० % क्षेत्र कापूस पिकाखाली आहे . तर नागपूर जिल्हयात १४ % क्षेत्र कापूस पिकाखाली आहे ,परंतु नेहमी कापसावरील कीड व निसर्गाच्या अवकृपेमुळे अपेक्षीत उत्पन्न मिळत नाही . ग्रामीण भारताची अर्थव्यवस्था उंचावली पाहिजे तरच ख-या अर्थाने माहात्मा गांधीचे 'गाव बनाव देश बनाव ' या संकल्पणेस न्याय देऊ शकू.

विदर्भातील अमरावती विभागाचे पाच जिल्हे (अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यवतमाळ) आणि नागपुर विभागातील वर्धा व नागपुर असे एकूण सात जिल्हे कापसाच्या लागवडीसाठी लायक आहेत विदर्भ हा कापसासाठी प्रसिद्ध आहे तसेच विदर्भाला वऱ्हाड असेही संबोधल्या जाते. अमरावती जिल्हयात काळी माती अती खोलपर्यंत आहे : कृतिकाशास्त्रात तिचे नावच 'खोल कापसाची माती' (डीप कॉटन सॉइल) असे आहे. नागपूर जिल्हयात सुद्धा अशी काळी माती असून नागपुर शहर सोडुन जिल्हयातील सर्वच तालुक्यांमध्ये कापसाचे पिक घेतल्या जाते. नागपूर जिल्हयातील मौदा तालुक्यात सर्वात कमी कापसाचे उत्पादन होते तर सावनेर तालुक्यांत कापसाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतल्या जाते, जिल्हात कापसाच्या लागवडीखाली १४% क्षेत्र आहे .

नागपूर जिल्हयातील तालुकानिहाय कापूस लागवडीखालील क्षेत्र : नागपूर जिल्हयात वर्ष २००५-०६ मध्ये कापूस लागवडयोग्य क्षेत्र २,०८,१८५ हेक्टर असून त्यात वर्ष २०१५ -१६ मध्ये वाढ होऊन ते २,७३, ५२४ हेक्टर पर्यंत वाढले. वर्ष २००५-०६ ते वर्ष २०१५ -१६ या कालखंडात लागवडी खालील क्षेत्रात वाढ झाल्याचे दिसते म्हणजेच नागपूर जिल्हयात कापूस लागवडीला शेतकरी पसंती देत असल्याचे आढळते .

नागपूर जिल्हयातील तालुकानिहाय कापूस पिकाचे उत्पादन: नागपूर जिल्हयातील कापूस पिकाचे अर्थशास्त्र कापसाच्या उत्पादनावर अवलंबुन आहे. शेतकयांच्या समस्या उत्पादनाच्या वाढीतून सुटु शकतात 'हरित क्रांतीनंतर उत्पादन वाढविण्यावर भर देण्यात आला त्यासाठी नवनविन संकरित बि बियाणांचा व विवीध जातीचा उपयोग झाल्याचे आढळते. नागपूर जिल्हयाच्या कापूस उत्पादन क्षमतेत सतत वाढ होत असल्याचे खालील तालीकेतुन दिसुन येते.

उत्पादन : प्रती क्विंटलमध्ये

अनु . क्र .	तालुका	वर्ष : २००५ - ०६	वर्ष: २०१०- ११	वर्ष : २०१५-१६
१	नरखेड	१०१६३	१३१२१	१४९५२
२	काटोल	१३२०४	१६२९३	१७८००
३	कळमेश्वर	११९३१	१३२१३	१४२४८
४	सावनेर	१४१३७	१६८३४	२०९४४
५	पारशिवनी	९५१४	१२२७३	१२१४९
६	रामटेक	११२६	१६५२	१७४३
७	मौदा	३५२	४०२	५३१
८	कामठी	२०१५	३७३१	३६९४
९	नागपूर ग्रामीण	४२०५	५८५१	८०९०
१०	नागपूर शहर	०	०	०
११	हिंगणा	८७०४	१०१२३	१३५८३
१२	उमरेड	१०१३५	१२६५४	१८७३२
१३	कुही	४५०३	८९१५	९०७५

Scanned with OKEN Scanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
ISSN 2277-8071

१४	भिवापुर	८४०२	११८९४	१४३६८
एकूण		९७५९१	१२५९५६	१४९९३८

आधार : नागपूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन , २००५ ते २०१५

वरिल तालिकेवरून दिसुन येते की २००५-०६ या वर्षापेक्षा सन २०१५-१६ या वर्षी कापसाचे उत्पादन वाढले आहे. म्हणजेच नागपूर जिल्ह्यातील बदललेली पिक कृषी प्रणाली, रासायनिक खते व सुधारित बि - बियाणांचा वापर यामुळे कापूस उत्पादनात वाढ होत असल्याचे दिसुन येते.

कापसाची आवक व सरासरी किंमत :

कृषि उत्पन्न बाजार समिती	वर्ष :२००५ -०९		वर्ष :२०१०-१४		वर्ष : २०१५-१८	
	विक्रीला आलेला एकूण कापूस (क्विंटल)	सरासरी कापसाची किंमत (रुपये प्रती क्विंटल)	विक्रीला आलेला एकूण कापूस (क्विंटल)	सरासरी कापसाची किंमत (रुपये प्रती क्विंटल)	विक्रीला आलेला एकूण कापूस (क्विंटल)	सरासरी कापसाची किंमत (रुपये प्रती क्विंटल)
कळमेश्वर	११९०५६८	३६२०	१३५५९४०	४३२४	११०२९७७	४८५९
काटोल	१५२८०८	३७३२	१७२६३२	४५०६	१४२७६७०	५९५०
नागपूर ग्रामीण	६८०	३८५६	८००	४२००	१३७४	५१५४
नरखेड़	२७७८३२	३६२५	३११५३६	४०९८	२६०२०२	५१०९
पारशिवनी	७२८४	३७४१	९३००	४२२६	७५८७	५२६७
सावनेर	२३५१८४	३६४८	२५५६१६	४३२५	२१३८०७	५१२६
एकूण	१८६४३५६	३७०४	२१०५८२४	४२८०	३०१३६१७	५०७८

स्त्रोत : महाराष्ट्र राज्य कृषी विपणन महामंडळ, वर्ष : २००५ -१८

वरील तालिकेवरून असे स्पष्ट होते की, २००५-०९ या कालावधीत कळमेश्वर कृषी उत्पन्न बाजार समिती मध्ये ११९०५६८ क्विंटल कापूस विक्रीला आला तर या कालावधीत सरासरी कापसाची किंमत ३६२० रूपये इतकी होती. वर्ष २०१५-१८ या कालावधीत ११०२९७७ क्विंटल कापूस विक्रीला आला . त्यावेळी कापसाची सरासरी किंमत ४८५९ रुपये इतकी होती. सावनेर कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये वर्ष २००५-०९ या कालावधीमध्ये २३५१८४ क्विंटल कापूस विक्रीला आला त्यावेळी सरासरी किंमत ३६४८ रुपये प्रति क्विंटल इतकी होती. तर वर्ष २०१५-१८ मध्ये २१३८०७ क्विंटल कापूस विक्रीला आलेला असून कापसाला सरासरी कीमत ५१२६ रुपये इतकी होती . वरिल तालीकेतुन दिसुन येते की कापसाच्या सरासरी किमतीमध्ये वर्ष २००५ ते २०१५ या काळात वाढ झाल्याच दिसून येते . म्हणजेच वर्ष २००५ ते २०१५ या काळात कापसाच्या किमतीत फक्त ६% वाढ झाल्याचे निदर्शनास आले.

याचा अर्थ असा की नागपूर जिल्ह्यात लागवडी खालील क्षेत्र वाढले, कापूस उत्पादनही वाढले परतु कापूस पिकाच्या किंमती प्रति क्विंटल फारशा वाढल्या नाहीत. परंतु नागपूर जिल्ह्यातील कापसाचा लागवड खर्च प्रती हेक्टरला अधिक असल्याचे दिसते. त्यामुळे शेतकयांच्या कापूस उत्पन्न व खर्चाच्या तफावतीमुळे त्यांच्या अडचणी वाढल्या . नागपुर जिल्हयात कापसाचा प्रतिएकर खर्च २२,०२७ रुपये व एकरी कापसाचे उत्पन्न २०,३१२ रुपये आहे . त्यामुळे कापूस उत्पादक शेतक-याना एकरी १७१५ रुपये एवढा तोटा सहन करावा लागतो. (एकूण खर्च - एकूण उत्पन्न =तोटा ,२२०२७ रुपये -२०३१२ रुपये =१७१५ रुपये एवढा तोटा सहन करावा लागतो.) त्यामुळे येथील शेतक-यांचा ताळेबंद बिघडुन येथील शेतकरी कर्जबाजारी झाला व कंटाळून आत्महत्या करू लागला . अशीच परिस्थिती संपूर्ण भारतातील कापूस उत्पादक शेतक-यांची आहे.

कापूस पिकाच्या बाबतीततीत कापूस उत्पादक शेतकरी यांना खालील गोष्टीचा सामना करावा लागतो : माजूरांची कमतरता व त्यांना द्यावी लागणारी जास्त मजुरी, बियाने ,खते ,कीटकनाशकाच्या उपलब्धतेची समस्या वितीय समस्या , योग्य हमी भावाची समस्या, कापसाचा हमी भाव ठरविण्यात केंद्रीय कृषी मूल्य आयोगाचे दुर्लक्ष , कापसाला बाजारभावापेक्षा कमी दर व व्यापा-याकडून शेतक-याचे आर्थिक शोषण, राज्यशासनाची कापसाचा भाव ठरविण्यात उदासिनता ,कापूस साठवणूकीच्या अडचणी , शेतीला कृत्रिम पाणीपुरवठ्याच्या अडचणी ,पावसाचा लहरीपना

Scanned with OKEN Scanner

इत्यादि बाबतीत कापूस उत्पादक शेतकरी यांना वरील गोष्टीचा सामना करावा लागतो.

निष्कर्ष : १) नागपूर जिल्ह्यातील कापसाला मिळणारा हमीभाव हा उत्पादन खर्चाच्या मानाने कमी आहे, त्या हमीभावात वाढ होण्याची गरज आहे

२) कापूस पीकाला येणारा खर्च, जसे- मजुरी, रासायनिक व सेंद्रिय खते ,बि -बियाने, कीटकनाशक व फवारणी, बैलजोडी व, ट्रॅक्टरचा भाड़े खर्च, कापूस वेचणीचा खर्च , कापसाचा वाहतुक खर्च, दलाली,इत्यादि मध्ये सतत वाढ होत आहे .

३) कापूस उत्पादक शेतक-याचे उत्पन्न व खर्च यात बरीच तफावत असुन पुरेसे उत्पन्न शेतक-याकडे उरत नाही . परिणामत त्यांच्या कौटुबिक राहणीमानावर प्रतिकुल परिणाम होताना दिसतो . त्यांना त्यांच्या मोठया कौटुंबिक गरजा जसे, मुलाबाळाचे शिक्षण, लग्ने, आजारपण, सण-उत्सव यावरील खर्च भागविण्यासाठी कर्जबाजारी सुद्धा व्हावे लागत आहे.

शिफारशी :

1) बियाणे, खते, आणि किटकनाशकांच्या किंमतीवर शासनाचे नियंत्रण असावे.

2) सरकारने कापूस पीकाचे जास्तीत जास्त लागवड क्षेत्र सिंचनाखाली आनावे

३) शेतक-यांसाठी कृषी प्रशिक्षण व मार्गदर्शनची व्यवस्था करावी.

४) नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन द्यावे

५) पिक विमा योजना कापूस पिकाला अनिवार्य करावी
.

६) शेतीपुरक उद्योगांना शासनाने मदत व प्रोत्साहन द्यावे.

७) कापसाची खरेदी केवळ शासनानेच हमी भावानुसार करावी .

८) कापूस संकलन केंद्र हंगामाच्या सुरवातीलाच सुरू करावी.

९) कापसाला उत्पादन खर्चावर आधारित भाव द्यावा

१०) कापसावर आधारीत प्रक्रीया उद्योगांची उभारणी करावी

११) माती परिक्षण करूनच कापूस पिकाची लागवड करावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१ . https: //imreenapatel . wordpress . com
२ . mr . m . Wikipedia . org
३ . http://nagpur . nic . in
४ . https: //imreenapatel . wordpress . com
५ . marathimol . in
६ . साबळे रामचंद्र निवृती , " कृषि घटक " ,अनमोल प्रकाशन पुणे ,आवृत्ती २००६
७ . बोधनकर सुधीर ,अलोनी विवेक , " सामाजिक संशोधन पद्धती ",श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर ,पृ .८७-९४ .
८ . नागपूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन , २००५ ते २०१५

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - IV October - December - 2019

MARATHI PART - II / HINDI

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF MARATHI PART - II / HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या **प्रा. डॉ. संजय एम. णहाजन**	१-६
२	ए. सी. सी. सिमेंट कारखान्या मधून निघणाऱ्या धुळीमुळे ग्रामस्थाच्या आरोग्यावर व शेतीवर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन विशेष संदर्भ : चंद्रपूर तालुक्यातील नकोडा गावातील कृषी क्षेत्रातील ग्रामस्थ **शिवशंकर केशव बांदूरकर**	७-१२
३	ग्रामीण आर्थिक विकासात धार्मिक स्थळांचे योगदान **श्री. घनश्याम श्रीधरराव हेडाऊ**	१३-१५
४	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक राजकीय विश्लेषण **प्रा. सौ. सुहास चंद्रशेखर नागापूरे / शिवणकर**	१६-२२
५	महाराष्टातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाययोजना **प्रा. सुरेंद्र प. बोरडे**	२३-२७
६	शेतकरी आत्महत्या आणि त्यावरील प्रतिबंधात्मक उपाययोजना **स्वप्नील रामभाऊ चिकटे**	२८-३२
७	शेतकरी आत्महत्या आणि त्यावरिल प्रतिबंधात्मक उपाय **डॉ. आर. जी. टाले**	३३-३८
८	ग्रामीण विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटांची भूमिका **प्रा. सौ. वासंती देवनाथ खाडिलकर / देवीकर**	३९-४४
९	गोंदिया जिल्ह्यातील कृषी आणि ग्रामीण विकासात महिला बचत गटाची भूमिका **प्रा. विजय प्र. व्हांगडाले**	४५-४८
१०	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कृषी व ग्रामीण विकासाच्या योजना **प्रा. डॉ. विलास घोडे**	४९-५५
११	कृषी विकासाचा महत्वाचा घटक म्हणजे कृषी पर्यटक **प्रा. विनय कवाडे** **डॉ. पुर्णीमा मेश्राम**	५६-५७
१२	कृषि व ग्रामीण विकासाचे बहुविध आयाम : एक दृष्टीकोण **डॉ. अश्विनी एस. राऊत**	५८-६३

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - IV – OCTOBER - DECEMBER - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

७. शेतकरी आत्महत्या आणि त्यावरिल प्रतिबंधात्मक उपाय

डॉ. आर. जी. टाले
प्राचार्य, बॅरि. शेषराव वानखेडे वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा, ता. सावनेर, जि. नागपूर.

सारांश :— आज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा ज्वलंत प्रश्न आहे.

वास्तविक पाहता शेतीत सिंचनाचा अभाव, थकित कर्जे, शेती प्रश्नाकडे शासन व प्रशानाचे दुर्लक्ष, शेतकऱ्यांना मिळणारी अपुरी अनुदाणे, वातावरणातील बदलाचा शेतीला पडलेला फटका व त्यातून होणारे नुकसान, जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणाचा शेतीवरील परिणाम, सरकारच्या आयात निर्यात धोरणाचा शेतमालाच्या किंमतीवरील परिणाम शेतमालाचे कमी हमी भाव व त्यामुळे त्यातुन शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्च भरून न निघणे व त्यातुन आलेला माणसिक तनाव इत्यादी प्रमुख कारणे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जबाबदार आहेत.

भारतात २०१४ या वर्षातील नोंदीप्रमाणे आतापर्यंत महाराष्ट्र ६०,००० शेतकरी व भारतात १९९५ पासून २,९६,४३८ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे स्पष्ट झाले.

महाराष्ट्र शेतीचे उत्पादन घटत असुन राज्याच्या एकूण सकल उत्पादनापैकी शेतीचा वाटा ३४ टक्के होता यामध्ये घट होऊन आज फक्त १३ टक्के आहे. म्हणजेच १३ टक्के उत्पादनावर ६० टक्के शेतकरी समाज जगतो. महाराष्ट्र राज्याचा विकास दर ५.६ टक्के वरून ६.९ टक्के पर्यंत वाढला पण याच काळात शेतीचा विकास दर मात्र ४.४ टक्के वरून २.५ टक्के पर्यंत कमी झाला. वाढत्या लोकसंख्यामुळे जमिनीचे वारस हक्कामुळे तुकडे पडून शेत जमीनीची सरासरी मालकी प्रति कुटुंब १९७० मध्ये ४.२८ हेक्टर एवढी होती ती २०१०—११ पर्यंत १.४५ हेक्टर पर्यंत कमी झाली त्यामुळे कमी जमीनीच्या तुकड्यावर शेती करणे जास्त खार्चिक झाल्यामुळे कधी कधी उत्पनातुन उत्पादनाचा खर्चही भरून निघत नाही व शेतकऱ्यांचे जगणे कठीण होऊन जाते. अशा विवंचनेतुन शेतकरी आत्महत्याकडे वळला आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला अपुर्ण सिंचन, कर्जबाजारी पणा, उच्च उत्पादन खर्च , शेतमालाला मिळणारी कमी किंमत, नैसर्गिक आपत्ती किडीचा प्रादुर्भाव, राष्ट्रीय कृषी धोरणाचा अभाव व सरकारचे शेतीकडे दुर्लक्ष, शेतीपुरक उद्योगांचा अभाव सामाजिक व मानसिक सरकारचे आधाराची कमतरता इत्यादी कारणे जबाबदार आहेत. त्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी काही प्रतिबंधात्मक उपाय सुचविलेले आहेत.

प्रस्तावणा

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व कर्जमाफीचा प्रश्न आता एरणीवर आला आहे. शेती प्रश्नाची चर्चाही त्यामुळे गांभिर्याने होत आहे. अशा चर्चांना अधिक मुलभुत विचारांकडे व समग्र दृष्टीकोणाकडे घेऊन जाणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

वास्तविक पाहता सिंचनाचा अभाव, थकीत कर्ज, शेती प्रश्नांकडे प्रशासकीय दुर्लक्ष, शेतकऱ्यांना मिळणारी अपुरी अनुदाने, विभक्त कुटुंब पध्दतीमुळे शेतकऱ्यांना एकाकीपणा व त्याच्यावर आलेल्या आर्थिक संकटात सामजिक सांत्वन व आधाराची कमतरता, वातावरणातील बदलाचा होणारा शेतकरीला फटका व त्यातुन होणारे आर्थिक नुकसान ,डब्लु.टी.ओ. च्या धोरणाचा आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मक कृषी मालाच्या किंमतीचा शेतकऱ्यांच्या मालाच्या किंमतीवरील वाईट परिणाम ही या मागची प्रमुख कारणं शेतकऱ्यांच्या मालाच्या किंमतीवरील वाईट, परिणाम ही या मागची प्रमुख कारणं शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जबाबदार आहेत. लागोपाठ दुष्काळी परिस्थिती नापीकी, कर्जबाजारीपणा, उत्पादन खर्च हा शेतमालाच्या कमी किमतीमुळे भरुन न निघणे त्यामुळे शेतकरी जनावात येऊन शेतकरी आत्महत्यात भारतातील अनेक राज्यात तसेच महाराष्ट्र व विदर्भात आतापर्यंत वाढ झाल्याचे दिसते भारतात २०१४ या वर्षातील नोंदीप्रमाणे आतापर्यंत एकट्या महाराष्ट्रात ६०,००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यात. नॅशनल क्राइम ब्युरोच्या नोंदीनुसार १९९५ पासून भारतात २,९६,४३८ शेतकरी आत्महत्या झाल्यात तर त्यात महारराष्ट्रातील ६०७५० शेतकरी आहेत.

अलीकडील सरकारी रिपोर्टनुसार २००४ मध्ये १८२४१ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यात तर २०१८ मध्ये त्या ६०७५० एवढी आत्महत्याची नोंद आहे. शेतकरी आत्महत्याचा प्रति एक लाख लोकसंख्यामागे १.४ ते १.८ च्या मध्ये आहे. हा दर मागील १० वर्षातील म्हणजे २००५ जे २०१५ मधील आहे. २०१६ व २०१८ च्या आकडेवारीनुसार प्रतिदिन १० शेतकरी आत्महत्या करतात.

भारत हा कृषीप्रधान देश असुन लोक हे कृषीक्षेत्रावर प्रत्यंक्ष व अप्रत्यक्षपणे अवलंबुन आहेत भारतातील एकूण आत्महत्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण ११.२ टक्के एवढे आहे. हया आत्महत्या कर्जाचे आझे , सरकारची शेतीसाठी अपुरे धोरणे, शेतीअनुदानांमध्ये भष्टाचार, पीकांचे अपयश किंवा पीक हानी, लोकांनी मानसीकता, वैयक्तिक व कौटुंबिक समस्या इत्यादी कारणामुळे झाल्याचे दिसते.

महसूल, मुदत व पुनर्वसन विभागाच्या अधिकृत नोंदीनुसार २००१ ते २०१५ या कालावधीत महाराष्ट्र राज्यात २० हजार ८७३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. त्यापैकी १० हजार ३९० म्हणजे तब्बल ४९.७ टक्के शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मदतीसाठी अपात्र ठरविण्यात आल्यात. मुख्यत जमिन नावावर नसल्यामुळे ही मदत नाकारण्यात आली आहे. दुष्काळ व अतिवृष्टी सारख्या आपत्तीमध्येही जमीन नावावर नसणाऱ्यांना मदत नाकरली जात असते कर्जमाफीच्या जमीन नावावर नसणाऱ्यांना मदत नाकारली जात असते. कर्मचाऱ्याच्या चर्चेत तर त्यांचा संदर्भही येत नसतो आपत्तीचा, कर्जबाजारी पणाचा व शेती तोटयात असण्याचा जमीन नसणाऱ्याच्या उपजिवीकेवर काहीच परिणाम होत नाही, असा अंत्यत चुकीचा गैरसमज यामागे असतो.

महाराष्ट्रातील शेतीचे उत्पादन घटत असुन राज्याच्या एकूण सकल उत्पादनापैकी शेतीचा वाटा ३४ टक्के होता यामध्ये घट होऊन आज फक्त राज्यातील एकूण १३ टक्के उत्पादनावर ६० टक्के समाज जगतो. म्हणजेच शेतकऱ्यांकडील पैशाचे प्रमाण घटत आहे. वाढलेली महागाई, वाढलेला उत्पादन खर्च आणि कमी झालेले उत्पादन तसेच कृषी उत्पादनाला कमी आणि अनिश्चित भाव यामुळे शेतकऱ्यांचा खर्च हा

Scanned with OKEN Scanner

उत्पादनापेक्षा (उत्पन्नापेक्षा) जास्त होऊन कर्जबाजारीपणा वाढून शेतकरी आत्महत्या हाच पर्याय शिल्लक राहतो. मागील तीस वर्षात महाराष्ट्र राज्याचा विकासदर ५.६ टक्के वरून ६.९ पर्यत वाढला मात्र याच काळात शेतीचा विकास दर ४.४ टक्क्यावरून २.५ टक्क्यापर्यंत कमी झाला. जोपर्यंत शेतीचा विकास दर ४ टक्क्यापर्यंत ठेवल्या जात नाही, तोपर्यंत इतर क्षेत्रात कितीही विकासाचा दर ठेवला तरीही राज्याचा विकासदर वाढणार नाही.

राज्याचा विकासदर वाढविण्यासाठी शेतीचा विकासदर वाढविण्यावर विशेष भर घावा लागेल. राज्यातील कृषी योजनावरील खर्च ४ टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. त्यासाठी राज्याच्या अर्थ संकल्पामध्ये भरीव वाढ केली तरच शेतीचा विकास होईल. शेतीमधील पायाभुत सेवा सुविधा उभारणी, शेतीला पाणी आणि विजेचा अपेक्षीत पुरवठा, संरक्षित शेती, शेतीपुरक व्यवसाय, विक्रीव्यवस्था, जमीन आरोग्य व्यवस्थापण आणि शेतीला पीक विम्याचे संरक्षण या महत्वााच्या बाबीवर विशेष भर द्यावा लागेल तरच शेतीत उत्पन्न व रोजगार वाढून शेतकरी समाधानी राहील व त्याच्या आत्महत्याल आवर बसेल.

बकालीकरणाची प्रक्रिया :— महाराष्ट्रात पिढी दरपिढी वारसांमध्ये जमीनीचे वाटे पडत आले आहे प्रतिकुटूंब जमिण धारण क्षेत्र त्यामुळे घटले आहे. १९७०—७१ जनगणेनुसार महाराष्ट्रतील शेतकरी कुटूबांकडे प्रति कुटूबं सरासरी ४.२८ हेक्टर जमीन होती. २०१० — ११ पर्यत ती प्रति कुटूंब १.४५ हेक्टर पर्यंत खाली आली. स्वापिकता आज सहा वर्षानंतर त्यात आणखी घट झाली आहेत. पोट भरणेही दुरापास्त झाले आहे. राज्यातील ७५ टक्के कुटूबांची ही समस्या आहे. त्यामुळे अशा सीमांत शेतीचा सरासरी खर्च जास्त असतो त्यामाबने यातुन मिळणाऱ्या पीका पासून उत्पन्न कीम यामुळे शेती शेती तोटयात येत परिणामत: कर्जबाजारीपणा हेच शेतकऱ्यांच्या पुढच्या पिढीचे भविष्य बनते शेतकऱ्यांचा अवनतीची प्रक्रिया अशीचा सुरू राहते प्रो.नर्क्सने म्हटल्याप्रमाणे (ब्रवनदजतल पे चववत इमबंनेम पज पे चववत) हेच सुत्र शेतकऱ्यांना लागू पडते. आजची गरीबी ही त्याच्या पुढील गरिबिचे कारण ठरते. असे म्हणजे अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

कर्जमाफी नव्हे लुटीचा अंशत: परतावा : शेतीत राबणारे म्हणजे देशाचे कायदेशीर वेठबिगार असाच त्यांचा समज आहे. शेतीत राबणाऱ्यांना त्यांच्या श्रमाचे काही शिल्लक ठेवायचे असते, याचा सरकारला सोयीस्कर विसर पडलेला आहे, सरकार म्हणूनच बाजारात वारंवार हस्तक्षेप करून शेतीमालाचे भाव पाडत आले आहे. आपत्तीचा सामना करण्याचे त्राणही त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये ग्राहक मतदारांना व देणगीदरांना खुश ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांची लुट अविरत सुरू ठेवत आले आहे. दुष्काळसारख्या उरलेले नाही. शेतकऱ्यांच्या लुटमारिला व कर्जबाजारीपणाला व आत्महत्यांना म्हुणूनच केवळ सरकारच जबाबदार आहे, आपली जबाबदारी सरकारने स्विकारली पाहिजे. आजवर झालेल्या लुटमारिचा अंशत: परतावा म्हणून कर्जमाफी केली पाहिजे दीर्घकालिन उपाययोजनांचा चालना दिली पाहिजे, ग्रामिण रोजगार निर्मीतीला चालना दिली पाहिजे विकासाबाबतचा दृष्टीकोण अधिक व्यापक केला पाहिजे.

Scanned with OKEN Scanner

शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी स्वामिनाथन अगोगाने मांडलेला समग्र विकासाचा दृष्टिकोण

स्वामिनाथ आयोगाने याबाबत अधिक मुलभूत विचार मांडले आहेत. शेतमालीचे केवळ उत्पादन वाढविणे म्हणजे विकास नव्हे, शेतीच्या विकास हा शेतमालाने केवळ उत्पादन किती टनानी वाढले या भाषेत मोजता कामा नये. शेतीत राबणाऱ्यांना व देशाला अन्न भरविणाऱ्या त्यातून निव्वळ उत्पन्न काय मिळाले या भाषेत विकास मोजायला पाहिजे, अशी मुलभूत मांडणी आयोगाने केली आहे, शेतकरी धोरण ठरवितांना शेतीत राबणाऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढण्यासाठी प्रेरक ठरतील अशा प्रवृत्ती व कृतींना गती दिली पाहिजे. असेही आयोगाचे मत आहे. शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चावर ५० टक्के नफा धरून हमी भाव देण्याची आयोगाची शिफारस याच दृष्टिकोणाचा भाग आहे. केवळ हिच शिफारस नव्हे तर आयोगाच्या आणखी असंख्य शिफारशी अशाच प्रकारे शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढावे केल्या गेल्या आहेत.

जमिनीचा तुकडा नावावर असणाऱ्यांचा केवळ विचार करून शेतीचा प्रश्न सुटणार नाही, शेतीवर उदरनिर्वाहसाठी अवलंबुन असणाऱ्या प्रत्येकाचा प्रश्न त्यासाठी समजून घ्यावा लागेल. त्या सर्वांना मदतीचा हात द्यावा लागेल त्यांच्या पुनर्वसनासाची धोरणे घ्यावी लागतील. शेतकरी म्हणजे नक्की कोण हे समजून घ्यावे लागेल. स्वामिनाथन आयोगाने याबाबत अधिक व्यापक मुलभूत अशा प्रकारचा विचार केला आहे.

शेतीवर उपजिविका करणरे सर्वच स्त्रिया व पुरूष, भुमिहीन शेतमजूरी,वाटेकरी,भाडेपटटयाने शेतकरी, छोटे, सिमांत , अर्धिसिमांत व मध्यम लागवडदार शेतकरी, मोठे जीमणधारक, मासेमारी, पशुपालन व कुक्कटपालन करणारे , जनावरे चारणारे,वृक्षरोपण करणारे, मधुमक्षिका पाळणारे , रेशीम व कीटक उद्योग करणारे , दळयांची स्थलांतारित वनशेती करणरे , लाकूड सोडून इतर सोडून इतर मनोपज गोळा करणारे व वापरणारे पीक पशु प्रजनन तथा मस्यक्षेत्रय व वनशेतीव्दारे उपजीवीका करणारे , शेती व गृहशास्त्राचे पद्धीर या सर्वांचाच शेतकरी या व्याख्येत समावेश करण्याची शिफारस आयोगाने केली आहे, शेतकऱ्यांचा विकास म्हणजे या सर्वांचाच विकास असा व्यापक दृष्टिकोण समोर ठेवूनच खऱ्या अर्थाने शास्वत विकासाचे धोरण ठरविणे शक्य आहे. तेव्हांच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबतील.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जबाबदार कारणे

१. **अपुर्ण सिचंन :—** विदर्भात सिंचनाचे केवळ मोठे व मध्यमच नव्हे तर छोटे प्रकल्प सुदधा सरकारकडुन निधी उपल्बध झाला नाही म्हणुन अपुर्ण राहीले त्यामुळे येथील पीक रचनेत फेरबदल झाले नाहीत. शेतकरी अधिक उत्पन्न देणा—या पिकांकडे वळु शकला नाही. बारमाही सिंचन उपल्वध नसल्यामुळे त्याला त्याच्या शेतीत दुबार किंवा तिबार पिके घेऊन उत्पन्न मिळविण्याची संधी आजपर्यंत उपल्वध झालेली नाहीत. तीन पीकांपैकी एक.पीक बुडले तर त्याच्यावर आत्महत्याची पाळी येत नाही म्हणुन केंद्रिय सर्वेक्षणानुसार आता सुमारे ४०टक्के शेतकरी शेती परवडत नाही म्हणुन शेती करण्यात त्यांना अजिबात रस नाही.

२. **कर्जबाजारीपणा :—** शेतक—यांच्या आत्महत्येस वाढते कर्जबाजारीपणा हा कारणीभुत आहे शेती क्षेत्राला सवलतीच्या दराने होणारा कर्ज बाजारीपणा अघापही अपुरा आहे सरकारने नियोजकाळात

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रीयीकृत बँक व वित्तीय तीय संस्थानी सुलभ कर्ज पुरवठा करण्याचा प्रयत्न केला परतु अजुनही दुर खेडयातील शेतक—यापर्यंत ह्या कर्जाचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे शेतक—यांना सावळाराकडुन अवाजवी व्याजदरावर कर्ज घ्यावे लागते कर्जाऊ पैसा शेतीत लावला तरी उत्पन्नाची हमी नसते अशा स्थितीत कर्जाचे हप्ते वेळेवर भरू शकत नाही त्यामुळे कर्जबाजारीपणा वाढते अशा कर्जबाजारीपणाला कटाळुन शेतकरी आत्महत्या करतात.

३. **उच्च उत्पादन खर्च :—** शेतीत लागणारी बी—बियाणे,खते,रासायानिक क किटकनाशके इ.च्या. किमती उच्च आहेत तसेच हंगामातील उच्च मजुरींचा खर्च यामुळे एकूण खर्च शेतील वाढतो. त्यामानाने उत्पादन खर्च उत्पादन खर्च हा उत्पनातून भरून न निघ्याल्यास शेती आतसट्टयाचा व्यावहार ठरून शेतकरी आत्महत्याकडे वळतो.

४. **शेतमालाला मिळणारी कमी किंमत :—** शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला मिळणारा कमी भाव ही समस्या आहे शेतकऱ्यांची आर्थिक अडचण गोदामांच्या अपूऱ्या सोयी, बाजारपेठेबाबत अज्ञान, अशा अनेक कारणामुळे शेतकरी आपला माल मिळेल त्या कीमतीला गावातचा खाजगी व्यापाऱ्यांना विकतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी राहते. कधीकधी त्यांचा लागवड खर्चही त्याच्या उत्पन्नातून भरू निधंत नाही. त्यामुळे तो आर्थिक कोंडीत सापडून आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो.

५. **नैसर्गिक आपत्ती :—** अलिकडे वातावरणातील बदलामुळे निसर्गाचा समतोल बिघडून त्यांच्या परिणाम पावसाच्या लाहरीपणा वर झाला आहे. त्यामुळे कधी कोरडा दुष्काळ व कधी ओला दुष्काळ तसेच किंडीचा प्रादुर्भाव, रोगराई यामुळे अपेक्षीत उत्पादन व उत्पन्न होत नाही. त्यामुळे शेतीसाठी घेतलेले कर्ज परत करू न शकल्यामुळे शेतकरी आत्महत्याकडे वळतो याशिवाय

६. **सर्वकस राष्ट्रीय कृषी धोरणांचा अभाव.**

७. **सरकारचे शेतीकडे दुर्लक्ष.**

८. **आर्थिक उदारिकरण व जागतिकीकरणाचा शेतीवर पडलेला परिणाम.**

९. **शेतीपूरक उद्योगांचा अभाव.**

१०. **मुक्त आयात धोरण.**

११. **सामाजिक प्रथा व रूढीपरंपरामुळे शेतकऱ्यांवर पडणारा आर्थिक ताण.**

१२. **सामाजिक व मानसिक आधाराची कमतरता.**

या वरिल सर्व कारणामुळे शेतकऱ्यांवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम होऊन शेतकरी विवंचनेन सापडून, आर्थिक दुष्टचक्रात अडकतो व त्यातून बाहेर निघण्याचा मार्ग न सापडल्यामुळे तो आत्महत्येस प्रवृत्ता होतो. म्हणूनच आज आपल्या देशात व राज्यात मागील २० वर्षात २,९३,४३८ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यात यापैकी ६०,७५० शेतकरी आत्महत्या एकटया महाराष्ट्रतील आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येवरील प्रतिबंधात्मक उपाय :— शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा एक सामाजिक व राजकिय कलंक आहे हया शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखणे ही सरकारी नसेन सर्व समाजाची सामाजिक जबाबदारी आहे. त्यासाठी खालील उपाय करण्याची गरज आहे.

१. सिंचनाच्या सोयीमध्ये वाढ करायला पाहीजे.

२. शेतकऱ्यांना कर्जबाजारीपणातुन बाहेर काढण्यासाठी त्यांचे कर्ज माफ करावे.

३. नैसर्गिक संकटापासून शेतकऱ्यांना वाचविण्यासाठी आकस्मिक मदत निधी उभारला पाहीजे.

४. अल्पदरात विज पुरवठा.

५. पीक विम्याचे संरक्षण घायला पाहीजे.

६. शेतीला विकसीत देशांप्रमाणे अनुदणांमध्ये वाढ करावी

७. शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या कर्जावर सरकारचे निमंत्रण व देखरेख ठेवायला पाहिजे.

८. .कृषी आधारित उद्योगांना कर्जपुरवढा व अनुदाने जास्तीत जास्त घायला पाहिजे.

९. बि बियाणे , खते, सेंद्रिये खते यांच्या किमतीमध्ये अनुदांन वाढवायला पाहिजे.

१०. शेतमालाला आधार भावाची हमी.

शेतमालाला पुरक असे निर्यात व आयात धोरण राबवावे नगदी पिंकाना प्रोत्साहन द्यावे.

वरिल सर्व उपाय एकत्रित केल्यास शेतकरी संधन होऊन समाजात ताठ मानेने जगु शकते व एकही शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्ता होणाार नाही. शेवटी शेतकरी जगला तरच देश जगेल अन्यथा समाजाचे व देशाचे अध:पतन अटळ आहे.

वैध वर्षा, घुगल सुनील (संपादक), 'भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, 'सर साहीत्य प्रकाशन नागपूर अवृत्ती २०११ खादेवाले श्रीनिवास,'समाजवादाच्या पहाटखुणा' घोरमांडे किशोर,'संशोधन पत्रिका – भारतातील कृषी धोरण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, समर्थ महाविद्यालय लाखणी, ऑक्टो २०१२.

१. https://www.loksatta.com

२. सकाळ (ॲग्रोवन), गुरूवार ३ डिसेंबर २०१५ पृ. ६.

३. काकडे जे.एम, 'अर्थमिमासा' जुलै डिसेंबर २०१८ , खंड ११, अंक २

४. दि.त्य.जहागिरदार 'महाराष्ट्र ५० वर्षातील आर्थिक विकासाचा धाडोळा ' सेंटर फॉर एकॉनॉमिक ॲण्ड सोशल स्टडीज, अमरावती, १२ गुलमोहर कॉलनी, कॅम्प अमरावती आवृत्ती – २०१२.

Scanned with OKEN Scanner

Vol. IX - Issue I (Jan.- 2022)
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru
Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता
New Research Frontiers

January 2022

Volume - IX Issue I

Research Journal

ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Chief Editor -

Prof. Madhusudan Penna

Hon'ble Vice Chancellor (I/C)

- Editors -

Dr. Deepak Kapade

Librarian

Dr. Renuka Bokare

Deputy Director, Research & Publication

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU

Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

Volume IX Issue I (January - 2022)
UGC CARE Listed Journal

Chief Editor : **Prof. Madhusudan Penna**
Hon'ble Vice Chancellor (I/C)

Editors : **Dr. Deepak Kapade**
Librarian, KKSU

Dr. Renuka Bokare
Deputy Director, Research & Publication, KKSU

Editorial Board :

Dr. Kishor N. Wasurke, Gadchiroli. (Maharashtra)
Dr. Ramanik Lengure, Nagpur (Maharashtra)
Dr. Mahesh G.T., Mysore, (Karnataka)
Prof. Ajit Faras, Dharbandora - Goa

Peer Review Committee :

Dr. Kishor N. Wasurke, Gadchiroli. (Maharashtra)
Dr. M. Mani, Chennai (Tamilnadu)
Dr. Jayamma KV, Bengaluru (Karnataka)
Prof. Ajit Faras, Dharbandora - Goa
Prof. Shushma Gaude, Goa
Dr Mahesh G T, Karnataka
Prof. Nilkhanthan, Hyderabad
Prof. Ravindra Muley, Pune (Maharashtra)
Prof. P.C Muraleemadhavan, Kerala
Dr. Gauri Mahulikar, Kerala
Prof. Brajbhushan Oza, Varanasi

Published by : **Registrar,** KKSU, Ramtek

© KKSU, Ramtek

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

FACE BOOK CONTENT COVERAGE PAGE OF ONLINE ENGLISH NEWSPAPERS IN INDIA: A STUDY

Dr. Sangita Rajendra Chore

Abstract:

Electronic newspapers that are available to a common literate man are considered to be a very important part of their routine life. Face book is one of the platforms that provides a new version of a traditional newspaper that acquires and holds information electronically. These sources provides an easy access to every resource may it be an archival one or a latest one. It provides an updation in the resource 24×7 so that instant news coverage is possible. This paper provides a major significance of Face book as an important resource in a common man's day to day updation of various aspects. This paper deals with total 26 states which have 579 online newspapers in India. Total 166 online English newspapers are found in India. Paper highlighted State wise Languages of online English Newspapers in India. This paper also focuses on Language wise online Newspaper in India while the major focus of the study is based on the content coverage page of Online English newspapers in India.

Key Words: online Newspaper, Face Book, Social Networks Languages, India,

1.INTRODUCTION

Electronic media has been proved to be a part of routine life of a common man in today's era. In our country traditional newspapers are published in various languages and are generally updated day by day while online resources updates instantly regarding the events that take place. In terms on social networking sites, Face book provides a

wide range of information and is easily accessible and available to everyone. On the basis of their credibility and significance, they offer a way for their readers to get their bearings in today's fast world. This is a general realization that today's youth is widely attracted towards social media like Face book, Twitter, Instagram etc and prefer these sites for gaining general information about events and surveys taking place. Hence Face book content coverage is widely preferred by the youth. The researcher here focuses on State wise online English Newspapers in India in accordance with face book media coverage where Out of 166 online English newspapers only 104 Newspapers have Face book content Coverage Page, in which only 28 web tools have been used. Out of total 104 online Newspapers 92 online newspapers used 'photoes', 'post' and 'community' web tool it is very famous tool on face book page.

2. ONLINE NEWSPAPER

The online newspaper or Web Newspaper is a reusable, self contained version of a traditional newspaper which acquires the information electronically. It captures information electronically by online database and processes it electronically with word processor and other technical hardware and software. Online newspapers have helped in the development of more open and creative platform for sharing information more quickly across world. They have helped to bring the people together in a more dynamic and interactive space. (Chaubey, O N; Chandra, R, 2010).

State wise online Newspapers in India have been given in Figure-1.

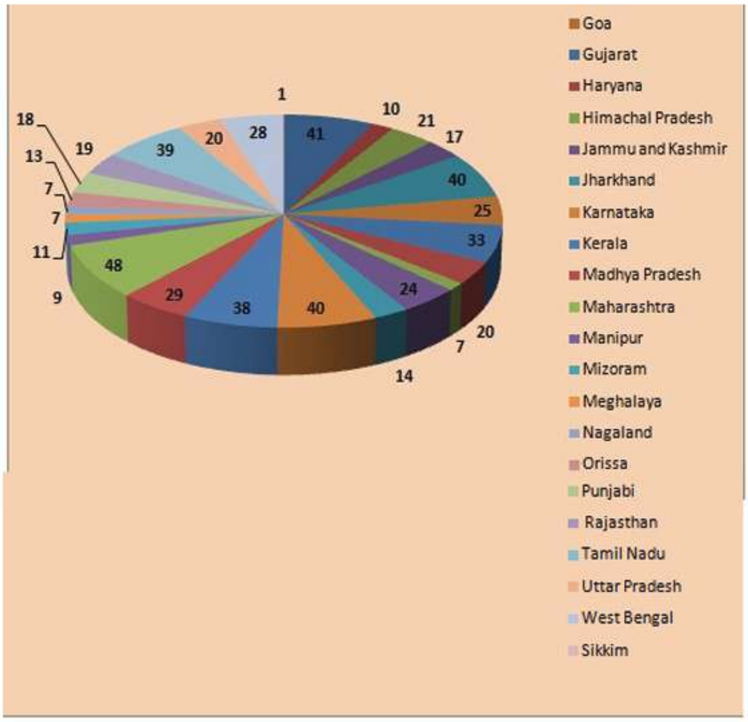

It has been observed from Figure No.1 that there are total 26 states which have 579 online newspapers in India. Out of all 26 states Maharashtra have the maximum number of online newspapers in India i.e. 48 followed by Andhra Pradesh (41). Karnataka and Delhi both having 40 online newspapers; Gujarat (33), Tamil Nadu (39) ,Kerala (38)) and Gujrat (33) and Madhya Pradesh (29) have the online newspapers; It has been also observed that the lowest number of online newspapers found in India is Himachal Pradesh (07) , Arunachal Pradesh (10) and Sikkim has only one newspaper

3. State wise Languages of online English Newspapers

Figure-2 shows that most of the newspapers are in English Language (166) and Delhi is with 12 Newspapers, followed by Hindi Newspapers and also Delhi is in leading with Twelve Newspapers. It

has been also observed that Konkani, Kashmiri and Nepali Language newspapers are having only one newspaper which is very less in number. Table also indicate that out of 26 states in India, Maharashtra scored the highest of having 48 Online Newspapers in various languages, followed by Andhra Pradesh (41), Karnataka and Delhi having 40 Newspapers each. Table also highlighted that Sikkim has only one Newspaper.

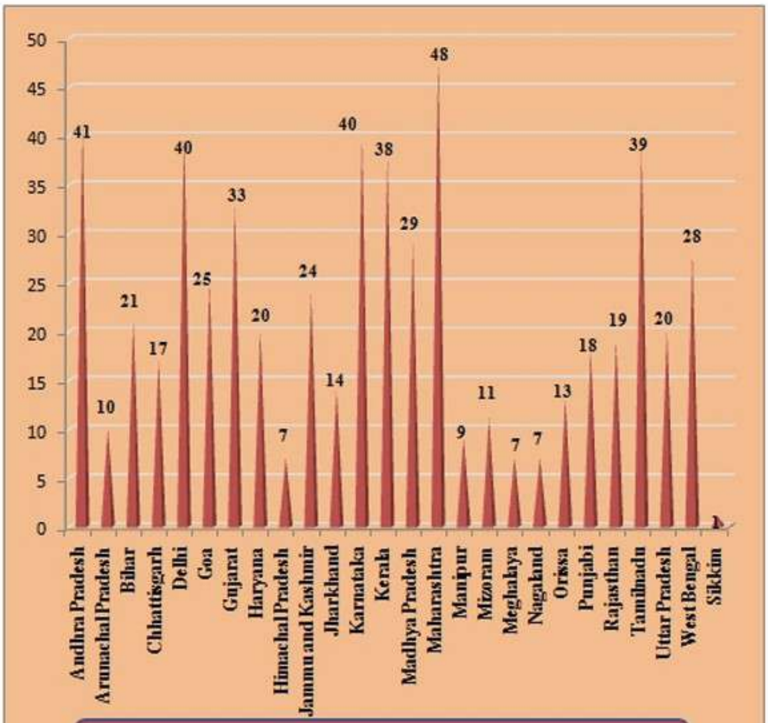

Fig-2: State wise Languages of online Newspapers in India

4. Analysis of Applications of Collaborative Service Platform (Social Networks) hyperlinks in Online English Newspapers

A social networking service is a platform to build social networks or social relations among people who, share interests,

activities, backgrounds or real-life connections. It allows users to locate links with people through mutual friends or acquaintances, build profiles, and update address books. Social networks are relatively new kinds of virtual communities that delineate and build on member relationships by virtue of their being part of that community. Most social network services are web based interfaces that facilitate community of users to interact with each other deploying tools such as chat, messaging, email, video, voice chat, file sharing, blogging, discussion groups, etc. Face book, Google+, YouTube, LinkedIn, Instagram, Pinterest, Tumblr and Twitter are some of the social networking services that are very popular. Social Networking sites are basically used to connect people globally on an online platform. It provides a platform for one to express their views and opinion in public. They help us easily build a social relationship with different people of different interest together. So it can be regarded as one of the most important features of Web2.0. Details

Table No 1: Analysis of Applications of Collaborative Service Platform (Social Networks) hyperlinks in Online English Newspapers

Sr No	Social Networking Tools	No. of Newspapers	%
1	Face book	138	83.13
2	Twitter	136	81.93
3	LinkedIn	50	30.12
4	Google plus	79	47.59
5	Instagram	20	12.05
6	Tumbir	17	10.24
7	You Tube	46	27.71
8	Pinterest	21	12.65

Table No.1 shows that total seven Social Networking Tools found in 166 online Newspapers, out of that face book is the most famous tools used by 138 online newspapers followed respectively by Twitter i.e.136 online newspapers uses this tool, Google plus tool

used in 79 online newspapers. Linkedin uses 50 online newspapers. You Tube used by 46 online newspapers followed by Instagram (20) Social Networking Tool is also used in online newspapers. It has been also observed that only Seven papers are having all these Eight features, and i.e. Hindustan times, Free Press , Excelsior, The Tibet Post International, Post Noon, Khaleej Times, Journalist Today, The Tibet Post International.

5. Analysis of Application of Face book Content Coverage hyperlinks in online English Newspapers

Face book is a web 2.0 tool which allows its users to connect with friends and people all over World online. It allows user to share pictures, videos, articles and personal opinion. Overall use of social media for news consumption is increasing day by day. As such online newspapers use social networking sites like Face book to attract readers table-2 shows details.

Table No. 2: Analysis of Face book content Coverage Page of online English Newspapers

Sr. No	Name of Tools	Total Newspapers
1	Videos	75
2	Photos	92
3	Post	92
4	Community	92
5	Event	32
6	About	91
7	Cartoon Gallery	2
8	Poll	10
9	Notes	17
10	Instagram Feed	6
11	Flickr	1
12	Shop	1
13	Reviews	39
14	Twitter feed	13
15	DNA View	1
16	Pinterest	5
17	You Tube	8
18	Google Play	1
19	Info & Ads	62

20	Google Plus	2
21	Groups	10
22	Apps	1
23	Invite Freinds	1
24	Jobs	2
25	Top Fans	3
26	Wall Paper	1
27	Services	1
28	Livestream	3

Analysis shows from table-2 that out of total 166 online English Newspapers only 104 Newspapers have Face book content Coverage Page, in which only 28 web tools have been used. Out of total 104 online Newspapers 92 online newspapers used 'photoes', 'post' and 'community' web tool it is very famous tool on face book page, followed by 91 about the page, 75 online newspapers given videos on their sites and 62 newspapers are covered info and ads. It has been also observed that Poll, Notes, Instagram Feed, Reviews, Twitter feed, Pinterest, You Tube, Groups are also famous web 2.0 tools which is followed by user community. The analysis also shows that out of total 104 online English newspapers some newspapers used only one tools i.e. Flickr, Shop, DNA View, Google Play, Apps, Invite Friends, Wall Paper, Services. It also notice that Voice of Sikkim newspaper uses thirteen web tools on face book page followed by 'The Hawk' which has eleven tools, followed by Kasmir Observer, DNA, Mumbai mirror and Exceisior are the newspaper which has ten Web tools.

6. CONCLUSIONS

Today's youth is widely attracted towards social media like Face book, Twitter, Instagram etc and prefer these sites for gaining general information about events and surveys taking place. Hence Face book content coverage is widely preferred by the youth. Conclusion of this study correlates with the studies which state that

the use of social media is quickly growing between young adults and students. The authors examine total 26 states which have 579 online newspapers in India in which 166 English newspapers. Out of all 26 states Maharashtra scored the highest of having 48 Online Newspapers in various languages. Face book is the most famous tools used by 138 online English newspapers, in which only 28 web tools have been used.

7. REFERENCES

- Chaubey, O N; Chandra, R. (2010). Access to Online Newspapers of India: An Overview. In R. G. Others (Ed.), Digital Preservation and Access to News and Views (pp. 188-194). New Delhi: IFLA International Newspaper Conference.
- Mark Zuckerberg's Facebook Page, Facebook History JavaScript Kit http://webpage.pace.edu/sh72003n/CIS101%20 -%20Final%20Project/Facebook.html
- Ramesh C Gaur, Mahesh Chand, Kavita Gaur, Amar Singh Yadav. (2013). Online Newspaper clippings & News Services for Libraries: Experiences in Indian Libraries,IFLA WLIC 2013, f. IFLA, (pp. 153-159).

ग्रंथालयात उपलब्ध असलेले संत मीराबाईंचे दुर्मिळ साहित्य

प्रा डॉ.संगीता राजेंद्र चोरे
ग्रंथपाल व नॅक समन्वयक
बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
खापरखेडा
मोब.९७६३१८९१५५
sangitachore13@gmail.com

भारतीय परंपरेत संतसाहित्याद्वारे प्रचलित असलेली भक्ती समाजाला दिशा दाखविण्यासाठी प्रेरणादायी ठरली- संतसाहित्यातील रचनेतून तत्कालीन घटनांचे गांभीर्य व परिस्थितीचे अवलोकन अगदी सहजरीत्या होत गेले व संतांचे साहित्य समाजातील तळागाळापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य मात्र ग्रंथालयांनीच केले- सामाजिक मूल्यांची जोपासना करण्याचे ग्रंथालय हे एक श्रेष्ठ माध्यम ठरले- आधुनिक काळात विविध माध्यमे निर्माण झाली पण ग्रंथालयाने जपून ठेवलेले साहित्यधन प्रसारमाध्यमे आजही संकलित करू शकले नाही- पुरातन काळापासूनचे साहित्य एकवटण्याची ही किमया फक्त ग्रंथालयांनीच केली .ख्यातनाम संतश्रेष्ठांचे साहित्य ग्रंथालयातून सहज उपलब्ध होत गेले म्हणूनच तत्कालीन आढावा आपण घेऊ शकलो- संतकवी व संत कवयित्री यांच्या दुर्मिळ असलेल्या गाथा ग्रंथालयातूनच उपलब्ध झाल्या म्हणूनच त्यांचे चरित्र समाजात रूढ झाले- संतांच्या नामावलीत प्रचलित असलेल्या संतमीराबाईंचे साहित्य फार दुर्मिळ स्वरूपात आहे पण ते ग्रंथालयात आजही उपलब्ध आहेत- संतमीराबाईंच्या मधुराभक्तीची प्रचिती त्यांच्या रचनेतून प्रकट होते- हा अमूल्य ठेवा ग्रंथालयांनीच जपून ठेवला म्हणून ते उपलब्ध झाले अन्यथा संतमीराबाईंच्या मधुराभक्तीची प्रचिती अनभिज्ञ असती-

प्रेमरस प्राशन केलेल्या श्रीकृष्णाच्या निस्सीम भक्त संत मीराबाई या राठोड घराण्यातील मेडतिया वंशातील होत्या. मेडतिया शाखेचे प्रवर्तक दुधाजी हे जोधाजीचे चतुर्थ पुत्ररत्न होते. राव दुधाची यांना दोन भार्या , पाच पुत्र आणि एक कन्यारत्न होते. त्यांचे चौथे पुत्र प्रयत्नशील व त्यांची भार्या कुसुम कुवर यांच्या पोटी मीराबाई हे कन्यारत्न जन्मास आले. मीराबाईंना बालपणीच मातृवियोग झाला तद्नंतर त्यांचे संगोपन राव दुधाजींच्या छत्रछायेखाली झाले. मिराबाई चा जन्मकाळ निश्चित सांगता येत नाही परंतु विविध स्त्रोतानुसार "डॉ प्रभात यांनी संत मीराबाई यांची जन्म तिथि श्रावण सूर्य १ शुक्रवार संमत १५६१"याप्रमाणे निर्धारित केली आहे धार्मिक भावना ही कुलपरंपरेगतच संत मीराबाईंना लाभली भक्तीरसाचे बाळकडू प्राशन करून मीराबाई कृष्णभक्तीत तल्लीन झाल्या. भक्तीरस प्राशन करून संत मीराबाई कृष्णभक्तीत इतक्या तल्लीन का झाल्या याबद्दल एक घटना जगप्रसिद्ध आहे. एकदा त्यांच्या घरासमोरून लग्न वरात जात होती सनई ,चौघडे, नृत्यांचा जात असलेला थाट बघून मीराबाईंना अतिशय कुतुहल वाटले निरागस बालमनाने मातोश्रीस प्रश्न विचारला हे काय आहे ? तेव्हा मातोश्री ने वधू-वराच्या वांड्.निश्चयाबद्दल सांगितले मीराबाईच्या मनात त्या क्षणी विचार आला की मी पण एक कन्या आहे ?आणि माझा देखील वर असेल हे विचारांचे काहूर मनात दृढ होताच त्यांनी परत मातोश्रींना प्रश्न विचारला माझा वर कोण आहे ? हे विचारताच कुसुम कुवर अचंबीत झाल्या या प्रश्नाचे काय उत्तर द्यावे ? परंतु मीराबाईच्या सततच्या प्रश्नाने त्यांनी जवळच

असलेल्या श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे पाहुन हाच तुझा वर म्हणून सांगितले . अबोध बालिकेला त्या प्रश्नापासून सुटका करण्यासाठी दिलेले उत्तर संत मीराबाईच्या जीवनाला गती प्राप्त करणारे ठरले . त्यांनी मनस्वी श्रीकृष्णाला आपले आराध्य मानले.

कालचक्र पुढे-पुढे सरकत गेले. बाल्यावस्थेतून किशोरावस्थेत पदार्पण होताच जन्मदात्याला कन्येच्या विवाहाची जी चिंता असते तिच चिंता रत्नसिंहजीला भेडसावू लागली. मायेच्या पाखरणावाचून असलेल्या मीराबाईच्या वांड्.निश्चयाविषयी रत्नसिंहची चिंता वाढू लागली. परंतु पित्याच्या चिंतेपासून अलिप्त असलेल्या मीराबाई कृष्णदिवानी बनून अविरतपणे कृष्णसेवेत तल्लीन झाल्या होत्या श्रीकृष्णमूर्तीला नाहूमाखू घालने, सुंदर- सुंदर वस्त्राने सजविने, नैवेद्य अर्पण करणे यातच दंग होऊन त्यांचे मन आनंद विहार करू लागले. श्रीकृष्णापुढे गीत गायन करून नाचू गाऊ लागले. स्नेहभावना व भक्तीरस प्यायलेल्या मीराबाईच्या लग्नाचा विषय छेडताच त्यांनी विरोध केला माझा विवाह माझ्या गिरीधर सोबत झालेला आहे त्यास सोडून मी अन्य कुणासही वरणार नाही असा दृढ निश्चय त्यांनी केला परंतु मीराबाईच्या भावना झुगारून त्यांचा वांड्.निश्चय ठरला.

रूप लावण्यवती व अत्याधिक प्रतिष्ठित असलेल्या राजनैतिक राठोड वंश घराण्यातील मीराबाईचा वांड्.निश्चय भोजराज यांच्याशी निश्चित झाला. भोजराज हे सांगा राणा यांचे सुपुत्र होते वय वर्ष १२ असलेल्या अनुभवहीन मीराबाईला लग्न म्हणजे काय ? याचा अर्थ अभिप्रेत नसावा मात्र त्यांचे निरागस मन कृष्णविरह सहन करणारे नव्हते. अखेर वांड्.निश्चय ठरला सर्वत्र मंगलमय वातावरण निर्माण झाले मात्र मीराबाईचे मन कृष्णविराहाच्या भीतीने रुंदन करू लागले मंगल घटिका समीप आली लग्नविधी पार पडला बिदागीची वेळ येताच कृष्णविरहाने भयभीत झालेल्या मीराबाई श्रीकृष्णापुढे नतमस्तक झाल्या व त्यांचे मन विद्रोह करू लागले स्फुंदून -स्फुंदुन रडू लागले पण काहीच पर्याय नव्हता. सासरची वाट धरावीच लागणार होती त्या क्षणी पित्याजवळ येऊन जड शब्दाने श्रीकृष्णाच्या मूर्तीला सोबत घेऊन जाण्याची याचना केली.

"मेरे तो गिरीधर गोपाल, दुसरो न कोई ।
जाके सिर मोर मुकुट, मेरो पति साई ॥
दासी मीरा लाल गिरीधर तारो अब मोही ॥" (पृष्ठ ५८)

मीराबाईची याचना पित्याने ऐकली आणि श्रीकृष्ण मूर्ती समवेत मीराबाईची राणा संघाच्या पुत्र वधू म्हणून चित्तोडगडला बिदागी करण्यात आली. परंतु सौभाग्याचं लेणं मीराबाईच्या नशिबीच नव्हतं अल्पावधीतच भोजराज अनंतात विलीन झाले. तत्कालीन प्रथेप्रमाणे मीराबाईंनाही सती जावे लागणार होते परंतु स्वकर्म कुसुमांच्या फलप्राप्तीने त्या बचावल्या गेल्या. मीराबाईंना या सर्व घटनेचा काहीही फरक पडला नाही संसारिक सौभाग्य पुसले गेले असले तरी जन्म जन्मांतरासाठी श्रीकृष्णाचे सौभाग्य मीराबाईंना लाभले होते. आजीवन कृष्णभक्तीत व प्रेमात तल्लीन झालेल्या मीराबाईंना पती निधनानंतर अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले परंतु गिरधर भक्तीत लीन झालेल्या मीराबाईंनी पती निधनानंतर कुणाचीही तमा बाळगली नाही उनमुक्तता , धैर्य विश्वास व श्रीकृष्ण दर्शनाची लालसा मनात वृद्धिंगत होत गेली त्याग , समर्पण हीच त्यांची साधना होती या साधनेपोटीच अंततः त्या वृंदावनात गेल्या वृंदावनाच्या सौंदर्य व सुरम्य वातावरणाने मीरामन मोहित झाले.

"आली म्हांने लागे वृंदावन निको।

घर -घर तुलसी ठाकुर पूजा ,
दर्शन गोंविदजी को ॥ "(पृ-२२)

कृष्ण दिवानी मीराबाईचे मन तिथेही रमले नाही हृदयस्थ असलेल्या श्रीकृष्णचरणी लीन होण्याची भावना उन्मुख होऊन अखेर आपल्या शरीर प्राणासह मीराबाई श्रीकृष्णचरणी लुप्त झाल्या.

"श्रीकृष्ण आराधिका प्रेम साधिका विरहाची ज्ञानमूर्ती
प्रेम रस प्राशन करूनी केली तनमनाने श्रीकृष्णभक्ती"

श्रीकृष्ण भक्तीत तल्लीन संत मीराबाईंची भक्ती भक्त परंपरेत श्रेष्ठ मानली जाते. आपल्या मधुर गीताद्वारे संचित प्रेमाला अभिव्यक्त करत प्रेम भक्तीचा रस चाखण्याची गोडी त्यांनी सकल मानवास दिली . प्रेम रंगात अखंड डुंबलेल्या संत मीराबाईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय म्हणजे निष्काम प्रेमाची साक्ष होय , अनन्यसाधारण भक्तीचा घटक व परमार्थ विवेक होय. स्वकर्म कुसुमांनी सर्वात्मक ईश नमन करत भजन , प्रवचन , कीर्तनाचे ब्रह्मरसपान करून संत संगतीचा बोध घेऊन ब्रह्मबोधाचा ज्ञानदीप प्रज्वलित करीत हरिभक्तित नामस्मरणाने तल्लीन झालेल्या संत मीराबाई कमल पत्रासमान निर्लिप्त होत्या. संत मीराबाईच्या कृती व श्रीकृष्णभक्तीतून त्यांच्या प्रचंड स्त्रीशक्तीचा परिचय होतो. भक्ती , युक्ती , नीती आणि गती हे शक्तीचे चार स्तंभ असतात यातून एक जरी कोलमडला तरी अवघी शक्तीच हीन होते परंतु मीराबाईंनी हा स्तंभ तटस्थ उभा ठेवत स्वशक्ती क्षीण होऊ दिली नाही श्रीकृष्ण दिवानी संत मीराबाईंनी भक्तिमार्गाच्या पालखीत श्रीकृष्णाची प्रतिष्ठापना करून समाजाला भक्ति व प्रीतीचा मार्ग दाखवून आत्मोद्धाराची शक्ती प्रदान केली हेच त्यांच्या भक्तीरसाचे अनन्यसाधारण गमक आहे. श्रीकृष्णाच्या भक्ती आणि प्रेम यांचा अन्योन्य संबंध संत मीराबाईंच्या जीवनातून दिसून येतो.

संघर्षगाथा -

श्रीकृष्णभक्तीचे वेड मीराबाई साठी संपूर्णतः संघर्षमय ठरले. विवाह बंधनाने एक अपमानजन्य शल्य मीराबाईच्या हृदयात घुमसटत गेले व त्यातून विद्रोह निर्माण झाला. चित्तोडगडला वधू प्रवेश होताच देवीचे पूजन करण्याचा मान वर - वधूला दिला तेव्हा त्यांनी त्या पूजनास नकार दिला श्रीकृष्णावाचून इतर कोणत्याही देवी देवतांचे पूजन मी करणार नाही हा हट्ट त्यांनी धरला त्यांच्या या स्वरात दृढता होती विद्रोह होता हे त्यांच्या काव्यातून दिसून येते.

" सीस नवे मम श्री गिरिधारिही ,
आन न मानत नाथ वही है"(पृ. १६)

मिराबाईचे हे बोल ऐकून सर्व अवाक झाले परिणामी मीराबाईला दंडस्वरूप एकांतवासात टाकण्यात आले मात्र हाच एकांतवास त्यांच्या गिरीधरभक्तीसाठी वरदायी ठरला. लग्नानंतर अल्पावधीतच पतीचे निधन झाले पण ती वार्ता ऐकून विशेष काहीच फरक पडला नाही मात्र 'बयाना' किल्ला ताब्यात घेण्यासाठी व 'दिल्लीचा मुगल बादशहा बाबर' यांस भारतातून पिटाळून लावण्याच्या चकमकीत मीराबाईचे पिता रत्नसिंह व भाऊ जय मल्हार या दोघांनाही वीरगती प्राप्त झाली या घटनेने मीराबाई अनेक दिवस खिन्न राहिल्या अखेर श्रीकृष्ण चरणी रुंदन करत माझे या जीवनात जिवलग श्रीकृष्णावाचून अनन्य कोणी नाही हे उनमुक्तता व्यक्त करू लागल्या.

या जग मे कोई नहि अपणां सुणियौ श्रवण मुरार
मीरा दासी राम भरोसे जग का फंद निवार" पृ.(१११)

श्रीकृष्णाशी रंगलेल्या मीराबाईच्या अंतरंगाची कल्पना या पदावरून होते. माझा कान्हा मला भेटावा त्याच्या ठाई अखंड ठाव मिळावा म्हणून सर्व मोहपाश सोडून मी तुझ्या चरणी आले तुझे चरण हेच माझे सर्वस्व आहे असा दृढ निश्चय मीराबाईंनी केला. श्रीकृष्णाशिवाय अन्य कोणीही नसणे ही अनन्यता, श्रीकृष्ण प्राप्तीची लालसा मीराबाईच्या भक्तीप्रेमाचा गुणविशेष होय. राजकुळात जन्मलेल्या मीराबाई श्रीकृष्णाच्या सेवेत रममान होण्यास सर्वसामान्य लोकात मिसळून हरी कीर्तनात नाचू गाऊ लागल्या नव्या - नव्या भजनांचे सृजन होऊ लागले मीराबाईची ही उन्मुक्तता राजघराण्याच्या मर्यादेचे उल्लंघन करणारी होती त्यांच्यावर लांछन लावल्या गेली पण मीराबाईने या सर्व बाबींना झुगारले .प्रथा परंपरेला झुगारून त्या साधूसंतांसोबत रममान होऊ लागल्या, आपल्या श्रीकृष्णाची कीर्ती गाऊ लागल्या.

मैने राम रतन धन पायो
वस्तू अमोलदक दी मेरे सतगुरु करि किरिपा अपनायो
मैने राम रतन धन पायो " (पृ.११५)

मिराबाईची श्रीकृष्णभक्ती वैयक्तिक न राहता ती आता चारचौघात तल्लीन होऊन नाचू गाऊ लागली होती राजसिंहासनावर आरुढ झालेल्या विक्रमाजीतला ते असह्य झाले विषप्रयोग , सर्पदंश अशा अनेक क्लृप्ती त्याने केल्या पण त्याचे सर्वच प्रयोग फसले गेले मात्र मीराबाईवर या घटनेचा काहीही फरक पडला नव्हता.

निर्भिडता -

श्रीकृष्ण प्रीतीने रंगलेल्या मीराबाईंनी खुद्द राणाजी , महल , किल्ला व शृंगाराचा परित्याग केला व कृष्णदिवानी बनून विमुक्त संचार केला .'लाज गई घुंगट की 'असे म्हणत अगदी निर्भीडपणे घराबाहेर पाऊल काढले संत सज्जनांच्या संगतीत कृष्णभक्तीत तल्लीन होऊन नाचू गाऊ लागल्या. श्रीकृष्णाला जे प्रिय असेल तेच मी कारणार हा दृढनिश्चय मनाशी धरला कुसुम वर्गाची साडी किंवा भगवे वस्त्र परिधान करण्यासही मन धास्तावले नाही श्रीकृष्णाची कृपादृष्टी मजवर आहे ही आशा मनात प्रज्वलित करत संसार मोहमायेतून स्वतःचा उद्धार करण्यास त्या आपल्या प्रियतमाला सांगतात प्रियतमाच्या भेटीची व्याकुळता , विरहाची वेदना सर्वस्वी सांगून भटकंती केली . मीराबाईचे हे रूप बघून राजघराण्यातील सर्वच लोक त्यांना थांबविण्याचा प्रयत्न करतात परंतु विरह वेदनेने व्याकुळलेल्या मनाने कुणाचीही तमा बाळगली नाही आणि देशांतर करून श्रीकृष्ण भक्तित तल्लीन होऊन पायाला घुंगरू बांधून नाचू लागल्या

" पग घुंगरू बांध मीरा नाची रे
मै तो अपने नारायन की
आप ही हो गयी दासी रे " पृ.(७१)

भक्तीची परंपरा अवघ्या भारतात दीर्घकाळ चालत आलेली आहे. मूर्तीच्या आराधनेतून भक्तीचा उगम झाला असे म्हणण्यास काहीच वावगे ठरणार नाही. पुराणकथेत भक्तीचे असे अनेक आदर्श निर्माण झालेले आहेत. नैतिक आचरण आणि संतजन यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे शुचिर्भूतपणा , शुद्धचरण , सदगुणांचे संवर्धन आणि निष्ठामय जीवन याविषयी सर्वच संतांचा कटाक्ष होता त्यातच मधुराभक्ती ही तर विशेष आहे. मधुरा भक्तीचे आदी मूळ शोधायचे झाल्यास ते पुरातनात वर्णिलेल्या भक्तिमय व प्रणय मधुर अभंगातून दिसून येते. मीराबाईंच्या जीवन चरित्राची यथायोग्य कल्पना देखील त्यांच्या अभंगावरून दिसून येते. संत मीराबाई भक्तीमार्गाची कास धरून श्रीकृष्णाच्या प्रेमरसात तल्लीन झाल्या व निराशाग्रस्त आणि असाह्य परिस्थितीतून भक्तीमार्गाचे उत्थापन मोठ्या

प्रमाणावर झाले. त्यांचे संपूर्ण जीवन त्यांच्या कालाच्या प्रतिकात्मक आहे हरी किर्तन , संत संगती , साधे, सत्यआचरण यावरून त्यांची श्रीकृष्ण आराधना प्रकट होताना दिसते.

सासो कि माला मे सिमरु मे पिका नाम
प्रेम के पथ पे चलते हो गई मै बदनाम
अपने मन की मै जानू ,और पि के मन की राम
प्रेम पियाला जब से पिया है ,जी का है ये हाल
अंगारो पे नींद ना आ जाए , काटोपे आराम

(श्रेणी विविध भजन)

भक्तीमार्गाची कास धरून श्रीकृष्णाच्या प्रेमरसात तल्लीन झालेल्या मीराबाईच्या उत्कट भावनेची परिणीती अखेर साक्षात्कारात झाली हे त्यांच्या संपूर्ण जीवनाचे सार आहे. श्रीकृष्ण माझ्या जन्माचे सोबती आहेत ते जिथे असेल तिथे मी जाणारच ही निर्भीडवृत्ती त्या दाखवितात.

श्रीकृष्णाशी समरसता -

ओ कान्हा अब तो मुरली की मधुर सुना दो तान
मै हू तेरी प्रेम दिवानी मुझको तू पहचान
लोक लाज कुल की मर्यादा सजकर मै तो आई
मेरी प्रीती से ओ निर्मोही अब ना बनो अंजान

(माधव राजपूत श्याम भजन संग्रह)

संत मीराबाईंना श्रीकृष्णाचे सख्य लाभले होते त्या बळावरच त्यांनी समाजभय त्याग केले होते. राजा विक्रमाजीतने त्यांना संपविण्याचे अनेक प्रयोग केले परंतु श्रीकृष्णचरणी अर्पण केलेल्या मीराबाईची जीवन ज्योत दिव्य प्रकाशी होती सदा सर्वदा निकटतम असलेला सखा मीराबाईच्या रक्षणार्थ तत्पर असल्याने विषाचा प्यालाही अमृत झाला प्रेमाची ही अनन्यता त्यांच्या काव्यातून प्रतीत होते.

ऐसी लगन लगाए कहा तू जासी तुम देख्या बिन
कल न पडत है तलक तलक जिए जासी
तेरे खातर जोगण , करवत लूंगी कासी
मीरा के प्रभू गिरधर नागर , चरण कमल की दासी (पृ.४३)

या काव्यातून त्यांच्या मनाची एकाग्रता प्रेमभावना प्रस्तुत होताना दिसते प्रेमभावनेत विलक्षण एकाग्रता होती म्हणूनच इतरस्त्र कोणाचेही स्मरण पूजन न करता श्रीकृष्णाशी समरस होऊन एकाग्रचित्ताने आनंदाने जीवन समर्पित केले . मीराबाईच्या भक्तीत सख्यभाव , निर्मळता व निष्कपटता होती . मीराबाईची प्रीती श्रीकृष्ण समर्पित होती त्यांची आत्मसमर्पणाची भावना अद्वितीय व अलौकिक होती साधनेच्या त्यागाची तीव्रता , श्रीकृष्णचरणी देह अर्पण करण्याची उद्विग्नता ,मीराबाईच्या भक्तीची अनन्यता हा अद्भुततेचा ठेवा आहे तर त्याग , समर्पण , निश्चल प्रेम हा अनन्य भाव मीराबाईच्या भक्तीचे अमरत्व दर्शविणारा आहे.

भाषाशैली -

संत मीराबाईंच्या अभंग रचनेत हृदयस्थ चर्मोत्कर्ष बघावयास मिळतो . विचारांचा भावनेचा मधुर भाव ओथंबून वाहतो त्यातील भक्ती रसाची गोडी चाखताना मनुष्य सहजच तल्लीन होऊन नाचू गाऊ लागतो काव्यातील भावविभोरता सर्व स्तरातील समाजमनाची भान हरपून घेणारी आहे श्रीकृष्णाचा वास संत मीराबाईच्या हृदयस्थ होता म्हणूनच त्यांच्या काव्यातून प्रेमभक्तीच्या संयोगाचा व प्रत्यक्ष भेट न झाल्यामुळे वियोगाचा भाव बघावयास मिळतो सहज सरल आणि ललितपूर्ण भाषाशैलीचे मुक्त असलेले काव्य माधुर्यभावाच्या उत्तुंगतेचे शिखर गाठताना सृष्टीच्या निकटतेचीही साक्ष देताना दिसते.

"मतवारे बादल आये रे हरी को संनेसो कबहु न लगे
दादुर मोर पपीहा कोयल सबद सूनाये रे
कारी अंधियारी बिजली चमके, विरहिण डरवाए रे
गाजे पवन मधुरिमा नेहा , अति झड लाए रे
कारो नाग विरह अति जारी, मीरा मन हरी भाए रे "

समाजाच्या प्रतारणेला झुगारून श्रीकृष्णाच्या भक्तीत समरस झालेल्या मीराबाईच्या हृदयस्थ मनातून त्यांचे भाव काव्यरूपात प्रकट झाले.

समारोप -

संत मीराबाईंचे साहित्य हाताळण्यामागे प्रयोजन हेच होते की, आज आपण संतश्रेष्ठांचे साहित्य पठण करून त्यांच्या ओव्या सहज गातो परंतु श्रीकृष्ण भक्तीत तल्लीन असलेल्या, श्रीकृष्णाशी जीवापाड प्रेम करणाऱ्या , जगाला ध्येयनिष्ठता शिकविणाऱ्या भावविभोर असलेल्या संत मीराबाईंच्या ओव्यांचे, त्यांच्या अभंगांचे आज आपल्याला विस्मरण झालेले आहे. ग्रंथालयाने त्यांचे साहित्य सांभाळून ठेवणे ही फार कौतुकास्पद बाब आहे कारण संत मीराबाईंचे साहित्य अतिशय दुर्मिळ आहे व हे दुर्मिळ असलेले साहित्य ग्रंथालयाने आजही जतन करून ठेवने हे संत मीराबाईंबद्दल असलेले निष्ठा होय. संत मीराबाईंच्या साहित्यांची व त्यांच्या जीवनाची आपल्याला आज पूर्णपणे जाणीव व्हावी भक्तितत्त्व , एकनिष्ठता हा कैवल्याचा ठेवा त्यांच्या साहित्यातून समाजाने अविरत घ्यावा . संत मीराबाईंचे साहित्य समाजात अविरतपणे प्रचलित होत रहावे हा यामागचा उद्देश ठेवून संत मीराबाईंचे साहित्य समाजासमोर आणणे ही संकल्पना जणू मनाशी ठेवून ग्रंथालयाने ही साहित्य संपदा जतन करून ठेवली आहे.

तत्कालात दाखवलेली ही निर्भीडता सद्यस्थितीला जागृत करणारी आहे हे मीराबाईंनी श्रीकृष्ण भेटीसाठी सर्वतोपरी केलेल्या त्यागाचे , विद्रोहाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे .संसारिक जीवन जगताना आपण समाज भान ठेवतो परंतु जेव्हा ते जीवन कुण्या एका व्यक्तीसाठी जगायचे असेल तर त्यासाठी तुमचा निर्धार ठाम असणे नितांत गरजेचे आहे जोपर्यंत तुम्ही विद्रोहात्मक भूमिका घेणार नाही तोपर्यंत तुमच्या ध्येयापर्यंत पोहोचू शकत नाही ही जाणीव त्यातून होते. मानव असो की भगवंत असो निस्सीम भक्ती प्रेमाचे अधिकारी जर तुम्हाला व्हायचे असेल तर तल्लीनता महत्त्वपूर्ण आहे हे मीराबाईच्या व्यक्तिमत्त्वातून दिसून येते प्रीतीचा उन्माद स्वतःचा विसर पडणारा असतो श्रीकृष्णाशी जडलेली प्रीत मीराबाईला विचलित करू शकत नाही. शामनामाचा प्याला प्यायलेल्या संत मीराबाई राजघराण्याची परंपरा झुगारून संत सज्जनांच्या संगतीने श्रीकृष्णाच्या भक्तीसाठी , प्रीतीसाठी रेशमी वस्त्राचा , आभूषणांचा त्याग करून सर्वसाधारण वस्त्र परिधान करतात हरीभजनात नृत्य गायन करून सामाजिक लज्जेला तिलांजली देतात. कोणी गुणगान केले काय किंवा अपकीर्तीने बोलले काय याची तमा बाळगली नाही तत्कालात एका स्त्रीने श्रीकृष्ण प्रीतीसाठी समाजाशी , निकटवर्तीयांशी केलेला विद्रोह हा इतिहासाची साक्ष आहे. आजच्या युगात जर एक सर्वसाधारण स्त्री कोणत्याही गोष्टीचा प्रतिकार करत असेल , विरोध करत असेल तर तिला अनेक संकटांना सामोरे

 ISSN NO : 2347-3150

जावे लागते व समाज तिची अपकीर्ती करतो आजच्या स्त्रीच्या वाटेला कित्येक कायदे असून तिला संघर्षांना सामोरे जावे लागते मग तत्कालात संत मीराबाईंना किती द्वेष पत्करावा लागला असेल ही कल्पनाच केलेली बरी.

संदर्भ सूची -

१) प्रेमदिवानी मीरा -डॉ. गिरीजा शरण अग्रवाल -डायमंड पॉकेट बुक्स २००३ , नई दिल्ली.

२) मीरा परिचय तथा रचनाये -सं. सुदर्शन चोपडा -हिंद पॉकेट बुक्स २००२, नई दिल्ली.

३) कृष्ण उपासिका मीरा - डॉ. चंद्रिकाप्रसाद शर्मा - परमेश्वरी प्रकाशन २००८, प्रीत बिहार दिल्ली.

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030Vol-68, Special Issue-23
National Conference on "Academic Libraries in E-learning Environment: Role and Prospect"
Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed,Nagpur, Maharashtra
Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

Status of Indian Open Access Repositories In Open doar

Dr. Sangita R.Chore
Librarian
Bar. Wankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda
sangita111@rediffmail.com
9763189155

Abstract

In this context, the present study attempts to highlight the status of open access repositories in India, this paper specially discusses about growth of open access repositories in India.93 open access repositories from India are listed in OpenDOAR till date. It highlighted their characteristics in terms of "Geographical distribution", "Software usage", "Language diversity", "Contribution of Southern Asian Coutries","Repository type", "Growth of Indian OA repository", "Content type" and "Subjects archived".

Key Words: *Institutional Repository, DOAR, Open Access, Indian Repositories, Software*

Introduction

Open access to the literature, means its free availability on the public internet, permitting users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers(Initiative, 2002).

Repository is actually a store house of various research papers, articles and material created by the institution itself and retained digitally for the use of general public andresearchers. Such Repositories allow free and open access to readers, researchers and general public to use it for any research, knowledge, information or entertainment purpose.

In literature of open access repositories researcherfind articles,research papers, thesis and dissertations for benefittingresearchers, students and the teaching community(Sharma, 2017).

Open Access Repositories

Copyright © 2019Authors

Institutional repositories are "digital collections that capture and preserve the intellectual output of a single or multi-university community"(Crow, R, 2002).Open Access repositories may be institutionally-based, enhancing the visibility and impact of theinstitution, or they may be centralised, subject-based collections like the economics repository RePEc(Research Papers in Economics) or the physics repository, arXiv. Institutional repositories are digitalcollections of the outputs created within a university or research institution. The purposes of repositoriesmay vary but in most cases they are established to provide Open Access to the institution's researchoutput (Open Access Scholarly Information Sourcebook (OASIS) , 2009).

Open DOAR

OpenDOAR was launched in 2005, initially developed as collaboration between the University ofNottingham and Lund University, home of the DOAJ. Funding was provided by OSI, JISC, SPARCEurope and CURL. OpenDOAR is the quality-assured global directory of academic open accessrepositories. It enables the identification, browsing and search for repositories, based on a rangeof features, such as location, software or type of material held. OpenDOAR has opted to collectand provide information solely on sites that wholly embrace the concept of open access to fulltext resources that are of use to academic researchers. Thus sites where any form of accesscontrol prevents immediate access are not included: likewise sites that consist of metadatarecords only are also declined. Typically OpenDOAR lists publication repositories, as this is thebasis for most repositories. However, OpenDOAR also lists other types, for example of images ordata-sets, particularly where these have metadata or documentation sufficient to make thematerial re-usable. Common reasons for not listing a site in OpenDOAR include (but are notlimited to):Site is repeatedly inaccessible, Site is an e-Journal, Site contains no Open Accessmaterials, Site contains metadata (bibliographic) references only or solely links to external sites,Site is actually a library catalogue or collection of locally accessible e-books, Site requires login toaccess any material (gated access) - even if freely offered, Site is a proprietary database or journalthat requires a subscription to access(Bashir Asma Mir Aasif Ahmad and Sofi, 2019).

 Copyright © 2019Authors

Objectives

This study has been undertaken to identify and describe various characteristic aspects of open access repositories by following objectives:

- To examine the country wise growth of OA repositories in OpenDOAR.
- To explore contributions by Southern Asia Countries
- To find out how many repositories in the recognized official Indian languages, registered with open DOAR.
- To study the growth of Indian OA repositories in OpenDOAR.
- To identify the subject coverage and the languages of the Indian repositories
- To determine various software used for creation of Indian Open Access Repositories
- To identify types of repositories in Indian language

Methodology

The present study is based on the data available in Open DOAR. The data about total repositories in OpenDOAR has been taken for finding the country-wise distribution of repositories. The information on OA repositories in India was mainly collected from the Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR) listed in OpenDOAR were studied and analyzed.The data was downloaded in December 2019 and analyzed using various quantitative techniques to reveal the findings.

Data Analysis& Interpretation

Country wise Distribution of Open Access Repositories

OpenDOAR lists a total of 5303 OA repositories in the world. Table 1 shows thatthe "United States" is the leading country with the largest number of repositories (900) followedby "Japan" (546),"United Kingdom" (314) "and "Germany" (277) respectively. However, anadequate number of repositories are from "Spain", "France", "Italy" and "Brazil" while

Copyright © 2019Authors

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030Vol-68, Special Issue-23
National Conference on "Academic Libraries in E-learning Environment: Role and Prospect"
Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed,Nagpur, Maharashtra
Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

ascountries with a meagreoutput were tagged under category "others". India stands sixteen in the list with 93 repositories. The details are illustrated in Table-1.

Table-1: Country-wise Open Access Repositories in OpenDOAR

Sr. No.	Name of the Country	Total No. of Repositories	Percentage
01	United States of America	900	16.97%
02	Japan	546	10.30%
03	United Kingdom	314	5.92%
04	Germany	277	5.22%
05	Spain	168	3.17%
06	France	150	2.83%
07	Peru	150	2.83%
08	Brazil	148	2.79%
09	Italy	142	2.68%
10	Indonesia	136	2.56%
11	Turkey	128	2.41%
12	Croatia	119	2.24%
13	Poland	114	2.15%
14	Ukraine	103	1.94%
15	Canada	98	1.85%
16	India	93	1.75%
17	Australia	90	1.70%
18	Colombia	78	1.47%
19	Netherlands	72	1.36%
20	Argentina	63	1.19%
21	Norway	61	1.15%
22	Portugal	60	1.13%
23	Taiwan	60	1.13%
24	Sweden	51	0.96%
25	China	47	0.89%
26	Mexico	47	0.89%
27	Russian Federation	46	0.87%
28	South Africa	44	0.83%
29	Hungary	43	0.81%
30	Other	955	18.0%
	Total	**5303**	**100%**

Southern Asia Country by Regionin OpenDOAR

Copyright © 2019Authors

Table-2: Southern Asia Country by Regionin OpenDOAR

Sr. No.	Name of the Country	Total No. of Repositories	%
01	Afganistan	01	0.68 %
02	Bangladesh	14	9.59 %
03	India	93	63.70 %
04	Iran (Islamic Republic of)	18	12.33 %
05	Nepal	01	0.68 %
06	Pakistan	04	2.74 %
07	Sri Lanka	15	10.27 %
	Total	**146**	**100%**

Analysis related to geographical distribution of SouthernAsia reveal from Table-2 that 146 total repositories are listed in OpenDOAR. Table-2 shows that "India" is the leadingcountry with the largest number of repositories i.e.93 (63.70 %)., followed by Iran (18), Sri Lanka (15),Bangladesh (14). Nepal and Afganistan have only one repository in it.

Type of Repository (India)

Table-3:Type of Open Access Repositories in OpenDOAR

Sr. No.	Type	Total No. of Repositories	Percentage
01	Institutional	79	84.95 %
02	Disciplinary	09	9.68 %
03	Aggregating	04	4.30 %
04	Governmental	01	1.08 %
	Total	**93**	**100 %**

The study shows that the maximum score of repositories are "Institutional" (79, 84.95%), followed by Disciplinary having 09 (9.68%) repositories, Aggregating is in third position with 04 (4.30%) repositories and one Governmental Repository.

Language-wise Open Access Repositories

Copyright © 2019Authors

While studying Indian repositories among all "English" (70) is one of the most prominent language interfaces used by OA Repositories followed by Hindi 10 (10.75 %), Gujrati 03 (3.23 %), Arabic,Kannada,Malayalam and Marathi (02).

Table-4: Language-wise Open Access Repositories in OpenDOAR

Sr. No.	Language	Total No. of Repositories	Percentage
01	English	70	75.27 %
02	Hindi	10	10.75 %
03	Gujrati	03	3.23 %
04	Arabic	02	2.15 %
05	Kannada	02	2.15 %
06	Malayalam	02	2.15 %
07	Marathi	02	2.15 %
08	Bengali	01	1.07 %
09	Persian (Farsi)	01	1.07 %
	Total	**93**	**100** %

Types of Software used in Indian Repositories

There are various types of software available which have been used for creating digitalrepositories throughout the world like DSpace, EPrints, Be press, OPUS, Greenstone, Fedora, Nitya, etc.The study reveals that "DSpace" is one of the foremost software used by repositories with 50 (53.75%). "DSpace"is the software of choice for academic, non-profit, and commercial organizations building opendigital repositories.. It is followed byEPrints 32 (34.40 %), after that Unspecified 03 (3.22%) and others are having one each.Details are tabulated in Table-5.

Table-5: Types of Software used inOpen Access Repositories in OpenDOAR

Sr. No.	Name of Software	Total No. of Repositories	Percentage
01	DSpace	50	53.75 %
02	Eprint	32	34.40 %
03	Unspecified	03	3.22 %
04	Other (Archetexturez)	01	1.08 %
05	Other (CSIR Central)	01	1.08 %

Copyright © 2019Authors

06	Othar (Metastudio)	01	1.08 %
07	Other (HTML)	01	1.08 %
08	Greenstone	01	1.08 %
09	Other (Nitya)	01	1.08 %
10	Drupal	01	1.08 %
11	Other (Calibre)	01	1.08 %
	Total	**93**	**100 %**

6.6 Growth of Indian Open Access Repository in Open DOAR

Table 6 illustrates the growth of Indian OA repositories since December 2005. Before 2005 only 3 repositories were present in India. The maximum numbers of repositories i.e. 12 were added during theyear December 2014 and January 2020. It is also illustrated that minimumno. of repository i.e. only one was added during June 2007.

Table-6: Growth of Indian Open Access Repository in Open DOAR

Sr. No.	Year	No. of Repositories Added	Total No. of Repositories
01	December 2005	03	03
02	September 2006	10	13
03	June 2007	01	14
04	March 2008	06	20
05	December 2008	05	25
06	September 2009	04	29
07	June 2010	04	33
08	December 2011	13	46
09	September 2012	02	48
10	June 2013	04	52
11	December 2014	12	64
12	September 2015	09	73
13	June 2016	02	75
14	December 2017	06	81
15	September 2018	00	81
16	January 2020	12	93

Subjects archived by open access repositories

Copyright © 2019Authors

The Indian repositories covered several types of subjects. Many repositories covered contents from several subjects, so it is not possible to segregate these according to specific subject categories.Table-7 revealed that the representation of"Multidisciplinary subjects" (45) leads in open DOAR, followed by 12 repositories were listed under Technology Generaland Health and Medicine.11 Repositories were listed under the subject Chemistry and Chemical Technology .However, Biology and Biochemistry, Computer and IT, General Science, Physics and Astronomy,Agriculture, Food and Veterinary, Electrical and Electronic Engineering,Ecology and Environment,Library and Information Science, Mathematics and Statistics, Civil Engineering, Earth and Planetary Science and Social Science General " etc make a satisfactory presence in openDOAR while as History and Archaeology, Education, Geography and Regional Studies, Language and Literature and Architecture. It is evident from the table that the representation of science disciplines is more than that of humanities and social sciences.

Table-7: Subjects archived of Indian Open Access Repository in Open DOAR

Sr. No.	Subject	Total No. of Repositories
01	Multidisciplinary	45
02	Health and Medicine	12
03	General Technology	12
04	Chemistry and Chemical Technology	11
05	Mechanical Engineering and Materials	10
06	Biology and Biochemistry	09
07	Computer and IT	09
08	General Science	08
09	Physics and Astronomy	08
10	Agriculture, Food and Veterinary	07
11	Electrical and Electronic Engineering	07
12	Ecology and Enironment	06
13	Library and Information Science	06
14	Mathematics and Statistics	05
15	Civil Engineering	05
16	Earth and Planetary Science	04
17	Social Science General	04
18	Management and Planning	03
19	Business and Economics	02
20	Law and Politics	02

Copyright © 2019Authors

21	Arts and Humanities	02
22	Psychology	02
23	History and Archaeology	01
24	Education	01
25	Geography and Regional Studies	01
26	Language and Literature	01
27	Architecture	01
Note: The total exceeds the actual number (93) because repositories may be put in more than one subject category.		

Findings & Conclusions

OpenDOAR lists a total of 5303 OA repositories in the world. Table 1 show thatthe "United States" is the leading country with the largest number of repositories (900). India stands sixteen in the list with 93 repositories. Analysis related to geographical distribution of Southern Asia revealthat 146 total repositories are listed in OpenDOAR, out of that "India" is the leadingcountry with the largest number of repositories i.e.93 (63.70 %). Nepal and Afganistan have only one repository in it. The study of type of repository shows that the maximum score of repositories are "Institutional" (79, 84.95%), followed by Disciplinary having 09 (9.68%) repositories. Language wise OA repositories shows that Indian repositories among all "English" (70) is one of the most prominent language interfaces used by OA Repositories followed by Hindi 10 (10.75 %), Gujrati 03 (3.23 %), Arabic,Kannada,Malayalam and Marathi (02). It is also concluded that "DSpace" is one of the foremost software used by repositories with 50 (53.75%) , it is followed byEPrints 32 (34.40 %). Growth of Indian Open Access Repositories in openDOAR shows that the maximum numbers of repositories i.e. 12 were added during theyear December 2014 and January 2020. It is also illustrated that minimum no. of repository i.e. only one was added during June 2007.

The Indian repositories covered several types of subjects. Many repositories covered contents from several subjects, so it is not possible to segregate these according to specific subject categories. The representation of"Multidisciplinary subjects" (45) leads in open DOAR, followed by 12 repositories were listed under Technology General and Health and

Copyright © 2019Authors

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030Vol-68, Special Issue-23
National Conference on "Academic Libraries in E-learning Environment: Role and Prospect"
Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed,Nagpur, Maharashtra
Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

Medicine.11 Repositories were listed under the subject Chemistry and Chemical Technology. It is evident from the table that the representation of science disciplines is more than that of humanities and social sciences.

References

- Bashir Asma Mir Aasif Ahmad and Sofi, Z. A. (2019). Global Landscape of Open Access Repositories . 2445. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. Retrieved from https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/2445.
- Crow, R. (2002). *The Case for Institutional Repositories: A SPARC Position Paper.* DC. Washington: Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition. Retrieved from www.arl.org/sparc/IR/IR_Final_Release_102.pdf.
- *Directory of Open Access Repositories.* (n.d.). Retrieved January 2, 2020, from OpenDOAR: https://v2.sherpa.ac.uk/opendoar/.
- Initiative, B. O. (2002). *Budapest Open Access Initiative.* Retrieved january 1, 2020, from Budapest Open Access Initiative: www.earlham.edu/peters/fos/boaifaqhtm#openaccess.
- Open Access Scholarly Information Sourcebook (OASIS) . (2009). *Open access repositories.* Retrieved January 2, 2020, from http://www.openoasis.org/index.php?option=com_content&view=article&id=137&Itemid=333.
- Sharma, B. (2017, September). Open access repositories in Indian languages: Status . *International Journal of Advanced Research and Development, 2*(5), 330-334 . Retrieved december 25, 2019, from www.advancedjournal.com.

Copyright © 2019Authors

ISSN-2277-4491

VIBGYOR

Bi-annual Multi Disciplinary Research Journal

Volume V No. 1 March 2018

VIBGYOR

Bi-annual Multidisciplinary Research Journal
Volume V / No. 1 / March 2018

The VIBGYOR, a plethora of gem studded writings by eminent scholars from across the globe would genuinely usher a new vigour among the intellectuals in the world. The National and International luminaries in the Editorial Board would synchronize the views penned by renowned scholars from far and wide for publication. The biannual Multi-disciplinary Research Journal extends its canvas to all qualitative writings.

Editor In Chief
DR. JOBI GEORGE
Principal
Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Editor
DR. SARANG DHOTE
Head of Dept. of Chemistry
Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

Published By
Research Journal Publication Committee
Bhiwapur Mahavidyala, Bhiwapur
Dist. Nagpur - 441201(M.S.) India
Ph. : No. 07106-232349, 9423602502, 9822463373
E-mail : vibgyorbmv@yahoo.in
Website : www.bmb.ac.in

- **VIBGYOR**

  Bi-annual Multidisciplinary Research Journal
  Volume V / No. 1, March 2018

- Published By
  Research Journal Publication Committee
  Bhiwapur Mahavidyala, Bhiwapur
  Dist. Nagpur - 441201(M.S.) India
  Ph. : No. 07106-232349, 9423602502, 9822463373
  E-mail : vibgyorbmv@yahoo.in
  Website : www.bmb.ac.in

  UGC Approved List of Journals
  Journals No. - 46447

- **ISSN-2277-4491**

- © **Author**

  Copyright © All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrival system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without prior permission of the Editor.

  The papers included in this publication have been directly reproduced, with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. Opinions expressed in the research papers are those of contributors and do not necessarily match the views of Research Journal Committee of the college. The Publisher or Editorial Board is not responsible for any information contained therein.

- Type **Setting**
  Scan **Dot Computer,**
  Mahal, Nagpur Mobile : 9822565782
  E-Mail : aakar100@gmail.com

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

DR. JOSH POMROY
Registrar
Croydon University Hospital,
London (U.K.)

DR. SAMADHAN JADHAO
BVSc & AH, MVSc, PhD
Athens, Georgia, (U.S.A.)

MR. CIMY GEORGE
Hospital Administrator
N.H.S.May Day Hospital Crydon, London

DR. NIKHILESH PATIL
M.D., DNB
Department of Radiation Oncology,
London Regional

KU. SHITAL KUDE
New Jersey
(U.S.A.)

DR. JAMES GRINDELAND
Lecturer University of Georgia.
(U.S.A.)
Cancer Program, Canada

SHRI. RAJESH PATIL
New York
(U.S.A.)

JOSE ANTONY KALTADY
Croydon,Surrey
(London)

NATIONAL EDITORIAL BOARD

PROF. R.CHITTARANJAN
Former Principal & Head,
Dept.of English, Shivaji college,
Amravati

DR. RAMDEV BHARADWAJ
Department of Political Science,
Rani Durgawati University,
Jabalpur

DR.G.C.BHIMANI
Dean, faculty of Science,
Sourastra University,
Rajkot (Gujrat)

DR. RAJESH PARIKH
Principal & Head
Late.Rajashreetai Mulak College

DR. MANGALA HIRWADE
Depatment of Library &
Information Science,
R.T.M.Nagpur University, Nagpur.

DR. PRAFULKUMAR PANSURIYA
Vice-Principal
H.M.Patel Mahila Law College,
Sardarpara, Joshipura,
Junagad (Gujrat)

DR. NARENDRA MANEKAR
Associate Professor
Pharmacy College, Borgaon
Wardha

DR. MANISHA PATIL
J.J.School of Art
Mumbai

DR. N. R. KUDE
Former Lecturer,
Panjabrao Krushi Vidyapeeth,
Akola

DR. SATISH MAHAJAN
Professor & Head,
Dept. of Medicine, AVBR Hospital,
DMIMS, Sawangi, Wardha.

DR. B. A. DESHMUKH
Associate Professor
Nagpur Veterinary College,
Nagpur

DR. RAJU MISHRA
Journalist, Nagpur
of Engineering, Butibori, Nagpur

ADVISORY COMMITTEE

DR. BABANRAO TAYWADE
Principal
D.N.C. College, Nagpur

DR. RAJENDRA JANE
Principal, Kala Vanijya
Mahavidyalaya, Bhisi (Chandrapur)

DR. DEVENDRA MOHTURE
Principal, Annasaheb Gundewar
College, Nagpur.

DR. R. G. MUNGHATE
Principal, Govindrao Munghate
College, Kurkheda (Gadchiroli)

DR. CHERIAN
Principal, Sindhu
Mahavidayalaya, Nagpur

DR. D. P. SINGH
Principal, K.D.K. College,
Nagpur

DR. A.B.BURADKAR
Principal, Nutan Adarsh
Mahavidyalaya, Umrer

DR. PRAMOD MUNGHATE
Prof. PGTD Marathi Dept.
Nagpur

DR. D. V. NAIK
Principal, Mokhare College
Nagpur

DR. D. G. MHASHKHATRY
Principal, Sivaji Mahavidyalaya
Gadchiroli

DR. CHANDRA MOILY
Principal, Rashtrapita Mahatma
Gandhi College, Saoali

DR. PRADIP GHORPADE
Associate Prof., Shivaji
Mahavadyalaya, Gadchiroli

DR. S.B. TAYWADE
Principal
Arts, com & Sci Collage, Koradi

DR. SUSHILA DHAGE
Prof. & Head Arts & com.
Night Collage, Nagpur

DR. SANJAY DHANWATE
Principal, Model Arts & Commerce
College, Karnaja (Ghadge)

DR. SANJAY SINGH
Principal, G.W. College
Nagbhid (Chandrapur)

DR. RAJENDRA BHANDWALKAR
Associate Prof.
Amolokchand Maha., Yavatmal

DR. RAJENDRA WATANE
Associate Prof.
Arts, com & Sci Collage, Koradi

DR. SOBAL ROSE G.VELIANNUR
Associate Prof.,Nutan Adarsh
Mahavidyalaya, Umrer

DR. GEORGE AUGUSTINE
Principal, Shriniketan
Kala-Vanijya, Mahavidyalay, Nagpur

DR. R. G. TALE
Principal Br. Sheshrao Wankhede
Mahavidyalaya, Khaparkheda

DR. J. V. DADVE
Principal, Yashwantrao Chawhan
Mahavidyalaya, Lakhandur (Bhandara)

DR. MANJUSHA GADKARI
Deputy Librarian
RTM Nagpur University, Nagpur

DR. DIPAK KAPADE
Kavi Kulguru Kalidas Sanskrit
University, Ramtek

ASSOCIATE EDITORS

Dr. M. R. Chavhan
Dept. of History

Dr. M.V. Nandanwar
Dept. of Marathi

Dr. R.K. Quraishi
Dept. of English

Prof. Rajshree O.P.
Librarian

Prof. Amit Kalbande
Dept. of Chemistry

Dr. Sunil Shinde
Dept. of Economics

Dr. V.S. Dighore
Dept. of Sociology

Prof. A.K. Sarve
Dept. of Phy.Education

Dr. Nitisha Patankar
Dept. of Zoology

Dr. Mangesh Kadu
Dept. of political science

Dr. A.V. Mahawadiwar
Dept. of Commerce

Dr. R.S. Bahurupi
Dept. of Commerce

Prof. S.V. Vasekar
Dept. of English

Dr. Vinita Virgandham
Dept. of English

NOTES FOR CONTRIBUTORS :

- The 'VIBGYOR' bi-annual multidisciplinary research journal will be publishing in February and August.
- The article must be between 3000 to 8000 words, including notes and references.
- All articles should be accompanied by an abstract of 200 words.
- The articles should be in MS-Word format. Articles must be double spaced, with 1-inch margins with "Times New Roman, Font Size 12, Black. Abstract should be in "Time New Roman Font Size 10 (Italic)".
- The images should be of high resolution.
- References should be at the end of the articles in accordance with the Harvard -style manual and arrange in alphabetical order.
- The views expressed in articles published in the journal are those of respective author. The publisher or the editorial board shall in no way be responsible for them.
- Decisions on publication are made pursuant to the referee's comments.
- Writers are requested to provide full details for correspondence: Postal address, day-time phone numbers and Email address (The Email address of writer in the special article will be publishes at the end of the article).
- Articles accepted for publication can take up to six to eight months from date of acceptance in the 'VIBGYOR'.

Subscription Rates:

- Institutional (India): INR 5000 for 4 year (8 Issues)
- Individual (India): INR 800 Annual (2 Issues)
- Elsewhere: US$ 50 or equivalent
- Subscriptions are payable in advance by crossed cheques/drafts drawn in favour of the 'Editor in **Chief, VIBGYOR: Bhiwapur Mahavidyalaya,Bhiwapur**

Address for Correspondence:

VIBGYOR: Bi-annual Multidisciplinary Research Journal
Bhiwapur Mahavidyalaya,
Bhiwapur. Dist- Nagpur-441201 (M.S.) India.
Phone- 07106-232349, 9423602502, 9822463373
Fax- 07106-232064
Email- vibgyorbmv@yahoo.in

INDEX

No.	Title	Author	Page
1.	Review On Possible Role Of National Highway In Solar Energy Generation	KalyaniTembhurne& Coworker	10
2.	Multiple Input And Single Output Using Zeta Converter	Amol R. Hulke& Coworker	13
3.	Synchronization Panel For Alternator	NishantKuntawar& Coworker	17
4.	Synchronization Of Alternator Using Two Dark, One Bright Lamp Method And Using Synchroscope Method	A. Newale& Coworker	18
5.	Smart Trees For Smart City Using Solar And Wind Mechanism	RupeshKangali& Coworker	20
6.	Power Theft Detection In Distribution System	Miss. ShitalMeshram& Coworker	23
7.	A Hybrid System Of Solar-Wind Energy Generating System For Stadium Application	MayuriKamble& Coworker	26
8.	Zigbee Based Monitoring Of Power Theft Detection	Miss. Laxmi S. Shahu& Coworker	30
9.	Performance Analysis And Design Of Zeta Converter	AniketV.Narnaware& Coworker	33
10.	Solar Panels Real Time Monitoring	ChandrakantKanhekar& Coworker	37
11.	Vijnananidhi: Manuscript Treasures Of India	Dr. SangitaR.Chore& Coworker	40
12.	Role Of Art Centers: Strategies For Prevention Of Hiv/Aids	Mr. Prashant Sonpipare& Coworker	49
13.	Green Rehabilitated Village	Godse P.A & Coworker	54
14.	Construction Planning & Financial Aspect Of Public Building	Rode P. I. & Coworker	58
15.	Design Of Cable Stayed Bridge	Priyankatembhurakr& Coworker	61
16.	Cost Comparision Between Steel Reinforcement & Bamboo Reinforcement	Prof. AtikaIngole& Coworker	64
17.	Difference Between Ndt(Non-Destructive Test) Devices On Concrete	Prof. SudarshanPatil& Coworker	67
18.	Physical Properties Determination Of Construction And Demolish Coarse Aggregate	Prof. NikeetaDethe& Coworker	70
19.	Development Of Durable Pervious Concrete For Finland's Stormwater Management Needs	Prof. Atul D. Gautam& Coworker	74
20.	Study And Analysis Of Lake Water By Constructed Wetland Method	Nikesh N. Selokar& Coworker	77
21.	Use Of Fiber In Optimizing Concrete Properties (Steel Fiber)	Prof. Amit Khandve& Coworker	81
22.	Low Cost Night Vision Wireless Cctv Camera By Using Solar Panel Based On Raspberry Pi	GayatriArvelli& Coworker	84
23.	Design And Development Of Remotely Controlled Multipurpose Electronic Device	Rahul Langde& Coworker	86
24.	Intelligent Spike System Using Embedded	SamikshaKokde& Coworker	88
25.	Low Cost Smart Security Camera With Night Vision Capability Using Raspberry Pi And Solar Panel	Nikita Wankar& Coworker	90
26.	Industrial Disaster Management System	Priyanka Dahat& Coworker	92
27.	Virtual Telephone Exchange	Prof. NileshMohota& Coworker	95
28.	Ip-Pbx	Prof. NileshMohota& Coworker	98
29.	Intelligent Spike System Using Embeded System	Shweta Sharma & Coworker	101
30.	Home Automation Using Iot	Dr. PravinKshirsagar& Coworker	104
31.	Designing And Comparison Of Different Shapes Of Antennas (Hi-Lo Fet)	Koyal S. Lanjewar& Coworker	107
32.	Antennas Designing And Comparison With Different Shapes	Monika Malode& Coworker	109
33.	Home Automation Using Wifi Network Through Cloud	Dr. PravinKshirsagar& Coworker	111
34.	Women Safety Device Using Gsm&Gps	Prof. AnamQuadri& Coworker	113
35.	Smart Evm Machine	Prof. VaibhavChaudhari&Coworker	115
36.	Adiabatic Technique For Power Efficient Circuit Design	Prof. Ishan Patil& Coworker	117
37.	Wireless Android Projector System	Prof. Amit Bhattacharya & Coworker	121
38.	Implementation Of Automatic Garbage Picker Using Robot	TruptiMohta& Coworker	124
39.	Automatic Garbage Picker Using Robot	PrateekBachhal& Coworker	127
40.	A Review Paper On Unified Computing System	Prof. Avinash K. Ikhar& Coworker	131
41.	Design And Implementation Of Industrial Disaster Management System	Dr. PravinKshirsagar& Coworker	134

42. Iot Based Patient Monitoring System — Dr. PravinKshirsagar& Coworker 137
43. Android-Based Projector Configuration With Mobile System — Prof. Amit Bhattacharya & Coworker 141
44. Portable Wi-Fi Calling And Interactive Voice Response System — Rajesh Sondrikar& Coworker 144
45. Ultrasonic Blind Stick WithGps Tracking System — Prof. GayatriPadole& Coworker 147
46. Design And Implementation Of Ultrasonic Blind Stick With Gps Tracking System — M.Sonekar& Coworker 151
47. Smart Evm Machine — Mr. AjinkyaGahukar& Coworker 155
48. Iot Based Patient Monitoring System — Prof.RajeshSoundrikar& Coworker 157
49. Smart Projector — Prof. Amit Bhattacharya & Coworker 160
50. Design And Implementation Of Voice Recognition Using Python — Prof. Sunil Gupta & Coworker 163
51. Voice Recognition Using Python — Prof. Sunil Gupta & Coworker 165
52. Implementation Of Efficient Adiabatic Logic Circuit & Power Analysis With Cmos Logic — PranaliMeshram& Coworker 167
53. Interactive Voice Response System With Portable Wi-Fi Calling — Dr. PravinKshirsagar& Coworker 169
54. Robust Domain Based Digital Image Watermarking Technique — Prof. Neetu Gyanchandani & Coworker ... 172
55. A Cyber Physical System For Industrial Air Pollution Monitoring Using Raspberry Pi — Supriya M. Wasnik& Coworker 175
56. Efficient Realization OfVlsi Implementation Of A High Throughput Serial Da Based Direct Form Digital Fir Filter — Anju P. Bopche& Coworker 178
57. Implementation Of High Speed And Energy Efficient Carry Skip Adder — Miss. PranitaBujadkar& Coworker 181
58. Design &Implementation Of Iot Based Health Monitoring System Using Raspberry Pi — S.R.Gupta& Coworker 187
59. Laboratory Slot Allotment Using Web Server Through Fpga Implementation — Kamlesh B. Tandekar& Coworker 189
60. Smart Automated Billing Distribution Using Cloud AndIot Architecture — Shweta Mandrekar& Coworker 192
61. Comparative Study Of Handwritten Mathematical Expression Recognition- Online/Offline — LyzandraD'souza& Coworker 195
62. Identification And Conversion Of Devanagari Script To Latin Script — VandanaSawant& Coworker 199
63. Biometric Fingerprint Atm Authentication System Using Enhancement Algorithm — Pallavi U. Hiwarkar& Coworker 203
64. Prevention Of Discrimination Using Classification Rules In Data Mining — Ms. Jotsna H. Chavhan& Coworker 205
65. Cursor Movement Control Using Hand Gestures — AshviniShastrakar& Coworker 206
66. Brain Controlled Car For Disabled Using Artificial Intelligence — Aditi Durge& Coworker 209
67. Comparative Study Of Naive Bayes And Multilayer Perceptron Classification — Ms. MinuChoudhary& Coworker 212
68. The Efficient Authentication For Textual Data Security — Shraddha N Karale& Coworker 217
69. A Review On Intelligent Recommendation System For Higher Education — Nikita Sawarkar& Coworker 221
70. Voice Operated Computer System By Using Rapid Match Algorithm (Vcos-Rma) — ApurvaManekar& Coworker 227
71. Smart Garbage Monitoring Gui Using Ultrasonic AndGsm — Bharati Y. Gautam& Coworker 230
72. Microcontroller Based Dust Bin For Smart City — Jayshri S. Patle& Coworker 233
73. Hybrid Approach OfSjf&Edf — ?PallaviSontakke& Coworker 236
74. Implementation Of Automatic Irrigation System Using Arduino Controlled By Bluetooth — Shraddha S. Meshram& Coworker 239
75. Intelligent Voice Controlled Robot Using Smartphone — Amar Gupta & Coworker 240
76. Data Aggregation Mechanism In Wireless Sensor Networks — NidhiBais& Coworker 243
77. Intelligent Voice Control Robot Using Hmm Recognizer With Solar Panal — ShubhamThakare& Coworker 246
78. Implementing Object Recognizer For Military Purpose Using Background Subtraction Algorithm — MrunalItankar& Coworker 248
79. Survey On Office Automation System — Mr. PrasannaLohe& Coworker 251
80. Online Blood Bank System Using Android Technique — SurekhChinchkhede& Coworker 254
81. Wireless Avr Control To The Garbage Monitoring System — Gopal R. Jadhao& Coworker 256

Vijnananidhi: Manuscript Treasures Of India

❑ **Dr. Sangita Rajendra Chore**
Librarian
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda, Nagpur
sangita111@rediffmail.com

❑ **Dr. Mangala Anil Hirwade**
Assistant Professor & Head
DLIS, RTM Nagpur University Nagpur
hmangala@rediffmail.com

ABSTRACT

India's rich cultural heritage contained in manuscripts, seeks to pay homage to the landmarks in Indian intellectual history by identifying manuscripts with unique heritage value and designating them as "Vijnananidhi: Manuscript Treasures of India". The purpose of the present paper is to focus on the treasures such pioneering manuscripts that contain insights and discoveries and that have, at different points of time, broken new ground in India's knowledge systems. A total of 20 institutions from 16 states of India and 45 manuscripts with different languages, scripts, subjects and materials were found registered at the time of study. The paper also presents a detailed analysis of the same.

Key Words: Manuscript; Treasures of India; National Mission for Manuscripts; Memory of the World; Rigvedasamhita

1. INTRODUCTION

India's large collections of manuscripts are marked by their variety and richness in terms of content, theme, language, illustrations, script and material. Belonging to different periods of history and representing different cultural backgrounds, manuscripts are scattered across India in public and private collections, such as libraries and museums, mutts and madrasa, archives and oriental institutions, and also with ancestral families. In India from ancient times, knowledge systems were passed down to the succeeding generations through a rich oral tradition. With the gradual deterioration of oral transmission and the development of scripts and writing materials, these came to be written down on different materials such as stones, copper plates, birch bark, palm leaves, parchments and paper.

2. MANUSCRIPTS

The word 'manuscript' originates from two Latin words: manu and scribere. Manu means by hand and scribere or scriptum(s) means to write and thus manuscript means written by hand (Della, Thompson, 1995). According to the Chambers Dictionary, "Manuscript is a book or document written by hand before the invention of printing (Chambers Dictionary, 2000). A manuscript is a handwritten composition on paper, bark, cloth, metal, palm leaf or any other material dating back at least seventy-five years that has significant scientific, historical or aesthetic value. Lithographs and printed volumes are not manuscripts. Manuscripts are found in hundreds of different languages and scripts. Often, one language is written in a number of different scripts. For example, Sanskrit is written in Oriya script, Grantha script, Devanagari script and many other scripts. Manuscripts are distinct from historical records such as epigraphs on rocks, firmans, revenue records which provide direct information on events or processes in history. Manuscripts have knowledge content. (National Mission for Manuscripts)

Figure-1: Homepage of National Mission for Manuscripts

3. VIJNANANIDHI: MANUSCRIPT TREASURES OF INDIA

The National Mission for Manuscripts, with its mandate to preserve and disseminate India's rich cultural heritage contained in manuscripts, seeks to pay

homage to the landmarks in Indian intellectual history by identifying manuscripts with unique heritage value and designating them as "Vijnananidhi: Manuscript Treasures of India". The aims to recognize as treasures such pioneering manuscripts that contain insights and discoveries and that have, at different points of time, broken new ground in India's knowledge systems. Through the recognition of texts that record attainments in disciplines such as the sciences, philosophy, scripture, history and the arts.

Through this programme manuscripts are selected for their outstanding value to the whole of humanity, and for their contribution to Indian life, significance to the development of Indian thought, or the preservation of its culture. The National Mission for Manuscripts, with its mandate to preserve and disseminate India's rich cultural heritage contained in manuscripts, seeks to pay homage to the landmarks in Indian intellectual history by identifying manuscripts with unique heritage value and designating them as "Vijnananidhi: Manuscript Treasures of India". It aims to recognize as treasures such pioneering manuscripts that contain insights and discoveries and that have, at different points of time, broken new ground in India's knowledge systems. Through the recognition of texts that record attainments in disciplines such as the sciences, philosophy, scripture, history and the arts, This programme highlight their value and unique contribution to India's life and history. Manuscripts declared through this programme as " Vijnananidhi :Manuscript Treasures of India" are selected for their outstanding value to the whole of humanity, and for their contribution to Indian life, significance to the development of Indian thought, or the preservation of its culture. Sometimes, its value may simply be in the history it represents, for example, in recording an indigenous tradition and cosmology. In short, they are repositories of the knowledge of that period, without which life would have been substantially different for the present generation.

The National Mission for Manuscripts, with its mandate to preserve and disseminate India's rich cultural heritage contained in manuscripts, seeks to pay homage to the landmarks in Indian intellectual history by identifying manuscripts with unique heritage value and designating them as "Vijnananidhi: Manuscript Treasures of India". It aims to recognize as treasures such pioneering manuscripts that contain insights and discoveries and that have, at different points of time, broken new ground in India's knowledge systems. Through the recognition of texts that record attainments in disciplines such as the sciences, philosophy, scripture, history and the arts, we hope to highlight their value and unique contribution to India's life and history. Manuscripts declared through this programme as " Vijnananidhi :Manuscript Treasures of India" are selected for their outstanding value to the whole of humanity, and for their contribution to Indian life, significance to the development of Indian thought, or the preservation of its culture. Sometimes, its value may simply be in the history it represents, for example, in recording an indigenous tradition and cosmology. In short, they are repositories of the knowledge of that period, without which life would have been substantially different for the present generation.

4. SELECTION OF MANUSCRIPTS AS VIJNANANIDHI

Expert Committee of the National Mission for Manuscripts has made its selection. The manuscripts proclaimed as treasures represent by no means an exhaustive, but only an indicative selection. The National Mission for Manuscripts contacted a vast number of institutions and repositories, including its own affiliated Manuscript Resource Centres (MRC-s) for identifying the best examples of manuscripts that suit the criteria mentioned below.

- Excellence as heritage
- Contribution to India's intellectual history
- Vulnerability
- Belonging to ancient or medieval past

An Expert Committee did the selection in four sessions, after going through each and every manuscript in great detail, before recommending it for the declaration. A selection of manuscripts as "Vijnananidhi: Manuscript Treasures of India" is representative, and not exhaustive, of the Indian intellectual traditions and its multiplicity. The Mission would provide suitable financial assistance to the repositories of the manuscripts proclaimed as Vijnananidhi, towards facilities for its proper storage and treatment. The Mission would take up the responsibility of digitization of the manuscript, and would provide adequate grants for research and publication to individuals who will apply for these projects, through a proper Selection Committee.

5. MEASURES FOR SAFEGUARDING

The most important consequence of such a decla-

Name of Resource Center	Abbreviation Used	Name of Manuscripts	No. of Manuscripts	%
The Asiatic Society, Kolkata	AS, Kolkata	Kubjikamata,Maiteryavyakaranam, Samputatika, Kalachakravatara	4	8.89
Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune	BORI, Pune	Rigvedasamhita,Chikitsasarasamgraha, Upmitibhavaprapanchakatha, Bhagavatpurana, Mahabhashya	5	11.11
Calcutta University, Kolkata	CU, Kolkata	Shaivagamatantra, stasahasrikaprajnaparamita, Krittivasaramayana	3	6.67
Institut Francais de Pondichéry, Pondicherry	IFP, Pondicherry	Shaivagama	1	2.22
Kannada University, Hampi	KU, Hampi	Shunya Sampadane, Kurbararattamala, Basavapurana	3	6.67
Kargon Gompa, Igoo, Ladakh	KG, Ladakh	Dhul wa, Gyad Stongpa	2	4.44
Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna	KBOPL, Patna	Diwan-i-Hafiz, Tarikh-i-Khandan-i-Timuria , Kitab al-Hashaish , Kitab al-Tasrif	4	8.89
Krishna Kanta Handiqui Library, Guwahati	KKHL, Guwahati	Chitra Bhagavat , Ratnamalavyakarana	2	4.44
Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology, Ahmedabad	LDII, Ahmedabad	Uttaradhayanasutra, Shantinatha Charita	2	4.44
Library of Tibetan Works, Dharamsala	LTW, Dharamsala	Aryabhadra-kalapika-nama-mahayana-sutra	1	2.22
Manipur State Archives,Imphal	MSA,Imphal	Yumbanlol , Subika	2	4.44
The National Archives of India, New Delhi and Sri Pratap Singh Museum, Jammu and Kashmir State Government Department of State Archaeology, Archives and Museums, Srinagar	NAI,New Delhi	Gilgit Manuscripts	1	2.22
National Museum, New Delhi	NM, New Delhi	Baburnama , Tuzuk-i-Jahangiri	2	4.44
Oriental Research Institute, Mysore	ORI, Mysore	Arthashastra,Natyashastra, Sharadatilaka	3	6.67
Oriental Research Institute, Sri Venkateswara University, Tirupati	ORISVU, Tirupati	Saubhagyaratnakara	1	2.22
Oriental Research Institute and Manuscripts Library, Thiruvananthapuram	ORIML, Thiruvananthapuram	Aryamanjushreemulakalpam	1	2.22
Orissa State Museum, Bhubaneswar	OSM, Bhubaneswar	Gitagovinda , Chikitsa Manjiri	2	4.44
Rajasthan Oriental Research Institute,Jodhpur	RORI, Jodhpur	Arsharamayana , Dhvanyalokalochana	2	4.44
Rampur Raza Library, Rampur	RRL, Rampur	Al-Quran-al-Majid , Ramayana , Kalila-wa-Dimna	3	6.67
Visweshvarananda Biswabandhu Institute of Sanskrit and Indological Studies, Hoshiarpur	VBISIS, Hoshiarpur	Sarvarogaharanagunagambhirata or Ashvaphala Prakash	1	2.22
		Total	45	100

ration would be that these manuscripts would be given special protective measures including:

- Providing adequate space and infrastructure for their storage
- Taking up preventive and curative conservation
- Protecting the knowledge content through digitization
- Transcribing for more copies in the case of rare manuscripts
- Taking up critical editions, research and publication based on these manuscripts

6. OBSERVATIONS

The Table-1 depicted about the 20 institutions from where some manuscripts which have unique value have been chosen and have published in Vijnananidhi. It is observed that a total of 45 manuscripts are covered under this category and the institutions are scattered throughout the nation. It is found out that Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune (Maharashtra) tops the list with maximum contribution of 5 (11.11%), manuscripts that have been declared as Manuscript Treasures. Second position occupied by two institutions namely The Asiatic Society & Khuda Bakhsh Oriental Library with 4 contributions from each (8.89%), then Calcutta University, Kannada University & Rampur Raza Library, are in the third position with (6.67%) of manuscript contribution to be placed in Vijnananidhi.

Table-1: Distribution of selected Manuscripts in Vijnananidhi (Treasures of India)

6.1 STATE/ UNION TERRITORY WISE MANUSCRIPTS

Sr. No.	State/Territories	No. of Institutes	No. of Manuscripts	%
1	West Bengal	2	7	15.55
2	Maharashtra	1	5	11.11
3	Pondicherry	1	3	6.67
4	Karnataka	1	3	6.67
5	Himachal Pradesh	3	3	6.67
6	Bihar	1	4	8.89
7	Assam	1	2	4.44
8	Gujarat	1	2	4.44
9	Manipur	1	2	4.44
10	New Delhi	1	2	4.44
11	Karnataka	1	3	6.67
12	Tamilnadu	1	1	2.22
13	Kerala	1	1	2.22
14	Orissa	1	1	2.22
15	Rajasthan	2	5	11.11
16	Punjab	1	1	2.22
	Total	20	45	100

Sr. No.	Name of the Institutions	Materials Detail			Total
1	AS, Kolkata	Palm leaf(4)	—	—	4
2	BORI, Pune	Palm leaf(3)	Handmade paper (1)	Birch-bark(1)	5
3	CU, Kolkata	Palm leaf(1)	Handmade paper (2)	—	3
4	IFP, Pondicherry	Palm leaf(1)	—	—	1
5	KU, Hampi	Palm leaf(2)	Handmade paper (1)	—	3
6	KG, Ladakh	—	Handmade paper (2)	—	2
7	KBOPL, Patna	—	Handmade paper (4)	—	4
8	KKHL, Guwahati	—	—	Sanchipat (2)	2
9	LDII, Ahmedabad		Handmade paper (2)		2
10	LTW, Dharamsala	—	Hand-made rice paper(1)	—	1
11	MSA,Imphal		—	Copper(1), Agarbak (1)	2
12	NAI,New Delhi	—	—	Birch-bark(1)	1
13	NM, New Delhi	—	Silk hand-made paper(1)	Birch-bark(1)	2
14	ORI, Mysore	Palm leaf(3)	—	—	3
15	ORISVU, Tirupati	Palm leaf(1)	—	—	1
16	ORIML, Thiruvananthapuram	Palm leaf (1)	—	—	1
17	OSM, Bhubaneswar	Palm leaf (1)	—	Ivory(1)	2
18	RORI, Jodhpur	—	Handmade paper (2)	—	2
19	RRL, Rampur	—	Handmade paper (2)	Parchment (1)	3
20	VBISIS, Hoshiarpur	—	Handmade paper (1)	—	1
	Total	15	21	9	45
	%	33.33	46.67	20	100

Note: number in brackets indicate manuscripts in particular institution

Table-2: State/ Union Territory wise manuscripts collection in Vijnananidhi (India)

Table 2 represents the State/ Union Territory wise manuscripts collection in Vijnananidhi (India) initiating with 45 manuscripts from 16 State/Territories, showing maximum registration of 7 (15.55%) manuscripts from 2 institutions and Tamilnadu, Kerala, Punjab and Orissa all contributing minimum 1 (2.22%) manuscripts in the list. It is also observed that Maharashtra contributing only one institute (BORI, Pune) having (11.11%) 5 manuscripts.

6.2 MATERIAL WISE DISTRIBUTION OF MANUSCRIPTS

The existence of manuscripts is as old as the origin of written records. Therefore it becomes necessary to trace the history of writing, to have a clear picture of the origin of manuscripts. At the beginning of the human civilization, knowledge was transmitted only through speech and hearing from one person to other and from one generation to the next generation. In India, Vedas were communicated by speaking and hearing. Hence they were also known as Shruti (which is heard). Table 3 shows all type of material which had used for writing manuscripts.

Scanned with CamScanner

Table-3: Material Wise Distribution of Manuscripts in Vijnananidhi

Note: number in brackets indicate manuscripts in particular institution

Table 3 provides information on Material Wise Distribution of Manuscripts in Vijananandhi. Out of total 45 manuscripts, Handmade paper is leading with 21 (46.67%) and Palm leaf stands in second position with 15 (33.33%). though other institutes KKHL, Guwahati had Sanchipat (2) and remaining has one each.

6.3 LANGUAGE WISE DISTRIBUTION OF MANUSCRIPTS

Table-4: Language Wise Distribution of Manuscripts in Vijnananidhi

Note: number in brackets indicate manuscripts in particular institution

The maximum number of manuscripts are in Sanskrit language 21 (46.67%) followed by Persian 5(11.11%) and Tibetan 4(8.89%). Among other languages, three in kannada, KBOPL, Patna and MSA,Imphal has two in Arabic and Meitei language . It has been also observed that one each in Buddhist Sanskrit, Bengali, Pali, Assamese, Prakrit, Turkish and Oriya language.

6.4 Subject Wise Distribution of Manuscripts

Contribution of 20 institutions with various subjects is tabulated in Table 5. It was observed that highest percentage of manuscripts are available in the subject Religion 8 (17.78%), followed by medical

Table-4: Language Wise Distribution of Manuscripts in Vijnananidhi

Sr. No.	Name of the Institutions	Language Details				Total
1	AS, Kolkata	Sanskrit (3)	--	--	Buddhist Sanskrit(1)	4
2	BORI, Pune	Sanskrit (5)	--	--	--	5
3	CU, Kolkata	Sanskrit (1)	--	Tibetan(1)	Bengali (1)	3
4	IFP, Pondicherry	Sanskrit (1)	--	--	--	1
5	KU, Hampi	--	--	--	Kannada (3)	3
6	KG, Ladakh	--	--	Tibetan(1)	Pali (1)	2
7	KBOPL, Patna	--	Persian (2)	--	Arabic (2)	4
8	KKHL, Guwahati	Sanskrit (1)	--	--	Assamese (1)	2
9	LDII, Ahmedabad	Sanskrit (1)	--	--	Prakrit (1)	2
10	LTW, Dharamsala	--	--	Tibetan(1)	--	1
11	MSA,Imphal	--	--	--	Meitei (2)	2
12	NAI,New Delhi	Sanskrit (1)	--	--	--	1
13	NM, New Delhi		Persian (1)	--	Turkish (1)	2
14	ORI, Mysore	Sanskrit (3)	--	--	--	3
15	ORISVU, Tirupati	Sanskrit (1)	--	--	--	1
16	ORIML, Thiruvananthapuram	--	--	Tibetan(1)	--	1
17	OSM, Bhubaneswar	Sanskrit (1)	--	--	Oriya (1)	2
18	RORI, Jodhpur	Sanskrit (2)	--	--		2
19	RRL, Rampur		Persian (2)	--	Arabic (1)	3
20	VBISIS, Hoshiarpur	Sanskrit (1)	--	--	--	1
	Total	21	5	4	15	45
	%	46.67	11.11	8.89	33.33	100

Table-5: Subject Wise Distribution of Manuscripts in Vijnananidhi

Sr. No.	Name of the Institutions	Subject Details	Total
1	AS, Kolkata	Philosophy(1), Worship(1), Buddhist Literature(1), Tantra(1)	4
2	BORI, Pune	Hindu(1), Medical(1), Sutras(1), Vedas(1), Jain Literature(1)	5
3	CU, Kolkata	Hindu(1), Buddhism(1), Religion(1)	3
4	IFP, Pondicherry	Hindu(1),	1
5	KU, Hampi	Worship (1), Religion(1), Agriculture(1)	3
6	KG, Ladakh	Buddhism (2)	2
7	KBOPL, Patna	Medical(2), Poems(1), History(1)	4
8	KKHL, Guwahati	Religion(1), Grammar(1)	2
9	LDII, Ahmedabad	Jain Literature (2)	2
10	LTW, Dharamsala	Buddhist Literature(1)	1
11	MSA,Imphal	Astronomy(1), Kamashastra (1)	2
12	NAI,New Delhi	Buddhist Literature(1)	1
13	NM, New Delhi	Autobiography (2)	2
14	ORI, Mysore	Arthashastra(1), Tantra(1), Natyashastra(1)	3
15	ORISVU, Tirupati	Religion(1)	1
16	ORIML, Thiruvananthapuram	Buddhism (1)	1
17	OSM, Bhubaneswar	Medical(1), Religion(1)	2
18	RORI, Jodhpur	Aesthetics(1), Poems(1)	2
19	RRL, Rampur	Religion(2), Pancha Tantra(1)	3
20	VBISIS, Hoshiarpur	Medical(1)	1
	Total		45
	%		100

Note: number in brackets indicate manuscripts in particular institution

(11.11%), Buddhism 4 (8.89%), 3 each in Buddhist literature, Jain literature and Hindu respectively and two each in autobiography, worship and poems also.

Table-5: Subject Wise Distribution of Manuscripts in Vijnananidhi

Note: number in brackets indicate manuscripts in particular institution

6.5 SCRIPT WISE DISTRIBUTION OF MANUSCRIPTS

The study of script wise collection of manuscript at Vijnananidhi reveals that (20%) 9 manuscripts in Deonagari script. There are also representative manuscripts in other scripts viz. Four (8.89%) in Kannada and Nastaliq, three in Gaudi and Newari, Tibetan , one each in Brahmi , Kutila and Ranjan, Grantha, Sharada, Tibetan U-chen (dbu-can), Medieval Bengali, Telgu, Bhoti, Kufi, Maghribi, Kaitheli, Jayadeva and Shikasta, as is shown in below Table 6.

Table-6: Script Wise Distribution of Manuscripts in Vijnananidhi

6.6 Memory of the World

Manuscripts form an invaluable part of India's documentary heritage. They capture thoughts, achievements, experience and lessons learnt from history; in other words, they constitute 'memory.' The National Mission for Manuscripts has taken the initiative to nominate Indian manuscripts for inclusion in UNESCO's Memory of the World register. Under this programme, UNESCO provides recognition to the most valuable documentary heritage of the world and facilitates its preservation and universal access to it. Moreover, efforts are made to increase awareness of the significance of these records. The programme for the Memory of the World was started in UNESCO fifteen years back to honour significant landmarks in the documentary heritage and record them in its "Memory of the World Register" as world's inheritance. The Memory of the World programme

Sr. No.	Name of the Institutions	Script Details	Total
1	AS, Kolkata	Gaudi and Newari (2), Brahmi(1)	4
2	BORI, Pune	Devanagari (4), Sharada (1)	5
3	CU, Kolkata	Gaudi and Newari (1), Tibetan U-chen (*dbu-can*)(1), Medieval(1)	3
4	IFP, Pondicherry	Tiglari (1)	1
5	KU, Hampi	Kannada (3)	3
6	KG, Ladakh	Tibetan (1), Bhoti (1)	2
7	KBOPL, Patna	Maghribi (1), Nastaliq(1), Script Not Known(2)	4
8	KKHL, Guwahati	Kaitheli (1), Jayadeva(1)	2
9	LDII, Ahmedabad	Devanagari (2)	2
10	LTW, Dharamsala	Tibetan (1)	1
11	MSA,Imphal	Meitei (2)	2
12	NAI,New Delhi	Script Not Known(1)	1
13	NM, New Delhi	Nastaliq(1), Shikasta (1)	2
14	ORI, Mysore	Grantha (1), Tiglari (1), Kannada(1)	3
15	ORISVU, Tirupati	Telugu (1)	1
16	ORIML, Thiruvananthapuram	Tibetan (1)	1
17	OSM, Bhubaneswar	Oriya (2)	2
18	RORI, Jodhpur	Devanagari (2)	2
19	RRL, Rampur	Kufi (1), Nastaliq (2)	3
20	VBISIS, Hoshiarpur	Devanagari (1)	1
		Total	**45**

seeks to guard against collective amnesia, calling upon the preservation of the valuable archival holdings and library collections all over the world, ensuring their wide dissemination.

The Shaiva manuscripts in Pondicherry were awarded the status of UNESCO's Memory of the World in 2005 in an application jointly submitted by the French Institute of Pondicherry, Centre for Ecole francaise d'Extreme-Oriente (EFEO) and the National Mission for Manuscripts.

Mission's nominations to UNESCO: The Mission has submitted 2 nominations to UNESCO. Collection of Rig-Veda manuscripts at Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune and Gilgit manuscripts at the National Archives of India, New Delhi and the Department of Archaeology, Archives and Museums, Jammu and Kashmir. Rig-Veda manuscripts declared "Memory of the World". The Rig Veda manuscripts from Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, have been nominated for inscription in UNESCO's "Memory of the World" Register 2007. On behalf of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, the National Mission for Manuscripts submitted the nomination of the Rig-Veda manuscripts to the Memory of the World programme.

Rigvedasamhita

The Rigveda is one of the four main Vedas or texts that form the basis of the Hindu faith. Considered to be the oldest literary document in the world, it was composed in the form of poems, songs and prayers

in praise of nature's bounty. This manuscript of the Rigvedasamhita is extremely rare as it is written on birch bark, a support material used exclusively in Kashmir. It dates to 51 Kashmiri era. This valuable treasure of the ancient world was composed perhaps 3000 years ago and was orally transmitted for generations before finally coming down to us in manuscript form. The text is composed in Sanskrit in the Sharada script. The famous German Indologist, F. Max Muller, used this particular manuscript for his first critical edition of the Rigveda, complete with a translation of its most famous commentary by Sayana in 1849 A.D. The scribe of this manuscript was Bhatta Bhimaswami. It was procured by George Buhler, Professor of Sanskrit at Elphinstone College, Mumbai, during his third trip to Kashmir, in one of the first efforts at surveying Indian manuscripts. One of the reasons this text is considered to be important because it captures the imagination, aspiration, ambition and ideology of people who lived more than three millennia ago.

Figure-2: Sample Images of Rigveda, BORI, Pune

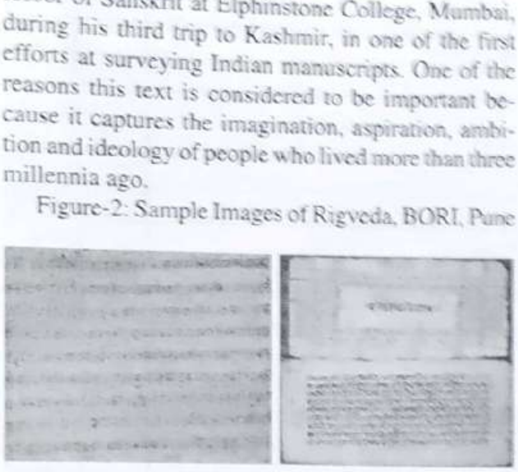

7. CONCLUSIONS

45 manuscripts are covered under vijananadini and twenty institutions are scattered throughout the nation from where some manuscripts which have unique value have been chosen and have published in Vijnananidhi. Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune (Maharashtra) tops the list with maximum contribution of 5 (11.11%), manuscripts that have been declared as Manuscript Treasures.

Vijnananidhi (India) was initiating with 45 manuscripts from 16 State/Territories, showing maximum registration of 7 (15.55%) manuscripts from 2 institutions and Tamilnadu, Kerala, Punjab and Orissa all contributing minimum 1 (2.22%) manuscripts in the list. It is also observed that Maharashtra contributing only one institute (BORI, Pune) having (11.11%) 5 manuscripts. Out of total 45 manuscripts, handmade paper is leading with 21 (46.67%) and Palm leaf stands in second position with 15 (33.33%).

21 (46.67%) manuscripts are in Sanskrit language, followed by Persian 5(11.11%) and Tibetan 4(8.89%), highest percentage of manuscripts are available in the subject Religion 8 (17.78%), followed by medical (11.11%), Buddhism 4 (8.89%), 3 each in Buddhist literature, Jain literature and Hindu respectively.

The study of script wise collection of manuscript at vijananadini reveals that (20%) 9 manuscripts in Deonagari script. Four (8.89%) in Kannada and Nastaliq, three in Gaudi and Newari and Tibetan also.

8. REFERENCES

1. Chambers Dictionary. (2000). Allied Chambers (India) Ltd.
2. Della, Thompson. (1995). The Concise Oxford Dictionary (9 ed.). New Delhi: Oxford University Press.
3. National Mission for Manuscripts. (n. d.). Guidelines for Digitization of Archival Material. New Delhi: National Mission for Manuscripts. Available at : www.namami.org/digitization. pdf
4. National Mission for Manuscripts. (n. d.). Vijnananidhi : Manuscripts Treasures of India. New Delhi: National Mission for Manuscripts. Available at : www.namami.org/vijnananidhi.pdf.1-144.

★★★

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2348-638x

Impact Factor 7.331

Theme of Special Issue Proceedings of NAAC Sponsored National Seminar

On

Challenges and Future Prospects in Online Submission of SSR

(Special Issue : No. 108, 30 April 2022)

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya Jaripatka, Nagpur

Chief Editor

Mr. Pramod P Tandale

Executive Editor

Dr Shraddha Anilkumar

Convener and Principal

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

Co-Editors

Dr Sujata Chakravorty

Organising Secretary and Head Dept. of English

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

Dr Mugdha Deshpande

Organising Secretary and Asso. Prof. Dept. of Commerce

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

Dr Sudhakar Thool

Head-Learning Resource Centre,

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Organising Committee

Dr Indu Mamtani
Dr Ritu Tiwari
Mrs. Anita Sharma
Dr Chetna Pathak
Dr Babita Thool
Ms. Divya Patekar
Dr Tanuja Rajput
Dr Sujata Sakhare
Dr Monali Masih
Mrs. Varsha Agarkar
Dr Meena Balpande
Mrs. Jaya Gangwani

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x Impact Factor 7.331

website www.aiirjournal.com

Special Issue No.108 April 2022

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Urmila Dabir	NAAC Accreditation and Assessment in New Revised Framework	1
2.	Dr Jyoti Patil	Roadmap of NEP 2020 and Robust Strides of NAAC towards Transforming Indian Higher Education System into Education 4.0	5
3.	Dr. Shraddha Anilkumar	Quality Standardization in Higher Education in India : Process of Accreditation and Evaluation	12
4.	Dr. Dhanraj Shete Dr. Anand T Chahande	Some Important Aspects of Institutional A & A Process	16
5.	Dr.R.Hemalatha Dr.G.Nirmala	Importance of Academic and Administrative Audit (AAA) In SSR preparation	19
6.	Dr. Jitendra Aherkar Dr. Aruna Singham	Enhancing Accreditation Process by Practicing Good E-Governance in Higher Education	24
7.	Dr Sujata Chakravorty	An Effective Mentor-Mentee System: The Foundation of a Strong Institution	27
8.	Prof. Abdul Shamim	Role of IQAC Coordinator: Challenges & Strategies to deal with Revised Annual Quality Assurance Report (AQAR)	31
9.	Dr. Mugdha Deshpande	Shortfalls of a Standardized Method of Quality Assessment	35
10.	Prof. (Dr.) Ashok S. Khobaragade Dr. Vandana H. Jamkar	Essential Learning Resource Center webpages for NAAC Assessment and Accreditation	38
11.	Dr. S. G. Rokade	Role of Librarian's in NAAC process of the institution	42
12.	Dr. Harish Mohite	Online Submission of SSR – Practical Problem and Solution	47
13.	Dr. Ritu Tiwari	Objectives and Relevance of Feedback system in Higher Institutions	51
14.	Prof. Dr. Subhashree Mukherjee	Future of Accreditation in Digitised World	55
15.	Dr. Sangita Rajendra Chore	Role of Librarian Beyond Libraries for NAAC	59
16.	Dr. Leena B. Chandnani	NAAC Accreditation Process and Ground Realities in Higher Education Institutions	62

Role of Librarian Beyond Libraries for NAAC

Dr. Sangita Rajendra Chore
Librarian and IQAC Coordinator
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts and Comm, Khaperkheda
Email:sangitachore13@gmail.com

Abstract

In today's time Librarianship is a developing and multidisciplinary profession in nature with its rich information sources available in both print and online form to support knowledge, teaching, research and extension activities of the users in the networked environment. Librarians, nowadays play an important role like Director – IQAC, NAAC Coordinator, RUSA Coordinator. This paper proposes to be a helpful guide for the College Library and Information Centres preparing for assessment and accreditation by NAAC, Bangalore. This describes the role of Librarians beyond confining them to the Library component Criteria. It also aims at the possible ways through which librarian can help in the institutional assessment and accreditation process of NAAC.

Introduction

NAAC accreditation is part of any good institution; the accreditation process provides guideline for improving the quality of works of departments, Library and entire institution. The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) was established as an autonomousinstitution of the University Grants Commission (UGC) under the Ministry of Education in 1994with its headquarters in Bengaluru. NAAC was established in response to recommendations of National Policy in Education (1986). The main objective of the establishment of NAAC is the assurance of quality in the functioning of higher educational institutions in India through the combination of self and external quality evaluation, promotion and sustenance initiatives. The NAAC framework promotes extensive use of Information, Communication, and technology which helps in fostering global competencies amongst all the stakeholders of an educational institution.

- **Necessity of Accreditation**

These days accreditation is a necessity because of its rising significance and popularity of being known as an attempt to measure the talent catching capacity. In today's times there is a mindfulness among every institute regarding the dimension and quality of education which keeps on changing with time, also quality cannot be assessed by a single benchmark. In this context NAAC has developed certain methods for continuous improvement of their quality of higher education. For better visibility social reorganization, market acceptability and for better aptitude, accreditation becomes a better possibility.

- **Library in the Accreditation Process**

All the components for an organization are classified undercriteria. They are an educational viewpoint, education-learning and valuation, research, advice and growth, infrastructure and education resources, student provision and progress, organization and management, and healthy practices. Each of these criteria is given by the score. Every institution nowadays is very subtle of the quality dimension and excellence in education, and in this direction, NAAC has devised specific metrics for ongoing improvement of their higher education quality for improved visibility, sustainability and acceptability.

There is a unit for Library under the fourth criteria of infrastructure and learning resources. In this title, physical facilities like buildings, libraries, playgrounds, hostels, canteens, computer labs, health care centres and other general facilities are checked. Only 20 marks have been allocated for the library's 100 marks in the library so that their role as a major basic system of education will be highlighted.

- **Guidelines on Quality Indicators in Library Services**

Special Guideline published by NAAC on quality indicators in library services providing directions in organization and development of library. This guideline helps library to improve services and update the status of library. Hence the standards for assessing the quality of library services are updated from time to time. In NAAC Accreditation library evaluation is an essential component, where collections, services and their outreach

capability are maintained. Recently, significant development has been done in libraries and information services, and libraries are taking new responsibilities in higher education. Therefore, it is necessary to update the standard of libraries to evaluate the quality of services. Till now, most of the time, the group has been the primary source of learning, primarily by granting genetically based conditions. Over the next few days, a person can change the role, and indeed, in increasing learning-oriented learning efforts, often playing an important role in the teaching of primary language, libraries can often become witnesses of becoming primary education sources.

- **Role of Library and the Librarian in NAAC Process**

In terms of collection of online and print sources, and other learning materials and technology dependent learning sources and sources which help students to acquire information, knowledge and skills necessary for their studies are the major holdings and aspects of the Libraries. Librarian firstly plays the role of a member of the college team and secondly as a leader of the Library. The major areas of participation for a Librarian are, Higher Education Institution (HEI) Registration, Information for quality Assessment(IIQA) Submission, Self-Study Report (SSR) Submission, Quantitative Metrics (QnM) Assessment For Pre-Qualification, Peer Team Visit (PTV) Management Process, SSR Qualitative Metrics (QlM) and actual Assessment Process by Peer Team (PT). The role of Librarian does not restrict till 4.2 but beyond. Librarians support various activities which varies from person to person and according to different institutes. He/she can be a part of the Management viz. President, Vice president, Secretary, member etc. and act accordingly. He/she can be member of Local Management Committee, Principal, Vice Principal, Coordinator of NAAC, IQAC and other such committees, further Librarians are also working on Peer team of the NAAC.

Libraries can provide NAAC related literature,self-study reports of other universities and colleges etc.; Librarian can help in planning, communication, management, presentation and every activity, NAAC and Academic audit has to maintain many types of records library and librarian can support in maintenance of records. Librarian can be anchor, organiser to plan NAAC related meetings and awareness programs, He/she may help and guide institute in creation of website, web pages, use of ICT etc.

Librarian can be a Senate member, Academic Council member, BOS chairman, member etc. since they are in maximum touch with students compared to most other departments they can participate in feedback processes and can also support student's field projects and internships. Libraries can further support by offering special services for both advanced learners and slow learners. Librarians can aid it maintaining the official institute website by maintaining curriculum of different programs and its supporting documents updating on the website. Librarian is teacher hence he/she will contribute in percentage of the institute full time teacher with Ph.D. In addition, his personal research project will add weightage. Experiences of the librarian should be added in teaching experience. Library can support capability enhancement and development schemes viz. Guidance for competitive examination. They can act as a mentor for student's academic pressure and stress relate issues. Librarian may help teachers by providing e-resources for their effective teaching with ICT. Being full time teacher Librarians awards, recognition, and fellowship at State, National, and International level from government, recognized bodies will add in feather of the institution. Librarian play an important role in getting research projects. All the HEIs Library can play their role for e-content development. Libraries can guide student for competitive examinations, Career counselling, Personal Counselling, Yoga and meditation, Communication skill. Library organizes national festivals and birth/death anniversaries of the great Indian personalities e.g. Birth anniversary of Dr. S.R. Ranganthan (Librarians Day), Dr. A.P.J. Abdul Kalam (Reading inspiration day) and Shakespeare (Book and Copyright day). Best practice of the library can be a best practice of the College/Institution.

Conclusion

On the basis of the above paper we can conclude that a librarian can have a huge role in NAAC processes instead of constraining it to just one criterion which being specified for the libraries. They can also work as the NAAC coordinator and can be a part of many other activities as it is being specified in the paper above. This paper will help institutes to understand the role of librarian in a wider aspect. Libraries definitely play a vital role in overall development of the student and the institute. They can also provide sources like ICT tools and

development programs for the overall growth. The individual achievements and development of the librarian also adds weightage to the institute's growth.

References

1. Jange, S. (2022). NAAC Accreditation and Academic Libraries: Librarians' role beyond Librarianship. *Journal of Indian Library Association, 57*(4), 12-23.
2. Jange, S. (2020). Role of Librarian in NAAC Beyond Librarianship for Better Visibility. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, April 2020, *5(4)*, 704-711, ISSN No:-2456-2165
3. Kulkarni, J. N. (2018). Beyond 4.2: Librarian's role in overall NAAC process of the institution in the light of revised framework. *IP Indian Journal of Library Science and Information Technology July-December, 2018; 3*(2), 67-69.
4. Pagore, R. B (2019). NAAC Accreditation and the College Library Improvement. *International Journal of Advance and Innovative Research April - June, 2019;6(2)*,125-128.ISSN 2394-7780.
5. Sengupta, S. (2021). NAAC Accreditation and Responsibility of College Libraries in India. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*.

साहित्यसूची व प्रसारमाध्यमात ग्रंथालयाचे महत्त्व

डॉ. संगीता राजेन्द्र चोरे
ग्रथंपाल व नॅक समन्वयक
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व
वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा
मो. 9763189155
sangitachore13@gmail.com

भारतीय परंपरेत ग्रंथ लेखनाला पुरातन काळापासूनच एक परंपरा लाभली आहे मानवी जीवनाला नवे आयाम लावण्याचे कार्य व दिशा ग्रंथालयामुळेच लाभली आहे. पौराणिक, ऐतिहासिक स्वरूपाचे दुर्मिळ साहित्य आपल्याला आजही ग्रंथालयात उपलब्ध होतात. नवोदित साहित्यीक व साहित्यनिर्मितीला ग्रंथालयाचा सिंहाचा वाटा आहे. दुर्मिळ ग्रंथ इंटरनेटवर शोधूनही सापडत नाही पण ते काही ठाराविक ग्रंथालयात जपून ठेवली आहेत. कागद खराब होऊ नये म्हणून त्याला विशिष्ट प्रकारचे वेस्टन लावल्या जाते व टिकवून ठेवल्या जाते. तांत्रिक माध्यमे आज उपलब्ध झाली परंतु साहित्य टिकवून ठेवण्याचे कार्य मात्र ग्रंथालयानीच केले. 'धुळे जिल्ह्यातील वाग्देवता मंदीर' येथे संत रामदासांनी लिहीलेली साहित्य संपदा आजही जपून ठेवली आहे त्यातून शिवाजी महाराजांचा इतिहास नजरेसमोरून झरझर प्रवाहित होतो. संशोधक त्यातील महत्त्वपूर्ण दुवे आपल्या साहित्यात उपयोगात आणतात व मुद्रण करुन प्रसार माध्यमाद्वारे ते समाजात रुजवितात. 'नागपूर जिल्हयातील राजाराम दिक्षित वाचनालय', 'विदर्भ साहित्य व संघ' ग्रंथालय इथे आजही दुर्मिळ साहित्य उपलब्ध आहेत. पुरातत्त्व विभागामधेही विविध संस्कृती व साहित्याची जपवणूक केलेली आहे. प्रसारमाध्यमांच्या युगातही ग्रंथालये आजही आपली भूमिका ठामपणे बजावत आहे. प्रसारमाध्यमे हे शास्त्र अलिकडच्या काळात सर्वत्र विस्तारत तांत्रिक व वैज्ञानिक दृष्ट्या उत्पादनाचे माध्यम ठरले असून भांडवलाची विविध माध्यम त्यातून निर्माण होत मानवी कलेचे व ज्ञानाचे विविध माध्यम पुनरुज्जीवनाचे साहय ठरत आहे. अनेकविध मूल्य त्यातून प्रतिबिंबित होताना आज दिसतात मोबाईल कम्प्यूटर व अन्य बाबीद्वारे मनुष्य स्वतःचे मनोरंजन तर करून घेतोच पण महत्त्वपूर्ण घटनांची माहीती देखील प्राप्त करून घेतो व आपले प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करतो. समाजाला एक नवा आयाम मिळावा तांत्रिक माहितीचे प्रसारण व्हावे ही डिजिटल संपर्क क्रांती प्रसार माध्यमांनी स्वीकारली आहे. समाजातील सर्व घटकापर्यन्त माहिती पुरविणे व एक सुसंस्कृत समाज निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आज प्रसारमाध्यमे करत आहेत कुठल्याही घटनेची सत्यता वैविध्यता व अचूकता स्पष्टपणे प्रसारित करण्याचे व समाजाच्या हितावह लेखन करण्याचे एक प्रभावी माध्यम सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी समाजाच्या धैयाचे, मूल्याचे सादरीकरण करण्यासाठी तत्परतेने कार्यसिद्ध होणे हे आव्हान जणू प्रसार माध्यमांनी स्वीकारलेलं दिसतं. प्रसारमाध्यमांच एक. प्रभावी साधन म्हणजे मुद्रणकला ही कला एक महत्त्वपूर्ण व वैशिष्टतेने कार्यरत आहे, मुद्रित कला आजच्या जटील समस्येवर उपाययोजना करून कृती करणार प्रभावी माध्यम व शीघ्र साहित्य आहे, प्रसारमाध्यमामध्ये जेव्हा एखाद्या विशिष्ट मुदयांवर मुद्रण केल्या जाते तेव्हा त्यावर शुद्धशब्द लेखनाचा संस्कार होत असतो परंतु कळत नकळत मुद्रण • कलेत अशुद्ध व्याकरणामुळे मुद्रणदोष निर्माण होतात व त्याचे भाषेवर झालेले परिणाम दिसून येतात मराठी भाषेमध्ये ऱ्हस्व- दिर्घ-अनुस्वार- जोडाक्षरे यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आपण शब्दोच्चारण करतो परंतु ते अक्षररूपात गिरवितांना शब्दामध्ये येणाऱ्या ऱ्हस्व दिर्घाकडे दुर्लक्ष करतो भाषा प्रभावी व परिवर्तनशील आहे, भौगोलिक वातावरणा नूसार भाषेवर परिणाम होतात पण असे असले तरी आपण आपल्या साहित्यसंपदेचा, संस्कृतीचा मनःपूर्वक आदर करतो तद्‌त्वच कळत नकळत लेखन करताना दुर्लक्षपणे शब्दबदल घडून येतात चिन्हस्थान बदल होतात व वाक्याचे दुष्परिणाम होउन वाचकाच्या मनावर एक निराळी संकल्पना निर्माण झाल्यावाचून राहत नाही. साहित्यक जेव्हा शब्द वेल फुलावितो तेव्हा त्यातुन मुक्तफळे उधळली जातात त्या अनुषंगाने उत्तम साहित्याची रूपरेषा वाचकांच्या मनावर विराजमान झालेली असते. साहित्यीक देखील समाधानतेचा हुंकार देउन आपले लेखन कौशल्य प्रसारमाध्यमासाठी ओतप्रोत करतो या लेखनाचे जेव्हा मुद्रणकलेत रूपांतर होते तेव्हा मात्र त्यात अनावधानाने शब्द बदल होतात व वाक्याचा संपूर्ण

अर्थ बदलल्या जातो. भाषा अवघड व संरचनायुक्त आहे तिचे विश्लेषन होत असते मात्र हे विश्लेषन होत असतात कसोट्याचा वापर करावा लागतो भाषेशी संबंध असणाऱ्या बाबींचा विचार करणे गरजेचे आहे कारण व्याकरणाच्या रचना सहजणे उकलता येत नाही.

प्रसारमाध्यमांची पार्श्वभूमी:-

प्रसार माध्यमे एक जनसंवाद आहे परिवर्तनाच्या चळवळीमधे ते आधारस्तंभ बनून जन समुदायाच प्रबोधन करणारं प्रभावी माध्यम आहे. प्रश्नांना थेट उत्तरे देत निर्भिडपणे कार्य करणे नवनवीन आव्हानांना सामोरे जाणे हे जणू माध्यमांनी स्वीकारलेलं आव्हान आहे. समाजाच्या समस्या समाजासमोरच प्रकर्षाने मांडने बहुजन हिताभिमुख कार्य करणे, प्रागतिक, जागतिक विचारधारेसह समाजासमोर सर्व जटील समस्याचे निराकरण करणे असे कितीतरी उपक्रम माध्यमे करीत आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे तांत्रिक उपकरणाद्वारे संपर्क करणे हे प्रसारमाध्यमांनी केलेले आविष्करण होय. जगभरासाठी ठरलेली एक पर्वणी होय जगात बदल घडवून आणण्यासाठी समाजाच्या हिताचे सादरीकरण याद्वारे अविरत पणे होत आहे. माहीतीपटाद्वारे नभोनाट्याद्वारे दिले गेलेले संदेश हे बरेचदा समाजाशी निगडीत असतात बरेच चित्रपट देखील समाजातील वास्वय जीवनाशी समरस झालेले दिसून येतात व त्यातून बरेचदा समाजाला संदेश दिला जातो. उदाहरणार्थ- 'नटसम्राट' या नाटकातून अप्पा बेलवनकरांच्या भूमिकेतून दिसून येणारे चित्र समाजाला सुन्न करणारे आहे अप्पा बेलवनकरांवर जो प्रसंग ओढवतो तो समाजात बऱ्याच घरातून दृष्टीस येतो अशावेळी प्रसारमाध्यमांद्वारे सादर केलेले हे नाटक समाजात संदेश पोहचविण्याचे कामे करून त्यातून एक संदेश व सतर्कतेचा इशारा देऊन जाते. घटनेची अचूकता, सत्यापन, वैविध्यपूर्ण शैली अशा अनेक गुणवैशिष्ट्यासह प्रसारमाध्यमे प्रसारण करतात समाजाच्या भावनिक आर्थिक राजकीय गरजा लक्षात घेउन त्या प्रदर्शित करते वेळी प्रत्येक घटना वैयक्तिकरीता असेलच असे नाही परंतू बरेचदा संभाव्य होउन त्या घटना समाजात संदेश वहनाचे कार्य करतात.

प्रसारमाध्यमांची स्वरूप व व्याप्ती -

प्रसारमाध्यमांची निर्मिती समाजाच्या गरजेतून निर्माण झाली या माध्यमांचा उपयोग समाजातील सर्व स्तरापर्यंत माहिती उपलब्ध करून देणे होय. समाजाचे प्रबोधन करणे, मनोरंजन करणे, समस्यांचे निराकरण करणे अशा अनेकविधतेने प्रसारमाध्यमे समाजातील सर्व स्तरापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य करते. तांत्रिक युग निर्माण होताच प्रसारमाध्यमांची गती देखीत विपूल प्रमाणात विखुरल्या गेली व विविध उपकरणाद्वारे समाजात प्रदर्शित होत गेले. माध्यमांचे हे कार्य राष्ट्रनिर्मितीला व समाजविकासाला हातभार लावणार आहे. सामाजिक धार्मिक शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्तराचे भान ठेऊन त्यांच्या आवडी निवडी लक्षात घेऊन कार्यक्रमात विविधता आणण्याचे कार्य याद्वारे सातत्याने होत आहे. एखादया धार्मिक कार्यक्रमामुळे बहुतांश लोक आनंदी झाले असले तरी दुसरा घटक दुःखी होण्याची शक्यता असू शकते म्हणून कार्यक्रमात विविधता ठेवावी लागते व त्यासाठी लेखन करताना या संपूर्ण गोष्टीचे भान ठेवने प्रसारमाध्यमांसाठी गरजेचे असते त्यासाठी लेखन करताना लेखनांचा विविध पध्दतीचा अवलंब करून काही बंधनेही पाळावी लागतात. कोणत्याही प्रकारची उणिव निर्माण होणार नाही याचे भान ठेवने आवश्यक ठरते. आजच्या आधुनिक युगात वृत्तपत्र अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. जाहिराती वाचकाचे मनोगत, विविध कंपनी विषयक, नौकरीविषयक, बाजारभाव दूरदर्शन व आकाशवाणीचे कार्यक्रम, न्यायालयीन नोटिस इत्यादी छोटया मोठया घडामोडी वृत्तपत्रातून नित्याने दिसतात याचे संकेत बदलत्या स्वरूपाचे व विविधतेने नटलेले आहे. आजचा वाचकवर्ग डोळस आहे वाचकाच्या गरजेनुसार प्रसारमाध्यमांनी त्यात बदल घडवून आनले आहेत म्हणूनच त्याला लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ असे म्हणतात.

वाक्यातील शब्दावर होणारे बलाघात

मातृभाषेत होणारे बलाघात हे शब्द संस्कारक्षम भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तीला अवगत असतात. ही बाब परप्रांतीय किंवा व्दिभाषिकांना आत्मसात होत नाही वृत्तपत्र वाचताना किंवा श्राव्य माध्यमाद्वारे व्दिभाषिकांना कळणार नाही पण मातृभाषेचे शुध्दशब्दच्चारण करणाऱ्यांना त्यातील उणिवा कळतील उदाहरणार्थ- कन्या कण्या, दिन-दीन, प्रति प्रती, खून खूण असे कितीतरी शब्द अनावधानाने मुद्रित केले जातात हे शब्दोच्चारण करताना शब्दभेद होतो व त्यामुळे वाक्याचा अर्थ बदलतो शब्दांत होणाऱ्या आघाता विषयी प्रत्येक भाषेची नियमावली निराळी असते शब्दांवर होत असलेला आघात हा स्वमिनिक असतो व अर्थनिर्णायक असतो त्याकरीता चिन्ह नसतात, वाक्यातील अर्थदृष्ट्या त्याचे महत्त्व स्पष्ट होत असते "साध्या विधानयुक्त वाक्यातील सर्वच शब्द समान आघाताने उचारलेले जातात तेव्हा वाक्याचा सर्वसमान अर्थ व्यक्त होतो उदाहरणार्थ-

आज रेखा अभ्यास करणार नाही ?

आज **रेखा** अभ्यास करणार नाही!

आज रेखा अभ्यास करणार **नाही-**

संवाद असून ते प्रेक्षकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहचविण्याचे एक महत्वपूर्ण माध्यम आहे. 'आज रेखा अभ्यास करणार नाही' हे सर्वसामान्य अर्थ व्यक्त करणारे परंतु हा आघात **आज ,रेखा, नाही** या शब्दांवर दिवा तर अर्थ बदलतो " वाक्यात समानता असली तरी चिन्हावरून शब्दांवर आघात होतो. वृत्तपत्र नियत कालीकांचे अशा उणिवा दिसून घेतात.

प्रसारमाध्यमासाठी मराठीतुन लेखन

लेखन श्रवण मनन चिंतन हे साहित्याचे उपयोजन आहे समाजातील जनसमुदायाचे विचार सर्वत्र पोहचविण्यासाठी प्रसार माध्यम सातत्याने कार्यरत असतात. आधुनिक युगात आंतरजालाचे जनसमुदायाचे विचार सर्वत्र पोहचविण्यासाठी प्रसार माध्यम सातत्याने कार्यरत असतात. आधुनिक युगात आंतरजालाचे जाळे सर्वत्र पसरल्यामुळे मोबाईल, वेबसाईट व इतर माध्यमातून माहीतीचे संप्रेधन होत असते करमणुकीसाठी व तांत्रिक माहीतीसाठी हे माध्यम तत्पर असतात व दृक-श्राव्य माध्यमानुसार मूद्रित लेखन केल्या जाते. साहित्यामधे संवेदना असतात गहनता, तीव्रता, दृष्टिगोचरता असते विशिष्ट घटनेनुसार लेखनाची संवेदना निराळी असली तरी संदेशवहनाच्या दिशा समान असतात दूरदर्शनवर आजवर कित्येक ऐतिहासिक, पौराणिक, साहित्याला नाटकस्वरूपात प्रदर्शित केल्या गेले त्या मालिका प्रेक्षकांच्या मनावर आजही अधिराज्य गाजवत आहेत याचे श्रेय प्रसारमाध्यमांना जाते "ज्याप्रमाणे रामायण, महाभारत टिपु सुलतान, चाणक्य चंद्रकांता इत्यादी श्रेष्ठ रचनांवर धारावाहिक तयार झाल्या त्यांनी रसिक प्रेक्षकांच मनोरंजन करून त्याना प्रभावित केल अशाप्रकारे सर्जनात्मक लेखन दृक-श्राव्य रूपातून जनतेपर्यंत पोहचले. प्रसार माध्यमाद्वारे केलेले सर्जनात्मक लेखन हे परस्परपूरक आहे आजच्या प्रसिद्धीस होवू पाहणाऱ्या वाहिन्या नवोदित साहित्यिकांच्या शोधात आहेत अशा वेळी लेखकाची संवेदना निरनिराळी असते दृक-श्राव्य माध्यमातुन त्या प्रदर्शित केल्या जातात मात्र बाहय वर्चस्वामुळे साहित्यीकाने केलेल्या रचनेत बदल घडवून आपल्या सोयीनुसार ने प्रदर्शित करतात परिणामी काही घटना समाजाला व्यक्तिगत वाटू लागतात व त्यातून तिरस्काराची भावना निर्माण होते.

बोलीभाषा व आकाशवाणी

प्रसारमाध्यमांमध्ये भाषेच्या संदर्भात विचार केला तर असे दिसुन येते की आकाशावाणी हे केवळ श्राव्य माध्यम असल्याने समाजातील सर्व घटकांपर्यन्त पोहचण्याचे ते एक उत्तम माध्यम आहे अर्थातच देशाच्या निर्मीतीला आणि समाजाच्या हिताकरीता, विकसनाकरीता महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावणारे हे माध्यम आहे. आकाशवाणीवरून एखादया प्रसारच्या वेळी ते त्या अनुषंगाने असते श्रवणकरतेवेळी रसिकांच्या भावना क्षणोक्षणी बदलत असतात आकाशवाणीवरील श्रवणकार्य एकदाच होत असते म्हणूनच श्रोता अवधानपूर्वक ते ऐकतो अशा वेळी श्रोत्याचे लक्ष्य वेधण्याचे कौशल्य संचालकाजवळ असते. साहित्य निर्मीती साध्या, सोप्या, सरळ भाषेत बोलीभाषेशी निगडीत व स्पष्ट शब्दोच्चारणाने प्रसारित असायला पाहीजे वारंवार एकच शब्द संकोच, व्देष, नकारार्थी स्वर, कार्यक्रमादरम्यान प्रसारित होता कामा नये आकाशवाणीतून प्रसारित होणाऱ्या कार्यक्रमातून भाषेला बोलीभाषेला व साहीत्यीकाच्या निर्मितीला जिवंतपणा येतो लयबद्धता येते बोलीभाषा कानेंद्रियाद्वारे, ज्ञानेंद्रिया पर्यन्त पोहचते व हृदयात शिरून त्याचे मनन चिंतन होउन मनवावर पडसाद उमटले जातात या सर्व गोष्टीचे भान आकाशवाणीवरून कार्यक्रमांच्या प्रसारणाच्या वेळी लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

दूरदर्शनवरील कार्यक्रमाचे स्वरूप

दूरदर्शन या प्रसारमाध्यमाचा फायदा इतर क्षेत्रासह शिक्षणासाठी भरपूर प्रमाणात होतो विविध विषयावरील तज्ज्ञ ज्ञानदानाचे कार्य या प्रसारवाहिनीवरून करत असतात. समाजपरिवर्तनाचे साधन म्हणून जनमाणसांत राष्ट्रीय ऐक्याची भावना व वैज्ञानिक मनोवृत्ती निर्माण करण्याचे कार्य, पर्यावरणाचे महत्त्व, सांस्कृतिक परंपरेची ओळख अशा अनेकविध घडामोडीची माहिती देण्याचे कार्य करत असते दूरदर्शनवरील मुलाखती हा प्रेक्षकांचा आवडता विषय आहे. प्रेक्षक त्याकडे मोठया उत्सुकतेने बघतात. लोककला व ऐतिहासिक घडामोडी प्रदर्शित होणाऱ्या कार्यक्रमातून समाजात पोहचतात व त्यांना आपल्या परंपरेची ओळख पटते.

दूरदर्शन हे लोकप्रिय व आधुनकि "दूरदर्शनचे प्रक्षेपण प्रथम १९२० साली अमेरिकेत झाले १५ सप्टेंबर १९५९ रोजी भारतात दूरदर्शन पर्वास सुरुवात झाली"

गतिमान प्रक्षेपण सहजसाध्य हाताळणी हे प्रसारमाध्यमांचे गुणवैशिष्ट्य आहे. मानवी जीवनाचा अविभाज्य असलेली विविध प्रसारमाध्यमे विविध आशयाच्या प्रसारणामुळे वैविधतेने कार्यरत आहेत. दूरदर्शनवर प्रसारित होणारे कार्यक्रम विविध तंत्राच्या सहाय्याने प्रेक्षकांणकरिता उपलब्ध असतात. समाजातील गरजा लक्षात घेऊन निवेदक 'तांत्रिक साधनांचा अवलंब करून लेखकाने लिहिलेल्या साहित्याच्या समीक्षणाचे प्रकटीकरण करत असतो. दूरदर्शन है माध्यम त्याच्या तांत्रिक व अंगभूत गुणांमुळे प्रेक्षकात अधिक लोकप्रिय ठरून मनामनावर राज्य करू लागले मनोरंजनासमवेतच तांत्रिक घडामोडीचेही ज्ञान प्रेक्षकांना अवगत होऊ लागल्याने समाज विकसनशीलतेकडे वळू लागला आहे. या सर्व घडामोडीत भाषिक लेखनाला नितांत महत्त्व आहे. भाषा संदेशवहनाचे कार्य करत हृदयस्थ भावना समाजात पोहचवित आहेत. म्हणूनच भाषा व बोलीभाषा याच्या वापर दूरदर्शन या माध्यमाद्वारे तारतम्याने करावा लागतो.

टोळीवजा समाज

प्रसार माध्यमांमध्ये टोळीवजा जीवनाविषयी केलेले साहित्य लेखन हे सामाजिक जाणिव व त्याचे वास्तविक वर्णन या संदर्भात केलेले असते "भारतीय समाजातील विभाजनवैपुल्याची पुरेशी दखल घेतली नाही, तर आपल्याला योग्य चित्र प्राप्त होत नाही मराठी समाजात कितीतरी विभागण्या आहेत व १९६० नंतर त्या लेखकांच लक्ष्य बनल्या आहेत हे अर्थात सामाजिक दृष्टया स्वागतार्ह आहे" आपल्या भारत देशात युगायुगापासून हे निदर्शनास येते की, साधारण समाजातील विभाजनवृत्ती साहित्यांच आव्हान मर्यादित करणारी आहे शैक्षणिक, बौद्धिक, आर्थिक, वैज्ञानिकतेने पुढारलेले दिसून येतात. जो समाज अप्रगत असतो, परंपरांनी बंदिस्त असतो तिथे मात्र वास्तविकता पोहचविणे ही काळाची गरज आहे त्या ठिकाणी विचारधारा प्रवाहित होण्यासाठी प्रसारमाध्यमांना कानोकपारी धडक देणे महत्त्वपूर्ण ठरते. साहित्य निर्मितीला मुद्रणाला स्वातंत्र व सामाजिक न्याय देणे या बाबी लक्षात घेउनच प्रसारमाध्यमांना कार्यरत असावे लागते, व्यक्तिगत स्वातंत्र व सामाजिक समता याविपरित मूल्यात्यक साहित्य निर्माण होऊ शकत नाही कारण अद्यापही टोळीवादी विचारसरणीतून समाज मुक्त झाला नाही संकुचित विचार सरणी हट्टी विचारंना अनिष्ट रूढी प्रथा व परंपरेला दुष्टचक्रातून बाहेर काढण्यासाठी प्रसारमाध्यमे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात केवळ सतर्कतेने हे कार्य करण्याची आवश्यकता असते अकस्मातरित्या प्रसार माध्यमाद्वारे जातीयवादी दंगलीचा आक्रोश प्रदर्शित होत असेल गुन्हेगारांच्या वक्तव्यातून विपरीत शब्दोच्चारण झालेले असेल तर त्याचे पडसाद संपूर्ण देशभर उमटल्या जातात व टोळीवादी समाज पेटून उठल्याशिवाय राहणार नाही वृत्तपत्रातही मुद्रणलेखन होत असताना विरामचिन्हे चुकीच्या ठिकाणी वापर केल्याने अर्थबदल होऊन वादग्रस्त विधान तयार होईल उदारहणार्थ- मी परत हा गुन्हा करणार नाही. केल्यास कठोर शिक्षा व्हावी असे सत्यानप गुन्हेगाराकडून लिहून घेतल्यानंतर मुद्रणकलेत स्वल्पाविराम 'मी परत गून्हा करणार, या अर्थवाक्यानंतर दिल्याने समाज पेटून उठेल व एका उणिवेमुळे अनर्थ होईल या जाणिवा ठेवुन संतर्कतेचे कार्य प्रसार माध्यमांना करणे गरजेचे ठरते.

मुद्रणकलेत भाषेचे महत्व

आधुनिक युगात प्रसारमाध्यमांच्या विकसित तंत्रज्ञानामुळे विज्ञानाने केलेल्या तांत्रिक क्रांतीमुळे जगभरातील कोणत्याही घटनेचा वृत्तांत तत्काळ कळतो काळनुसार मानवी जीवन जगण्याचे प्रस्थ बदलतात तसेच प्रसारमाध्यमाचेही स्वरूप काळागणिक बदलेले दिसून येते २०० ते २२५ वर्षा पासून ते आजतागायत मुद्रितमाध्याने आपली मोलाची कामगिरी बजावत आहेत. काळाच्या प्रवाहानुसार मराठी भाषेचे महत्व प्रसार माध्यमांमध्ये दिवसेदिवस वाढत आहे. अध्ययन व अध्यापनाच्या कक्षा देखील संदावत चालल्या आहेत. साहित्यीक जेव्हा आपले साहित्य मुद्रणासाठी देतो तेव्हा मुद्रक त्यावर शुध्दशब्द मुद्रणाचा व आकर्षक मांडणीवा संस्कार करतो मुद्रकाने छापलेले संपूर्ण लेखन शुध्दशब्दाचे आहे असेच गृहीत धरून त्याचे अनुकरण करतो परंतु अनभिज्ञपणे मुद्रणदोष निर्माण झाल्याने वाक्य बदल होऊन त्याचा अर्थ बदलतो साहित्यीकाने केलेल्या रचनेला निराळा आयाम मिळतो म्हणूनच छापकलेतील त्रुटी लक्षात घेउन उत्तम साहित्य समाजासमोर आणने ही लक्षवेधी भूमिका मुद्रणाची असते.

भाषेवर प्रभुत्व शुध्दलेखनाची नियमावली, आशयाचे ज्ञान, तांत्रिकतेचे भान काटेकोरपणे मुद्रण कलेत कौशल्यपूर्ण रितीने करावे लागते कोणताही मजकूर वाचताना वाचकाच्या शंकेचे निरासन होणे आवश्यक असते बातमी, जाहिराती, विनोद कोडी, चित्रपट, बाजारभाव, अहवाल अशा प्रकारचा डोळस वर्ग दृक-श्राव्य माध्यमांतून माहिती संपादित करत असतो प्रेक्षकांचे आवश्यक

त्या माहीतीसह मनोरंजन देखील होते तंत्रज्ञानाच्या या युगात इलेक्ट्रानिक माध्यमांनी झळाळी प्राप्त केलेली असली तरी मुद्रीत माध्यमाला आजही तितकेच महत्त्व प्राप्त झाले. माध्यम आहे.

डॉक्युमेंट्री लेखन (माहितीपट)

डॉक्युमेंट्री साहित्यामध्ये अवधानपूर्वक लेखन केल्या जाते प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रसारित होणारी भाषा ही सर्वसामान्यांना अवगत होणारी संक्षिप्त वाक्यरचना स्वाभाविक गुण वैशिष्ट्यांनी नटलेली असावी माहितीपट जेव्हा दूरदर्शन या माध्यमाद्वारे प्रसारित होतो त्यावेळी साहित्यीकाचा शब्द अचूक व मोजकाच असायला पाहीजे प्रसारमाध्यमांमधे दूरदर्शन हे दृक-श्राव्य माध्यम आहे. श्रवणासह दृष्टीपटलावरही विश्वासार्ह्य असल्याने ते श्रोत्यांच्या स्मरणात असते म्हणून अनावश्यक शब्दांचे जाळे विणू नये. लिहीलेली माहिती व सादर होणारे दृश्य यात जर तफावत असेल तर विसंगती निर्माण होईल घटनेचे औचित्य साधून प्रयोग करावा लागतो परंतू सर्वच माहीतीपटांना निवेदनाची गरज नसते आवश्यकतेनुसार त्याचा उपयोग होतो. शैली व दृश्यांचे संकलन, स्थिरचित्रांचे संकलन अशा तीन पद्धती माहीतीपटात निदर्शनास येतात. माहितीपट सत्य घटनेवर आधारित असतो सत्यापनासह सर्वच बाबीचे संकलन करून श्रृंखला बांधली जाते त्यानंतर त्याचे पार्श्ववाचन करून मुद्रित केल्या जाते पण यात जर डॉक्युमेंट्रीद्वारे उणिवा राहील्या असेल तर तो चर्चेचा विषय ठरतो उदाहरणार्थ- कारगिल युध्दात वीरमर झालेल्या हुतात्यांच्या जीवनावर आधारीत जे. पी. दत्ता यांनी 'एल.ओ.सी. कारगील' हा चित्रपट बनविला होता सैनिकांच्या लढावय्या वृत्तीचे व पराक्रमाचे वर्णन त्यात केले हा चित्रपट चार तास पेक्षाही अधिक वेळ प्रदर्शित करण्यात आला परंतू त्यातील अतिशयोक्तीमुळे व वास्तविक करणाच्या प्रयत्नामुळे या चित्रपटाने मर्यादा ओलाडल्या व त्यामुळे चित्रपटावर बरीच टिकाटिप्पणी झाली त्यामुळे प्रभाव पडण्याऐवजी दुष्परिणाम दिसुन आले.

समारोप

प्रसारमाध्यमामध्ये वृत्तपत्र, जाहिरात, मुलाखतलेखन, नियतकालीके दूरदर्शन आकाशवाणी याच विविधांगी रूपाने समाजात प्रसार प्रचार करतात ही माध्यमे समाजावर संस्कार करणारे व काळानुरूप बदल घडविणारे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. वृत्तपत्रीय लेखनात शब्दांकन, तांत्रिक शेतीविषयक व आबालवृध्दांसाठी लेखनातून नवनवीन बाबी पुढे आणण्याचा प्रयत्न असतो. यात लेखनाविष्कार होणे ही नवनिर्मितीची दिशा होय. माहीतीपट लेखन (डॉक्युमेंट्री) नभोनाटय अशा अनेकविध स्वरूपातील लेखन ग्राहय धरून प्रभावी अभिव्यक्तीसाठी प्रसारमाध्यमे अविरत कार्यरत आहेत साहित्यलेखनातील कौशल्याचा सराव करून ते प्रदर्शित करणे ही फार मोठी कसोटी आहे. तरीही उत्तम चिंतन करून समाजा समोर सर्व सत्यघटना प्रदर्शित करणे हे प्रसार माध्यमांच स्तुत्य कार्य आहे. वृत्तपत्राकडे समाज एक सेवाव्रत, लोकशिक्षणाचे साधन म्हणून बघतो खेडोपाडी शहरात कट्टयावर बरीच गावकरी मंडळी, शहरी मंडळी एकत्र गप्पा करत असताना वृत्तपत्र जर हाती असेल तर त्यातील एखादी विशिष्ट घटना मोठयाने चावली जाते. व ती माहीती सर्वत्र पसरली जाते वृत्तपत्र हे समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना एकत्र करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे समाजातील समस्येवर गंभीर्याने विचार करणारे आणि त्यांचा समस्या समाजा समोर आनणारे प्रसार माध्यमे हे अत्यंत प्रभाव शाली माध्यम आहे.

संदर्भसूची

१) आधुनिक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा डॉ. दादा गोरे (पृ. ९०) गोदा प्रकाशन औरंगाबाद

२) वाड्मयीन संस्कृती व सामाजिक वास्तव विलास सारंग (पृ.५६) मौज प्रकाशन गिरगाव मुंबई

३) उपयोजित मराठी - प्रा. डॉ. संजय लांडगे (पृ. ११९) दिलीपराज प्रकाशन, शनिवार पक. पुणे

४) व्यावहारीक उपयोजित मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली डॉ. संदीप सांगळे (पृ. १७६) डायमंड पब्लिकेशन पुणे

(५) भारतातील प्रसारमाध्यम काल आणि आज जयवंत दळवी (पृ. १३५) डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 475

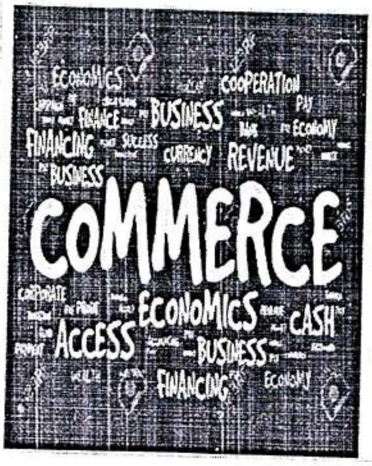

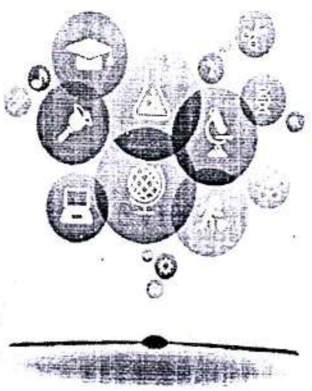

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor - (SJIF) -8.632 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

April, -2024

ISSUE No - (CDLXXII) 475

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	The Expansion Horizons Of Article 14: A Comparative Analysis Of The Right To Equality In India — **Ananya Singh**	1
2	Analytical Study Of Human Rights In India With Special Reference To The Rights Of Women — **Aakash Deep**	6
3	Fisheries Economics Research And Education In India — **Dr. B. S. Patil**	11
4	Dairy Industery In India: Challages And Solution — **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	15
4	FaroughFarrukhzad: The First Feminist Persian Poet — **Dr. A.N. Qureshi**	19
5	Influence of technology on sports performance and culture. — **Dr Amey Vinayak Kale**	23
6	Historical Context and Evolution of Article 35A in the Indian Constitution — **Shri. Aniket V. Deshmukh**	27
7	Electronic Resource Discovery Service In Academic Libraries — **Dr. Sarala P. Nimbhorkar**	29
8	A Study of Factors Affecting Entrepreneurship Development — **Dr.Pooja S. Barabde**	33
9	The contributions of Puranas to the development of Geography in Ancient Times in India — **Dr. Anilkumar Gopi Prasad**	36
10	Implementation And Impact Analysis Of Social Safeguard Policies In Rural Road Development Under Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana — **Ashish Singh, Prof.Dr. Usha Vaidya**	48
11	संत गाडगे बाबा यांचे अंधश्रद्धा निर्मूलन व व्यसनमुक्ती विषयक कार्य — डॉ मंगल पांडुरंग खेडेकर	55
12	वऱ्हाडातील लोकनेते बॅ.रामराव देशमुख — डॉ. वैशाली भाकरे	59
13	बेरोजगारी भारतीय अर्थव्यस्थेसमोरील एक आव्हान — सानिध्य धनराज तायडे , डॉ. उषा एन. पाटील	63
14	शाश्वत विकासामध्ये महिलांची कामगीरी — कु. राणी महादेवराव नागापूरे,प्रा. डॉ. मंदा नांदुरकर	66
15	आपले आरोग्य आपली जिवनशैली — Dr. Prof. Vibha C. Ghodkhande	69
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन — गोपाल मधुकर राठोड	72
17	आदिबासी मजुरांची जीवनशैली — प्रा. संतोष रामभाऊ ढगे	76
19	शहरी नक्षलवादाचे स्वरूप व आव्हान — प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर	80
19	अमरावती जिल्हयातील यावली येथील स्वातंत्र्य संग्राम — प्रा.डॉ. मिलिंद दशरथराव तायडे	84
20	भारतीय लोकशाही व मतदार वर्तन – एक विश्लेषण — डॉ. चक्रधर ग. बागडे	86

21	भारतातील बहुआयामी दारिद्र्य: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर,	90
22	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्ष पुनम कांटिया	96
23	मूल्यशिक्षण व नवीन शैक्षणिक धोरण -2020 सुचिता उमाजीराव खल्लाळ,	99
24	स्वावलंबी भारत: नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 द्वारे जागतिक कामगिरी सुधारणे व्यंकटेश ज्ञानोबाराव चौधरी	102
25	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास ज्ञानोबा दत्ता चव्हाण,,राजू भाऊसाहेब बडे,डॉ. सुनिता एम. कलाखे	106
26	Influx of Artificial Intelligence in Literature and Writing **Shriyut Kumar Srivastava**	116
27	Challenges Before Indain Democracy **Dr. Ishwar J. Wagh**	121
28	Digital Transformation in Academic Libraries **Dr. Kishorsingh R. Chungade**	130
29	Pollution due to Intense Light (Light Pollution): A Cognisable Menace **Swapnil Arsad**	138
30	Central Asia's linkages with Russia: An Assesment **Liyaqat Ayub Khan**	141
31	An Interpretation On Tulu Historiography Of Colonial South Kanara **Dr.Meera Devi B.**	149
32	Title of research- Political JournalisminMaharashtra: Analysisof Girish Kuber'sEditorials in General Election 2024 **Ms. Deepika S. Golatkar**	154
33	A Budding Entrepreneur's View Of The Khadhi And Village Industries In The Palghar District **Prof. Bharati Pujari,Parul Bhagat**	158
34	वस्तू व सेवा कर कायद्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेले बदल डॉ. मनोज कृष्णराव सगेदे	165
35	युवा क्रीडा सहभागीतेवर खेळ मानसशास्त्राचा प्रभाव प्रा.डॉ.राजेंद्र पुंडलिकराव राउत	169
36	समकालीन सामाजिक आणि राजकीय बदल बाळकिसन विठ्ठल ठोंबरे	172
37	Impact Of Online Retail Market On E- Traders Of Consumer Electronics In Nagpur City **Shraddha G. Agrawal, Prof. Dr. Milind D. Gulhane**	177
38	Sustainable Solid Waste Management: Case study of Nagpur, India **Miss. Alka Hukare ,Dr. Sanjay Tekade**	180
39	नागपूर शहरातील नागरी सहकारी अधिकोषांमधील व्यवस्थापकीय कार्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (कालावधी २०१६ ते २०२१) डॉ.रेखा मिलींद गुल्हाने, पुजा दि. पांडे	184
40	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे: संघर्षशील जीवन व परिवर्तनवादी साहित्य डॉ.श्रीकृष्ण वामन पदमणे	190

International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

युवा क्रीडा सहभागीतेवर खेळ मानसशास्त्राचा प्रभाव

प्रा.डॉ.राजेंद्र पुंडलिकराव राउत
सहाय्यक प्राध्यापक बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा ता-सावनेर, जी- नागपूर

सारांश:
लढाईचा निकाल हा लढणाऱ्याच्या हातात किती प्रभावी शस्त्र आहे यापेक्षा त्याचा जिंकण्याचा निर्धार किती खंबीर आणि धाडसी आहे यावर अवलंबून असतो. म्हणजे लढण्याचे भौतिकशास्त्र वेगळे आणि सैनिकांचे मन त्यासाठी तयार करण्याचे शास्त्र वेगळे. आरोग्य म्हणजे केवळ रोग नसणे नव्हे तर प्रत्येक व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक, कल्याण होय. सशक्त किंवा निरोगी शरीर हे भौतिक शरीर नसून त्याच्याशी व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू जोडलेले असतात. जो स्पर्धेत प्रवेश करतो तो जिंकण्याची इच्छा बाळगतो. मेहनतीने तयारी केली, पण तरीही खेळाडूच्या मनाच्या कोपऱ्यात कुठेतरी अदृश्य काळजी, विरुद्ध संघाचा सर्वोत्तम खेळाडू होण्यासाठी मानसिक दडपण असणे हा मानवी स्वभाव आहे. म्हणूनच क्रीडा मानसशास्त्र हा महत्त्वाचा भाग आहे. प्रस्तुत संशोधन नियतकालिकात खेळाडूंचे मानसशास्त्रीय पैलू आणि क्रीडा मानसशास्त्रीय समर्थनाचे महत्त्व यावर चर्चा करण्यात आली आहे.

कीवर्ड: खेळ, मानसशास्त्र, शारीरिक, मानसिक

प्रस्तावना:

क्रीडा मानसशास्त्र हे मानसशास्त्रातील तुलनेने नवीन शिस्त आहे. 1920 मध्ये, कार्ल डायमने बर्लिन, जर्मनी येथे ड्यूश स्पोर्टोचस्कुल येथे जगातील पहिली क्रीडा मानसशास्त्र प्रयोगशाळा स्थापन केली. 1925 मध्ये, आणखी दोन क्रीडा मानसशास्त्र प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या - एक फिनलंडमध्ये पुन्नी द्वारे आणि एक कोलमन ग्रिफिथ्ससह इलिनॉय विद्यापीठात, ज्यांनी 1923 मध्ये क्रीडा मानसशास्त्राचे पहिले अभ्यासक्रम सुरू केले आणि नंतर 'द सायकॉलॉजी ऑफ स्पोर्ट' प्रकाशित केले. 'कोचिंग' या विषयावरील पहिले पुस्तक प्रकाशित केले. दुर्दैवाने, ग्रिफिथची प्रयोगशाळा 1932 मध्ये निधीअभावी बंद पडली. प्रयोगशाळा बंद झाल्यानंतर, 1960 च्या दशकात मनोरंजनाचे पुनरुत्थान होईपर्यंत क्रीडा मानसशास्त्रावर थोडे संशोधन केले गेले. फेरुसिओ अँटोनी यांनी 1965 मध्ये इंटरनॅशनल सोसायटी ऑफ स्पोर्ट सायकॉलॉजी (ISSP) ची स्थापना केली आणि 1970 च्या दशकात क्रीडा मानसशास्त्र उत्तर अमेरिकेतील विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले गेले. पहिले शैक्षणिक जर्नल, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ स्पोर्ट सायकॉलॉजी, 1970 मध्ये सुरू करण्यात आले, त्यानंतर 1979 मध्ये जर्नल ऑफ स्पोर्ट्स सायकॉलॉजी सुरू झाले. क्रीडा मानसशास्त्र हा 1980 च्या दशकात अधिक कठोर वैज्ञानिक लक्षाचा विषय बनला कारण संशोधकांनी क्रीडा मानसशास्त्राचा उपयोग खेळाडूंच्या कामगिरीत सुधारणा करण्यासाठी तसेच मनोवैज्ञानिक कल्याणासाठी कसा करता येईल हे शोधण्यास सुरुवात केली. खेळाला महत्त्व न देण्यामागे अभ्यास आणि स्पर्धा ही कारणे असली तरी प्रेरणेचा अभाव हेही महत्त्वाचे कारण आहे, क्रीडाक्षेत्रात करिअर घडवण्याची प्रेरणा. कोणत्याही व्यक्तीच्या वर्तन आणि कृतीमागे प्रेरणा हा महत्त्वाचा घटक असतो. गिलफोर्ट, मानसशास्त्रज्ञ, यांनी सांगितले की एखाद्या व्यक्तीची खेळांमध्ये भाग घेण्याची प्रेरणा व्यक्तीच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांवर आणि क्षमतांवर अवलंबून असते. एखाद्या व्यक्तीची व्यायामाची आवड आणि खेळातील सहभागाचा थेट संबंध विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वाशी असतो. खेळ आणि व्यायामात भाग घेणाऱ्या आणि न करणाऱ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात खूप फरक असतो. खेळाच्या मैदानावर दिसणारे वर्तन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे कारण ती एकच क्रिया वारंवार केल्याने तयार झालेली सवय आहे. ही सवय किंवा प्रवृत्ती शरीर आणि मनाशी संबंधित असल्याने, खेळ आणि व्यायामामध्ये गुंतलेली व्यक्ती आहार, झोप आणि दैनंदिन दिनचर्येच्या बाबतीतही वक्तशीर आणि नियमित असल्याचे दिसून येते. सांघिक खेळासाठी सामाजिक बुद्धिमत्ता, विचार आणि तर्कशक्ती आवश्यक असते. त्यामुळे खेळात सहभागी होणाऱ्यांमध्ये त्याचा सराव सुरूच आहे. आत्मविश्वास वाढण्याचे कारण म्हणजे व्यायामाच्या नियमिततेमुळे मजबूत आणि निरोगी शरीर आत्मसंतुष्ट होते. म्हणजे स्वाभिमान किंवा स्व-ओळख घेऊन आत्मविश्वास जन्माला येतो. कोणत्याही सांघिक खेळात भाग घेणारे खेळाडू बहिर्मुख असतात. बाह्य परिस्थितीवर नियंत्रण मिळविण्याचे धैर्य. अनेक

पालक हे सर्व गुण आपल्या मुलांमध्ये आणण्याचा प्रयत्न करतात. पण ते तसे येतातच असे नाही. त्याच्यासाठी हा एक अतिशय महत्त्वाचा उपाय आहे. त्यामुळे मुलांना मोकळेपणाने खेळू देणे अत्यंत आवश्यक आहे. मुख्य म्हणजे एका कामावर लक्ष केंद्रित करण्याची शक्ती वाढते. सरावाने एकाग्रता आणखी सुधारते. जर मुलांना स्वतंत्रपणे खेळण्याची परवानगी दिली तर ते त्यांच्या आवडीचे मैदानी खेळ शोधतील. मग त्या खेळाचे प्रशिक्षणही दिले तर काही नुकसान नाही. पण आपण त्यांच्यावर स्पर्धेचे ओझे टाकू नये. खेळताना त्यांच्यात जिंकण्याची इच्छा आपोआप विकसित होईल आणि तुम्हाला हवे असलेले इतर गुणही विकसित होतील.

क्रीडा मानसशास्त्राची उदाहरणे:

- मनाची योग्य स्थिती: स्पर्धेदरम्यान तांत्रिक आणि रणनीतिक तयारी व्यतिरिक्त, मानसिक तयारी, म्हणजे नियंत्रणाची इष्टतम स्थिती शोधणे महत्त्वाचे आहे.
- मजबुतीकरण: खेळाडूंचा आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी योग्य वेळी मजबुतीकरण आवश्यक आहे आणि हे मनोवैज्ञानिक, तांत्रिक आणि रणनीतिक प्रशिक्षणाच्या मुख्य तत्त्वांपैकी एक आहे.
- उद्देश: क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ खेळाडूंना आणि प्रशिक्षकांना आदर्शीकरणाचा लाभ घेण्यास मदत करतात. वास्तववादी उद्दिष्टे आणि ते साध्य करण्यासाठी कृती करण्यायोग्य पावले एखाद्या खेळाडूचा आत्मविश्वास वाढवू शकतात, प्रेरणा टिकवून ठेवू शकतात आणि आत्म-सन्मानाच्या समस्या टाळण्यास मदत करतात.
- गट सामंजस्य: गट मानसशास्त्र एका सामान्य ध्येयावर केंद्रित असलेल्या सांघिक वातावरणास प्रोत्साहन देते. अंतर्गत विभाजित संघापेक्षा एकात्मिक स्वरूप अधिक लोकप्रिय आहे.
- स्व-प्रशिक्षण: खेळातील स्व-प्रशिक्षणाचा उपयोग नवीन कौशल्ये शिकण्यासाठी, प्रेरणा वाढवण्यासाठी, नकारात्मक सवयीपासून मुक्त होण्यासाठी, कृती सुरू करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. प्रयत्न करत रहा आणि प्रतिकूल परिस्थितीत दीर्घकाळ लक्ष केंद्रित करा.

क्रीडा मानसशास्त्रीय समर्थनाचे महत्त्व:

खेळ हा आपल्या जीवनाचा महत्त्वाचा भाग आहे. खेळाच्या मैदानातच आपण विजय-पराजयाचे धडे शिकू शकतो आणि निरोगी मानसिकता विकसित करू शकतो. हजारो वर्षांपूर्वी आपल्या ऋषीमुनींना योगासनांचे महत्त्व समजले आणि त्यांना जीवनात अंगीकारण्याची प्रेरणा दिली. उपनिषदात लिहिले आहे 'शरीरमाद्यम् खलु धर्मसाधनम्' अर्थात खेळ आणि व्यायाम हे शरीर निरोगी ठेवण्याचे मुख्य साधन आहे. मोकळ्या मैदानात खेळल्याने शरीराची प्रतिकारशक्ती वाढते, असेही शास्त्रज्ञांचे मत आहे. यातून मानवी मूल्यांचा विकास होतो. याशिवाय खेळांमुळे सामूहिक चेतनाही विकसित होते. म्हणूनच असे म्हटले जाते की निरोगी मन हे निरोगी शरीरातच राहते. खरं तर, खेळ खेळण्याच्या प्रक्रियेत आपल्याला बरेच काही शिकवते, जे आपल्या शारीरिक, मानसिक आणि वैयक्तिक विकासासाठी आवश्यक घटक म्हणून कार्य करते. हे आपल्याला वेळेचे व्यवस्थापन, नेतृत्व, आत्मविश्वास वाढवणे, चुकांमधून शिकणे, जबाबदारी घेणे, संघकार्य, आव्हानात्मक अधिकार आणि उत्साह आणि आत्मविश्वास यासारखे मौल्यवान गुण शिकवते. जर तुम्हाला क्लिष्ट कार्ये हाताळण्यासाठी प्रशिक्षित नसेल तर क्रीडा मानसशास्त्रज्ञाची कर्तव्ये आणि कार्ये खूप जटिल असू शकतात. त्यामुळे स्पर्धात्मक संघाच्या क्रीडा प्रशिक्षकाने मानसिक आरोग्यावरही प्रभुत्व मिळवले पाहिजे. ही क्रीडा मानसशास्त्राची देखील एक श्रेणी आहे. क्रीडा मानसशास्त्रज्ञाचे मूल्य उच्चस्तरीय क्रीडा संघांसोबत काम करताना दिसून आले आहे. अशा प्रकारे, ते कोणत्याही खेळात किंवा विषयात जवळजवळ अनिवार्य झाले आहेत. फुटबॉलमध्ये, जे अनेक देशांमध्ये खेळले जाते, विविध खंडातील क्लब आणि राष्ट्रीय संघ दरवर्षी कामगिरी सुधारण्यासाठी स्पर्धा करतात. केवळ क्रीडा क्षेत्रातच नाही तर संवादासारख्या विविध बौद्धिक क्षेत्रातही. संघ व्यवस्थापन आणि सर्जनशीलतेचे संशोधन आणि विकास. संघातील प्रत्येक भूमिकेसाठी योग्य लोकांची निवड करण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान जितके महत्त्वाचे आहे तितकेच ते जटिल आहे. मत, मूल्यमापन, निकष आणि निर्णय एकमताने असावेत, शक्यतो संचालक आणि सर्व कंत्राटी कर्मचारी यांच्यात. क्रीडा मानसशास्त्रज्ञांना स्पर्धेच्या प्रत्येक क्षणी ॲथलीटचा मूड, भीती आणि प्रेरणा यातील बारकावे शोधण्यात सक्षम असणे आवश्यक आहे.

क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ कसे कार्य करतात?

ISSN : 2278-9308

April 2024

प्रत्येक व्यक्ती वेगळी असल्याने, एक मानक प्रक्रिया स्थापित करणे कठीण आहे, परंतु काही पद्धती आणि साधने वापरली जाण्याची शक्यता आहे. मानसशास्त्रज्ञांच्या मदतीने, □थलीटचे मूल्यांकन केले जाते आणि कामाची आवश्यकता असलेल्या क्षेत्रांना ओळखण्यासाठी निदान केले जाते. यामध्ये लोकसंख्येतील बदल आणि इतर घटकांचा समावेश असू शकतो. याच्या आधारे, आम्ही कोणत्या प्रकारचा सहभाग असावा याचे एक आदर्श चित्र तयार करतो आणि वापरता येईल अशी साधने सुचवतो. हे त्यापैकी काही आहेत पहिल्या दृष्टीक्षेपात, हे सोपे वाटू शकते, परंतु तसे नाही. हे आत्म-ज्ञानावर आधारित आहे. काही विशिष्ट परिस्थितींवर तुमची प्रतिक्रिया कशी आहे? आणि कारण तुम्हाला केव्हा सुरक्षित वाटते आणि केव्हा तुम्हाला कमी सुरक्षित वाटते, तुमचे लक्ष विचलित करते आणि समस्या सोडवण्यासाठी तुम्ही कोणती धोरणे अवलंबू शकता. वर्ग महत्त्वाच्या क्षणी एकाग्रता न गमावणं महत्त्वाचं आहे, तसंच शरीर आणि मन शांत करणंही महत्त्वाचं आहे. जेणेकरून ताणतणाव वाढत नाही आणि दुखापत, निद्रानाश, एकाग्रतेचा अभाव अशा समस्या उद्भवत नाहीत.

क्रीडा मानसशास्त्रातील संशोधन:

कोणताही स्पर्धात्मक खेळ खेळताना तणाव आणि चिंता अंतर्भूत असतात. क्रीडा मानसशास्त्र त्या मोक्याच्या क्षणी कठीण भावनांना कसे हाताळायचे हे शिकवते. खेळाचा दर्जा सुधारणे हे मानसिक आरोग्यावर अवलंबून असते कारण खेळ हा अत्यंत मानसिक असतो. मानसिक ताणतणाव किंवा चिंतेमुळे शारीरिक हालचालीही बदलतात किंवा विकृत होतात आणि त्यामुळे खेळाडूच्या कामगिरीवर परिणाम होतो. बऱ्याच खेळाडूंमध्ये फारसा उत्साह किंवा ऊर्जा नसते ज्यामुळे मोक्याच्या क्षणी चुका होतात. या सर्व आणि इतर अनेक चुका टाळण्यात क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ महत्त्वाची भूमिका बजावतात. क्रीडा संबंधित व्यवसायातील लोकांमध्ये विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व वैशिष्ट्ये असतात. त्यांची ध्येये आणि स्वारस्ये अनेकदा भिन्न असतात. क्रीडापटूंचा स्वभाव स्पर्धात्मक असतो. ते नेहमीच त्यांच्यातील प्रतिभा सुधारण्याचा प्रयत्न करतात. विविध क्रीडा विषयांचे तपशीलवार विश्लेषण करून त्याचे वैशिष्ट्य आहे. या उपक्रमांच्या विकासाचे कौतुक करतो. क्रीडा कामगिरीतील काही तज्ञ त्यांचे विश्लेषण करणे आवश्यक मानतात. हे करण्यासाठी, सर्वात कार्यक्षम पद्धती निवडणे आवश्यक आहे. त्यांना प्लगइनद्वारे केलेल्या कार्यांसह एकत्रित करणे. उपकरणाच्या वैशिष्ट्यांनुसार कोण जबाबदार असावे हे निर्धारित करणे हे लक्ष्य आहे. तथापि, क्रीडा मानसशास्त्रातील संशोधन क्रीडा गटांमधील व्यक्तींच्या परिस्थितीचे वर्णन करणाऱ्या अभ्यासांवर लक्ष केंद्रित करते. जसे,बिघडलेली मोटर किंवा संज्ञानात्मक कार्य. ऍथलीटच्या स्थितीचे वर्णन करणारे घटक इतर कोणत्याही विषयाशी संबंधित आहेत. शिवाय, विषयाचे प्रत्येक वैशिष्ट्य इतर सर्व वैशिष्ट्यांचे मूल्य स्पष्ट करते.

समारोप:

मानसशास्त्र हा शब्द मानवी वर्तनाशी संबंधित आहे आणि क्रीडा मानसशास्त्र ही क्रीडा क्षेत्रावरील खेळाडूच्या वर्तनाशी संबंधित आहे. ज्यामध्ये खेळाडूच्या कामगिरीवर भर दिला जातो खेळाडूच्या मानसिक स्थितीवर सर्वोत्तम खेळाच्या कामगिरीसाठी क्रीडा मानसशास्त्रज्ञाचे प्रभावी आणि व्यावसायिक कार्य असते, जो आत्मसन्मान आणि मानसिक आरोग्य सुधारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. या क्षेत्राला समर्थन देणे सुरू ठेवले पाहिजे जेणेकरून ते अधिक एकत्रित आणि मजबूत क्रीडा संघ विकसित आणि तयार करू शकेल जे उच्चभ्रू आणि हौशी दोन्ही स्तरांवर सामूहिक कल्याणाचे स्रोत आहेत.

संदर्भ-सूची

Valley, R. S. (2000) Psychology of Sports and Exercise studying physical activity

- Weinberg, R.S. (2002). Goal-setting in sport and exercise: research to practice. Washington, American Psychological Association.
- Widmeyes W.N, Brawley L.R. and Carron A.V (1990) The effects of group size in sport. Journal of sport and exercise psychology 12, 177-190
- Wuest D.A. and Bucher C.A. (2006) Foundation of Physical Education, Exercise Science and Sport Mc Crew Hill companies, Inc. 1221 Avenue American: New York.
- https://eklavyastudypoint.com

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९२ मार्च २०२४ पुरवणी विशेषांक ४४

।। श्री विश्वनाथो विजयते ।।
स्थापना : ९ जानेवारी १९२७

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विद्यमान पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

श्री. प्रा. प्रकाश पाठक	अध्यक्ष
श्री. आनंद राजवाडे	प्रमुख मार्गदर्शक
श्री. दलीचंद जैन	उपाध्यक्ष
श्री. लखन भतवाल	उपाध्यक्ष
श्री. संजय मुंदडा	कार्याध्यक्ष
सौ. लता आगीवाल	कार्योपाध्यक्ष
प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	मुख्य चिटणीस
सौ. आशा छाजेड	उपसचिव
श्री. व्यंकटेश दाबके	खजिनदार
प्रा. श्री. सुनिल मुंदडा	वस्तु संग्रहालय चिटणीस
श्रीमती जयश्री शहा	ग्रंथालय चिटणीस
प्रा. डॉ. अनिल बैसाणे	संशोधन प्रकल्प चिटणीस
प्रा. डॉ. सौ. मृदुला वर्मा	संशोधक त्रैमासिक चिटणीस
प्रा. पी. बी. गायकवाड	संशोधन अधिकारी
श्री. इंद्रजित अभिमन्यू शहा	कार्यकारी सदस्य
प्रा. श्री. श्रीपाद नांदेडकर	क्युरेटर (पदसिद्ध)

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ४४ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९२
- पुरवणी अंक : ४४

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. तपन दत्ता
- डॉ. संजय चौधरी
- प्रा. अमित टेंभुर्णे

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०

Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. **Study on Sports Injuries and Rehabilitation in ICE Hockey Players**
- i) Loldan Tonyot, Dr. Madhavi Mardikar ---------------------------------- ९

२. **Comparative Study on Personality Factors Among Student**
- Dr. Sunita S. Sonare -- १४

३. **Adoption of New Age Technology in Sports Training by Athletics Coaches of Nagpur Region of Vidarbha**
- Dr. Rahul Madhukarrao Rode --- १७

४. **Comparative Study of Altruistic Behaviour of Senior & Junior Players of Individual & Team Game**
- Dr. Sameer P. Bijwe -- २१

५. **Sports Competition Anxiety And Swimmers Performance**
- Dr. Harish Kale -- २४

६. **A Critical Study Relationship between Personality Factors and Sports Performance of Elite Handball Players of Haryana State**
- i) Dinesh, ii) Dr. Surendra Tiwari -- २८

७. **Strategizing The Future Scope in Sports World : Research in Sports Industry**
- i) Dr. Archana M. Falke, ii) Dr. Prashant S. Khalatkar ------------------- ३२

८. **Determinations of Sports Participation Among Secondary School Students in Karnataka : An Ordinal Logistic Regression Analysis**
- i) Shankara Murthy K.M., ii) Ravindra Gouda S.M. ------------------------ ३५

९. **Comparative Analysis of Personality Traits Among Rural and Urban Field Hockey Players in Nagpur District, Maharashtra**
- i) Dr. Amrita Pande, ii) Vinisha Nitnaware -------------------------------- ४०

३६. Comparative of Agility between Runners and Swimmers of Maharashtra

- Dr. Rajendra P. Raut ---------- १४७

३७. Effect of Twelve Weeks Interval Training Method on Cardiovascular Endurance of B.P.Ed. Students

- Dr. Amarkant Shivnarayan Chakole ---------- १५०

३८. Sports Psychology & ITS Impact on Sports Performance

- Ms. Nilima Waghmare Sonkamble ---------- १५४

३९. Traditional Sports & ITS Impact on Health And Fitness

- i) Balmukund B.Kayarkar, ii) Vaishali P.Telkhade ---------- १६०

४०. Effect of Asanas And Pranayama on Enhancing Flexibility of Female

- i) Asst. Prof. Arti P. Khewale, ii) Dr. Vijay B. Datarkar ---------- १६३

४१. Psychology in Sports : Importance of Strategies Over Performance

- Dr. Jaya John Chackuparambil ---------- १६६

४२. Constitution of India And Woman Empowerment

- Dr. Manoj N. Bendle ---------- १६९

४३. Exploring identity dynamics among women in Meena Alexander's select writings

- i) Manoj Sitaram Warjurkar, ii) Dr. Priyadarshi V.Meshram ---------- १७३

४४. मानवतेचे पुजारी कर्मयोगी संत गाडगेबाबा

- प्रा. पुरुषोत्तम एस. निर्मळ ---------- १७७

४५. भारतातील बेरोजगारी ची समस्या व शासकीय धोरण

- प्रा. श्रीरंग दशरथ लभाने ---------- १८१

ISSN No. 2394-5990

Comparative of Agility between Runners and Swimmers of Maharashtra

Dr. Rajendra P. Raut
Assistant Professor, Bar.Sheshrao Wankhede
Arts and Commerce College Khaperkheda Nagpur Maharashtra

Abstract :

The study was taken to compare the levels of Agility between Runners and Swimmers of Nagpur District of Maharashtra State. Total number of 40 running Athletes and Swimmers (20 Running Athletes and 20 Swimmers) were selected randomly from the College Level Competitions. The criterion measure adopted for this study was Agility. The data collection tool used in the study was Shuttle Run. Data of Agility between Running Athletes and Swimmers was compared by using independent Sample t test. The level of significance was kept at 0.05 level of significant. It was found that in Agility, there was significant difference between Running Athletes and Swimmers. Mean scores showed that Running Athletes were better in Agility as compare to Swimmers. Based on the results it was concluded that Running Athletes are good in Agility as compare to Swimmers

Keywords: Agility, Running Athletes and Swimmers.

Introduction :

Agility means ability of quick and swift movements and ability of quick apprehension of body movements. As used in physical education and sports, agility may be defined as "one's controlled ability to change body position and direction rapidly and accurately." Keeping in view the concept, this study was taken to compare the levels of Agility between Runners and Swimmers of Nagpur District of Maharashtra State.

Materials and Methods :

A Total number of 40 College Level Running Athletes and Swimmers (20 Running Athletes and 20 Swimmers) were selected randomly from the College Level Competitions of Nagpur District of Maharashtra State. The criterion measure adopted for this study was Agility. The data collection tool used in the study was Shuttle Run. Data of Agility between Running Athletes and Swimmers was compared by using independent Sample t test. The level of significance was kept at 0.05 level of significant.

Results :

Descriptive statistical of Agility between Running Athletes and Swimmers

	Groups	Total Samples	Mean	Standard Deviation	St. Error Mean
Agility	Running Athletes	20	10.72	0.61	0.112
	Swimmers	20	11.58	0.6	0.205

Table No.2

Independent sample 't' test of Agility between Running Athletes and Swimmers

Component	't' value	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference
Agility	3.17	38	0.042	0.86

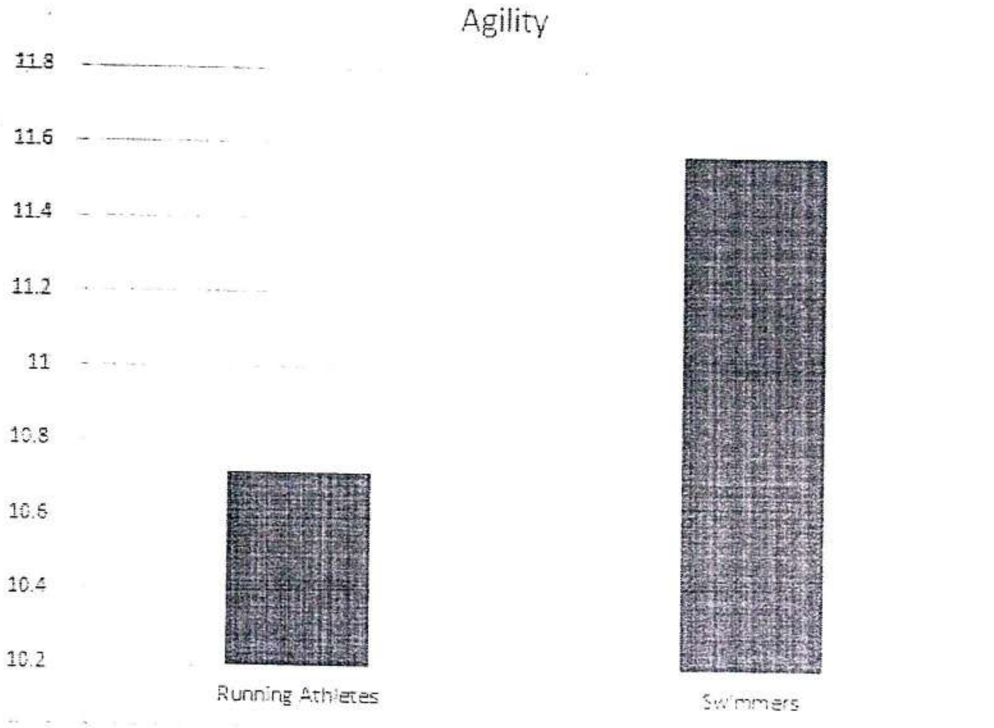

Figure No. 1 Showing Comparison of mean of Agility between Running Athletes and Swimmers

Discussion of Findings :

It was found that in Agility, there was significant difference between Running Athletes and Swimmers. Mean scores showed that Running Athletes were better in Agility as compare to Swimmers. Based on the results it was concluded that Running Athletes are good in Agility as compare to Swimmers.

Conclusion

Based on the results it was concluded that Running Athletes are good in Agility as compare to Swimmers.

References :

1. Choudhuri Dipayan, choudhuri Soma, Kulkarni Vasant A. (2002). Physical fitness: A comparative study between students of residential (Sainik) and non-residential schools (aged 12-14 years). Indian journal of physiology and pharmacology, 96(3): 328-332
2. Meeks, D. A. (1996) A comparison of physically fit and physically unfit junior high school girls. Completed research Health, physical education and recreation 8: 36.
3. Patrick, C. R. (1975) The construction of motor a fitness test battery for girls in lower

ISSN No. 2394-5990

elementary grades." Dissertation Abstract international.33p.1250A.

4. Schwarzenegger, A. (2004). ACSM Fitness book. Champaign IL: Human Kinetic. (U.S.A) P.76

5. Werner, W. K & Sharon, A. H. (1990) Fitness and Wellness. Marton publishing Company, Colorado.p.5

Sports Psychology Association of India

Dr. Ambedkar College
(Re-accredited with 'A' Grade by NAAC & College with Potential for Excellence by UGC)
Deekshabhoomi, Nagpur (Mah) INDIA

Association of Indian Universities
New Delhi

Certificate

INTERNATIONAL CONFERENCE
SPORTS PSYCHOLOGY & YOGIC SCIENCES

Organized by Department of Physical Education & Sports and IQAC
Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur

This certificate is awarded to

Dr. Rajendra P. Raut
Bar Sheshrao Wankhade Arts & commerce, Khaparkheda.

in recognition of his / her participation in the **International Conference on Sports Psychology & Yogic Sciences** held between **16 - 17th February 2019** and for having Chaired / Delivered address as Invited Speaker / Presented a Poster / Research Paper on

Sport psychology & yogic sciences for Valley Ball student in Nagpur District

Dr. P. C. Pawar
Principal, Dr. Ambedkar College,
Deekshabhoomi, Nagpur

Prof. D. K. Dureha
President
Sports Psychology Association of India

Dr. A. P. Joshi
Organising Secretary
ICSPYS - 2019

BAR. SHESHRAO WANKHEDE ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KHAPERKHEDA

(Affiliated toRashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

RASHATRASANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR

ANNUAL SELF APPRAISAL REPORT (ASAR)

FOR

PROMOTION UNDER THE CAREER ADVANCEMENT SCHEME (CAS)

FOR COLLEGE TEACHERS FROM

ASSOCIATE PROFESSOR (ACADEMIC LEVEL 13A) TO PROFESSOR (ACADEMIC LEVEL 14)

(1997 – 2020)
Assessment Period
2017-18 to 2019-20

Submitted by :

Dr. Jyoti Subhash Selukar
Associate Professor
Dept. of Sociology
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaperkheda

Hon. Kunda Vijaykar
Chairman
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaperkheda

NAGPUR 1523 039657 07,022 APRIL-1979 086476

BHASKE JYOTI PUNDLIKRAO

MAR HIN ENG

051	037	035	034	083	044	354	PASS

NM	66	72	75

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Coll.
Khaperkheda, Distt. Nagpur.

MAHARASHTRA STATE BOARD OF SECONDARY AND HIGHER SECONDARY ...

NAGPUR DIVISIONAL BOARD

STATEMENT SHOWING THE MARKS IN EACH SUBJECT OBTAINED AT THE HIGHER SECONDARY CERTIFICATE EXAMINATION ... ARCH, 1991.

CENTRE NO.	EXAMINATION SEAT NO.	DISTRICT AND JR. COLLEGE NO	CANDIDATE'S FULL NAME BEGINNING WITH SURNAME
311	0 231793	07.020	MHASKE JYOTI PUNDLIKRAO

SUBJECTS OFFERED	COMPULSORY LANGUAGE		OPTIONAL SUBJECTS					VOCATIONAL SUBJECT	GRAND TOTAL	PERCENTAGE OF MARKS
SUBJECT CODES (FOR DESCRIPTION SEE OVERLEAF)	01	02	36	42	45	49	--			52.[illegible]
MAXIMUM MARKS	100	100	100	100	100	100	100	200	600	
MARKS OBTAINED	35	63	63	61	50	44	--		314	PASS

Grade One with Distinction 75% & above.
Grade ONE 60 p.c. marks and above
Grade TWO 45 p.c. marks and above
Grade THREE All other successful candidates including pass with exemption

RECEIVED FEE Rs. 3

IMPORTANT NOTE

No change in this statement of marks shall be made except by the authority issuing it. Any infringement of this requirement will result in the cancellation of the statement in question and may also involve imposition of other appropriate penalty as may be decided by the Board.

Dr. Anjali Pande
HOD-Marathi Deptt.
G.S.W. Arts & Commerce College
Khaparkheda, Distt. Nagpur.

NAGPUR UNIVERSITY — STATEMENT OF MARKS

B.A III   MARCH-1984   16/06/84 / 28·6·84

ROLL NO.	NAME OF THE CANDIDATE	CENTRE NO.	COLLEGE NO.	MEDIUM
62985	JYOTI PUNDLIKRAO MHASKE	083	083	M

SUBJECT GROUP	SUBJECT ABBREVIATION	MAX. MARKS PER PAPER THEORY	MAX. MARKS PER PAPER PRACT.	MINIMUM FOR PASSING THEORY	MINIMUM FOR PASSING PRACT.	PREVIOUS EXEMPTION FULL / TH. / PR.	THEORY PAPER MARKS 1. 2. 3.	FAIL (*) / CONDONED (C)	PRACTICALS MARKS 1. 2.	FAIL (*) / CONDONED (C)	DISTINCTION / COMPARTMENT EXEMPTION IN FULL / TH. / PR.
ENGLISH	ENG	50		18			020				
LANGUAGE	MAR	50		18			035				
OPT. 1	ECO	100		35			050				
OPT. 2	POL	100		35			047				
OPT. 3	-SOC	100		35			056				

PARTICULARS	MARKS OBTAINED	OUT OF	RESULT	REMARK	DIVISION
TOTAL, PART III	208	400	PASS	GRAND TOTAL 715	II
TOTAL, PART I	281	500		********	
TOTAL, PART II	226	400			

RANK

SEAL OF NAGPUR UNIVERSITY

ASST. REGISTRAR (EXAMS.)
NAGPUR UNIVERSITY

SEE NOTES ON THE REVERSE

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Coll.
Khaperkheda, Distt. Nagpur

नागपूर विद्यापीठ

नागपूर विद्यापीठ मुद्रा

वाङ्मय स्नातक
(बॅचलर ऑफ आर्ट्स)

कुमारी ज्योती पुंडलिकराव म्हस्के यांनी नागपूर विद्यापीठाची बॅचलर ऑफ आर्ट्स (वाङ्मय स्नातक) परीक्षा मार्च-एप्रिल, १९८४, मध्ये द्वितिय श्रेणीत उत्तीर्ण केल्याबद्दल त्यांना ही पदवी देण्यात येत आहे.

म. अ. चान्सरकर
कुलगुरु

नागपूर : १० सप्टेंबर, १९८५.

NAGPUR UNIVERSITY
Bachelor of Arts

This degree of वाङ्मय स्नातक *(Bachelor of Arts) is awarded to* Kumari Jyoti Pundlikrao Mhaske *on having passed the examination for the said Degree in March-April, 1984, in* Second *Division.*

Nagpur : 10 September, 1985.

Dr. Anjali Pande
HOD, Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce College,
Khaparkheda, Distt. Nagpur.

म. अ. चान्सरकर
Vice-Chancellor

DIAMOND JUBILEE YEAR DIAMOND JUBILEE YEAR DIAMOND JUBILEE YEAR DIAMOND JUBILEE YEAR

NAGPUR UNIVERSITY

STATEMENT OF MARKS

№ 00103

M. A. Part-II Examination of Summer/Winter, 1991.

Name ...Ku. Jyoti Pundlikrao Dhakre... Roll No. ...3340...

Subject : SOCIOLOGY	Paper I	Paper II	Paper III (Specialization Paper)			Paper IV			Total	Total Marks at the Part-I Exam.	Aggregate Marks at the Part-I & Part-II Exams.
	Contemporary Sociological Theory	Sociology of Economics Development	(a) Social Psychology	(b) Sociology of Power	(c) Industrial Sociology	(i) Society and Culture of Tribals OR	(ii) Sociology of Deviation OR	(iii) Research Paper			
Maximum Marks	100	100	100	100	100	100	100	100	400	400	800
Minimum Marks	25	25	25	25	25	25	25	25	144	144	288
Marks obtained	58	58	63	—	—	55	—	—	234	230	464

Total of Marks obtained (in words) ...Two Hundred Thirty Four... out of 400.

RESULT— Passes ✓ / Fails

Exempted in Paper/s.............

Division...... II ......

Order of Merit...... — ......

Compiled by ......

Checked by ......

Dr. Anjali Pande
HOD: Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce College
Khaperkheda, Distt. Nagpur.

Nagpur :

Dated ... AUG 1991 .

(This Statement is subject to correction if any.)

Asstt. Registrar (Exams.)
Nagpur University.

Nagpur Vidyapeeth Mudranalaya, Nagpur.

नागपूर विद्यापीठ

नागपूर विद्यापीठ मुद्रा

वाङ्मय पारंगत
(मास्टर ऑफ आर्ट्स)

वाङ्मय विद्याशाखा

(बहि:शाळ)

कुमारी ज्योती पुंडलिकराव म्हस्के यांनी नागपूर विद्यापीठाची मास्टर ऑफ आर्ट्स (वाङ्मय पारंगत) परीक्षा मार्च-एप्रिल, १९९१, मध्ये समाजशास्त्र विषयात द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण केल्याबद्दल त्यांना ही पदवी देण्यात येत आहे.

कुलगुरु

नागपूर :

८ ऑक्टोबर १९९२

Nagpur University
Master of Arts

Faculty of Arts

(EXTERNAL)

This degree of वाङ्मय पारंगत *(Master of Arts) in* Sociology *is awarded to* Kumari Jyoti Pundlikrao Mhaske *who having passed the examination for the said Degree in March-April, 1991, in* Second *Division.*

Dr. Anjali Pande

HOD:-Marathi Deptt.

B.S.W. Arts & Commerce College

Khaperkheda, Distt. Nagpur

Vice-Chancellor

NAGPUR UNIVERSITY

622

STATEMENT OF MARKS

M. Phil. Examination of Social Sciences, Summer, 198 1992

Name Ku. Jyoti Pundlikrao Dhaske Roll No. 121

Subject : Sociology	Paper I	Internal Assessment	Paper II: Paper (i)	Paper II: Internal Assessment	Paper II: Paper (ii)	Paper II: Internal Assessment	Paper III: Paper	Paper III: Internal Assessment	Paper IV Dissertation	Total of Marks obtained
Max. Marks	80	20	40	10	40	10	80	20	Pass or Fail	300
Min. Marks	50		50				50			
Marks obtained	50	18	25	09	27	09	53	18	P	209

Total of Marks obtained (in words) Two Hundred & Nine out of 300.

Passes ✓ RESULT Fails

Exemption in ....

Compiled by .... Checked by ....

Dr. Anjali Pande HOD: Marathi Dept. S.S.W. Arts & Commerce College Khaperkheda, Distt. Nagpur.

DEPARTMENT OF POST GRADUATE TEACHING (HUMANITIES) NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR

Asstt. Registrar (Exams.),
Nagpur University.

Nagpur :

Dated 15 MAR 1993

(This Statement is subject to corrections, if any.)

Nagpur Vidyapeeth Mudranalaya, Nagpur.

नागपूर विद्यापीठ

नागपूर विद्यापीठ मुद्रा

तत्वज्ञान पारंगत
(मास्टर ऑफ फिलॉसॉफी)

कुमारी ज्योती पुंडलीकराव म्हस्के यांनी नागपूर विद्यापीठाच्या समाज विज्ञान विद्याशाखेतील मास्टर ऑफ फिलॉसॉफी (तत्वज्ञान पारंगत) परीक्षा मार्च-एप्रिल, १९९२, मध्ये समाजशास्त्र विषयात उत्तीर्ण केल्याबद्दल त्यांना ही पदवी देण्यात येत आहे.

कुलगुरु

नागपूर :
१ जून १९९४

Nagpur University
Master of Philosophy

This degree of Master of Philosophy (Faculty of Social Sciences) in the Subject Sociology is awarded to Kumari Jyoti Pundlikrao Mhaske on having passed the examination for the said Degree in March-April, 1992.

Nagpur :
1st June, 1994

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Coll.
Khaperkheda, Distt. Nagpur

Vice-Chancellor

1507

N GPUR UNIVERSITY

STATEMENT OF MARKS

M. A. Part-II Examination of Summer / Winter, 1987 .

Name.. Ku. Jyoti Pundlikrao Mhaske .... Roll No.. 5130

Subject ECONOMICS	Paper I Economics of Development	Paper II International Economics	OPTIONAL Paper III & Paper IV: (i) Economic Development of U. S. A., U. S. S. R., China & India	(ii) Trade Cycle	(iii) Economic Systems	(iv) National Income and Social Accounting	(v) Mathematical Economics	(vi) Economics of Public Utilities, Transport, Public Enterprise	(vii) Banking and Money Markets	(viii) Econometrics-II	Total	Total Marks at the Part-I Exam.	Aggregate Marks at the Part I & II Exams.
Max. Marks ..	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	400	400	800
Min. Marks ..	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	144	144	288
Marks obtained ..	58	45	—	37	—	—	—	—	40	—	180	230	410

Total Marks obtained (in words) ...... One Hundred Eighty Only ...... out of 400.

Passes ✓ **RESULT** Fails

Division ...... II ......

Exemption/s in ....

Order of Merit ...... — ......

Compiled by...... Q ......

Checked by...... A ......

Nagpur :

Dated.. 21 JUL 1987

(This Statement is subject to corrections, if any.)

Asstt. Registrar (Exams.),
Nagpur University.

Dr. Anjali Patil, HOD-Marathi Deptt., B.S.W. Arts & Commerce College, Khaperkheda, Distt. Nagpur.

नागपूर विद्यापीठ

नागपूर विद्यापीठ मुद्रा

वाङ्मय पारंगत

(मास्टर ऑफ आर्ट्स)

(बहिःशाल)

कुमारी ज्योती पुंडलीकराव म्हस्के यांनी

नागपूर विद्यापीठाची मास्टर ऑफ आर्ट्स (वाङ्मय पारंगत) परीक्षा

मार्च-एप्रिल, १९८७, मध्ये अर्थशास्त्र विषयात

द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण केल्याबद्दल त्यांना ही पदवी देण्यात येत आहे.

नागपूर :
[illegible] डिसेंबर १९[illegible]

कुलगुरु

Nagpur University

Master of Arts

(EXTERNAL)

This degree of वाङ्मय पारंगत (Master of Arts)

in Economics is awarded to

Kumari Jyoti Pundlikrao Mhaske

on having passed the examination for the said Degree in

March-April, 1987, in Second Division.

Nagpur :
[illegible] December, [illegible]

Dr. Anjali Pande
HOD, Marathi Dept.
[illegible] Arts & Commerce [illegible]
Khaperkheda, [illegible]

M.G. Bokare
Vice-Chancellor

RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY

"(Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No.513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Universities Act, 1994.)"

: NOTIFICATION :

Dated : 24th May, 2010

No.: RTMNU/Ph.D. (Cell)/5/516

It is notified for general information that the following candidates are hereby declared eligible for the award of **Ph.D.** Degree in the faculty mentioned against their respective names:

Sr. No.	Name and Address of Candidates	Date of Registration	Degree	Faculty	Subject	Title of Thesis	Name and Address of Supervisor
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Shri Anil Chaitram Bopche At Post – Tumkheda Dist. – Gondia – 441 601	12/03/2003	Ph.D.	Arts	Marathi	"राजन गवस यांचे कादंबरीविश्व - एक चिकित्सक अभ्यास"	Dr. Ravindra Shobhane Dept. of Marathi Dhanwate National College Nagpur
2.	Smt. Pradnya Vivek Dande Cosmos Town, Subhash Nagar Nagpur – 22	06/10/2003	Ph.D.	Arts	Marathi	"तंजावर परिसरातील रामदासी परंपरा व संप्रदाय आणि त्यांचे कार्य"	Dr. M.R. Joshi 10, Narkesari Layout Jaiprakash Nagar Nagpur – 440 025

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Col.
Khaperkheda, Distt. Nagpur

Contd. Page No. 2

8.	Smt. Jyoti Subhash Selukar 157, Loksewanagar Near Swawalambi Nagar Nagpur – 440 022	19/10/2004	Ph.D.	Social Sciences	Sociology	"कृषी क्षेत्रातील ग्रामीण श्रमजिवी महिला श्रमिकांचे सामाजिक आर्थीक स्थितीच्या संदर्भात सर्वेक्षण (नागपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)"	Dr. (Prof.) Subhash Toshniwal R.S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College Nagpur
9.	Shri Ashokkumar Shukla Shukla Bhavan W.H.C. Road Nagpur – 10	10/10/2003	Ph.D.	Social Sciences	Gandhian Thought	"Gandhian Economic Principles And Its Relevance In Modern Indian Economic Planning"	Dr. K.S. Bharti Head Dept. of Gandhian Thought Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University Nagpur
10.	Shri Sanjiokumar Shriram Rahangdale Shri Krishna Colony Shashri Ward Gondia	31/08/2005	Ph.D.	Science	Chemistry	"Synthetic And Structured Studies of Some New Tercopolymers Derived From Dihydroxy-acetophenone/ Biphenol And Some Biuret/ Dithio-oxamide With Formaldehyde In Different Molar Proportions"	**Guide** Dr. W.B. Gurnule Dept. of Chemistry Kamla Nehru Mahavidyalaya Nagpur **Co-Guide** Dr. A.B. Zade Dept. of Chemistry Laxminarayan Institute of Technology Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University Nagpur

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
S.S.W. Arts & Commerce College
Khaperkheda, Distt. Nagpur.

Contd. Page No. 4

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

"(Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Universities Act, 1994)"

SEAL OF RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY

Doctor of Philosophy

(समाजविज्ञान आचार्य)

(Faculty of Social Sciences)

This is to certify that

Smt. Jyoti Subhash Selukar having been found to be duly qualified on examination of the thesis on "कृषी क्षेत्रातील ग्रामीण श्रमजिवी महिला श्रमिकांचे सामाजिक आर्थिक स्थितीच्या संदर्भात सर्वेक्षणं (नागपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)" was admitted to the degree of Doctor of Philosophy (समाजविज्ञान आचार्य) in the Faculty of Social Sciences in this University in the year 2010.

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Coll.
Khaperkheda, Distt. Nagpur

Nagpur

Dated : 5-6-2010

Vice-Chancellor

Social Sci./97-5610/031

15/4/97
15/5/97

NAGPUR UNIVERSITY

No.AC/CS/ K/1117

The 10 April, 1997.

From:

The Asstt. Registrar (College),
Nagpur University,
NAGPUR.

To,

The Principal,
Br. Sheshrao Wankhede
Arts & Commerce College,
Khaparkheda.

Subject:- Approval of the University for the appointment of lecturers in your college 1996-97

Ref'nce:- Your letter No. 256/97 dated 21.3.97

...

Sir/Madam,

With reference to your letter cited above, I am directed to inform you that the Vice-Chancellor is pleased to approve the Selection/appointment of Lecturer/s as mentioned below :-

Sr. No.	Subject	Name of the candidate to whom approval is granted as teacher	Nature of the post whether reserved OR Open, if reserved specific category	Nature of the approval granted.	Remarks
1.	Economics	Shri G.P. Somkumar	S.C.	From the Session 1996-97 & Onwards on Ad-hoc Basis subject to condition as laid down in G.R. dt.22.12.95 & in this office letter No.CS/G 348 dt.5.8.96 & lette No.AC/CS/G/386 dt.9.8.96.	
2.	Sociology	Ku. J.P. Mhaske	open	From the Session 1996-97 & Onwards.	

..2..

Dr. Anjali Pende
HOD-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Colle
Khaperkheda, Distt. Nagp...

Shri Sheshrao Wankhede's 56th Birthday Foundation

Registration No. E - 730 (N)

OFFICE :- Opposite New S.T. Stand, Rambag Road, N A G P U R - 440 009

Late Bar, Sheshrao Wankhede

Founder President

Shri C. A. Kedar
Chairman

Shri Narendra Tidke
Trustee

Shri Shankarrao Gedam
Trustee

Shri Vithalraw Talatule
Trustee

Shri Yeshwant Lande
Trustee

Vijayakar

Singh
Trustee

Vijayakar
Secretary

No. SWDF

NAGPUR
Dt/- 18.3.97

APPOINTMENT ORDER

To,

Ku. Jyoti P. Maske

Pwrsuant to your selection on 16th March 1997 by a duly constituted selection committee, you are appointed as full time Lecturer in Socialogy in a clear vacancy with effect from 1.4.1997 in the scale of Rs. 2200-75-2800-100-4000 + other allowances as admissible under the state Government rules.

This appointment is purely temporary and terminable on either side by giving one onth's notice. This is appointment as subject to the approval of the Hon'bl Vice-chancellar of the Nagpur University, Nagpur and upon the receipt of such approval you will be paid your salary as per rules.

You shall devote full time to the duties of your appointment and shall not engage directly or indirectly in any trade or business without the sanction of the chairman of Local Management Committee and Principal take any occupation which in theire opinio is likely to interfere with duties of your appointme

Dr. Anjali Pande
HOD-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce

Shri Sheshrao Wankhede's 56th Birthday Foundation

Registration No. E - 730 (N)

OFFICE :- Opposite New S.T. Stand, Rambag Road, N A G P U R - 440 009

Late Bar, Sheshrao Wankhede

Founder President

Shri C. A. Kedar
Chairman

Shri Narendra Tidke
Trustee

Shri Shankarrao Gedam
Trustee

Shri Vithalraw Talatule
Trustee

Shri Yeshwant Lande
Trustee

Shrimati [illegible] Vijayakar
Trustee

Shri [illegible]bahadur Singh
Trustee

Shri [illegible] Vijayakar
Trustee

No. SWBF

NAGPUR

... 2 ...

In addition to the normal teaching work. You will devote yourself to other extra curricular activities of the college and abide by the orders of the Principal.

To,

Ku. Jyoti P. Maske,
Bhagirath Appartment,
Swawalambi Nagar,
N A G P U R .

Copy To :

1. Personal File
2. Order File
3. Accountant

President.

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Col.
Khaperkheda, Distt. Nagp.

FORMAT NO. – 2

RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY

"(Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Universities Act, 1994.)"

PH.D. (CELL)

Ph. No. -0712-2542982
Fax No. -0712-2542983

No. Ph.D. (Cell)/RRC/Guide/ 632 /B/214 Nagpur, Dated the 15-2-2012

From
The Deputy Registrar (Ph.D. Cell)
Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University
Nagpur.

To
Dr. Jyoti S. Selukar,
Associate Professor in
Bar. Sheshrao Wankhede
Arts and Commerce College,
Khaparkheda.Ta- Saoner,
Dist – Nagpur.

Subject :- Recognition as a Supervisor for Ph.D.

Reference :- Your application dated 11/11/2011

Sir/Madam,

With reference to above, I am directed to inform you that the Hon'ble Vice-Chancellor has, on behalf of the Board of University Teaching & Research accepted the recommendations of the Research and Recognition Committee on 13/02/2012 granting recognition as a Supervisor for a Ph.D. in the Subject Sociology, under the faculty of Social Sciences.

This is for your information.

Yours faithfully,

15/2/12

Deputy Registrar (Ph.D. Cell)
Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University.

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
S.S.W. Arts & Commerce Coll.
Khaperkheda, Distt. Nagpur

* * *

ACADEMIC STAFF COLLEGE

NAGPUR UNIVERSITY

SEAL OF NAGPUR UNIVERSITY

CERTIFICATE

This is to Certify that

Shri / Smt. Ku. Jyoti P. Mhaske

of Bar. Sheshrao Wankhede College, Khaparkheda.

has successfully completed

THE ORIENTATION PROGRAMME

conducted by this College

From 2-3-2000 to 29-3-2000

Chairman
A.S.C. Advisory Committee
& Vice-Chancellor, Nagpur University

Co-ordinator

Director

Nagpur :

Dated : 29-3-2000.

University Grants Commission

ACADEMIC STAFF COLLEGE

NAGPUR

UNIVERSITY

SEAL OF NAGPUR UNIVERSITY

विद्या देत परं तत्

UGC SPONSORED REFRESHER / ORIENTATION COURSE

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that

Dr./Mr./Ms. Jyoti P. Mhaske

of Bar. Sheshrao Wankhede College, Khaperkheda, Distt.Nagpur.

participated in the ~~**Orientation Programme**~~ / **Refresher Course**

in the subject Sociology *from* 3-3-2001 *to* 26-3-2001.

Course Coordinator	**Director**	**Vice Chancellor** Nagpur University, Nagpur

University Grants Commission

ACADEMIC STAFF COLLEGE

NAGPUR UNIVERSITY

SEAL OF NAGPUR UNIVERSITY

UGC SPONSORED ORIENTATION / REFRESHER COURSE

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that Dr./Mr./Ms. KU. JYOTI P. MHASKE

of BAR. SHESHRAO WANKHEDE COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, KHAPARKHEDA, DISTT. NAGPUR

participated in the ~~Orientation Programme~~ / Refresher Course in the subject SOCIOLOGY (28-02-2004 to 19-03-2004) *and obtained Grade* A

Course Coordinator **Director** **Vice-Chancellor Nagpur University, Nagpur.**

University Grants Commission

ACADEMIC STAFF COLLEGE

NAGPUR UNIVERSITY

SEAL OF NAGPUR UNIVERSITY

UGC SPONSORED ORIENTATION / REFRESHER COURSE

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that Dr./Mr./Ms. Mrs. JYOTI S. SELUKAR

of BAR. SHESHRAO WANKHEDE COLLEGE, KHAPARKHEDA, DISTT.NAGPUR

participated in the Orientation Programme / Refresher Course in the subject Sociology & Social Work (02-03-05 To 22-03-05) *and obtained Grade* A

Course Coordinator

Director

Vice-Chancellor
Nagpur University,
Nagpur.

DIGAMBARRAO BINDU ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE,

BHOKAR, DIST. NANDED, 431801, Maharashtra State, India

In Collaboration with

SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY

Nanded-431606, Maharashtra State, India

Organized

One-week Faculty Development Programme on

RESEARCH METHODOLOGY

(10th August to 14th August 2020)

CERTIFICATE

This is to certify that *DR. JYOTI SUBHASH SELUKAR* has successfully completed the one week Faculty development Programme on RESEARCH METHODOLOGY conducted by Department of Sociology and IQAC of this College during 10-14 August, 2020 and passed with Grade A in the online MCQ test based on the contents shared in all the 10 Live technical sessions by Experts.

Date : 14 August 2020

Dr. Ramchandra Bhise
FDP Coordinator

Dr. Arvind Chavhan
IQAC Coordinator

Dr. Panjab Chavan
Principal

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-37-March-2020

Post-Independence Environmental Movements in India

Dr. Jyoti Selukar
HOD Sociology, Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda

ABSTRACT
India was amongst the first few nations to initiate the environmental movements. It is the first country wherepractical application of scientific conservation principles was implemented. The modern conservation movement started in 1830s at that time the reason of movement was depletion of natural resources due to over consumption and exploitation. Then onwards there has been an exponential increase in the population and the pollution and this has affected the environment severely directly or indirectly.

The unsustainable development, improper policies and projects of government and private firms have since then being fought by many activists. The anti-dam and anti-deforestation movement have been the most influential part of the environmental movements. Other than these, global warming and the rising sea levels are today considered as the biggest challenges by the activists in the Indian environmental movement.

Starting in the mid-1970s, environmental movements began to achieve some success, when these movements were supported by various national and international human rights groups, nongovernmental organizations (NGOs), and activists. These success factorsin the late 1970s and 1980s have not produced as much success in the more recent era of liberalization. The rising nexus and collaboration between the state and multinational corporations have led to the suppression of more recent environmental movements and those that have been successful have received strong support from opposition political parties. Through this paper we will explore the various environmental movements in India that created an impact.

Keywords: Conservation, Exploitation, Unsustainable, Pollution, Consumption, Liberalization, Nexus

INTRODUCTION

Environmental and ecological movements are among the important examples of the collective actions of several social groups. Protection and recognition of constitutional and democratic rights, which are not defined by law but form an important part of the day to day living of the subaltern masses like the control over their resources, the right of indigenous people to preserve their culture, protection of environment and maintenance of ecological balance are significant concerns of these movements, as they affect the human life to a great extent. These movements also reflect an enlarged vision of economics and politics. Economic justice sought by these movements does not mean mere distribution of resources but encompass a larger vision like enhancement in the quality of life through recognition of people's right over their natural resources, their right to live with dignity, and their participation in the decision–making.

The oldest well-known people's movement to conserve environmental resources in India is the Bishnoi movement to protect the Khejarli forests in Jhodhpur district that dates back to the 18th Century. Environmental movements began to happen in India from the 1970s, around the same time that they began in Europe and North America.

Amongst the better known people's movements that attempted to conserve natural resources are—Chipko andolan (1973) to protect forests in Tehri Garhwal, Save Silent Valley movement (1978) to cancel a dam construction proposal in the Nilgiris biosphere, Jungle andolan (1982) by adivasis in Singbhum district to cancel government orders to replace sal with teak in the Singbhum forests, Appikochaluvali (1983) to save the Western Ghat forests, Narmada bachao andolan (1985), which started out as a human rights movement to get a proper rehabilitation and resettlement package for dam displacement persons but converted into an environmental movement.

Copyright © 2020 Authors

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

August-2019 Special Issue – 194

Understanding the Parameters of Standard Operating Procedure for Quality Improvement, Quality Assessment and Effective DVV Process

Guest Editor :
Dr. Dhanraj Shete
Principal
Yashoda Girl's Arts & Commerce College, Nagpur

Executive Editors -
Dr. Sudhakar Thool
Dr. Amol Raut
Dr. Suryakant Kapashikar
Dr. Sharad Sambare
Dr. K. G. Meshram
Dr. Pramod Fating

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

25	Significance of Information Technology in Teaching Learning Process **Dr. Jasvinder Kaur**	108
26	NAAC Best Practices in Academic Libraries in India: A Study **Dr. Shraddha Anilkumar**	113
27	Revised Accreditation and Assessment: A Pathway to Quality in Higher Education **Dr. L. C. Ujede**	117
28	Role of Data Analytics in the Revised NAAC Accreditation Framework: The DVV Way **Dr. Manju Dubey**	121
29	Green Audit: An Indispensable Move of NAAC **Dr. Vinod Shende**	125
30	Revised NAAC Framework and Library Transformation with Reference to ICT : An Overview **Dr. Ramanik Lengure & Dr. Kailash Fulmali**	129
31	IQAC as a Tool for Improving Quality Education in Higher Educational Institutes **Dr. Pratap Chauhan**	133
32	Importance of Revised NAAC Framework for Development of Quality Culture in Higher Education **Prof. Sunil Wathore**	137
33	Best Practices in Colleges Libraries **Dr. Sangita Chore**	141
34	E-Learning as a Tool for Enhancing Teaching of Physics **Prof. Jayshree Bhagat**	144
35	E-Learning : A Modern Tool in Education **Dr. Vaishali Fating, Dr. Pramod Fating**	149
36	ICT: Innovative Methods in Teaching and Learning **Anil Gedam**	152
37	Role of ICT in Education **Prof. Shekharam Yelekar**	155
38	ICT Being used to It's Potential to Improve Teaching and Learning **Dr. Manish Vyas**	159
39	Role of ICT in E-learning Environment: Challenges and Issues **Dr.Ashish Thanekar**	162
40	Role of IQAC in Maintaining Quality Standards in Teaching, Learning Process **Dr. Sarita Karangutkar**	166
41	Teaching of Economics with ICT: A New Approach **Dr. Siddharth Meshram**	169
42	ICT in Learning and Teaching Process **Dr. C. A. Dixit**	175
43	NAAC's New Guidelines: Preparation for AQAR **Dr. Yogesh Sarode**	178
4	An Application of E-Learning Tools in Teaching and Learning **Dr. Rekha Gulhane**	182
45	Role of Importance of DVV Process in Accreditation **Dr. Jyoti Selukar**	186
46	The Role of IQAC in University Education **Dr. Tushar Chaudhari**	190
47	An Extension Education: Need of Hour **Dr. M. J. Kolhatkar**	193
48	Impact of Best Practices and Extension Activities on Educational Institutions for Quality Assurance **Prof. D. K. Upase**	196
49	Best Practices in KRC Using Non-Print Media : A Perspective Measurement **Dr. Sudhakar Thool, Dr. Amol Raut**	199
50	उच्च शिक्षणातील NAAC ची भूमिका **प्रा. आस्तीक मुंगमोडे**	204
51	ई माध्यम : भाषा संवर्धनाची वर्तमान गरज **डॉ. कोमल ठाकरे**	208

Our Editors have reviewed papes with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Role of Importance of DVV Process in Accreditation

Jyoti S. Selukar
Associate Professor
Bar. Sheshrao Wankhede
Arts & Comm. College, Khaperkheda

Abstract :

The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) is a flagship Quality Assurance Council in India. The University Grant Commission assesses and accredits higher education institutions in India and also maintains improvement of quality in higher education. NAAC has embarked in revising the Assessment and Accreditation (A & A) methodology, in view with the changing global trends in higher education and aligning the reforms and rapidly transforming global education scenario. NAAC evaluation is elemental in institutional growth and development in terms of global education system.

Keywords: NAAC, DVV

Introduction :

Recently the NAAC revised the Assessment and Accreditation process lunched in July 2017. The new process represents an explicit paradigm shift making it ICT enable objective, transparent, scalable and robust. Since the process in going to be implemented first time, there are many queries to comply with the mandatory requirements of NAAC.

NAAC has been actively engaged in the performance evaluation and implementation of quality sustenance procedures in universities and colleges. NAAC vision and mission statements clearly specify its functioning which highlights the quality assurance mechanism in higher education institutions with the combination of self and external quality evaluation, promotion and sustenance activities and initiatives. The NAAC is helping them to work continuously to improve the quality of education. Assessment is a process based on self-study and peer review using criteria. Accreditation refers to the certification given by NAAC which is valid for a period of the five years. During this critical period NAAC has been brought out many documents, guidelines on assessment and accreditation, literature on Quality Assurance and promotions. For the quality promotion activities, all lecturers from university and colleges were involved.

DVV Overview :

NAAC currently has implemented the Revised Accreditation Framework (RAF), where there are Quantitative metrics (Qnm) and Qualitative metrics (Qlm). Based on the data provided by the institutions through Self Study Report (SSR) submitted by the institutions with the data available in public domain and other databases, the DVV verifies and validates the Qnm. NAAC sends a team of experts (Peer team) to the institution which is called as Peer Team Visit (PTV) to verify the Qlm. The final CGPA is computed based on the amalgamated scores of Qnm after the completion of DVV process and Qlm given by the PTV team.

DVV Administrator :

To this effect, NAAC has chosen to administer the process using a software- based system, managed by a third-party.

ISSN 2278-3199

Volume - 08, Issue - 02, July - December, 2019

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary

National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &

SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

INDIAN AGRICULTURE: CHALLENGES AND PRIORITY AREAS FOR SUPPORT

Dr. Jyoti Selukar, Associate Professor & Head, B. S. W. College, Khaperkheda Dist. Nagpur

Abstract: Agriculture is the primary sector of economy. It is different from secondary sector (producing manufactured& other processed goods) & the Tertiary sector (producing services). This sector is usually most important in underdeveloped countries & typically less important in industrial countries. Until the industrial revolution, vast majority of human population labored in agriculture. Pre Industrial agriculture was typically subsistent in which farmers raised most of their crop for their own consumption instead of cash crop for trade. A remarkable shift in agriculture practices has occurred over the past century in response of new technology & the development of world market. This also led to technological improvements in agricultural techniques. It also contributes a significant figure to GDP. Most of the industries also depend on agricultural sector for their raw materials. The planned approach to development has helped the country to reach a stage where the country is self-sufficient in food grains and has a comfortable buffer stock. These achievements have been possible mainly through the favourable policy framework. The policy of Indian Agriculture was to achieve food security by providing incentive for growth along with equitable access to food. As a result terrible famines have become events of the past and the agricultural production does not show large variation even in the event of adverse climatic condition.

Introduction: - India is the largest agricultural powerhouse worldwide and the leading producer of spices, pulses, and milk. Not only that, our country has the largest area that is used to cultivate cotton, wheat, and rice. Agricultural held almost 75% share in India's GDP a few decades ago. To this day, the share has gone down to around 14%. However, agriculture continues to be the source of livelihood for about 50% of the working population, three-quarters of which is based in the rural parts of India.

In a nutshell, agricultural is vast industry and has an impact on every citizen of the country, either directly or indirectly. Like any other sector, agriculture too has its own set of challenges, some of which are very critical and impeding.

Issues confronting Indian agriculture: - Indian Agriculture is facing several issues. After careful deliberations, the Task Force on Agricultural Development chose to concentrate on these major issues: agricultural productivity, scarcity of capital, land policy, agrarian distress and eastern states that have lagged behind the rest of the country in farming. These issues are summarized immediately below with a more detailed dissection. First, a series of essential steps are required to raise agricultural productivity. At a broad level, this issue has two aspects: low average productivity at the national level and high variation in it regionally. It is evident that while Punjab and Haryana exhibit high productivity nationally, states such as Madhya Pradesh, Rajasthan, Maharashtra, Chhattisgarh, Odisha, and Karnataka suffer from quite low yields per hectare. The scope for improved productivity in these latter regions is substantial. To increase productivity, progress is required along three dimensions: (i) Quality and judicious use of inputs such as water, seeds, fertilizer and pesticides; (ii) judicious and safe exploitation of modern technology including genetically modified (GM) seeds; and (iii) shift into high value commodities such as fruits, vegetables, flowers, fisheries, animal husbandry and poultry. In the longer run, productivity enhancement requires research toward discovery of robust seed varieties and other inputs, appropriate crops and input usage for a given soil type and effective extension practices. Agricultural research and development (R&D) in India has made impressive contribution in the past. But the system is under significant stress today with lack of clarity on focus and inefficient use of financial resources. There is need for a rethink of the R&D system. Agriculture is an important industry and like all other industries it also requires capital. The role of capital input is becoming more and more important with the advancement of farm technology. Since the agriculturists' capital is locked up in his lands and stocks, he is obliged to borrow money for stimulating the tempo of agricultural production. The main suppliers of money to the farmer are the money-lenders, traders and commission agents who charge high rate of interest and purchase the agricultural produce at very low price. All India Rural Credit Survey Committee showed that in 1950-51 the share of money lenders stood at as high as 68.6 per cent of the total rural credit and in 1975-76 their share declined to 43 per cent of the credit needs of the farmers. This shows that the money lender is losing ground but is still the single largest contributor of agricultural credit. Rural credit scenario has undergone a significant change and institutional agencies such as Central Cooperative Banks, State Cooperative Banks, Commercial Banks, Cooperative Credit Agencies and some Government Agencies are extending loans to farmers on easy terms.

Third, for understandable historical reasons, land leasing laws in India have taken forms that discourage formal leasing contracts between the owner and the tenant. Field studies have shown that

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - V / Hindi Part - II /
English Part - VI

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.co

Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१. वायरलेस इलेक्ट्रॉनिक्स जनसंवाद माध्यमे

डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
असोसिएट प्रोफेसर, बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा, जि. नागपूर

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे झालेल्या शीघ्र परिवर्तनाच्या काळात एक अभूतपूर्व बौध्दिक कांती घडून आली आहे. मानवी जीवनात समाजाच्या सर्व थरात वेगाने परिवर्तन घडवून आणण्याचे सामर्थ्य आधुनिक वायरलेस जनसंपर्क माध्यमात आहे. आजच्या जीवनषैलीवर या तंत्रज्ञानाने वेगळीच जादू केली आहे. वायरलेस जनसंपर्क माध्यमांची ही जादू समाजाच्या सर्वच स्तरात वेगाने पसरत आहे.

मानवाला जगण्यासाठी सतत दुसऱ्यांषी संपर्क करावा लागतो. संपर्क हा मानव जातीइतकाच प्राचीन आहे. 1972 साली युनोस्कोने स्थापन केलेल्या 'मॅकब्राईट' आयोगाने 1980 साली सादर केलेल्या आपल्या अहवालात असे म्हटले आहे की, संपर्क मानवाचे आयुष्य शाबुत ठेवतो व सचेतन करतो. संपर्क सामाजिक हालचाल व सुधारणांना गती देतो. त्यामुळे संपर्काचे कार्य आज अधिक गुंतागुंतीचे व सुक्ष्म झाले आहे. जनसंपर्काची प्रथम श्राव्य माध्यमे नंतर दृक् माध्यमे आणि आज दृक्श्राव्य माध्यमे अषी विकासात्मक कमवारी आहे. तांत्रिक सुधारणांच्या माध्यमातून विषिष्ट रचनात्मक बदल करून 'इलेक्ट्रॉनिक्स मीडिया' ही जनसंपर्काची आधुनिक वायरलेस माध्यमे आज समाजात प्रभावीपणे कार्यरत आहेत.

मुद्रित जनसंपर्क माध्यमे :

जेव्हा मानवाने कागद निर्मिती करण्यामध्ये यष मिळविले तेव्हा कागदाचा वापर सरकारी उपयोगासाठी केला जाऊ लागला. सरकारी निवेदने सार्वजनिक ठिकाणी लावून सरकार व सामान्य लोकांमध्ये संपर्क होऊ लागला. इंग्लंडमध्ये महत्वाच्या घटनांची पत्रके छापून या घटना आरडा–ओरड करून लोकांना सांगितल्या जाऊ लागल्या. 'ॲकटा डायर्ना' हे पहिले ज्ञात दैनिक होय असे मानले जाते. तर जगातील सर्वात जुने वृत्तपत्र, 'अविसा रिलेषन ओडर झायटुंग' असून ते 1609 पासून सुरु झाले. अषी माहिती विष्वकोषाच्या 17 व्या खंडात पृष्ठ कमांक 70 वर दिलेली आहे. पहिले मुद्रित वर्तमानपत्र इसवीसनाच्या 8 व्या शतकात बिजींग येथे प्रसिध्द झाले. चिनी लोकांनी मुद्रणासाठी लाकडी ठोकळे वापरले होते. जोहान गुटेनबर्गला चल मुद्रणाचा संषोधक मानले जाते. मुद्रणाला आवष्यक असणारी शाई व कागद चीन व इजिप्त मध्ये तयार होऊ लागली. पण या देषांच्या मानाने इजिप्तमध्ये मुद्रण प्रक्रिया जोमाने सुरु झाली. ही जनसंपर्क माध्यमातील महत्वाची कांती होती. या सकारात्मक बदलाचे लोण हळूहळू भारतात देखील आले.

पूर्वीच्या काळातील ही जनसंपर्क माध्यमे छापील आणि इलेक्ट्रॉनिक्स अषा दोन प्रकारात विभागली जातात. मुद्रित संपर्काच्या माध्यमांनंतर नभोवाणी, दूरचित्रवाणी, चित्रफिती यासारख्या वायरलेस इलेक्ट्रॉनिक्स संपर्काच्या माध्यमांची सुरुवात झाली. आजच्या काळात 'दूरसंचरण' (Tele-communication TC) हे संपर्काचे केंद्रबिंदू बनले आहे. शब्द व चित्रांद्वारे सुरु असलेला संपर्क दूरसंचरण (TC) द्वारे सुरु होऊन त्याचे केंद्रावर प्रसारण केले गेले. 19

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१८. स्त्री सबलीकरणाच्या संदर्भात स्त्रीमुक्ती चळवळची भूमिका

डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
असोसिएट प्रोफेसर, बॅरी. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा.

समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किंवा घडणाऱ्या परिवर्तनास विरोध करण्यासाठी जे संघटितपणे प्रयत्न केले जातात त्यास सामाजिक चळवळ असे म्हणतात. सामाजिक चळवळ म्हणजे सामाजिक प्रयत्नांद्वारे जीवनाची एक नवीन व्यवस्था निर्माण करणे होय. या पार्श्वभूमीवर भारतीय स्त्री चळवळीचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. भारतीय स्त्री चळवळ ही अनेक अडचणींचा सामना करत प्रवाहित झाली आहे. षिक्षित स्त्रियांचे स्वतःबद्दलचे आत्मभान जागृत झाले आणि या आत्मभानाच्या पायावरच ही स्त्रीवादी चळवळ उभी राहली. स्त्री सबलीकरण ही एक बहुआयामी प्रकिया असून त्यात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वैधानिक, राजकीय, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक अशा सर्वच क्षेत्रात स्वायत्ता व समता प्राप्त करून देण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळींनी अविरत प्रयत्न केले.

अध्ययनाची सैध्दांतिक पार्श्वभूमी

समाजात स्त्री पुरुष असमानता हा भेद सार्वत्रिक आहे. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम समजण्यात आले. या आधारावर अभ्यासकांनी लिंगभेद सिध्दांताची मांडणी केली आहे. स्त्रियांचे जीवनविषयक अनुभव हे पुरुषांपेक्षा वेगळे असतात. समाजात स्त्रियांना मिळणारे भौतिक स्त्रोत, सामाजिक दर्जा, व्यक्तीमत्व विकासाकरीता मिळणाऱ्या संधी या पुरुषांच्या तुलनेत कमी असल्याचे आढळते. जैविक दृष्ट्या स्त्री पुरुष दोघेही समान आहेत. या असमानतेचा आधार भौतिक नाही तर सामाजिक आहे. ही असमानता नैसर्गिक स्वरूपाची आहे. परंतु त्याला सामाजिक मापदंडाचा आधार देवून स्त्रीला पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम लेखण्यात आले. तिला समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळावा म्हणून स्त्रीवादी चळवळींनी प्रयत्न केले. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा झाली कां? स्त्री सबलीकरण झाले कां? याचा आढावा प्रस्तुत षोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधात अध्ययनाची पुढील उद्दिष्टे निष्चित करण्यात आली.

1. स्त्री चळवळीच्या कार्याचा आढावा घेणे.
2. स्त्री चळवळीच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या दर्जात झालेल्या सुधारणांचा अभ्यास करणे.
3. आधुनिक काळात स्त्रियांना मिळालेल्या अधिकारांचे अध्ययन करणे.
4. स्त्री चळवळींच्या कार्याचे यशापयश तपासणे.

स्त्रीसुधारणावादी काळ

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात काही भारतीय समाज सुधारकांनी स्त्रियांना त्यांचे अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. सावित्रीबाईच्या अथक प्रयत्नाने स्त्रियांना शिक्षणाचा मार्ग मोकळा झाला. त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची संकल्पना पुढे आली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरु झालेल्या या चळवळीचे स्वरूप 'स्त्रीदास्य विमोचना' चे होते. याकाळात स्त्रियांच्या प्रश्नांची जाणीव, अभिव्यक्ती व विचारमंथन असे या चळवळीचे स्वरूप होते. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी, ताराबाई शिंदे, रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर या स्त्रियांनी

www.ijmra.us September 2018
Volume-8, Issue-9
IJMRA
Impact Factor (IJRSS) 6.278 for 2015 and 7.081 for 2016

IJRSS

(ISSN: 2249-2496)

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN SOCIAL SCIENCES

editorijmie@gmail.com
info@ijmra.us
www.ijmra.us

A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 8 Issue 9, September 2018,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

Impact of Modernization on Joint Family

Dr. Jyoti Subhash Selukar
Associate Professor,
Head of Sociology Department
Bar. Sheshrao Wankhede Arts and Commerce College, Khaperkheda

Abstract:

An Indian family is a type of socialist community and joint family has been an important feature of Indian social structure since ancient times. While the individualistic outlook has developed in a considerable amount among the people, the joint family is seen as a fundamental institution in the society, revealing the idealism of socialism here. Several factors have contributed to changing the joint family. Baltimore believes that the disintegration of joint families is not just the result of various conditions related to industrialization, but the main reason is that joint families have failed to meet the needs of economic development. Dr. Kapadia's statement that the new judicial system, education, and changing attitudes have played a special role in disintegrating joint families, although for hundreds of year's joint families continued to do important work in Indian society and provide all kinds of protection to the individual. However, in the changing circumstances of today, many changes are taking place. At present, many important changes related to family obligations, important decisions, and mutual relations of members and socialization of children are taking place in the structure of the joint family. Modern education has made women aware of many rights. They have started education after getting an education. There is a difference in their status and role. Several factors have contributed to the establishment of nucleus families. All these changes have given rise to new values and attitudes that support the traditional support of behavior. In this research paper, what are the important factors in converting joint family? How is the structure of a joint family at the present time? What effect has the present modernization had on the joint family? And discuss possible solutions.

Keywords: Modernization, Joint Family, Relationships

Data Collection Method Used For Research:

Data for the research paper has collected from newspaper, books, magazines, reports, and websites

The Objective of Research:

The main objectives of the research presented are as follows.

1) To study the present situation of the joint family.
2) To discover how useful modernization is for human society.
3) To know what effect modernization has on the joint family.
4) To study the social hazards of modernization.

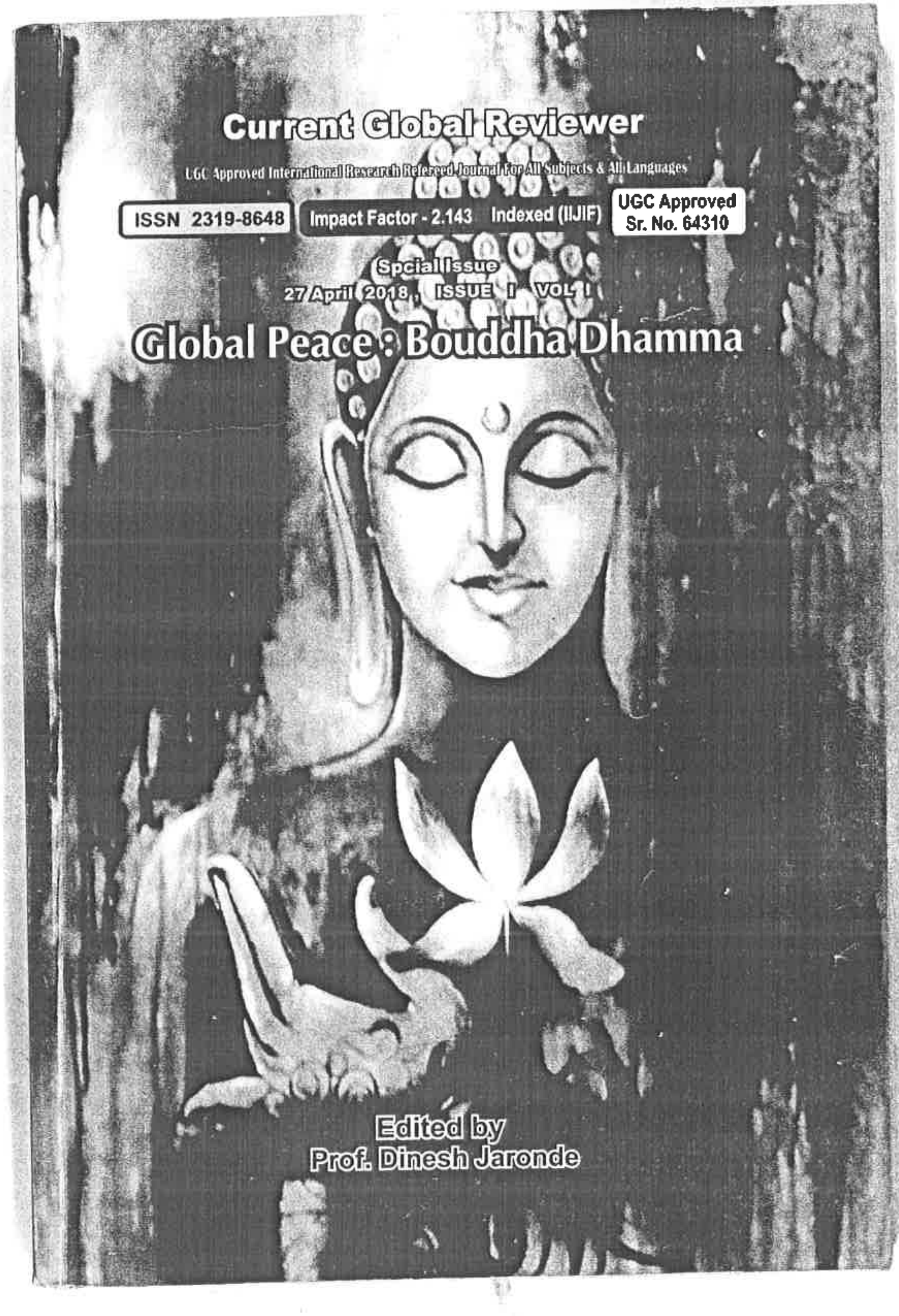
Current Global Reviewer
UGC Approved International Research Refereed Journal For All Subjects & All Languages
ISSN 2319-8648
Impact Factor - 2.143 Indexed (IIJIF)
UGC Approved Sr. No. 64310
Spcial Issue
27 April 2018, ISSUE I VOL I
Global Peace : Bouddha Dhamma
Edited by
Prof. Dinesh Jaronde

Current Global Reviewer
Impact Factor 2.143 UGC Approved Sr. No. 61524 ISSN 2320-4685
Special Issue Issue I , Vol. I

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान

डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
असोसिएट प्रोफेसर, बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,खापरखेडा

------------ (28) ------------

भारतात हजारो वर्षे हिंदू धर्माचे अपत्य असलेल्या जातीव्यवस्थेचे वर्चस्व होते. जातीवर आधारित या स्तरीकरणाने शुद्र आणि अतिशूद्रांना मानवी हक्क व अधिकारांपासून वंचित ठेवले. एका विशिष्ट जाती धर्माच्या या व्यवस्थेत राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण झाले होते. साधे मानव म्हणून जगण्याचा हक्क नाकारणारी ही व्यवस्था दलितांच्या शोषणावर आधारित होती. ही व्यवस्था शुद्र अतिशुद्र वर्गाला राष्ट्राचा घटक मानण्यास तयार नव्हती. या सामाजिक व्यवस्थेत दलितांवर अन्याय, अत्याचार झालेत. जातीसंस्थेचे कडक निर्बंध समाजात रुजले होते. बुध्दीप्रामाण्यवादाला इथे वाव नव्हता. जातीसंस्थेने निरनिराळ्या श्रेष्ठ–कनिष्ठ गटात समाजाचे विभाजन केले होते. त्यांमुळे समाजात जाती–जातीतील सामाजिक विषमतेची दरी रुंदावली. सामाजिक एकतेची आणि सामाजिक स्थित्यंतराची प्रक्रिया नष्ट झाली. कनिष्ठ जातीत जन्मलेल्या व्यक्तींना विकासाची संधी मिळू नये म्हणून विषमतेवर आधारित सांस्कृतिक व्यवस्था निर्माण केली आणि ती टिकवून ठेवण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. त्यामुळे समाजाचा एक मोठा घटक विकासापासून वंचित राहिला. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ब्रिटीश हिंदुस्थानात येण्यापूर्वी अस्पृश्यांची नागरिकांमध्ये गणना केली जात असली तरी त्यांना नागरिकांचे अधिकार दिलेले नव्हते. अस्पृश्यांकडून कर वसूल केले जात असत, परंतु त्यातून सरकारने सुरु केलेल्या शाळांमध्ये त्यांना प्रवेश नाकारला जात होता. सरकारी रस्त्यांचा, विहिरींचा अस्पृश्यांना उपयोग करता येत नव्हता. अस्पृश्य समाज हा हिंदू समाजाचे एक अंग नसून भारताच्या राष्ट्रीय जीवनातील तो एक पृथक घटक आहे. असे मानून त्यांनी अस्पृश्यांच्या विकासाची जबाबदारी स्विकारली. ते 'मूकनायक' या वर्तमानपत्रात म्हणतात की, राष्ट्रीय सभेला आता सुराज्य नको. कारण स्वराज्याची सर सुराज्याला नाही. तत्वापेक्षा व्यवहार श्रेष्ठ मानल्यास स्वराज्य कोणाचे? व ते कशासाठी? हे कळल्याखेरीज ते आम्हाला नको!

सामाजिक एकात्मतेतून समाज विकास

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजव्यवस्थेच्या या वंचित घटकाला हक्क व अधिकार प्रदान करण्यासाठी अविरत प्रयत्न केले. धर्म, वंश, लिंग, जाती यावर आधारित भेदभावाविरुध्द त्यांनी लढा उभारला. यात समाजातील सर्व घटकांना योग्य

International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)
Available online at: http://euroasiapub.org
Vol. 7 Issue 7, July- 2017
ISSN(o): 2249-7382 | Impact Factor: 6.939 | Thomson Reuters Researcher ID: L-5236-2015

मानव समाज पर सूचना प्रौद्योगिकी क्रांति का प्रभाव

डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
असोसिएट प्रोफेसर,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बॅरि शेषराव वानखेडे कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा

प्रस्तावना:

सूचना प्रौद्योगिकी ने पूरी पृथ्वी को एक गाँव बना दिया है। यह एक वैश्विक अर्थव्यवस्था के रूप में उभरा है जो दुनिया की विभिन्न अर्थव्यवस्थाओं को जोड़ता है। यह नई अर्थव्यवस्था तेजी से रचनात्मक प्रणालियों और सूचना के वितरण पर निर्भर है। इससे व्यापार और व्यापार की जानकारी का महत्व काफी बढ़ गया है। यही कारण है कि इस अर्थव्यवस्था को सूचना अर्थव्यवस्था या ज्ञान अर्थव्यवस्था भी कहा जाता है। माल के उत्पादन पर आधारित पारंपरिक अर्थव्यवस्था कमजोर हो रही है और सेवाओं पर आधारित सूचना अर्थव्यवस्था लगातार बढ़ रही है। सूचना क्रांति ने समाज की संपूर्ण गतिविधियों - शिक्षा, स्वास्थ्य, व्यवसाय, प्रशासन, शासन, उद्योग, अनुसंधान और विकास, संगठन, प्रचार, धर्म, आदि को प्रभावित किया है। आज के समाज को सूचना समाज कहा जाता है। सूचना के महत्व के साथ सूचना सुरक्षा का महत्व भी बढ़ेगा। सूचना प्रौद्योगिकी, विशेषकर सूचना सुरक्षा और सर्वर विशेषज्ञों की मांग से संबंधित कार्य में रोजगार के अवसरों में वृद्धि हुई है। भाषा अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम है। भाषा मानव जीवन का अभिन्न अंग है। यह संचार के माध्यम से है कि आदमी जानकारी का आदान-प्रदान करता है। विभिन्न मानव समूह सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक या राजनीतिक कारणों से एक-दूसरे के साथ बातचीत करते हैं। पिछली सदी ने सूचना और कनेक्टिविटी के क्षेत्र में आश्चर्यजनक प्रगति देखी है। इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के परिणामस्वरूप, कई चीजें दुनिया से जुड़ी हुई हैं। सूचना प्रौद्योगिकी क्रांति ने ज्ञान के द्वार खोल दिए हैं। भारत खुफिया तंत्र और भाषा के संयोजन के माध्यम से, सूचना प्रौद्योगिकी की मदद से आर्थिक समृद्धि की ओर बढ़ रहा है। इंटरनेट, इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स के माध्यम से मेल भेजना संभव हो गया है। ऑनलाइन सरकारी काम, ई-बैंकिंग, शैक्षिक सामग्री के लिए ई-लर्निंग आदि से संबंधित ई-गवर्नेंस के माध्यम से सूचना प्रौद्योगिकी विकसित की जा रही है। सूचना प्रौद्योगिकी का बहुमुखी उपयोग विकास के नए द्वार खोल रहा है।

समय का पहिया घूमता रहता है। समय के साथ विकास की एक लहर आती है। दुनिया में सूचना और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में भी यही हुआ है और इसने बाढ़ जैसा माहौल पैदा कर दिया है। मोबाइल फोन के आविष्कार ने कई नई उम्मीदों को जन्म दिया है, और इंटरनेट ने सूचना के क्षेत्र में भी प्रगति की है। वर्ष 2000 तक, ऐसा लगता है जैसे देश और दुनिया से जानकारी जारी की गई है और ब्रह्मास्त्र विचारों का आदान-प्रदान किया गया है। इंटरनेट ने पूरी दुनिया में अपने पैर फैलाए और सभी को अपने ध्यान में लाया। यहां तक कि विशेष बुद्धिमत्ता भी सामान्य हो गई, दोस्ती की बिक्री हो गई, दुनिया छोटी हो गई। लेकिन विकास के इस स्तर पर, कुछ

I J R S S I S, Vol. V, Issue (2), May 2017 : 174 - 178
ISSN 2347 – 8268
INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

RIGHTS OF WOMEN IN LIVE-IN RELATIONSHIPS AND IT'S EFFECT ON THE SOCIETY

Dr. Jyoti Selukar
Associate Professor
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda
e-mail ID: jyotiselukar@gmail.com

Abstract

Live in relationship' is a living arrangement in which an unmarried couple lives together in a long-term relationship that resembles a marriage. Such a relationship is also known as Common law marriage i.e. informal marriage or marriage by habit and repute. Live in relationship form a characteristic feature and style of living of couples, especially those in metropolitan areas. However, the definition and ambit of live in relationship is very unclear, there is no specific legislation in India on this subject, and the laws are in the form of court verdicts which varies from case to case. This paper has tried to analyse the rights of women in live-in relationships in India and effects of live-in relationships in the society.

Key Words: Live-in relationship, metropolitan, ambit, legislations, verdicts.

Introduction:

India is known for its democracy and family system. Generally, people are very much attached to their families and the topmost priority of every ideal Indian is his family. The main reason is the kind of faith and respect people have on marriage. The social institution of marriage is the biggest strength of this diversified country. Irrespective of faith, people regard marriage as an integral part of their lives and believe that moral values and traditions are to be followed and preserved for a healthy society. Live-in-relationship means a woman living with a man as husband and wife for a reasonable period, without marrying him. In the words of an American Anthropologist "living together at least five days a week for at least three months, not legally or religiously married, yet sexually intimate, with or without the goal of marriage in the future." These relationships are called and stigmatized as socially ambiguous and sexually exploitative relationships. The concept of live-in-relationship is not new in India. In ancient time, it was known as Maitri - Karar (friendship agreement) in which a written agreement was made between the people of two opposite sex that they would live together as friends and look after each other and Gadharva marriage (one of the eight Hindu marriage forms). In this mold of matrimony the both uses to consider each other as husband and wife in front of god and keeps this as a secret. The advanced version of this popularly known as live in relationship. The term live-in-relationship is defined neither in dictionary nor in law. It has been called by various terms, such as living

Peer Reviewed Journal

ISSN 2278 - 4284

LOKNAYAK

Interdisciplinary Journal For Innovative Research & Evaluation

Volume XVII
December-2014

भारुडातील सामाजिकता

डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बॅरि. शेषराव वानखेडे कॉलेज, खापरखेडा

भारतीय संस्कृतीतील जीवनविषयक दृष्टिकोनात सामाजिक व्यवहाराबद्दलची आधारभूत मूल्ये आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानावर उभी आहेत. जीवनातील नैतिक आणि भौतिक गरजेतून भारतीय तत्त्वज्ञान उदयास आले. या तत्त्वज्ञानात जीवनातील खरा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न ज्ञानमार्ग, योगमार्ग, भक्तीमार्ग इत्यादी मार्गांनी करण्यात आला. सर्वांना आचरणात आणणे सुलभ होईल असा भक्तीमार्ग स्विकारुन संतांनी व्यक्तीला सामाजिक आचरणाची दिशा दाखवली. महाराष्ट्रातील संतपरंपरेने ओव्या, अभंग, गौळणी, भारुडे इत्यादी वेगवेगळ्या साहित्य निर्मितीतून व्यक्तीला सामाजिक जीवनाचे ज्ञान प्राप्त करुन दिले. 'भारुड' वाङ्मय हे देखील असेच एक सामाजिक वाङ्मय आहे. प्रचलित समाजात सर्वश्रुत (रुढ) असलेल्या अनेक प्रतिकात्मक भूमिकांमधून रुपकात्मक पद्धतीने मनोरंजनाबरोबरच सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा अर्थ सांगण्यासाठी भारुड वाङ्मयाचा उदय झाला. संत ज्ञानदेव, नामदेव, जनाबाई, एकनाथ, रामदास, तुकाराम ह्या सर्व संतांनी भारुडांची रचना केली. ग्रामीण भागात भारुड लोकप्रिय झाले. तसेच साहित्यात समाजाभिमुख वाङ्मय म्हणून ते लोकप्रिय झाले. समाजात वावरणाऱ्या व्यक्तींच्या संदर्भात रचलेले हे समाजाभिमुख तत्त्वज्ञान नव्हे तर ती एक आचारप्रणाली आहे. साध्या रुपकांमधून समाजातील सर्वसामान्य व्यक्तींपर्यंत ही जीवनपद्धती पोहचवण्याचे कार्य भारुड वाङ्मयाने केले आहे.

भारुडांची निर्मिती :

भारतीय संस्कृती तत्त्वज्ञानावर आधारलेली आहे. परंतु हे बोजड तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य जनतेला समजणे अवघड होते. भारुडाने या आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाला सामाजिक तत्त्वज्ञानात रुपांतरित केले. संत ज्ञानेश्वर हे 'भारुड', वाङ्मयाचे आद्य प्रणेते आहेत. अनेक संतांनी पुढे भारुडांची निर्मिती केली. परंतु संत एकनाथांनी भारुडाला वाङ्मयाच्या शिखरावर नेऊन पोहचविले.

नाथकालीन सामाजिक परिस्थिती :

नाथांचा कालखंड हा सामाजिक व धार्मिक स्थित्यंतराचा कालखंड होता. या काळात धर्मऱ्हास व मूल्य ऱ्हासाचे प्राबल्य असल्याचे दिसते. समाजातील अनेक व्यक्ती आपल्या कर्तव्याला दुर्लक्षित करुन भोगविलास, चैन व उपभोगवादाकडे आकृष्ट झाले होते. यवनी सत्ताधाऱ्यांच्या सुखासीन, चैनी वृत्तीचा परिणाम तत्कालीन समाजावर आधिक्याने जाणवतो. अशा परिस्थितीत एकनाथांनी भारुडांच्या माध्यमातून समाजाला नैतिक दिशा दिली. 'भारुडे' हा नाथांच्या लेखणीतून निर्मित झालेला समा.

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Research Journal

Volume 2 No. 2 July - Dec 2012

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसार माध्यमांचा मुलांवर प्रभाव

प्रा. डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
असोसिएट प्रोफेसर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख बॅरि. शेषराव वानखेडे कॉलेज, खापरखेडा

आधुनिक काळात व्यक्तीच्या जीवनात नवीन इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसार माध्यमांचा प्रभाव अतिशय वाढला आहे. टीव्ही, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल या माध्यमांनी मुलांच्या आयुष्यावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. श्डंद पे `वबपंस दपउंसश या ॲरिस्टॉटलच्या विधानानुसार मानव एकटा जीवन जगूच शकत नाही. त्याला जगतांना सतत आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठी इतरांशी आंतरक्रिया कराव्या लागतात. यासाठी मानव एकमेकांच्या संपर्कात येतो. त्यातून 'सामाजिक आंतरसंबंध' ज्यांना त्संजपवदेपचद्ध विकसित होतात. थोडक्यात संपर्क हा मानव जाती इतकाच प्राचीन आहे. जनसंपर्कातून मानवाच्या भावना प्रगट होतात. या जनसंपर्कासाठी विकास प्रक्रियेत मानवाने अनेक माध्यमे शोधून काढली. प्रागैतिहासिक काळापासून मानवी समाजात जनसंपर्काची कुठली ना कुठली माध्यमे प्रचलित आहेत. काळानुसार त्यात परिवर्तन होत गेले आणि आज तर या जनसंपर्काच्या इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसार माध्यमांनी जगात तांत्रिक क्रांती घडवून आणली.

आधुनिक बाजारीकरणाच्या चढाओढीमध्ये भौतिक सुखाच्या लालसेपोटी टीव्ही, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल इत्यादी इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमे घरोघरी पोहोचली. या माध्यमांनी ज्ञानाच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. ज्ञान आणि मनोरंजनाशी संलग्न असलेल्या या साधनांनी आज तांत्रिक विकासाचा सर्वोच्च टप्पा गाठला. या माध्यमांद्वारे आज एकाचवेळी लाखो प्रेक्षकांशी संवाद साधता येतो. एखादया विचाराचा किंवा ताज्या घडामोडींचा प्रसार कमी वेळात सर्वत्र होतो. लोकशिक्षणाच्या दृष्टीनेही या माध्यमांची उपयुक्तता आहे. ते लोकजागृतीचे आणि समाज प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम ठरले आहे.

व्यावसायिक संस्था व उद्योगांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स मिडियाला अत्यंत महत्त्व आहे. या माध्यमांद्वारे उत्पादन आणि सेवा यांची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवली जाते. व्यावसायिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी किंवा स्पर्धकांवर मात करण्यासाठी ही साधने अत्यंत उपयुक्त ठरतात. संपर्क तज्ञ पॉल गिल्स्टरने असे म्हटले आहे की, 'आपल्या जगात काहीतरी प्रचंड गहन फेरफार घडत आहे. याला त्यांनी प्रसार माध्यमांचे केंद्राभिसरण संबोधले आहे.' या माध्यमांनी सामाजिक संरचनेत आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणले. व्यापार-उद्योगासोबतच कला जगत, शिक्षण क्षेत्र आणि इतर सर्वच क्षेत्रात मोठी क्रांती घडवून आणली.

ही माध्यमे आज मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहे. आशय व विषयाच्या प्रसारणातील वैविध्यामुळे तसेच घर बसल्या जगाशी संपर्क साधण्याचे कौशल्य आणि हवे ते ज्ञान प्राप्त करून देण्याची क्षमता या वैशिष्ट्यांमुळे ही माध्यमे लोकांच्या गळ्यातील ताईत बनली आहेत. या माध्यमांनी छोट्यांपासून प्रौढांपर्यंत सर्वांनाच भूरळ घातली आहे. प्रौढ आणि तरूणांच्या कामासाठी वापरात असलेल्या या इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांचे शाळकरी आणि किशोरवयीन मुलांना प्रचंड आकर्षण आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

१. टिव्ही, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल या इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांचा बालकांवरील प्रभाव अभ्यासणे.
२. किशोरावस्थेतील मुलांच्या जैविक आणि शारीरिक घडामोडींचा अभ्यास करणे.
३. इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसार माध्यमांच्या अती वापरामुळे मुलांवर येणाऱ्या ताण-तणावांचे अध्ययन करणे.
४. प्रसारमाध्यमांमुळे मुलांमध्ये वाढणाऱ्या हिंसात्मक वृत्ती आणि व्यसनाधिनतेचा अभ्यास करणे.
५. प्रसारमाध्यमांच्या विघातक परिणामांचे अध्ययन करून त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

ISSN 2229-4554

Our new location
www.usan.in

द हराइझन

The HORIZON

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal

VOLUME 2 No.2 July-December 2011

USAN
RN-Mah/149/2011
The Universal Scholars' Association
horizonjournal@rediffmail.com

The HORIZON
ISSN 2229-4554
A Biannual Research Journal

THE IMPACT OF TELEVISION ADVERTISING ON CHILD HEALTH

Dr. Jyoti Selukar
Associate Professor, Bar.Sheshrao Wankhede College, Khaperkheda.

Introduction:

Marketing race to put the brand on the top of the mind, creating brand equity, maintaining the brand loyalty has extended its net to influence the children to a extent that it has lost its path and walking on the unethical grounds, leaving our children in a vulnerable conditions. Of all marketing weapons advertising has the leading impact as its exposure is more, and is the most attractive media for children. The need is to establish certain standards to restrict advertising aimed at children. The desire to restrict advertising aimed at children is based on three concerns, first, it is believed that advertising promote superficiality and values founded in material goods and consumption.

Second, children are considered inexperienced consumers and easy prey for the sophisticated persuasion of advertisers. Third, advertising influences children demand for everything from toy to snack food. These demands create an environment of child-parent conflict. Parents' finds themselves having to say no over and over again to children whose desire are influenced by effective advertising.

This paper seeks to link between television advertising and its influence on child health and family spending. Television advertising found to influence diet habit particularly in terms of tendency to buy unhealthy food. The second factor is family disturbance due child influence on family spending.

Advertising process

Marketing to children through advertisements is a planned process which starts at early age and continues till he/she become loyal customer or drops the product as a result of his analytical ability to understand the message and content of product and advertising. Normally child get exposed to the advertising at early age of 2 years (there are circumstances where in age is even less than 2 years), when the child starts recognizing shapes and images. Advertising gradually builds the strong relationship between brand and the child. Over a period of time child will become the consumer and then the loyal consumer.

Marketing goal and advertising tools used to attract the attention of the child

Children represent three different markets. In addition to the direct money that children spend and the money they influence, children also represent a third major market and perhaps the most significant and that is the future market . Advertisers recognize that brand loyalties and consumer habits formed when children are young and vulnerable will be carried through to adulthood. Retailers and marketers also aware of the fact that those who switch are less likely to be loyal than those who are nurtured from childhood. Looking at the wide market opportunities throne by this segment

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Research Journal

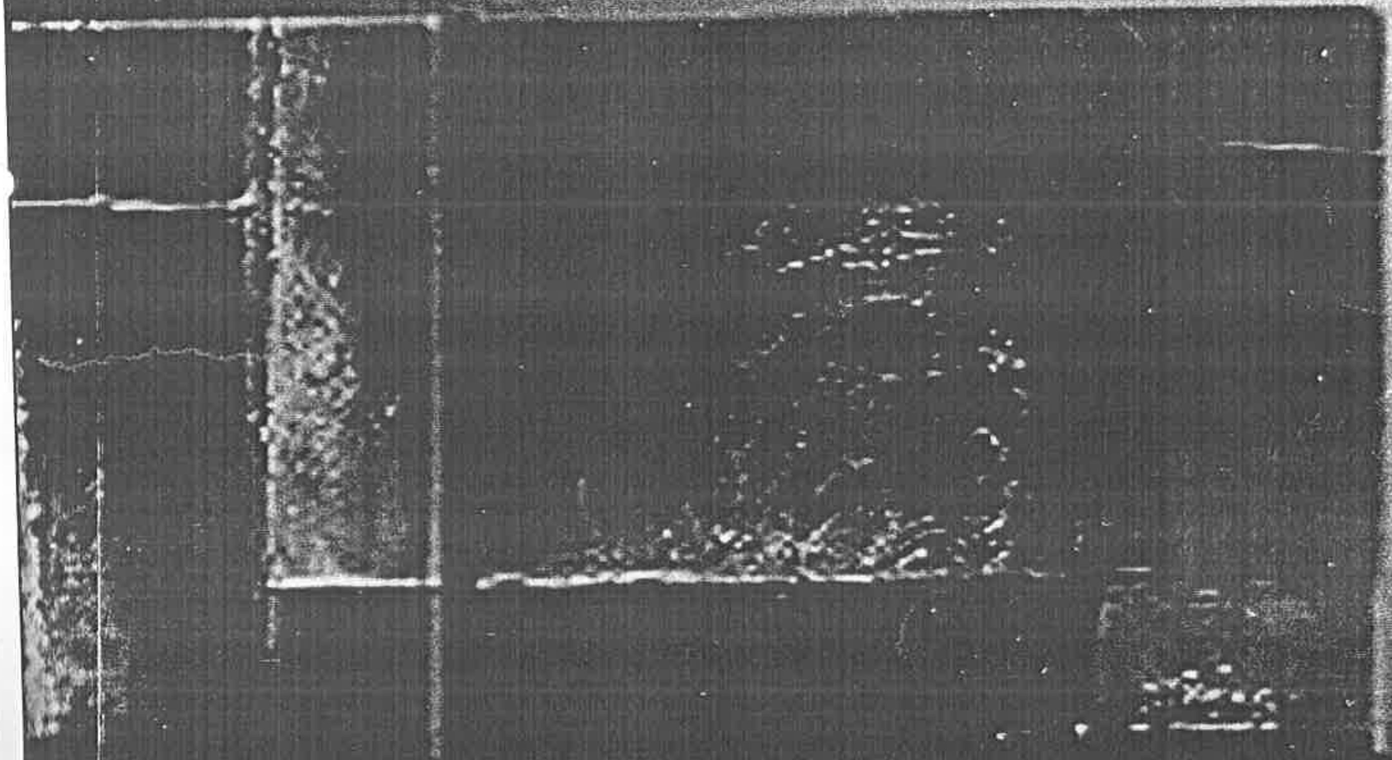

Volume 1 No. 2 July- Dec. 2011

Research Journal Publication Committee
Dr. M.K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

बालमजुरांची समस्या - एक जागतिक वास्तव

डॉ. ज्योती सुभाष सेलुकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बॅरि.शेषराव वानखेडे आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, खापरखेडा

मानवी अधिकाराची संकल्पना मानवाच्या माणूस म्हणून जगण्याच्या तत्त्वावर आधारित आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने आपल्या जाहिरनाम्यात प्रत्येक व्यक्तीला काही मानवी हक्क आहेत आणि त्या हक्काचे हनन करण्याचा अधिकार सार्वभौम सत्तेलाही नाही, असे नमूद केले आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्वप्रथम 'लिग ऑफ नेशन' ने 1924 मध्ये जिनेव्हा येथे बालअधिकारांची घोषणा केली. त्यानंतर 1959 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने एक संहिता पारित करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बालअधिकार मान्य केले. बालअधिकारांबद्दल व बालकांच्या विकासाबद्दल बरीच चर्चा करून 20 नोव्हेंबर 1989 ला संयुक्त राष्ट्रसंघाने बालअधिकार विषयक कायदा पास केला. या कायद्यानुसार प्रत्येक बालकाला पुढील चार मुलभूत अधिकार आहेत.

1. जगण्याचा अधिकार (Right of Servival)
2. विकासाचा अधिकार (Right of Development)
3. संरक्षणाचा अधिकार (Right of Protection)
4. सहभागाचा अधिकार (Right of Participation)

वरील मुलभूत अधिकारानुसार जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक बालकाला स्वतःचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्याचा अधिकार आहे. त्यांच्या मुलभूत अधिकारांचे हनन होत असेल तर ते अधिकार त्यांना मिळवून देण्याची जबाबदारी राष्ट्राची म्हणजेच पर्यायाने समाजाची आहे. बालमजुर अतिशय अल्प वयात विविध प्रकारच्या कामाच्या ओझ्याखाली दबून गेल्यामुळे ते विकासाच्या अधिकारापासून वंचित राहतात. बालपणीचा काळ खेळण्या-बागडण्याचा व नवनवीन गोष्टी ग्रहण करण्याचा काळ शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक विकासाच्या जडणघडणीचा बालपण हा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. या टप्प्यात त्यांना जगण्यासाठी श्रम करावे लागतात. त्यामुळे त्यांचे बालपण हिरावले जाते.

बालकामगार संकल्पनेचा अर्थ :

आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटना (I.L.O)

ज्या मुलांवर सतत प्रौढ व्यक्तींची जबाबदारी असते, जी मुले त्यांच्या शारीरिक, मानसिक विकासाला मारक ठरेल अशा वातावरणात कमी मोबदल्यात काम करतात, जी मुले आपल्या कुटुंबाला दुरावलेली असतात व जी मुले स्वतःच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी आवश्यक ठरेल अशा शिक्षण व प्रशिक्षणास पारखी झालेली असतात अशा सर्व मुलांना आय.एल.ओ. ने बालकामगार संबोधले आहे.

दुसरी राष्ट्रीय श्रमिक परिषद :

जी मुले घराबाहेर वा कुटुंबाबाहेर कमीत-कमी मोबदल्यात काम करतात व ती काम करीत असलेल्या ठिकाणची परिस्थिती त्यांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने चांगली नसते अशा ठिकाणी काम करणारी मुले म्हणजे 'बालकामगार' होय.

जागतिक स्तरावर बालमजुरांची स्थिती :

धोकादायक कामात गुंतलेले बालमजुरः (Child Labour in Hazardous Work)

आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेने 57 प्रकारच्या धोकादायक कामांची यादी जाहिर केली आहे. त्यात असे नमूद केले आहे की, 'ज्या प्रकारच्या कामात निसर्गतः किंवा विशिष्ट परिस्थिती उद्भवली असता काम करणाऱ्याच्या प्रकृतीला व सुरक्षेला धोका निर्माण होवू शकतो अथवा संबंधिताच्या नैतिकतेवर आघात होवू शकतो' अशा सर्व कामांचा समावेश धोकादायक कामात होतो.

विकसित देशांमध्ये 18 वर्षाखालील बालकांना आणि अप्रगत व विकसनशील देशांमध्ये 14 वर्षाखालील बालकांना धोकादायक स्वरूपाच्या कामावर ठेवता येणार नाही असे बंधन आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेद्वारे घालण्यात आले आहे. तरीही जगातील 5

HUMAN RIGHTS AND SOCIETY

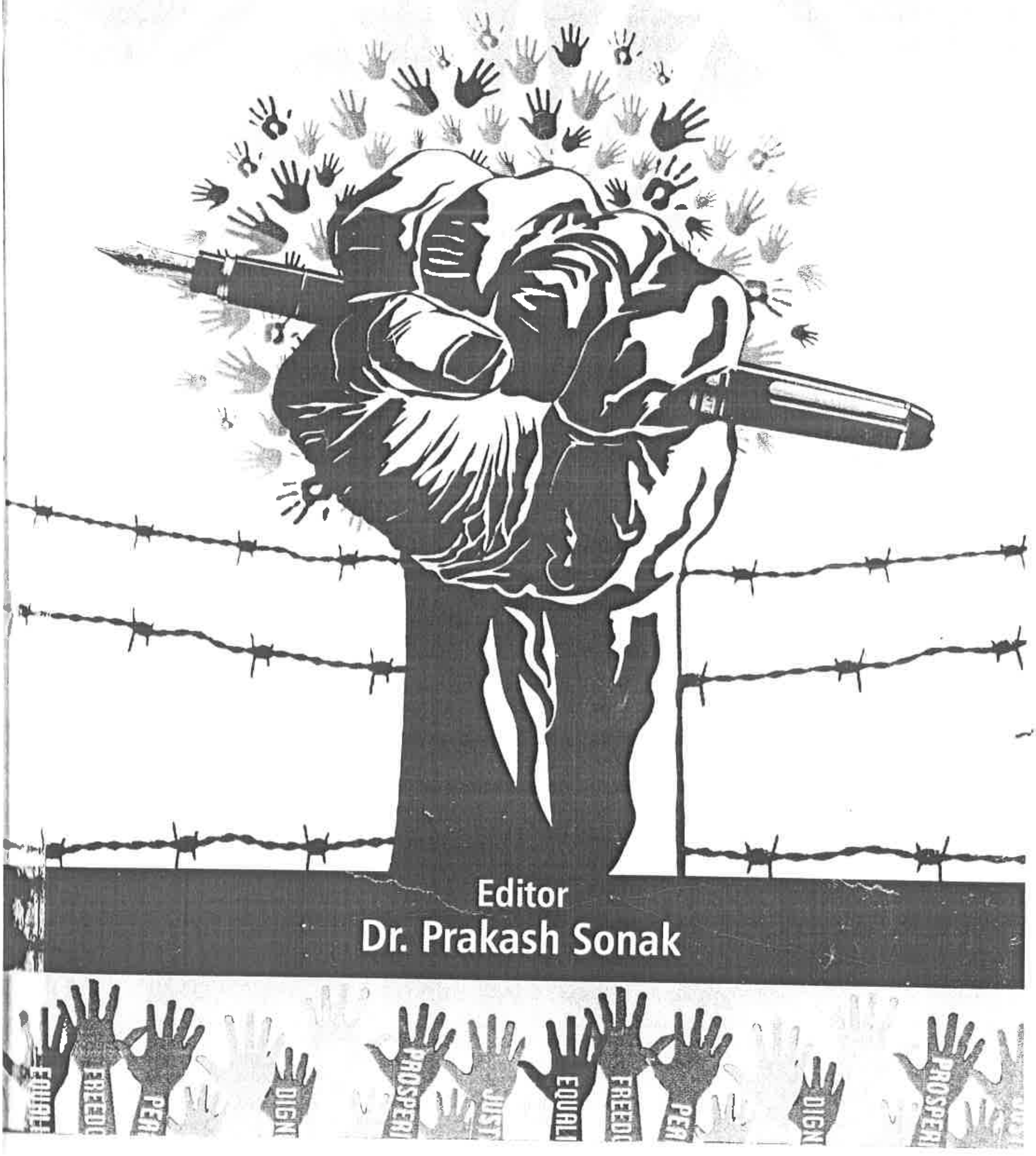

Editor
Dr. Prakash Sonak

स्त्रियांच्या संदर्भात समानता, शिक्षण, राजकारण आणि मानवाधिकार

डॉ. ज्योती सेलुकर
असोसिएट प्रोफेसर
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापराखेडा

कोणत्याही सभ्य समाजाचा विकास महिलांच्या सर्वांगिण विकासाशिवाय शक्य नाही. म्हणून स्त्री पुरुष समानतेचे तत्व समाजात रूजणे आवश्यक आहे. याच उद्देशाने भारतीय संविधानात जात, धर्म, भाषा, लिंग इत्यादी कोणत्याही आधारावर भेदभाव न करता राजकीय, सामाजिक अधिकार नागरिकांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. भारतीय संविधानातील ही तरतूद स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टिने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. देशातील महिला सुसंस्कृत, उच्च शिक्षित आणि प्रगतीशील असतील तर देशाचा सर्वांगिण विकास साध्य होतो. समानतेची संकल्पना सामाजिक न्याय, समानता आणि सामाजिक विकास या तत्वावर आधारित आहे. मानवाधिकाराच्या संदर्भात समानता, राजकारण आणि शिक्षण याबाबत स्त्रियांची स्थिती कशी आहे हे अभ्यासणे आवश्यक आहे. महिलांना सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय स्तरावर आत्मनिर्भर करून त्यांना अधिकारांप्रती जागृत करणे हे मानवाधिकाराचे तत्व आहे.

संविधानातील कलम १४ अनुसार सर्वांना समानतेचा अधिकार प्रदान करण्यात आला. कलम १६ नुसार कोणताही भेदभाव न करता सार्वजनिक सेवेची संधी समानतेच्या आधारावर देण्यात आली. लिंगभेदावर आधारित विषमता दूर करून समानता प्रस्थापित करण्यासाठी २२ जानेवारी २०१५ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी बेटी बचाओ-बेटी पढाओ अभियानाला प्रारंभ केला. या योजनेअंतर्गत सुकन्या समृध्दी योजनेला प्रारंभ झाला.

अशाप्रकारे स्पष्ट होते की, महिला विकासासाठी अनेक संविधानात्मक तरतूदी, कायदे आणि योजना आहेत. परंतू आजही भारतीय पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांप्रती सकारात्मक दृष्टिकोन नाही. बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार, अन्याय, अत्याचार, हुंडा, स्त्रीभ्रुणहत्या यासारख्या विघटनात्मक घटनांचे प्रमाण वाढतच आहे. महिलांच्या सुरक्षिततेचा गंभिर प्रश्न निर्माण झाला आहे. महिलांनी स्वत:च्या सुरक्षिततेबद्दल जागरूक असणे आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महिलांच्या स्थितीमध्ये बरीच परिवर्तने घडून आली. महिला उत्थानासाठी याकाळात विशेष प्रयत्न करण्यात आले. शिक्षण, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय अधिकार

ISBN - 978-81-920781-5-1

आरक्षण

डॉ. राजेंद्र कांबळे

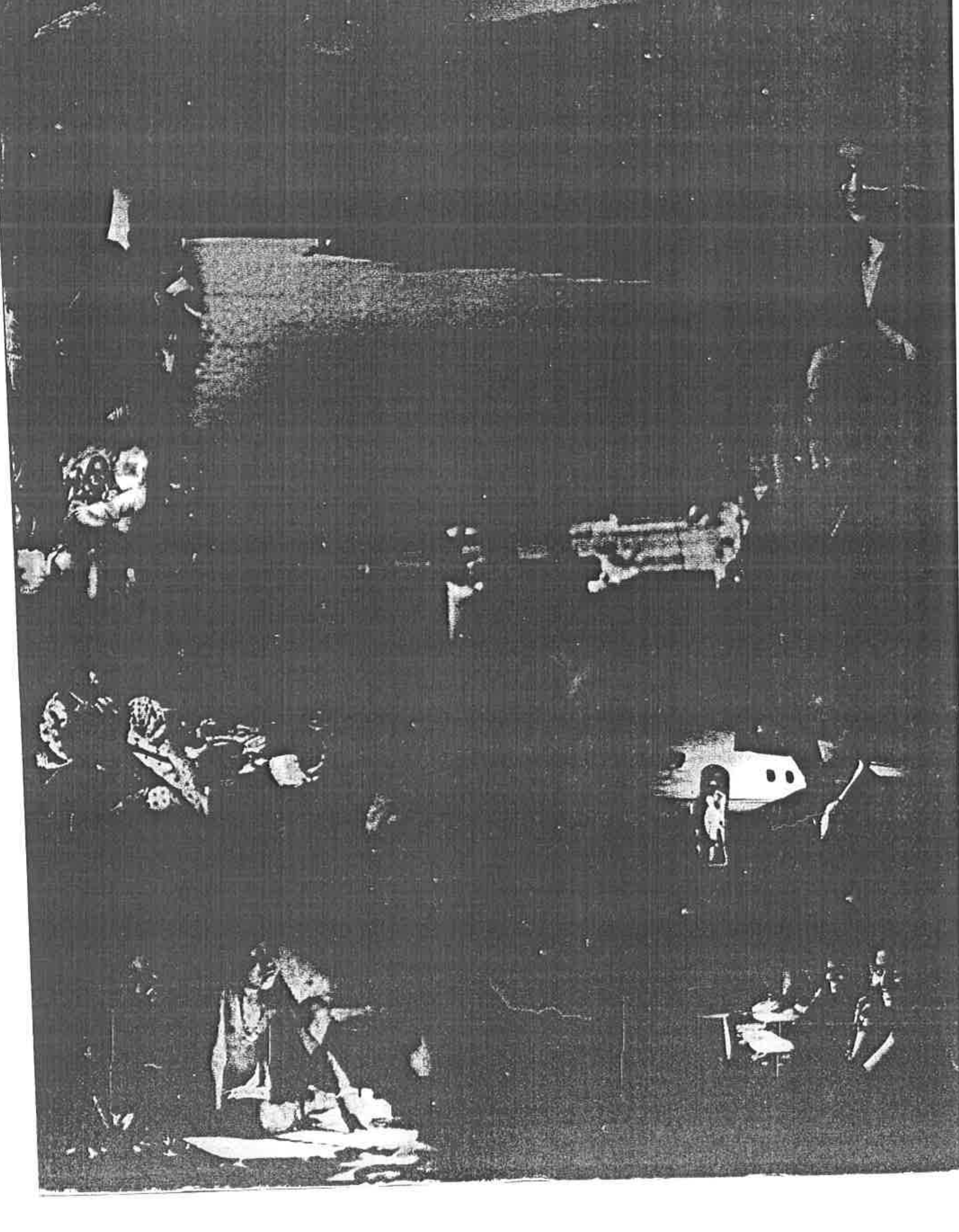

राजकीय आरक्षण आणि स्त्री विकास

स्त्रियांना आर्थिक आणि राजकीय सत्तेपासून दिर्घकाळ वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यांना विकासासाठी राजकारणात पुढे येण्याची न्याय्य संधी उपलब्ध करून देणे आणि न्याय प्रक्रियेत सामावून घेणे आवश्यक आहे. स्त्रियांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी दिलेल्या सवलतींचा व योजनांचा संपूर्ण लाभ मिळाल्यास त्यांच्या सामाजिक दर्जात वृद्धी होईल. स्त्री सक्षमीकरण आणि स्त्री विकास म्हणजे स्त्रियांचा सत्ता विभागणित समान वाटा, निर्णय प्रक्रियेत योग्य स्थान आणि सामाजिक, राजकीय तसेच आर्थिक जीवनात समानता प्राप्त होणे होय. याचाच अर्थ आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, वैधानिक प्रक्रियेत स्त्रियांच्या समान सहभागासाठी सत्तेतील समान विभागणी आवश्यक आहे. त्यासाठी स्त्रियांचा सत्तेतील सक्रीय सहभाग वाढविणे, त्यांच्यात जाणीव जागृती निर्माण करून, त्यांच्या इच्छा शक्तीचा वापर करून त्यांचा राजकीय सहभाग वाढविणे अत्यावश्यक आहे. आजवर महिलांना समाजात सतत दुय्यम वागणूक देण्यात आली. स्त्री विकासाचा संबंध तिच्या सामाजिक दर्जाशी आहे आणि दर्जाचा संबंध सत्ता व संपत्तीच्या अधिकाराशी निगडित आहे. या अधिकारापासून स्त्रियांना सतत दूर ठेवण्यात आले होते. राजकीय समानता अथवा सत्तेचा अधिकार हा विकासाचा सर्वात महत्वपूर्ण घटक आहे. महिलांची सर्वच क्षेत्रात झालेली उपेक्षा आणि संधी वंचितता त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा देण्यात असमर्थ ठरली आहे. त्यांना पुरुषांच्या तुलनेत समान स्तरावर आणण्यासाठी संरक्षण व सामर्थ्य प्रदान करणे न्याय्य आहे. समान संधी, हक्क, सत्ता आणि प्रतिष्ठेची विशेष संधी देऊन त्यांचा विकास घडवून आणणे ही आज समाजाची गरज आहे. ही विशेष संधी त्यांना राजकीय आरक्षणातून देण्यात आली आहे.

आरक्षणाचा अर्थ :

भारतीय समाजव्यवस्थेत 'आरक्षण' ही संकल्पना सम्यक समाज विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. या संकल्पनेची अंमलबजावणी ऐच्छीक नसून ती

AGEING THROUGH THE AGES

From Past to Present and Future

B. K. Swain
Pradeep Meshram
Ashok T. Borkar
Geeta D. Hiranwar

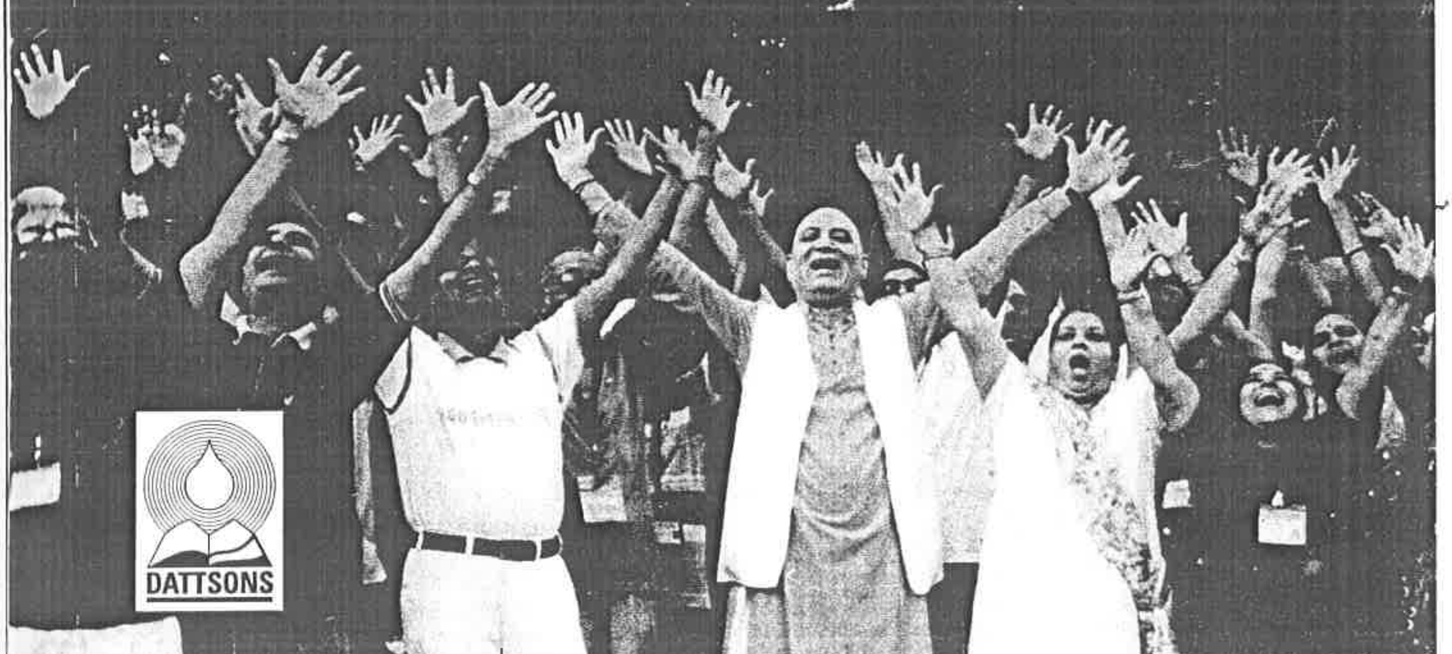

DATTSONS

87.

AGEING CHALLENGES AND STRATEGIES IN INDIAN CONTEXT

JYOTI S. SELUKAR

INTRODUCTION:

Population ageing is a demographic revolution affecting the entire world. For the first time in history, our global population will no longer be young, thanks to lower fertility, increased child survival and better health.Population ageing is happening in all regions and in countries at various levels of development. It is progressing fastest in developing countries, including in countries with large populations of young people.No country is exempt: Seven of the 15 countries with more than 10 million older people are in the developing world. By 2050, another 15 countries currently classified as 'developing' are expected to have 10 million or more older people. This generation is growing at a faster rate than the total population in almost all regions of the world.Ageing is a triumph of development. People are living longer because of better nutrition, sanitation, medical advances, health care, education and economic well-being.

FACTS ABOUT AGEING:

The population of developed countries is ageing fast, and the developing world is only a few decades behind. The proportion of the population aged 65 and over is expected to triple in less developed countries over the next 40 years, rising from 5.8 to 15 per cent of the total population, while in the more developed countries this figure is expected to rise from 16 to 26 per cent (an increase of more than 60 per cent), the ISSA report says. In other words, in the developed countries one person in three will be a pensioner.

Challenges for the Aged :

Although people are living longer, they are not necessarily healthier than before. Nearly a quarter (23%) of the overall global burden of death and illness is in people aged over 60, and much of this burden is attributable to long-term illness caused by diseases such as cancer, chronic respiratory diseases, heart disease, musculoskeletal diseases (such as arthritis and osteoporosis), and mental and neurological disorders.

This long-term burden of illness and diminished wellbeing affects patients, their families, health systems, and economies, and is forecast to accelerate. For example, latest estimates indicate that the number of people with dementia is expected to rise from 44 million now, to 135 million by 2050.

"Deep and fundamental reforms of health and social care systems will be required," says Dr John Beard, Director of the Department of Ageing and Life Course at the WHO, and co-leader of the Series with Dr Ties Boerma and DrSomnathChatterji, also from WHO. "But we must be careful that these reforms do not reinforce the inequities that drive much of the poor health and functional limitation we see in older age."

"While some interventions will be universally applicable, it will be important that countries monitor the health and functioning of their ageing populations to understand health trends and design

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2019 Special Issue – 211

Role & Nature of Media
प्रसार माध्यमांचे स्वरूप आणि भूमिका

Guest Editor:
Dr. R. G. Tale,
Principal,
Bar. Sheshrao Wankhede College of
Arts & Commerce, Khaperkheda
Dist. Nagpur, Th. Saoner . Maharashtra

Executive Editor of the issue:
Dr. Jyoti Selukar
Dr. Anjali Pande

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhnagar

Peer Review Committee of the Issue

Dr. R. G. Tale
Dr. B. K. Swain
Dr. Vijay Shingnapure
Dr. Sharyu B. Taywade

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.625 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2019 Special Issue - 211

Role & Nature of Media
प्रसार माध्यमांचे स्वरूप आणि भूमिका

Guest Editor:
Dr. R. G. Tale,
Principal,
Bar. Sheshrao Wankhede College of
Arts & Commerce, Khaperkheda
Dist. Nagpur, Th. Saoner . Maharashtra

Executive Editor of the issue:
Dr. Jyoti Selukar
Dr. Anjali Pande

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhnagar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Purushottam Khaparde Health & Education Society's

Accredited B++ by NAAC

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

NAGPUR Estd. 1992

■ Recognized by Government of Maharashtra ■ Affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur
SNEH NAGAR, WARDHA ROAD, NAGPUR - 440 015. (M.S.) INDIA
■ Tel : 0712 - 2290637 ■ Fax No. : 0712 - 2290368 ■ www.ygcngp.org ■ Email : ygc.ngp@rediffmail.com

YGC No./ Date ....

To,
Dr. Jyoti Selukar,
Associate Professor,
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce,
Khaperkheda.

Sub: Letter of appreciation to have delivered Guest Lecture.

Dear Madam,

At the very outset we thank you very much for delivering a guest lecture on 03-01-2020 at 12.00 p.m. in our institution on the occasion of Savitribai Fule Birth Anniversary. Your talk on 'Savitribai Fule: An Icon for Girls' was really a source of inspiration and enlightenment for the girls of the institution.

Hence this letter of appreciation is given to you.

Nagpur.
Date : 03-01-2020.

Principal

Principal
Yashoda Girls Arts & Commerce College
Sneh Nagar, Nagpur-15

"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते"
OFFICE OF THE PRINCIPAL
C. P. & BERAR EDUCATION SOCIETY'S COLLEGE
TULSIBAG, MAHAL, NAGPUR- 44 0032.
☎: 0712 -2722329 Fax No.: 0712 - 2722329 Web Site : www.cpberar.co.in
☎: M.C.V.C : 2738513, MBA : RAVINAGAR 2540149, DASR : 2731931
Estd. 1960

Ref. No. CPBC/PEB/2020/07

Date : 4/2/2020

LETTER OF APPRECIATION

This is to certify that, Dr. Jyoti Selukar, Head, Dept. of Sociology, Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaperkheda was present as a resource person & attended a One day interdisciplinary National conference on Relevance of Post Independence Social Movements in India organized by the Department of Sociology, C.P. and Berar E.S. College, Nagpur along with the Research for Resurgence foundation and Vidarbha Development Board on the 4th February 2020. We are grateful for her presence.

Thanking You

अमारे

॥ ओइम् ॥

Sindhu Navyuvak Mandal's
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya
Linguistic Minority (Sindhi) Institution
NAAC Accredited 'B+' Grade

Prof. Vijay Kewalramani
M.A., B.Ed.
President
(M) : 9422110403

Dr. (Ms.) Urmila Dabir
MA (Eng.), B.Ed., M.Phil., Ph.D.
Principal
(R) 2711449 (M) : 9850393939

JARIPATKA, NAGPUR - 440 014 E-mail : rkkm_nagpur@yahoo.co.in Website : www.rkkm.org Ph. : 0712-2630669

Ref. No. R.K.K.M. /40

Date : 7/10/19

To,

Dr. Jyoti Selukar

Head, Dept. of Sociology,

Bar. Seshrao Wankhede

Arts & Commerce College

Khaparkheda

Subject: Invitation for Guest Lecture

Dear Madam,

I am pleased to invite you a Guest Lecture to deliver a speech on the topic **'Gender Discrimination in Education Field' on 07th October 2019 at 11.00 a.m.** Your guidance will be immense value to faculty and students. You are requested to accept the invitation and deliver the lecture on the same.

Thanking you in anticipation.

Dabir

Principal
Rajkumar Kewalramani Kanya
Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

॥ ओउम् ॥
Sindhu Navyuvak Mandal's
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya
Linguistic Minority (Sindhi) Institution
NAAC Accredited 'B+' Grade

Prof. Vijay Kewalramani
M.A., B.Ed.
President
(M) : 9422110403

Dr. (Ms.) Urmila Dabir
MA (Eng.), B.Ed., M.Phil., Ph.D.
Principal
(R) 2711449 (M) : 9850393939

JARIPATKA, NAGPUR - 440 014 E-mail : rkkm_nagpur@yahoo.co.in Website : www.rkkm.org Ph. : 0712-2630669

Ref. No. R.K.K.M/90

Date : 7/10/19

LETTER OF APPRECIATION

This is to certify that, **Dr. Jyoti Selukar**, Head, Dept. of Sociology, Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda delivered Guest Lecture to the college faculty and students. Dept. of Sociology on the topic **'Gender Discrimination in Education Field'** on **07 October 2019 at 11.00 a.m.** She imparts information of extreme interest and contributed in enhancement of knowledge. I am grateful to his providing guidance to the participants.

Principal
Rajkumar Kewalramani Kanya
Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

V.S.P.M. Academy of Higher Education, Nagpur

Mahatma Gandhi Arts & Commerce College, Parseoni Dist- Nagpur

Web.site:- vspmmgcollege.org Email ID- principal@vspmmgcollege.org

Dr. Vinayak S. Irpate **Ph.No.- 07102-225193**
Principal **Mob.No. – 09404529930**
M.A.M.Phil.Ph.D.

Ref. No./MGMP/ Date :-

प्रति,
प्रा.डॉ.सौ.ज्योती सेलुकर मॅडम,
(समाजशास्त्र विभाग)
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा

महोदया,

आमच्या महाविद्यालयात राज्यशास्त्र विभागातर्फे बुधवार दि. 2 ऑक्टोंबर 2019 ला सकाळी 10.30 वाजता "महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंती निमित्त" आपले व्याख्यान आयोजित केले आहे.

तरी आपण स्विकृती देऊन व्याख्यान देण्यासाठी उपस्थित राहावे, हि विनंती.

धन्यवाद

PRINCIPAL
M. G. Arts & Commerce College
Parseoni, Dist. Nagpur

V.S.P.M. Academy of Higher Education, Nagpur

Mahatma Gandhi Arts & Commerce College, Parseoni Dist- Nagpur

Web.site:- vspmmgcollege.org Email ID- principal@vspmmgcollege.org

Dr. Vinayak S. Irpate **Ph.No.- 07102-225193**
Principal **Mob.No. – 09404529930**
M.A.M.Phil.Ph.D.

Ref. No./MGMP/ Date :-

प्रमाणपत्र

प्रमाणपत्र देण्यात येते की, प्रा. डॉ. सौ. ज्योती सेलुकर मॅडम, (समाजशास्त्र विभाग) बॅरि. शेषराव वानखेडे, महाविद्यालय, खापरखेडा यांनी आमच्या महाविद्यालयात बुधवार दि. 2 ऑक्टोबर 2019 ला "महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंती निमित्त" विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट मार्गदर्शन केले.

त्याच्या पुढील उज्वल भविष्यासाठी महाविद्यालया तर्फे हार्दिक शुभेच्छा.

M. G. Arts & Commerce College Parseoni * Dist. Nagpur

PRINCIPAL
M. G. Arts & Commerce College
Parseoni, Dist. Nagpur

Purushottam Khaparde Health & Education Society's

Accredited B++ by NAAC

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

* NAGPUR * Estd. 1992

■ Recognized by Government of Maharashtra ■ Affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur
SNEH NAGAR, WARDHA ROAD, NAGPUR - 440 015. (M.S.) INDIA
■ Tel : 0712 - 2290637 ■ Fax No. : 0712 - 2290368 ■ www.ygcngp.org ■ Email : ygc.ngp@rediffmail.com

Date ....

YGC No./

To,
Dr. Jyoti Selukar,
Associate Professor,
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce,
Khaperkheda.

Sub: An invitation to deliver Guest Lecture in NSS Camp.

Dear Madam,

You are hereby invited to deliver guest lecture on 27-02-2019 at 3.00 p.m. in NSS Camp on organized at Parsodi Village near Nagpur by our institution. The topic for your lecture as finalized during our telephonic talk is 'The Importance of Cleanliness for Rural Health'.

You are requested to give your consent and remain present on the given date and time.

Nagpur.
Date : 12-02-2019.

Principal

Principal
Yashoda Girls Arts & Commerce College
Sneh Nagar, Nagpur-15

Purushottam Khaparde Health & Education Society's

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Accredited B++ by NAAC

Estd. 1992

■ Recognized by Government of Maharashtra ■ Affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur

SNEH NAGAR, WARDHA ROAD, NAGPUR - 440 015. (M.S.) INDIA

■ Tel : 0712 - 2290637 ■ Fax No. : 0712 - 2290368 ■ www.ygcngp.org ■ Email : ygc.ngp@rediffmail.com

YGC No./ Date ....

To,
Dr. Jyoti Selukar,
Associate Professor,
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce,
Khaperkheda.

Sub: Letter of appreciation to have delivered Guest Lecture.

Dear Madam,

At the very outset we thank you very much for delivering a guest lecture on 27-02-2019 at 3.00 p.m. in NSS Camp on organized at Parsodi Village near Nagpur by our institution. Your talk on 'The Importance of Cleanliness for Rural Health' was really a source of inspiration and enlightenment for the NSS Volunteers.

Hence this letter of appreciation is given to you.

Nagpur.
Date : 27-02-2019.

Principal

Principal
Yashoda Girls Arts & Commerce College
Sneh Nagar, Nagpur-15

Purushottam Khaparde Health & Education Society's

Accredited B++ by NAAC

Yashoda Girls'
Arts & Commerce College, Nagpur

▪ Recognized by Government of Maharashtra ▪ Affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur
SNEH NAGAR, WARDHA ROAD, NAGPUR - 440 015. (M.S.) INDIA
▪ Tel : 0712 - 2290637 ▪ Fax No. : 0712 - 2290368 ▪ www.ygcngp.org ▪ Email : ygc.ngp@rediffmail.com

YGC No./ Date

To,
Dr. Jyoti Selukar,
Associate Professor,
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce,
Khaperkheda.

Sub: An invitation to deliver Guest Lecture on the occasion of Women's Day.

Dear Madam,

You are hereby invited to deliver guest lecture on 8th of March 2019 at 12.00 p.m. in our institution. The topic for your lecture as finalized during our telephonic talk is 'The role of women in the development of the nation'.

You are requested to give your consent and remain present on the given date and time.

Nagpur.
Date : 30-02-2019.

Principal

Principal
Yashoda Girls Arts & Commerce College
Sneh Nagar, Nagpur-15

Purushottam Khaparde Health & Education Society's

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Estd. 1992 · NAGPUR · Accredited B++ by NAAC

▪ Recognized by Government of Maharashtra ▪ Affiliated to RTM Nagpur University, Nagpur
SNEH NAGAR, WARDHA ROAD, NAGPUR - 440 015. (M.S.) INDIA
▪ Tel : 0712 - 2290637 ▪ Fax No. : 0712 - 2290368 ▪ www.ygcngp.org ▪ Email : ygc.ngp@rediffmail.com

YGC No./ Date ....

To,
Dr. Jyoti Selukar,
Associate Professor,
Bar. Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce,
Khaperkheda.

Sub: Letter of appreciation to have delivered Guest Lecture.

Dear Madam,

At the very outset we thank you very much for delivering a guest lecture on 08-03-2019 at 12.00 p.m. in our institution on the occasion of women's Day. Your talk on 'The role of women in the development of the nation' was really a source of inspiration and enlightenment for the girls of the institution.

Hence this letter of appreciation is given to you.

Nagpur.
Date : 08-03-2019.

Principal

Principal
Yashoda Girls Arts & Commerce College
Sneh Nagar, Nagpur-15

V.S.P.M. Academy of Higher Education, Nagpur
(Regi. No F- 349 / 1971)
Mahatma Gandhi Arts & Commerce College,
Parseoni, Dist. -Nagpur 441105
Ph: 07102-225193
Website: www.vspmmgcollege.org Email : principal@vspmmgcollege.org

Shri Ranjeetbabu Deshmukh
President

Dr. Vinayak S. Irpate
Principal
M.A. M.Phil. Ph.D.

Ref. No. MGMC /महिला दिन /उपस्थिती/ 1606/17-18

Date :- 28/02/2018

प्रति,

मा.डॉ. ज्योती सेलोकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
बॅ. शेषराव वानखेडे कला वाणिज्य महाविद्यालय,
खापरखेडा.

विषय:— आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाकरिता प्रमुख मार्गदर्शक म्हणुन येण्याबाबत.

महोदय,

सविनय विनंती आहे की, दिनांक ०८/०३/०१८ रोज गुरूवारला आमच्या महाविद्यालयामध्ये "आंतरराष्ट्रीय महिला दिन" साजरा करावयाचा आहे. त्याकरिता प्रमुख मार्गदर्शक म्हणून आपण यावे आणि आमच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे ही नम्र विनंती.

धन्यवाद

प्राचार्य

PRINCIPAL
Mahatma Gandhi Arts &
Commerce College,
Parseoni, Dist. Nagpur

"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते"
OFFICE OF THE PRINCIPAL
C. P. & BERAR EDUCATION SOCIETY'S COLLEGE
TULSIBAG, MAHAL, NAGPUR- 44 0032.
☎: 0712 -2722329 Fax No.: 0712 - 2722329 Web Site : www.cpberar.co.in
☎: M.C.V.C : 2738513, MBA : RAVINAGAR 2540149, DASR : 2731931
Estd. 1960

Ref. No: CBBC/Dec 2018/05

Date : 13/12/2018

LETTER OF APPRECIATION

This is to certify that, **Dr. Jyoti Selukar,** Head, Dept. of Sociology, Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaperkheda delivered a Guest Lecture to the college faculty and students Dept. of Sociology on the topic **'Education status in India'** on the 13th December 2018 at 11.00 am. She imparts information of extreme interest and contributed in enhancement of knowledge. I am grateful to her for providing guidance to the participants.

Thanking You

Sincerely Yours

Basveshwar Education Society's

SANT GADGE MAHARAJ MAHAVIDYALAYA, HINGNA

Hingna, Dist. Nagpur.

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution in the Empowerment of India

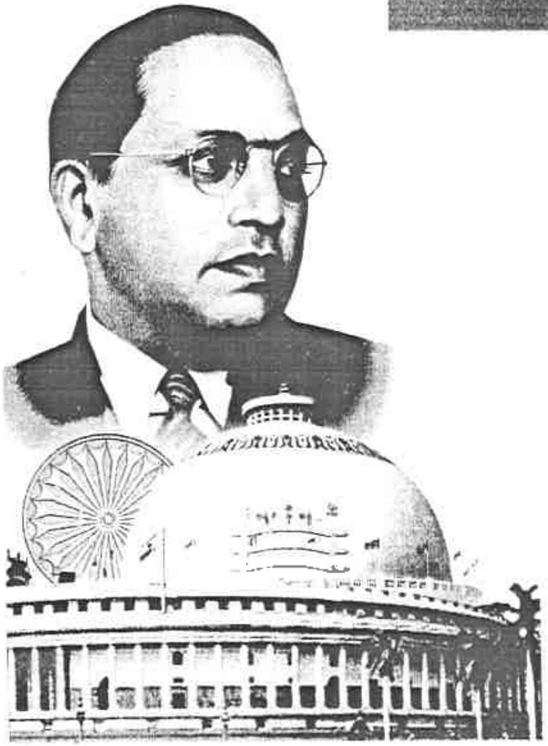

Certificate

This is to certify that

Dr./Prof/~~Mr~~./Mrs. Dr. Jyoti. Selukar.

of Barr. Sheshrao Wankhede College Khaparkheda has attended One Day National Seminar on, Dr. Babasaheb Ambekar's Contribution in the Empowerment of India organised by Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya, Hingna, on 23rd September 2017.

He / She has presented a paper entitled डॉ. बी. आर आंबेडकरांचे स्त्री सक्षमीकरणाविषयी योगदान.

Dr. T. G. Gedam	Dr. Sushma Bageshwar	Dr. Arti Moglewar
Coordinator	Co-coordinator	Principal

"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते"
OFFICE OF THE PRINCIPAL
C. P. & BERAR EDUCATION SOCIETY'S COLLEGE
TULSIBAG, MAHAL, NAGPUR- 44 0032.
☎: 0712 -2722329 Fax No.: 0712 - 2722329 Web Site : www.cpberar.co.in
☎: M.C.V.C : 2738513, MBA : RAVINAGAR 2540149, DASR : 2731931
Estd. 1960

Ref. No. CPBC/Dec 2017/04 Date : 18/12/2017

To,

Dr. Jyoti Selukar

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College,

Khaperkheda, Nagpur

Certificate of Appreciation

We express our thankfulness to you for accepting our invitation to be the Resource Person for the Seminar on 'Impact of Social Media in Society' organized by Sociology department on 18th Dec 2017.

You spared some time for the program and guidance on the new problems and related impact of social media. We are obliged for that.

Thanking You

Sincerely Yours

LATE GOVINDRAO WANJARI
Founder

DR. (Smt.) SUHASINI G. WANJARI
President

Adv. ABHIJIT G. WANJARRI
Secretary

Dr. ARVIND SHENDE
Principal

AMAR SEVA MANDAL'S
(Regd. No. M/220/78 NGP)
F-2299 (N)

KAMLA NEHRU MAHAVIDYALAYA

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)
SAKKARDARA CHOWK, NAGPUR - 440 024
Ph : (0712) 2747853, 2747854, 2742308, 2749784 Fax - (0712) 2747853
'A' Grade Reaccredited by NAAC
E-mail : kncnag@rediffmail.com Website : www.kamlanehrucollege.ac.in

KNM / ____________ Date : ____________

Dr.Jyoti Selukar
Bar. Sheshrao Wankhede College
Khaparkheda, Nagpur

Subject :- Invitation letter as a Chief Guest of Seminar in Sociology

Res. Sir,

We are pleased to inform you that we are organizing a One Day Seminar on the topic ' Value Crisis in Indian Emerging Society 'on 14th Sept. 2016.

Our college , Kamla Nehru Mahavidyalaya , one of the prestigious colleges of Nagpur , is affiliated to the Nagpur University and has been awarded 'A' Grade by the 'National Assessment and Accreditation council'

We have decided to invite you as a chief guest during the second Technical Session of the seminar. We earnestly request you to kindly accept our invitation and allow the participants to derive the benefit of your knowledge and experience.

Soliciting your favour and thanking you in anticipation.

Sincerely Yours

PRINCIPAL
Kamla Nehru Mahavidyalaya
Sakkardara Chowk, Nagpur

Dr. Sucheta Parker
Head, Deptt. of Sociology

Dr. Arvind Shende
Principal
Kamla Nehru Mahavidyalaya , Nagpur

LATE GOVINDRAO WANJARI
Founder

DR. (Smt.) SUHASINI G. WANJARI
President

Adv. ABHIJIT G. WANJARRI
Secretary

Dr. ARVIND SHENDE
Principal

AMAR SEVA MANDAL'S
(Regd. No. M/220/78 NGP)
F-2299 (N)
KAMLA NEHRU MAHAVIDYALAYA
(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)
SAKKARDARA CHOWK, NAGPUR - 440 024
Ph : (0712) 2747853, 2747854, 2742308, 2749784 Fax - (0712) 2747853
'A' Grade Reaccredited by NAAC
E-mail : kncnag@rediffmail.com Website : www.kamlanehrucollege.ac.in

KNM / ______________ Date : ______________

To
Dr Jyoti Selukar
Bar. Sheshrao Wankhede College
Khaparkheda, Nagpur.

Certificate of Appreciation

We, hereby express our thankfulness to you for accepting our invitation to be the Resource Person for the Seminar **on 'Value Crisis in Indian Emerging Society'** organized by Sociology Department on 14th Sept. 2016.

You spared some time for the programme and guidance on the new problems and related issues in our society. We are obliged for that.

Thanking You.

Sincerely Yours

PRINCIPAL
Kamla Nehru Mahavidyalaya
Sakkardara Chowk, Nagpur

Dr. Arvind Shende
Principal
Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur

Department of Sociology

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

"(Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Universities Act, 1994)"

Dr. B. K. Swain
M. A., M. Phil., Ph. D.

Professor & Head

Mahatma Jyotiba Phule
Educational University Campus
Amravati Road, Nagpur - 440 033.

Phone No. (O) 0712-2500323/Extn.-319
Mobile : 9422823634

P.G.T.D./Soc./ ....

Date 15/7/2015

Certificate

This is to certify that Dr. Jyoti Selukar has delivered a talk as a resource person in the "Workshop on B.A. Part III Syllabus in Sociology", organized by the Department of Sociology, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, on 15th July, 2015. I owe my sincere thanks to her for accepting the invitation and delivering the talk.

Dr. B.K. Swain
Workshop Director

UGC-ACADEMIC STAFF COLLEGE
RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR
REFRESHER COURSE IN SOCIOLOGY

Certificate

This is to certify that Dr./Prof. Jyoti Selukar on 27/6/12 has chaired a session on paper presentation by the participants of the refresher course in sociology, organized by the UGC-Academic Staff College, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, in the department of Sociology, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

(Dr. B.K. Swain)
Course Co-ordinator

UGC-ACADEMIC STAFF COLLEGE

RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR.

REFRESHER COURSE IN SOCIAL SCIENCES

OCTOBER 2011

CERTIFICATE OF DELIVERING LECTURE

This is to certify that Dr./Prof. Jyoti Selukar has delivered/chaired a Seminar of the participants of the refresher course in social sciences organized by the UGC-Academic Staff College, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, from 1st October 2011 to 21st October 2011.

(Dr. B.K. Swain)

Course Co-ordinator

C.P.and Berar E.S.College, Nagpur

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

Organises

ICSSR SPONSORED

One Day Interdisciplinary National Conference

Along With

Research for Resurgence Foundation And Vidarbha Development Board

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./~~Mr.~~/Ms. Jyoti S. Selukar.

of Bar. Sheshrao Wankhede, Arts & Comm. College, Khaperkheda has attended One Day Interdisciplinary National Conference on Relevance of Post Independence Social Movements in India organized by the Department ofSociology,C.P.and Berar E.S. College , Nagpur. Along with Research for Resurgence Foundation And Vidarbha Development Board on 4th Febuary,2020

He/ She has presented research paper entitled Post Independence Environmental Movement in India.

Dr.Arvind Joshi
Organizing Secretary
Department of Sociology
C.P.and Berar E.S.College , Nagpur

Dr.Milind Barhate
Principal
C.P.and Berar E.S. College ,
Nagpur

Two Day Multidisciplinary National Workshop on

RELEVANCE OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE PRESENT ACADEMIC SCENARIO.

:: Organised By ::

DAYANAND ARYA KANYA MAHAVIDYALAYA, NAGPUR

:: In Collaboration with ::

- Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur
- Renuka College, Nagpur
- Yashoda Girls Arts & Commerce College, Nagpur
- Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda
- Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa
- Dr. M.R. Umathe College, Nagpur
- Women's College of Arts & Commerce, Nagpur
- Matru Sewa Sangh Institute of Social Work, Nagpur

Certificate

This Certificate is presented to Dr./Mr./Ms. Suchita Parkar.

of Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur.

for His / Her Active Participation / Paper Presentation in
Two Day Multidisciplinary National Workshop on
Relevance of Intellectual Property Rights in the Present Academic Scenario.
On 27th & 28th April, 2019
at Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Nagpur.

Dr. Shraddha Anil Kumar Principal Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Nagpur	Dr. Balkrishna Tale Principal Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda	Dr. N.R. Dixit Principal Women's College of Arts & Commerce, Nagpur	Dr. John Menachery Principal Matru Sewa Sangh Institute of Social Work, Nagpur

Dr. D.V. Naik Principal Dr. M.R. Umathe College, Nagpur	Dr. D.R. Satpute Principal Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur	Dr. Jyoti Patil Principal Renuka College, Nagpur	Dr. D.V. Shete Principal Yashoda Girls Arts & Commerce College, Nagpur	Dr. M.V. Kolhe Principal Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa

Im Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

I N T E R N A T I O N A L R E S E A R C H F E L L O W S A S

'TERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

ESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2019 Special Issue – 211

Role & Nature of Media
प्रसार माध्यमांचे स्वरूप आणि भूमिका

Guest E
Dr. R. G.
Principa
Bar. She ...khede College of
Arts & C ..., Khaperkheda
Dist. Na ...aoner . Maharashtra

Executi ...r of the issue:
Dr. Jyoti S
Dr. Anjal

Chief Ed
Dr. Dha ...agar

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 211 Role & Nature of Media
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
December-201

INDEX

No.	of the Paper	Author's Name	Page No.
1	of Social Media on Youth	Dr. Sucheta Parker	05
2	of Social Media on Society	Dr. Sadhana Thankare	10
3	Newspapers in India	Mr. Rajendra Chore & Dr. Mangala Hirwade	13
4	ission Media and Society	Dr. D.T Shende	20
5	nges in FMCG Sector in India	Dr. Ritu Vyas	25
6	Empowerment, Cyber Crime and Social Media	Dr. Sanjay Dudhe	28
7	Advertising in India - An Indian Perspective	Dr. Rajiv Jadhao	34
8	of Social Media Networking Sites on Students Life	Dr. Sangita Chore	41
9	Media in Society	Prof. Dipratna Raut	47
10	Media and Consumer Behavior	Dr. Atul Naik	51
11	pact of Electronic Media on Youth	Dr. S.S. Hajare & Dr. Vaishali Chillure	54
12	y on Consequence of E - Commerce on Indian Business	Dr. Parag Kawley	57
13	of Social Media on Youth : Positive and Negative Aspects	Dr. Vaishali Meshram	60
14	of Transmission Media and its Commercialization : A Study	Dr. Sanjay Dhanvijay	64
15	Media's Effect on Today's Society	Dr. Kavita Kanholkar	69
16	of Internet and Social Media on Women Empowerment in India	Dr. Nabha Kamble	73
17	of E-Learning Resources in Rural Development	Dr. Sanjay Dhok	76
18	Identity : A Feministic Approach in the Film '*English Vinglish*'	Meenakshi Wasnik	83
19	of Media on Society	Dr. Mrs. Mrunal Waliokar	85
20	Law and the Role of Media	Prof. Sulok Raghuwanshi	88
21	on Social Media in Youth - Special Reference of Nagpur Rural Area	Dr. Dilip Chavhan	93
22	rcialization of Transmission Media : A Case Study of Stem Cell	Dr. Sanjay Bagde	96
23	Changes in the Media Industry	Dr. Sushma Bageshwar	100
24	Social Media in Digital Marketing	Prabhakar Motghare	103
2	Media and there Importance of Student in Collage	Sulbha wagde	106
2	प्रसारमाध्यमे महिला सशक्तीकरण	डॉ. रजनी हारोडे	109
27	सामाजिक परिवर्तन आणि लिंगभावाचे वास्तव एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. मोहन नागराळे	112
2	प्रसारमाध्यमे आणि समाज	राजू बुरीले	116
29	प्रसारमाध्यमांचे युग	प्रा. चंद्रशेखर देवघरे	121
3	प्रसारमाध्यमे आणि समाज	डॉ. दीपक पवार	126
3	स्त्री आणि प्रसारमाध्यमे	प्रा. प्रतिभा गडवे (दातीर)	131
3	महानुभाव साहित्य प्रवाहात महानुभाव नियतकालिकांचे योगदान	डॉ. पद्मिनी दुरुगकर	136
3	बदलते स्वरूप	डॉ. भारती कोरेकर	141
3	आणि समाज	डॉ. साधना मौदेकर	146

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 211 Role & Nature of Media
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
December-2019

भारतीय लोकशाही आणि प्रसारमाध्यमे

प्रा. प्रतिभा. उ. गडवे (दातिर)
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला वाणीज्य महा. खापरखेडा
मो. ९८२२०८५७२३
Email – Pratibhadatir1973@gmail.com

सारांश

[illegible] सामाजीकरण प्रक्रियेत संपर्क हा मानवी समाजाइतकाच प्राचीन आहे. मनुष्य स्वत: [illegible] साधन मानला जातो. संपर्काबाबत बोलायचे झाल्यास प्रत्येकाच्या मनात होणाऱ्या १) [illegible] संवाद ३) जनसमुह या तीन संवादापैकी जनसमुहासाठी संपर्काची गरज भासते. [illegible] विचार संपर्काच्या माध्यमातून दुसऱ्यापर्यंत पोचवण्याचा प्रयत्न पुर्वापारपासून होत असलेला [illegible] संपर्काची साधने ज्याला आपण प्रसारमाध्यमे म्हणतो. ज्यात शिलालेख, ताम्रपट, मौखीक [illegible] नाट्यप्रयोग याशिवाय, घर कुटुंब, शिक्षणसंस्था यांतून समाजाशी संपर्काचा प्रयत्न [illegible] आधुनिक काळात विज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीमुळे उदयाला आलेल्या मुद्रित [illegible] प्रसारमाध्यमांमुळे समाजाच्या सामाजिकरण प्रक्रियेला गती प्राप्त झालेली दिसते. [illegible] प्रसारमाध्यमांनी केलेल्या परिणामांचा विचार केल्यास पत्रकारीतेच्या साधनांपासून तो आधुनिक [illegible] एक क्रांती घडवून आणलेली आहे. राजकीय सामाजीकरण घडवून आणणे, मतदार [illegible] शासनव्यवस्थेवर, राजकीय प्रक्रियेवर, नेतृत्वावर वचक ठेवण्यासाठी ही प्रसारमाध्यमे [illegible] झालेली दिसतात. नि:स्पृह व निर्भिडपणे कार्य केल्यास ही प्रसारमाध्यमे निश्चितच [illegible] नाही.

[illegible]–प्रसारमाध्यमे :

[illegible] सामाजीकरण प्रक्रियेत संपर्क हा मानवी समाजाइतकाच प्राचीन आहे. तसे पहिल्यास [illegible] व्यक्तीचे एक उत्कृष्ट व प्रथम माध्यम आहे असे आपणास म्हणावे लागेल. आणि हा [illegible] प्रस्थापित करून आपले विचार दुसऱ्यांपर्यंत व त्या योगाने समाजापर्यंत पोहचवण्याचा [illegible] आणि म्हणून संपर्काबाबत पहावयाचे झाल्यास तीन प्रकारचे संवाद मनुष्याद्वारा होत [illegible] त्याचा व त्यायोगाने मनुष्याचा व्यक्तीमत्व विकास घडत असतो. ते म्हणजे १) [illegible] स्वत:च्या मनाशी होणारा २) द्विव्यक्तीय–ज्यात दुसऱ्या व्यक्तीच्या भावभावनांच्या जवळ [illegible] करतो ३) जनसमुह–अनेक व्यक्तीच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न व्यक्ती करतो. आणि [illegible] ची गरज भासते. आणि म्हणूनच आज समाजव्यवस्थेत मानवाला सचेतन ठेवण्याचे काम [illegible] ते म्हणूनच असे म्हटले जाते की, "संपर्क आयुष्य शाबुत ठेवतो व सचेतन करतो. तो [illegible] आणि सुधारणा यांना गती देणारा आणि उच्चार देणारा आहे. आणि म्हणूनच संपर्काइतकेच [illegible] संपर्कमाध्यमे किंवा प्रसारमाध्यमे मानवी जीवनात अतिशय महत्वाची ठरली आहे. [illegible] सामाजिक हत्यारांप्रमाणे किंवा सामाजिक जीवनाला आकार देणाऱ्या संस्थांप्रमाणे [illegible] ने ही बहुधा इतर सामाजिक संस्थेपेक्षाही जास्त महत्वाची व परिणामकारक ठरली आहे.

ISSN : 2348-7143
December-2019

च्या जाळयात समस्त जगातील मानवजात गुरफटलेली आहे. व रोज नवनविन संपर्क मनुष्याला आपल्या मुठीत ठेवू पहात आहेत. प्रसारमाध्यमे अथवा संपर्क माध्यमे हे नाव समोर येतात ती वर्तमानपत्रे आकाशवाणी, दुरचित्रवाणी व चित्रपट, मासीके व आजच्या माजमाध्यम मोबाईल व त्यावरील निरनिराळे ॲपस. आणि या शेवटच्या माध्यमाची तर आज दिसून येते. परंतु केवळ यांनाच प्रसारमाध्यमे म्हणणे चुकीचे ठरेल. व्यक्ती हा या व्यक्तींना एकत्रित धरून ठेवणाऱ्या ज्या निरनिराळया सामाजिक संघटना ज्यात कुटुंब, धर्म, व धार्मीक संस्थाद्वारे होणारे सामाजिकरण ही प्राथमिक प्रसार माध्यमे अस्तित्वात गेल. जेव्हा आधुनिक प्रसारमाध्यमांचा उगम झाला नव्हता तेव्हा या साधनाद्वारा एक उत्कृष्टपणे कार्य होतांना दिसून येत असे.

तील प्रसारमाध्यमे जन्माला येण्याअगोदर त्याचा उगम तोंडी पत्रकारितेत आपल्याला समध्ये रंगभूमीवर होणाऱ्या नाटयप्रयोगातून कित्येकदा ताजा, चुरचुरीत बातम्या व त्यावर णि याचे मराठीशी साधर्म्य पाहील्यास दादा कोंडकेंचे "विच्छा माझी पुरी करा" या या प्रमुख घटनांवर व प्रयोगाला उपस्थित असणाऱ्या राजकारणी व्यक्तींवर किंवा प्रमुख होत असे.

ळखंडात डोकावल्यास इतिहासकाळातील शिलालेख, ताम्रपट वृत्तपत्रांच्या पूर्वजांची प्राचीन रोममध्ये सरकारी हुकुम कागदांवर लिहून ते नगरराज्यात वाटण्यात येत असे. अशाच पद्धती अस्तित्वात होत्या. इंग्लडमध्ये तर धक्कादायक घटना पत्रके वाटून ल्या जात असेल. भारतातही सम्राट अशोक, चंद्रगुप्त मौर्य, शिवाजी महाराजांच्या लालेख, बखरी ही अशाच प्रकारची प्रसारमाध्यमांची उत्कृष्ट उदाहरणे होती. प्राचीन णाखी एक स्वरूप म्हणजे मौखिक व श्राव्य पद्धतीवर दिलेला भर, ज्ञानी लोक रणांच्या साहय्याने महत्वपूर्ण लेखन करीत असे. शत्रु बद्दलची माहिती मिळवण्यासाठी वनवत असत. राजनीच्या काळत गुप्तहेराद्वारा माहीती गोळ करण्याची पद्धत होती. नोंदणी कार्यालय स्थापन केले होते. केलेल्या नोंदीच्या अनेक नकला काढल्या सरकारी कर्मचाऱ्यांना पाठविण्यात येणारे खलिते व औरंगजेबाच्या काळात सैनिकांना लिखित वृत्तपत्रांचे काम करीत असे. म्हणजेच आधुनिक समजल्या जाणाऱ्या वृत्तपत्र या जरी एक प्रभावी प्रसार माध्यम म्हणून बोलबाला असला, तरी ते पूर्वीपासूनच अस्तित्वात . 'राखावी बहुतांची अंतरे भाग्य येती तद्नंतरे" समर्थ रामदासांचे दासबोधातील हे वचन पहिला महत्वाचा दस्तऐवज म्हणता येईल. 'महाभारत' या इतिहास ग्रंथातील अनेक मूळस्त्रोत कोणते असावे याची शाश्वती देतात. भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक उत्कृष्ठ प्रसार माध्यम होते असे म्हणावे लागेल. कबीरांचे दोहे, ज्ञानदेवांची . समर्थांचा दासबोध, छत्रपती शिवरायांची आज्ञापत्रे म्हणजे एक उत्तम संपर्क माध्यम . म्हणजेच आज प्रसारमाध्यमे म्हटल्यानंतर व आजच्या काळात या माध्यमांना दिले जेव्हा विचार होतो व आधुनिक प्रसारमाध्यमाची जी भेंडोळी आपल्या डोळयासमोर आज सामाजिकरणाचे कार्य उत्कृष्टपणे घडते असे जे आपण म्हणतो, ते पूर्वीपासुन होते हे आपणास मान्य करावे लागते. आज मानवी जीवनाची सर्व क्षेत्रं आधुनिक

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, Special Issue 211 Role & Nature of Media | December-2019
Peer Reviewed Journal

च्या नियंत्रणाखाली आहे असे म्हणावे लागते. आज राजकीय क्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. आज जगातील प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेतील राजकारण या प्रसारमाध्यमांच्या ...ा असे म्हणावे लागते.

...ण

राजकारणाशी असलेला संबंध जेव्हा आपण जोडू पाहतो. तेव्हाही इतिहास काळात ...ल. वर म्हटल्याप्रमाणे अनेक राजकाळात पुरातन संपर्कसाधनांचा वापर राज्यकर्त्यांचा ...ण्यासाठीच राजा विजीगिषु बनण्यासाठीच केला जात असे असेच म्हणावे लागते. ...तील अत्युच्च पातळी गाठलेला हा शासनप्रकार समजला जातो. व यातील राजकारण ...लंबून असते ते जनमतावर. तर लोकमताचा आदर या व्यवस्थेत प्रधान मानला जातो. ...चे काम आजच्या काळत जनसंपर्कसाधने वा प्रसारमाध्यमाद्धारा उत्कृष्टपणे पार पडतांना ...ीत प्रसारमाध्यमे अत्यंत महत्वाची समजली जातात. अब्राहम लिंकनचे लोकमताबाबत ...nt is everything, with Public Sentiment, nothing Can fail, without it nothing ...कारणात एखाद्याला यशस्वी करणे अथवा त्याची कारकीर्द संपुष्टात आणणे, ...कसे आहे यावर अवलंबून असते. व हे संगठित करण्याचे कार्य प्रसारमाध्यमाद्धारा पार ...कारणात लोकमत संगठित करण्याची काही साधने पूर्वापारपासून चालत आलेली आहे. ...ा धर्माद्धारे जनमत संगठनाचे कार्य यशस्वीपणे होतांना दिसत आहे. घरातील आईवडील ...ी व्यवस्थेतील एखादया विचारसरणीवर असलेली निष्ठा, नेतृत्वाप्रती असलेला आदर ...य दृष्टीकोन बनवत असतो, समाजाचे वातावरण व शैक्षणिक संस्थातून दिले जाणारे ...र करीत असते. परंतु आज राजकारणात आधुनिक प्रसार माध्यमांचा मोठया प्रमाणात ...तो. लोकांना संगठित करून त्यांना व्यवस्थेत सामील करून घेण्याचे कार्य या आधुनिक ...मय प्रभावीपणे होतांना दिसून येते. यात वृत्तपत्रे आकाशवाणी, दुरचित्रवाणी चित्रपट, ...ुनिक व्यवस्थेतील लोकप्रिय साधन मोबाइलने एक क्रांती घडूवन आणली आहे. लोकांना ...करण्याचे कार्य मोबाइल मधील निरनिराळया ॲप्सने उत्कृष्टरित्या केलेले आहे. ट्विटर, ...आणि गुगलच्या माध्यमातून लोकांना राजकीयदृष्ट्या जागृत केले जात आहे. " फेसबुक ...ा उत्कृष्ट वापर तरूण मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी यशस्वीरित्या सर्वप्रथम २००८ अमेरिकन राष्ट्रपतीच्या निवडणूकीत 'बराक ओबामा' यांनी केला व या निवडणुकीत ...ा आधुनिक प्रसार माध्यमांची यशस्वीता निर्विवाद सिद्ध झाली आहे.

...शाही ही जगातील उत्कृष्ट लोकशाही असून परंपरागत राजकीय सामाजिकरणाच्या ...निक प्रसारमाध्यमांचा यशस्वी प्रयोग भारतातही केला जातांना दिसतो. प्रसार माध्यमातील ...राजकीय सामाजीकरण यशस्वीरीत्या घडवून आणतांना दिसते. आज आधुनिक ...ा भारतातील ८०० मिलीयन पैकी १६० मिलियन मतदार हे १८ ते २४ वर्षे ...त. व दिवसातील ५ ते ६ तास ते सोशल मीडीयाशी निगडीत असतात. आणि महेश ...ार सोशल मिडीयाचे हे वापरकर्ते तरुण आपल्या कुटुंबातील सदस्यांना निवडणूकीच्या ...दिसुन येतात. आज प्रसार माध्यमातील मुद्रीत साधनांपेक्षा इल्क्ट्रॉनिक साधनातील , न्यूज ...धनांचा जास्त वापर राजकीय सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेत राजकीय पक्ष, नेते करून घेतांना

Website – www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

ISSN : 2348-7143
December-2019

ळवळ राजकीय बातम्या देणारे अनेक न्युज चॅनल दुरचित्रवाणीवर असलेले दिसुन येतात. णूकीत अमेरिकन अध्यक्षांच्या पावलावर पाउल ठेवून भाजपा ने मोबाइल, दुरचित्रवाणी व उपयोग आपल्या राजकीय प्रचारासाठी करून घेवून सत्ता हस्तगत केली. आणि विशेषकरून लोकांचे प्रश्न समजावून घेण्यासाठी त्यांनी आकाशवाणी वरून चालु केलेले 'मन कि बात' य झालेले दिसून येते. तंत्रज्ञानाचा कांतीमुळे उदयाला आलेल्या या निरनिराळया चॅनल्समुळे सामाजीकरण घडवून आणणे सहज शक्य झाले आहे. अण्णा हजारे यांचे भ्रष्टाचार न न्युज चॅनलमुळे अतिशय लोकप्रीय व यशस्वी देखील झाले. कारगील युद्ध (१९९९) वरील बॉम्बहल्ले या विषयी जनमत तयार करण्यासाठी या मिडीयाने महत्वपूर्ण भूमिका पूर्वीच्या लोकसभा निवडणूकीपूर्वीच्या सत्तेत असलेले कॉंग्रेस आघाडी पक्षाच्या सरकारने ा लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी या माध्यमाचा अतिशय चांगला उपयोग करून घेतलेला ाध्यमांमध्ये वृत्तपत्रांनी आजपर्यंत राजकीय व्यवस्थेवर चांगला प्रभाव टाकला आहे.

व राजकारण हा आजचा संबंध नसून स्वातंत्र्यपूर्व काळपासून वृत्तपत्रांनी देशातील लोकांचे रण व सामाजीकरण घडवून आणण्यात महत्वाचा हातभार लावला. लोकमान्य टिळकांचे , सामाजीक अभिसरण व वंचितांच्या समस्यांना वाचा फोडणारे आहे. डॉ. बाबासाहेब ायक', तसेच १९०३ साली भारतीयांना स्वातंत्र्यासाठी एकत्रित व शिक्षित करण्यासाठी रू केलेले 'इंडियन ओपिनियन यासारख्या वर्तमानपत्रांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागेल. राजकारणातील अनेक भ्रष्टाचाराची प्रकरणे उघडकीस आणण्याचे कार्य प्रसारमाध्यमांनी केलेले ारद्वारा उघडकीस आलेला बोफोर्स घोटाळा, तर तहलका मासीकाद्वारा या भ्रष्टाचाराच्या ा बंगारू लक्ष्मण यांच्या कृत्याचा पर्दाफाश केल्याची उदाहरणे दिसतात. बिहारमधील चारा हवाला कांड, कालचक्र वर्तमानपत्राद्वारा उघडकीस आले. तसेच हिंदू या मासीकाद्वारा ारण्यासाठी लाच घेतलेल्या खासदारांचे प्रकरण उघडकीस आणण्यासाठी केलेले स्टींग ी उदाहरणे देता येईल. भ्रष्टाचारासारख्या प्रकरणात प्रसारमाध्यमांनी निरनिराळया पातळयांवर शोध पत्रकारिता, स्टींग ऑपरेशन, भ्रष्टाचारासारख्या प्रकरणात लोकांसाठी खुली चर्चा लोकमत जागृत करणे इत्यादी. प्रसारमाध्यमांतील बऱ्याच टि. व्ही. वाहिन्यांवर चालु र खुली चर्चा आयोजीत करण्यात येते. तसेच निवडणुकीच्या काळात निवडणूकीत उभ्या ांना यायो–डाटा प्रसारित करणे, निवडणूकीच्या निकाला संदर्भात म्गपज.च्वसस चे आयोजन मतदारांना निवडणुक प्रकियेत सहभागी होणे, उमेदवार निवडणे सोपे होणे याबाबत बरीच लोकशाही प्रक्रिया समजावून घेणे, राज्यकर्त्याविषयी दृष्टीकोन तयार करण्यासाठी ही पडतात. म्हणूनच पारदर्शक व निधडया छातीची प्रसारमाध्यमे ही लोकशाहीच्या यशाची से आपणास म्हणावे लागेल. एकंदरित लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांचा उपयोग होतो. म्हणूनच याला लोकशाहीचा चवथा स्तंभ असे म्हटले जाते. थोडक्यात शाही व्यवस्थेत आज राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेत अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. ठवण्याचे कार्य अतिशय चांगल्या रितीने या आधुनिक प्रसारमाध्यमांद्वारा होते. परंतु हे सर्व ास्तविकतेशी असलेली आपली सांगड सुटणार नाही, अतिरंजीत भ्रामक कल्पना आपल्या ेत जावून त्यांची दिशभूल होणार नाही याकडे प्रामाणिकपणे लक्ष देण्याची गरज या

ebsite – www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

माध्य ाण आज बऱ्याच अतिरंजीत व लोकशाहीबाह्य घटनांचे चित्रण प्रसारमाध्यमांद्वारा होतांना दिसते ागलेल्या बाबी वारंवार प्रसारमाध्यमांद्वारा लोकांपुढे आणून महत्वाच्या बाबींकडे कानाडोळा करणे, ाऱ्या प्रकारला वाव देणे. याबाबतीत प्रामाणिकपणा बाळगल्यास आजच्या या लोकशाही व्यवस ामाजीकरणाचे एक उत्तम माध्यम म्हणून प्रसारमाध्यमांचे महत्व निश्चितच मोठे आहे असे म्हणाव

संदर्भ :

१. ा.व्ही. – भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज पेज न. ३
२. ा.व्ही. – भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज पेज न. ३९
३. ा डॉ. कप्तान, संजय डॉ.–जनसंपर्क. पेज न. २८, पे. ६५,६६
४. अ. प्रा. , घांग्रेकर चि. ग. प्रा. पे. २०८
५. wmapsofindia.com/my-india/governments/medios-role in Indian democracy
६. . inflibnet. ac. In/bitstream/10603/203650/11/1
७. w.dailyexcelsior.com/social.media Indian-politics.

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue – 240 (A)

Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly Election 2019

Executive Editors :

Dr. S... p Tundurwar
(HoD, Dept. of Political Science)
Shri. ... ani City College, Nagpur

Dr. Vakil Shaikh
(HoD, Dept. of Political Science)
Tayw... le College, Mahadula-Koradi, Dist.-Nagpur

Chief Editor :

Dr. ... aj T. Dhangar (Yeola)

Associate Editors :

Dr. Sanjay Nakade
(HoD, Dept. of Political Science)
Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon

Dr. Balasaheb Jogdand
(PG Dept. of Political Science)
Sitabai Arts & Commerce College, Akola

Dr. Amar Bondre
(Dept. of Political Science)
VMV Com. JMT Arts & JJP Sci. College, Nagp

Dr. Dinkar Chaudhari
(HoD, Dept. of Political Science)
Arts & Commerce College, Bhisi

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 240 (A) : Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly 2019 | February-2020
Peer Reviewed-Referred Journal

[illegible]	निवडणुकीमध्ये स्त्री मतदाराची भूमिका	डॉ. स्मिता जोशी	153
[illegible]	निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	प्रा.के.एस.फुलझेले	156
[illegible]	निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	डॉ. निता सोमनाथे (गभने)	159
[illegible]	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका व महिलांचा सहभाग	डॉ. प्रतिभा गडवे (दातिर)	163
32	महाराष्ट्रातील निवडणूकीत महिलांची कामगिरी	प्रा.डॉ. नितीन गौरखेडे	169
[illegible]	निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	डॉ. सुधाकर जावळे	171
[illegible]	विधानसभा निवडणुक २०१९ : महिलांची कामगीरी	डॉ. आर. बी. लक्षटे, शिवाजी कराळे	176
[illegible]	निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	ज्योती कवठे (रणदिवे)	179
36	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुक २०१९ मधील महिलांची कामगिरी	डॉ. मीना काळेले	186
37	२०१९ – महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुक व महिलांचा राजकीय सहभाग	विलास नाबदे	189
[illegible]	१४ व्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीत महिलांचे संख्यात्मक स्थान	डॉ. राम बुटले	192
[illegible]	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुक विश्लेषण २०१९ निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	प्रा.सुनिता श्रीखंडे	195
[illegible]	महाराष्ट्र विधानसभा – २०१९च्या निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	डॉ. सुशांत चिमणकर	197
[illegible]	राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते स्वरूप	डॉ. अनिल रा. कडू	203
[illegible]	राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते स्वरुप	डॉ. अर्चना पाटील	208
[illegible]	राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते स्वरूप	डॉ.दिनकर चौधरी	213
[illegible]	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्ष व त्यांचे बदलते स्वरूप	डॉ. विजय गावंडे	216
[illegible]	राजकीय पक्षांचे बदलते वास्तव	डॉ. ज्योती राखुंडे	219
[illegible]	राजकीय पक्षाची निवडणूक विषयक कामगिरी	डॉ.शुद्धोधन गायकवाड	223
[illegible]	विविध राजकीय पक्षांची निवडणूकविषयक कामगिरी	प्रा. सुलभा वागदे	229
[illegible]	राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते स्वरूप	कु. प्रकृती वायाळ	232
[illegible]	महाराष्ट्रातील सत्तात्मक संघर्षाची वाटचाल व भवितव्य	डॉ. अश्विनी ठाकरे	238
[illegible]	महाराष्ट्रातील महायुतीच्या सत्तात्मक संघर्षाची वाटचाल आणि भवितव्य	डॉ. अमर बोंदरे	243
[illegible]	महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्षाची वाटचाल : एक अवलोकन	डॉ. मंगला गोरे	247
[illegible]	महाराष्ट्रातील सत्तात्मक संघर्षाची वाटचाल व भविष्य	प्रा. द्वारकाप्रसाद वायाळ	251
[illegible]	महाराष्ट्रातील सत्तात्मक संघर्षाची वाटचाल व भवितव्य	डॉ. सुनील कवडे	256

'RE[illegible]ARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | **ISSN : 2348-7143**
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Spec[illegible] [illegible]e 240 (A) : Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly 2019 | **February-2020**
Peer Reviewed-Referred Journal

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका व महिलांचा सहभाग

डॉ. प्रतिभा. उ. गडवे (दातिर)
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, बॅरि. शेषराव वानखेडे कला वाणीज्य महा. खापरखेडा

[illegible]हिला समाजजीवनाचे महत्वाचे अंग आहे सहयोग, शांतता व मानवतावादाचे प्रतिक म्हणून स्त्रीयांना [illegible]ा जाते केवळ भारतातच नव्हे तर जगाच्या सर्वच संस्कृतीमध्ये स्त्रीयांना देवतेचे प्रतिक मानले जाते. [illegible]ले तरि समाजजीवनात स्त्रीच्या सार्वजनिक भूमिकेला परंपरागत काळापासुन नाकारण्यातच आले आहे [illegible]न येते. सार्वजनिक भुमिकेबाबत बोलायचे झाल्यास कौटुंबिक जीवनात महत्वाचे स्थान असलेल्या सार्वजनिक जीवनात महत्वाचे स्थान असले तरी स्त्रीयांना सार्वजनिक जीवनात भारतीय व पाश्चात्य नाकारण्यातच आलेले पहायला मिळते राजकिय सहभागाबद्दल बोलायचे झाल्यास विकसित म्हटल्या [illegible]शातही स्त्रीयांना राजकिय व्यवस्थेत सहभागी करून घेतांना हात आखडता घेतलेला दिसून येतो सहभागाच्या अधिकाराबद्दल बोलावयाचे झाल्यास जगातील विकसित म्हणवल्या जाणाऱ्या देशांमध्ये अधिकारांच्या प्राप्तीसाठी महिलांना प्रदिर्घ संघर्ष करावा लागला परंतु भारतात मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लागु झाल्याच्या क्षणापासुन संविधानातील समानतेच्या अधिकारामुळे पुरूषांच्या बरोबरीने मताधिकार व सहभागाचा अधिकार प्राप्त झाला.. महिलांच्या राजकारण प्रवेशाची ही स्त्री–पुरूष तफावत केवळ दिसुन येते. असे नाही तर जगातील प्रत्येकच देशात स्त्री–पुरूषांची राजकारण प्रवेशाची ही तफावत [illegible]. इंडियन इंस्टीट्यूट ऑफ पब्लिक ओपिनियन ने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार केवळ अर्जेन्टीना, बेल्जियम, [illegible]रिया, नेपाल फिलिपाईन्स व बांग्लादेश यासारख्या देशात महिलांना संसदेत एका निश्चित संख्येत [illegible] देण्यात आले आहे. परंतु ही टक्केवारी केवळ १० : आढळुन येते. भारतात महिलांना मतदानाचा [illegible]ण्यापासुन तो राजकिय सहभाग वाढविण्या पर्यंत समानता दिसुन येते. मात्र त्यांच्या राजकिय [illegible]ा जेव्हा विचार केला जातो, विशेषकरून कायदानिर्माण, धोरणनिर्माण प्रक्रियेतील सहभागीता तेव्हा [illegible]ली जाते. तेव्हा हे प्रतिनिधीत्व मात्र कमीच आढळुन येते. जगभरातून १९८८ पर्यंत केवळ १४. ८ : [illegible]राजकारणात सहभागी झालेल्या आपल्याला पहायला मिळतात. भारतीय राजकिय व्यवस्थेत १९५२ [illegible] १९९८ पर्यंत महिलांची निवडणूकीतील सहभागीता अत्यंत कमी दिसून येते. महाराष्ट्रातील [illegible] निवडणूकीत महिलांची कामगीरी साठीच्या दशकात संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली स्थानिक [illegible]स्थानच्या प्रयोगाचा आरंभ झाला साठीच्या या दशकाला पन्नासीच्या दशकाची पार्श्वभूमी होती. [illegible]६० पासून २०१९ पर्यंत १६५ स्त्रीया महाराष्ट्र विधानसभेत निवडून आल्या दृ परंतु पक्षीय [illegible]व सत्तासंघर्ष यातच त्या अडकून पडलेल्या दिसतात पक्षीय राजकारणाने त्यांचे कार्यकर्तुत्व संकुचीत [illegible]. आज कार्यकर्तुत्वाची अनेक क्षेत्र स्त्रीयांसाठी खुली आहेत. त्याचा वापर करून कार्य केल्यास या [illegible]वितव्य निश्चितच उज्वल आहे.

[illegible]धानसभा निवडणुका व महिलांचा सहभाग

[illegible] समाजजीवनाचे महत्वाचे अंग आहे सहयोग, शांतता व मानवतावादाचे प्रतिक म्हणून स्त्रीयांना [illegible] जाते केवळ भारतातच नव्हे तर जगाच्या सर्वच संस्कृतीमध्ये स्त्रीयांना देवतेचे प्रतिक मानले जाते. [illegible] तरि समाजजीवनात स्त्रीच्या सार्वजनिक भूमिकेला परंपरागत काळापासुन नाकारण्यातच आले आहे

...ा येते. सार्वजनिक भुमिकेबाबत बोलायचे झाल्यास कौटुंबिक जीवनात महत्वाचे स्थान असलेल्या ...ार्वजनिक जीवनात महत्वाचे स्थान असले तरी स्त्रीयांना सार्वजनिक जीवनात भारतीय व पाश्चात्य ...नाकारण्यातच आलेलं पहायला मिळते. राजकिय सहभागाबद्दल बोलायचे झाल्यास विकसित म्हटल्या ...ानही स्त्रीयांना राजकिय व्यवस्थेत सहभागी करून घेतांना हात आखडता घेतलेला दिसून येतो. एक ...रवंत प्लेटो सोडल्यास इतर विचारवंतानी स्त्रीयांना राजकारणात नाकारलेलेच दिसुन येते. प्लेटोने ...ला मान्य केले होते की पुरूषांइतकीच बौद्धीक क्षमता स्त्रीयांची देखील असते, त्यामुळे त्यांच्या ...प्रतिभेचा उपयोग राजकिय कार्यासाठी व्हावा म्हणुन त्याने आपल्या काळत स्त्रीयांना राजकारणात ...ण्याची संधी दिली होती. पण त्यामानाने ॲरिस्टॉटल , मॅकेव्हॅली, रूसो सारखा विचारवंतानी ...राजकीय अधिकार नाकारले. परंतु सीमॉन दि बुआँ च्या गाजलेल्या जीम `मबमदक `मग नावाच्या ...स्त्रीवादी विचारधारा उदयाला आली .

...तीय समाजाचा स्त्रीसंर्दभातील दृष्टीकोन विचारात घेतल्यास स्त्रीयांना सामाजीक जीवनाच्या ...ांहेरच ठेवलेले दिसुन येते. मनु च्या मनुस्मृती ग्रंथानुसार स्त्रीयांना पुज्य तर मानले गेले, परंतू ...ा आर्थीक चौकटीपासून मात्र दुरच ठेवलेले दिसून येते. बाल–विवाह, पडदा प्रथा, स्त्री–शिक्षणाचा ...वा–विवाहाचा विरोध, सती प्रथा यासारख्या सामाजातील वाईट चालीरिती मुळे स्त्रीयांची सामाजीक ...ट होती . तेव्हा. राजकिय सहभाग तर दुरच होता. यासंर्दभात ब्राम्हो–समाजाची भुमिका अतिशय ...ाची. यानंतर राजा राममोहन रॉय, न्यायमुर्ती रानडे, दयानंद सरस्वती , महात्मा फुले यासारख्या ... स्त्री–मानवाधिकार संर्दभात महत्वपूर्ण कार्य केले. स्त्री स्वतंत्र झाली तीला शिक्षणाचा अधिकार ...रंतु त्यामानाने राजकिय सहभाग मात्र नगण्यच होता परंतु स्वतंत्रता संग्रामापासुन स्त्रीयांच्या सहभागाला ...गाले , १८८९ च्या कॉंग्रेस अधिवेशनातील महिलांच्या सहभागाची संख्या १० इतकी होती व उच्च ...र्गातील स्त्रीयांनी यात विशेष सहभाग घेतला १९१६ मध्ये महिला विश्वविदयालयाची स्थापना करण्यात ... १९१७ मध्ये महिलांनी मताधिकाराची क्रांतीकारक मागणी केली मद्रास प्रतांत डॉ. मुथुलक्ष्मी रेड्डी या ...विधानसभा सदस्य बनल्या .यानंतर १९३४, १९३० या कालखंडात स्वातंत्र्यलढयात स्त्रीयांचे योगदान ...राहीले. राजकिय सहभागाच्या अधिकारबद्दल बोलावयाचे झाल्यास जगातील विकसित म्हणवल्या ...देशांमध्ये राजकिय अधिकारांच्या प्राप्तीसाटी महिलांना प्रदिर्घ संघर्ष करावा लागला परंतु भारतात मात्र ...ाप्तीनंतर संविधान लागु झाल्याच्या क्षणापासुन संविधानातील समानतेच्या अधिकारामुळे पुरूषांच्या ... मताधिकार व राजकिय सहभागाचा अधिकार प्राप्त झाला. आणि स्त्रीया राजकारणात सक्रिय झाल्या ...ला राजदूत विजयलक्ष्मी पंडित, प्रथम महिला मुख्यमंत्री सुचेता कृपलानी , प्रथम राज्यपाल सरोजीनी ... व प्रथम महिला प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यासारख्या स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग लक्षणिय होता. ...ठ प्रत्येक राजकिय पक्षाने आपल्या पक्षात स्त्रीयांना सहभागी करून घेतले आहे सदस्य म्हणून आपल्या ...पक्षात स्त्रीयांना सहभागी करून घेण्यास प्रत्येकच पक्ष उत्सुक असलेला दिसुन येतो. मात्र जेव्हा ...पक्षातील महत्वाच्या पदाची वाटणी करण्याची वेळ येते. तेव्हा मात्र स्त्रीयांना दुय्यम लेखण्याची प्रवृतीच ...राजकिय पक्षाची दिसून येते. भारतात स्त्रीयांचा राजकारणात प्रवेश करून घेण्यासाठी १९९६ मध्ये ...काने महिला आरक्षण विधेयक आणले. की ज्यानुसार लोकसभा आणि विधानसभेत महिलांना १/३ ...मिळणार होते. परंतू या विधेयकाला असलेल्या तीव्र विरोधामुळे आजपर्यंत हे विधेयक अंमलात येवू ...नाही व आपले मतदारसंघ हातातून निसटतील या भीतीतुन पुरूषप्रधान राजकिय नेतृत्वाने हे विधेयक

... लिले नाही. आज राजकारणात जेवढे महिला नेतृत्व कार्यरत असतांना दिसते ते स्वबळावरच परंतू ...यांच्या तुलनेत महिलांना राजकारण वावर हा कमीच असलेला दिसुन येतो. महिलांच्या राजकारण ... स्त्री–पुरूष तफावत केवळ भारतातच दिसुन येते. असे नाही तर जगातील प्रत्येकच देशात ... राजकारण प्रवेशाची ही तफावत दिसुन येते. इंडियन इंस्टीटयुट ऑफ पब्लिक ओपिनियन ने ...सर्वेक्षणानुसार केवळ अर्जेन्टीना, बेल्जियम, ब्राझील, कोरिया, नेपाल फिलिपाईन्स व बांग्लादेश ...देशात महिलांना संसदेत एका निश्चित संख्येत प्रतिनिधित्व देण्यात आले आहे. परंतु ही टक्केवारी ... आढळुन येते. भारतात महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यापासुन तो राजकिय सहभाग वाढविण्या ... दिसुन येते. मात्र त्यांच्या राजकिय सहभागीतेचा जेव्हा विचार केला जातो, विशेषकरून ... धोरणनिर्माण प्रक्रियेतील सहभागीता तेव्हा विचारात घेतली जाते. तेव्हा हे प्रतिनिधीत्व मात्र कमीच ...

... स्वतंत्र झाल्यापासुन नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व लोकशाही एकात्म शासनव्यवस्थेला ...ण्यासाठी तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी संविधानाची निर्मिती केली ज्यात समाजातील शोषित, पिडीत, ...यांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून कार्यक्रम राबविण्याच्या दृष्टीने संविधानात विविध तरतुदी करण्यावर ...यासाठी संविधानाच्या मुलभूत अधिकार व नितिनिर्देशक तत्वांच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या विकासासाठी, ...नतेसाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या, भारतातील अनेक समाजसुधारयकांनी स्त्रीयांना समानतेच्या ...झाले. परंतु म. गांधीचा असा आग्रह होता की जोपर्यंत स्त्रीयां सक्रियपणे राजकारणात सहभागी होत ...त तिच्या विकासप्रक्रियेला वेग येणार नाही. कारण स्त्रीयांना विकासापासुन वंचित ठेवणे म्हणजे ... शक्ती वाया घालवणे असे त्यांचे म्हणणे होते. आणि म्हणुन स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रीयांचा ...ला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. आणि या विचारला आकार मिळाला तो ७३ च्या घटनादुरूस्तीने ...नार भारतातील ग्रामीण भागातील स्त्रीयांना राजकारणात उमेदवारी मिळाली ग्रामीण महिलांना निर्णय ...येत सहभागी करून घेतले त्यामुळे ग्रामीण भागातील राजकारणातील स्त्री–पुरूष यांच्यातील सत्तेची ...दलली व निर्णय निर्धारण प्रकियेतील स्त्रीयांचा सहभाग वाढला व आज ग्रमीण पातळीवरील ... स्त्री सक्रियपणे सहभागी झालेली आपल्याला पहायला मिळु लागली गावामध्ये सरपंच म्हणून ...रणाऱ्या स्त्रिया, अजेंडा वाचून प्रश्न विचारणाऱ्या स्त्रिया, ग्रामीण विकास कितपत होतो, याकडे ...देवून कार्य करणाऱ्या महिलांची संख्या वाढली. . म्हणून महिलांना स्वविकासाची संधी तर परंतू स्थानिक समाजाने त्यांच्यावर नेतृत्व करण्याची जबाबदारी टाकली व ही जबाबदारी ...यशस्विरित्या पार पाडतांना स्त्रीया आपल्याला दिसत आहे. परंतू केंद्रिय पातळीवर संसदेतील ...सहभागीता व राज्यविधानसभातील प्रतिनिधीत्व पाहता हे चित्र, तितकेसे आशादायक नाही असे ...ळते समस्त जगभरातून १९८८ पर्यंत केवळ १४. ८ : स्त्रीयांच राजकारणात सहभागी झालेल्या ... पहायला मिळतात. भारतीय राजकिय व्यवस्थेत १९५२ पासून तो १९९८ पर्यंत महिलांची ...ल सहभागीता अत्यंत कमी दिसून येते. १९५२ मध्ये सर्वांत कमी एकूण ४८९ संसदसंख्येमध्ये १४ ... संसदेत निवडून आल्या व १९९८ मध्ये त्यात वाढ होउन ही संख्या ५३९ पैकी ४९६ पर्यंत जे ...ा होते त्यात महिला ४३ इतकी ही संख्या वाढलेली दिसुन आणि १६ व्या लोकसभेत ती वाढुन ...झाली. म्हणजेच ती वाढुन २५ : झाली लोकसभेत ४–५ सीट्स मीळवून प्रतिनिधित्व घेण्याची १६

ISSN : 2348-7143
February-2020

...त वाढलेली ६१ संख्या ही स्त्रीयांच्या वाढत्या राजकिय सहभागाचे दयोतक आहे असेच म्हणावे

... विधानसभा निवडणूकीत स्त्रीयांचा सहभाग

...ष्ट्रातील विधानसभा निवडणूकीत महिलांची कामगीरी साठीच्या दशकात संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना ...क स्वराज्य संस्थानच्या प्रयोगाचा आरंभ झाला साठीच्या या दशकाला पन्नासीच्या दशकाची ...ती. पन्नाशीच्या दशकात संयुक्त महाराष्ट्र आणि गोवा मुक्ती आंदोलनात स्त्रीयांचा सहभाग होता. ...राष्ट्राच्या आंदोलनात १५० स्त्रीया सहभागी झाल्या महाराष्ट्राच्या अश्या भरभराटीच्या दशकात ...जकीय सहभाग मात्र परिघावर राहिला १९६२ व १९६७ च्या दोन विधानसभा निवडणूकीत ...ानसभेवरील भागीदारी केवळ २२ होती. १९६२ मध्ये १३ व १९६७ मध्ये ९ एवढया महीला ... आल्या ,मात्र खेदाची गोष्ट अशी कि १९७२ मध्ये महाराष्ट्राच्या विधानसभेवर एकही महीला ...ी नाही. मात्र वाखाणण्यासारखी गोष्ट अशी होती की प्रभा राव हया मंत्री होत्या व १९६२ च्या ...िवडणूकीत निवडून आलेल्या महिल्या हया कुणबी व मराठा जातीतील होती व १९६७ च्या ...िवडून आलेल्या पहिल्या प्रतिभाताई पाटील यांनी राज्याच्या निवडणूकीत ठसा उमटवित शेवटी ...ी मजल मारली मात्र १९६२ ते १९६७ हा महाराष्ट्रातील राजकारणाचा टप्पा स्त्रीयांसर्दभात ...र करणारा ठरला. कारण विधानसभेवर पूर्णपणे पुरूष मक्तेदारी होती. या दोन्ही निवडणूकांचे ...ट म्हणजे निवडुन येणाऱ्या स्त्रीया कॉंग्रेस पक्षातील होत्या महिलांचे विधानसभेतील कार्यकतृत्व ... केवळ कॉंग्रेस पक्षाच्या ध्येयधोरणावर मत नोंदविण्याचे कार्य महीलांनी केले मात्र सत्तरिच्या ... पातळीवर महिला नेतृत्वाचा प्रारंभ झाला .निवडून आलेल्या ८ महिलापैकी जयंतीबेन मेहता, ... व प्रभा राव हया तीनही महिला कॉंग्रेस पक्ष व भाजपा तर्फे निवडुन आल्या होत्या १९८० मध्ये ... मध्ये १६ महिला निवडून आल्या होत्या. व स्त्री चळवळ हा सत्ताकारणाचा त्या काळतील ...ा बनला होता . नव्वदीच्या दशकात विधानसभेच्या तीन निवडणुका झाल्या . १९९० , १९९५, ...ीन निवडणुकामध्ये मिळुन २९ महीला महाराष्ट्र विधानसभेवर निवडुन आल्या. या महिलांच्या ...ीन आर्थिक धोरण ,महिला सबलीकरण धोरण , बदलती पक्षीय स्पर्धा आणि आघाडयांचे असे ...े होते .या कालखंडात दलित महिला चळचळ आणि हिंदुत्ववादी महिला चळवळी जास्त ...्या होत्या . यानंतर झालेल्या समकालीन दशकातील २००४–२००९ च्या निवडणुकांत सर्वच ...ी महिलांनी संघटन केले .२००४ मध्ये एकुण १२ महिला विधानसभेवर निवडून आल्या यापैकी ...दु होत्या व दोन अल्पसंख्याक गटातील होत्या एक ख्रिश्चन व एक नवबौद्ध या निवडणूकीत ...ोडी थोडी सुधारलेली दिसून येते. एकूण स्त्रीयांपैकी ५ स्त्रीया कॉंग्रेसपक्षाच्या होत्या व ...ा प्रतिनिधीत्व या निवडणूकीत मिळालेले दिसून येते. वेगवेगळया समाजघटकातून महिला निवडुन ... २००९ ची निवडणूक त्या मानाने राजकिय घराण्यांशी संबंधित असलेली दिसुन येते. एकुण ...ा ११ महिलांपैकी ९ स्त्रीया त्यांच्या वडीलांनी बांधणी केलेल्या मतदारसंघातून निवडून आल्या ...लखंडात विधानसभा व लोकसभा पातळीवर महिला आरक्षणाचा प्रश्न ऐरणीवर आला होता. सहा ...ील विविध समाजघटक अनुसुचित जाती , जमाती ओबीसी या विविध घटकांना प्रतिनिधित्व ...नव्याने स्थापन झालेल्या मनसे पक्षाने स्थापनेबरोबर २ महिला उमेदवार दिले होते. मात्र राजकिय ... प्रतीक असलेल्या मनसेला एकही महीला उमेदवार निवडून आणता आला नाही. त्यानंतर

२०१४ व २०१९ या आजच्या दशकातील निवडणुकांत अनुक्रमे २० व २४ महिला आमदार निवडून आलेल्या आणि याचा सरळ संबंध पक्षीय राजकारणाशी असून राजकिय घराण्यांच्या ...ऱ्या विधानभवनात जाउन पोचल्या मात्र हा कालखंड महिला आमदारांच्या कार्यकर्तुत्वासाठी ...महिलांना अनेक प्रश्न आ वासुन उभे आहेत व कार्यकर्तृत्वास वाव आहे.

...पासुन २०१९ पर्यंत १६५ स्त्रीया महाराष्ट्र विधानसभेत निवडून आल्या व १९६२–२००९ या ...मिळकडून पक्षिय राजकारण होतांना दिसले . कॉंग्रेस, जनसंघ, भाजपा शिवसेना इ. पक्षाचे ...संबंध महिला उमेदवारकडून जोपासले जात होते. केवळ पुरूषसत्ताक पक्षिय राजकारणा च्या ...चे राजकारण होते. जात, जमातवाद या चौकटीही त्यांना बंदीस्त करित होत्या महिलांच्या ...ंचाचे मुद्दे गाभ्याने म्हणुन येतांना दिसले नाही. महिलांच्या राजकारणाला सामाजिक व आर्थीक ...बळ नव्हते. १९६२ ते २००९ या कालखंडात राजकिय सहभाग, सत्तेतील वाटा या बाबतीत ...आले आहे. केवळ १९ महिला आमदारांना कॅबिनेट मंत्रीपद मिळाले आहे २३ महिला ...मंत्रीपद व २ महिला आमदारांना उपमंत्रीपद मिळाले आहे. २०१४ ते २०१९ या कालखंडात ... महिला उमेदवारांच्या निवडुन येण्याला देखील पण घराण्यांच्या राजकारणाचा वरदहस्त हा ...विकासासाठी महिला विकासासाठीची अनेक क्षेत्रे आहेत राज्य महिला आयोग कृतीप्रवण झालेल्या ...वाडिलधाऱ्या व्यक्तींचा प्रभाव त्यांना एकप्रकारची सुरक्षितता प्रदान करून देतो. महिला व ...महत्वाची खाती त्यांच्याकडे आहे त्यामुळे महिलांसाठी कार्य करण्यास बराच वाव आहे ... स्वराज्य संस्थात आरक्षण मिळल्यानंतर यांनी पक्षीय राजकारणाला चिकटून न राहता ...करावे अशी त्यांच्याकडून अपेक्षा आहे तशीच अपेक्षा विधानसभेतील स्त्री आमदारांकडून केली ... महिलांना मंत्रिमंडळात मिळालेल्या खात्यांच्या संदर्भात काही मोठे व सर्वसाधारण नियम ...आले. ते म्हणजे महिलांकडे एक किंवा दोन कॅबिनेट खाती दिली गेली बाकी खात्यांवर पुरूषांचा ...आहे. रजनी सातव, प्रतिभा पाटील, प्रभा राव, पुष्पाताई हिरे, शशोभाताई फडणवीस, वसुधा ...मुंडा यासारख्या स्त्रीया महाराष्ट्राच्या राजकारणात विशेष प्रभाव पाडुन गेल्या प्रतिभा पाटील ...सारख्या स्त्री नेत्यांना विरोधी पक्षनेते पदापर्यंत जाता आले मात्र त्यांना राज्यात यापेक्षा वरचे ... दिले नाही त्यांना राज्याच्या बाहेर केवळ राज्यपाल राष्ट्रपती यासारखी पदे दिली गेली, ...राज्याबाहेर ठेवण्यात आले .महिला सत्तेतील सहभाग हा पक्ष किंवा गट यांनी निस्चित केलेला ...आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा परिचय दिला परंतु पक्षिय राजकारणातुन त्यांना बाहेर काढणे शक्य ...कळीशी या स्त्रीयांचा फारसा संबंध राहीला नाही असलाच तर तो वरवरचा त्यामुळे महिलांचे ... राहील २०१९ च्या विधानसभा निवडणुकित केवळ ३ महिलांना सत्तेत वाटा मीळाला ... फार वाटा नसल्यामुळे राजकिय प्रभाव निर्माण करण्यास साधनसामुग्री अपुरी पडते. ...रून जितकी संपत्ती स्त्रीयांना दिली त्याहीपेक्षा कमी संपत्ती स्त्रीयांच्या वाटयाला आली . ...लेल्या वरदहस्ताचा वापर करून हया स्त्रीयांनी धडाडीचे राजकारण करावे, आपल्या ... जनतत उमटावा, तरच महाराष्ट्राच्या स्त्री राजकारणात स्त्रीयांचे भवितव्य निश्चितच उज्वल

ISSN : 2348-7143
February-2020

सं…

… – भारतीय समाज मे नारी.
… – महिला विकास और सशक्तिकरण
… डॉ.– महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख
… अल्का डॉ.– भारतीय शासन आणि राजकारण
… In/gk/politicalparticipationofwomeninindia
…pedia.org/wiki/2019maharastralegislativeassemblyelection.
…ga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/200343/5/chapter%203pdf.

Impact Factor – 6.625 Special Issue - 225 Feb. 2020 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy

Organized by

Political Science Department

Women's College of Arts & Commerce

310 B, New Nandanvan, Nagpur - 440 009

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Sampada S. Kullarwar

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Sandip Tundurwar ■ Dr. Santosh Dakhare ■ Dr. Anjali Gaidhane

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

७३.	भारतातील न्यायालयीन कृतीशीलता प्रा. प्रमोद स. घोनमोडे	२१७
७४.	न्यायालयीन सक्रियता प्रा. रमेश टिकाराम बागडे	२१९
७५.	न्यायव्यवस्था : लोकशाहीचा तिसरा स्तंभ प्रा. सुलभा वागदे	२२१
७६.	भारतातील न्यायालयीन सक्रियता नितीन शिंदे	२२४
७७.	रामजन्मभूमी निर्णय : भारताच्या सहिष्णू वाटचालीसाठी एक आशादायी अवकाश डॉ. मंगेश आचार्य	२२६
७८.	संसदीय लोकशाही आणि कामगारा संदर्भात डॉ.आंबेडकरांचे विचार प्रा. डॉ. पद्माकर प्रेमदास दारोंडे	२३०
७९.	जनहित याचिका व लोकशाही संवर्धन डॉ. रिता धांडेकर	२३४
८०.	भारतीय लोकशाही आणि न्यायव्यवस्था पौर्णिमा सुकेश मेश्राम	२३७
८१.	सुदृढ व सशक्त भारतीय लोकशाहीसाठी न्यायालयाची भूमिका प्रा. विनोद महादेवराव पुनवटकर	२३९
८२.	भारतीय संविधान आणि सामाजिक न्याय प्रा. डॉ. सुरेश एम. डोहणे	२४२
८३.	न्यायव्यवस्था लोकशाहीचा तीसरा स्तंभ प्रा. प्रतिभा. उ. गडवे (दातिर)	२४४
८४.	भारतीय लोकशाहीच्यासक्षमीकरणामध्ये सत्तांच्या विभक्तीकरणाच्या तत्त्वाचे महत्व: एक राजकीय विश्लेषण डॉ. मिलींद डी. गुल्हाने	२४७
८५.	लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यात भारतीय न्यायपालीकेची भूमिका: गेल्या काही वर्षातील विविध खटल्यांच्या संदर्भात डॉ. रेखा मिलींद गुल्हाने	२५०
८६.	न्याय व्यवस्थेचे राजकारण आणि अस्तित्व डॉ. राहूल चुटे, डॉ. रायन महाजन	२५४
८७.	भारतीय लोकशाहीत न्यायालयाची सक्रियता डॉ. वकील टी. शेख	२५७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 225 : Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy
ISSN : 2348-7143
Feb. 2020

न्यायव्यवस्था लोकशाहीचा तीसरा स्तंभ

प्रा. प्रतिभा. उ. गव्हले (दाभिर)
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री.शेषराव मानखेडे कला वाणीज्य महाविद्यालय, खापरखेडा

न्यायव्यवस्था हे कोणत्याही राज्यव्यवस्थेचे परंपरागत काळापासुन चालत आलेले महत्वाचे अंग आहे. राज्यव्यवस्थेत राहणाऱ्या लोकांच्या कलहावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व असामाजीक घटकांना नियंत्रित ठेवण्यासाठी सक्षम न्यायव्यवस्था ही हवीच.

भारत हे एक संघराज्य आहे. व संघराज्य व्यवस्थेची गरज म्हणून घटनेनुसार भारतात एक सर्वोच्च न्यायलय असेल असे घटनेत नमुद करण्यात आले आहे. केवळ संघराज्याचे वैशिष्ठ म्हणूनच न्यायव्यवस्थेचे महत्व नाही. तर राज्य संकलपना अभ्यासतांना व राजकिय व्यवस्थेची कार्य अभ्यासतांना राजकिय व्यवस्थेच्या प्रदान कार्यातील एक महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे नियमानुसार न्यायदान करणे .या अनुषंगाने न्यायव्यवस्थेचा विचार करावाच लागतो. अर्थात नियमानुसार न्यायदान हे राज्यातील विध्वंसक प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी केलेली एक प्रक्रिया असते. न्यायाचे राज्य ही अतीप्राचीन काळापासून आदर्श राज्याची एक महत्वाची नींव मानलेली आहे. म्हणूनच प्राचीन ग्रीक विचारवंत प्लेटो ने आपल्या लिखाणाला न्यायाचे अधिष्ठान देउन, न्यायाचा अंमल असलेले राज्यच आदर्श राज्य म्हणवले जाउ शकते असे आपल्या न्यायसिद्धांतातुन म्हटलेले होते. त्या पाठोपाठ जेरेमी बेंथमने सुद्धा न्यायासंबंधीच्या आपल्या विचाराचे प्रतिपादन करतांना असे म्हटले होते की उत्कृष्ठ न्यायव्यवस्था असलेले राज्यच विकासाकडे वाटचाल करते व याच राज्यात सामाजिक कल्याण साधले जाण्याची शक्यता अधिक असते. म्हणुन तेव्हाच्या इंग्लड मधील किचकट न्यायव्यवस्थेत अनेक सुधारणा घडवुन आणल्या न्याय हा स्वस्त असावा, विलंबकारी नसावा, कार्यक्षम कारभार घडवुन आणणारा असावा असेच विचार व्यक्त केले. आधुनिक काळ हा लोकशाहीचा काळ आहे व बऱ्याच लोकशाही राज्यांनी मॉटेस्क्युचा सत्ताविभाजन सिद्धांत स्वीकारलेला आहे. व व्यवस्थेला सक्षम बनविण्यासाठी स्वतंत्र न्यायंयंत्रणा उभारलेली आहे. पूर्वी राजेशाहीच्या कालखंडात शासनकार्यासोबत न्यायदानाचे कार्य राजाकडेच सोपविलेले असे. परंतू आज मात्र स्वतंत्र न्यायंयंत्रणा प्रत्येकच लोकशाही राज्यात पहायला मीळते. जेव्हा लोकशाही व्यवस्थेतील संघराज्य पद्धतीचा विचार केला जातो. तेव्हा संघराज्याचे एक व्यवच्छेदक लक्षण म्हणून स्वतंत्र सक्षम न्यायंयंत्रणेचा विचार व अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारतीय संघराज्य व्यवस्थाही त्याला अपवाद नाही. लोकशाही व्यवस्थेच्या चार स्तंभापैकी हवा तीसऱ्या स्तंभाचे महत्व व अस्तीत्व संघराज्य पद्धतीत अतिशय असते. भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत सर्वोच्च न्यायालय संघराज्य शासनपद्धतीचा आधारस्तंभ म्हणून ओळखले जाते. भारतीय संघराज्यात केंद्र व घटकराज्यात अधिकाराची विभागणी झालेली आहे. केंद्रसरकार व राज्यसरकारने आपापल्या कार्यक्षेत्रात चोख असावे एकमेकांच्या अधिकारावर अतिक्रमण करून नये व चुकुन अतिक्रमण झालेच तर त्यासंबंधी निवाडा देण्यासाठी तसेच नागरिकांचे मुलभुत हक्क व लिखित राज्यघटनेचे संरक्षण करण्यासाठी एक स्वतंत्र न्यायंयंत्रणा असावी व ती यंत्रणा म्हणंजे सर्वोच्च न्यायालय होय. राज्याचे कायदयांची अंमलबजावणी करण्यात जनतेने अधिक्षेप केल्यास त्या अधिक्षेपाला नियंत्रित करण्याचे कार्य सर्वोच्च न्यायालय भारतात करतांना दिसुन येते.

कायदेमंडळाच्या नियमबाह्य वर्तनाला लगाम घालण्यासाठी व घटकराज्याच्या बेलगाम प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व राज्यकर्त्यांनी संविधान चाकोरी बाहेर जाउ नये व गेलेच तर त्याला नियंत्रीत करण्यासाठी भारतीय संविधानाच्या ५ व ६ व्या भागात कलम १२४ ते १४६ व कलम २१४ ते २३७ मध्ये न्यायदान व्यवस्थेची तरतुद करून एकात्म स्वरूपाची न्यायदान व्यवस्था अस्शीत्वात आणलेली आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी अस्शीत्वात असलेल्या फेडरल कोर्ट ऑफ इंडियाच्या जागेवर २६ जाने. १९५० पासुन सर्वोच्च न्यायालय अस्शीत्वात आले. व भारतीय न्यायव्यवस्थेतील अपीलांचे अंतीम निर्णय देणारे सर्वोच्च न्यायालय हे भारतातील सर्वश्रेष्ठ न्यायालय ठरले. सर्वोच्च न्यायालय त्याखाली उच्च न्यायालय त्याखाली इतर कनिष्ठ दिवाणी, फौजदारी न्यायालये अशी रचना असलेली भारतातील न्यायंयंत्रणा स्वतंत्र सक्षम व निर्भिड होणाच्या दृष्टीने अनेक तरतुदीही संविधानात करण्यात आल्या. न्यायधिशांची नेमणुक, त्यांची पात्रता कार्येकालाची सुरक्षितता, त्यांना दिले जाणारे वेतन व भत्ते व अधिकारक्षेत्राबाबतचे स्वातंत्र्य यामुळे हे सर्वोच्च न्यायालय निर्भिडपणे कार्य करण्यास सक्षम बनले. प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र, पुर्नानिर्णयाचे अधिकारक्षेत्र आपणच दिलेल्या निर्णयासंदर्भात पुन्हा विचार करून न्यायदानप्रक्रिया अधिक लोकप्रिय व पारदर्शक होण्याची प्रक्रिया भारतीय न्यायव्यवस्थेत झालेली दिसुन येते. राष्ट्रपतीला परामर्श देणे. मुलभूत अधिकारांचा संरक्षक संविधानाचा रक्षणकर्ता या नात्याने सर्वोच्च न्यायालयाने महत्वाच्या भूमिका पार पाडलेल्या आहेत व भारतीय राज्यव्यवस्था मजबुत होण्यास मदत केली आहे. न्यायालयीन सक्रियता व जनहित याचीकांच्या बाबतीत दिलेल्या निर्णयाच्या माध्यमातुन आज सर्वोच्च न्यायालय लोकशाहीतील खऱ्या अर्थाने लोकांचा रक्षक बनलेले आहे. स्थापनेच्या काळापासुन लोकशाही हे खऱ्या अर्थाने देशातील समस्त लोकांचे कल्याण करणारे राज्य आहे. केवळ मुठभराच्या हिताला येथे प्राधान्य नाही. नागरिकांचे मुलभूत अधिकार पावित्र्य व संविधानाच्या रक्षणासाठी सर्वोच्च न्यायालय कटिबद्ध होते. हे १९६७ चा गोलखनाथ निवाडा व १९७३ चा केशवानंद भारती या

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 225 : Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy
ISSN : 2348-7143
Feb. 2020

खटल्यावरून प्रत्ययास आले संविधान लागु झाल्यापासुन न्यायालयाने सातत्याने हा प्रयास केला आहे की, कायद्याची व्याख्या स्थीर, सोपी, उपयोगी राहील. व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार व नितिनिर्देशक तत्वे यात सुंदर समन्वय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न सुरवातीपासुन न्यायालयाने केला आलेले आहे. राज्यातील मुठभर व्यक्ती किंवा शासनकर्त्यांनी भारतीय राज्यव्यवस्थेला खीळ घालु नये संविधानाचे उल्लंघन करू नये यासाठी न्यायालय सदैव प्रयत्नशील होते. व भविष्यातही त्याची या दृष्टीने वाटचाल चालु राहील. सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाचा जाहीरपणे निषेध केला जाउ नये असे विधिमान्य संकेत पाळले जातात. घटनेत राज्यकर्त्या वर्गाला स्वतःच्या स्वार्थ सिद्धीनुसार बदल करता येउ नये यासाठी १९७३ साली मुख्य न्यायमूर्ती श्री. सिक्री यांच्या नेतृत्वाखालची सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका स्पृहणीय मानली पाहीजे १९८० साली मिनर्व्हा मील प्रकरणात संविधानाचे पावीत्र्य जपणे व संघशासनाच्या बेलगाम कारभाराला लगाम घालण्याचे कार्य सर्वोच्च न्यायालयाने केलेले आहे. न्याय हा स्वस्त व सर्वांना परवडणारा असावा तरच तो लोकशाहीपुरक ठरेल म्हणून व न्यायव्यवस्था खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा आधारस्तंभ ठरेल म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाने हा निर्णय दिला आहे. तो असा की, गरीब नागरिकांना स्वतःचे मुलभुत अधिकार सुरक्षित करून घेता यावेत, त्यादृष्टीने आर्थिकदृष्ट्या वंचित व मागास शारीरीकदृष्ट्या अपंग, कोठडीत असलेल्या व्यक्ती, स्त्रिया, बालके यांच्यापैकी कोणालाही जर असे वाटले की, त्यांचा मुलभुत अधिकार नाकारला जात आहे, तर त्यांनी साधे एक पत्र सर्वोच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायधिशाला लिहल्यास केवळत्या पत्राच्या आधारे न्यायालय चौकशी करेल, गरज भासल्यास आयोगही नियुक्त करेल लोकशाहीकरणाचा दिशेने सर्वोच्च न्यायालयाने टाकलेले हे स्वागतार्ह पाउल समजावे लागेल. व्यक्तीगत स्वातंत्र्य, कामगार विषयक कायदे, तसेच भारताची एकता व एकात्मता कायम ठेवण्याचा दृष्टीने सर्वोच्च न्यायालय हे एक पाउल पुढे टाकलेले दिसुन येते. न्यायालयांना बाह्य दडपणापासून मुक्त करण्यासाठी त्यांच्या वेतन भत्यांच्या संदर्भात केलेल्या तरतुदी न्यायपालिकेला अधिकाधिक लोकशाही भिमुख बनवतात. न्यायप्रक्रियेशी संबंधित असलेल्या न्यायालयीन क्रियाशिलतेमुळे सर्वोच्च न्यायालय लोकशाहीचे संरक्षण करण्यासाठी अधिक कटिबद्ध असलेले दिसुन येते. व लोकशाहीचा संरक्षक ही न्यायंयंत्रणेची भुमिका ठासुन दिसत असते. न्यायालयीन सक्रियतेच्या माध्यमातून निष्क्रिय राज्यकर्तेच्या नाकर्तेपणावर लगामच सर्वोच्च न्यायालयाकडून लावला जातो. सर्वप्रथम ही न्यायीक सक्रियता सर्वोच्च न्यायालयाने स्टेट या शब्दाचा अर्थ लावतांना दाखविली. १९६२ साली नागरिकांच्या मुलभुत अधिकारांचे रक्षण करतांना आणि खास करून समाजातील वंचीत घटकांच्या रक्षणार्थ १९७३ साली सर्वोच्च न्यायालयाने नियम तयार करून सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टया मागासलेले कोण ? ते कसे ठरवायचे याबाबतीत महत्वपूर्ण नियम तयार करून आम्ही संविधानाच्या हितासाठी कायम कटिबद्ध आहोत हे सिद्ध केले एकवेळ शासनकर्ते सत्ता हाती आल्यानंतर कर्तव्यापासुन पराङ्मुख होतील पण न्यायंयंत्रणा मात्र जनतेच्या शीरावर सावली देण्यासाठी सदैव तयार राहील हीच आपली भूमिका आहे असे स्पष्ट केले. संविधानलिखित समतेचे तत्व कायम भारतवर्षात रूजले जावे हाच त्यामागील एकमेव उद्देश आहे हे देशाला ठासुन न्यायंयंत्रणेने सांगीतले. संविधानाच्या मुळ चौकटीचे पावित्र्य भंग करण्याचा अधिकार संसदेला नाही हे तर यापुर्वी १९७३ च्या केशवानंद भारती खटल्यात न्यायालयाने सांगीतले होतेच. पण त्याबरोबरच भाषण स्वातंत्र्ये नष्ट करण्याचा संसदेला अधिकार नाही असे ठणकावून जनतेच्या हितासाठी न्यायंयंत्रणा सदैव कटीबद्ध आहे हेच सिद्ध केले. न्यायालयीन सक्रियतेवर समस्त देशातील लोकांचा प्रचंड विश्वास आहे. म्हणुनच आज आपले निरनिराळे प्रश्न सोडविण्यासाठी लोक न्यायालयांकडे धाव घेतांना दिसुन येतात. तुरूंगातील कैदी, वेठबिगार, रस्त्यावरील मुले, प्रदुषण, पर्यावरणाचे प्रश्न विविध सरकारी खात्यातील भ्रष्टाचार शिक्षण, आरोग्य दलितांवरील अन्याय, वाढती गुन्हेगारी, काळाबाजार, स्त्रीयांवरील अन्याय–अत्याचार, आर्थिक घोटाळे, खंडणी वसुली यासारख्या प्रश्नापासुन सर्वोच्च न्यायालयच आपल्याला वाचवु शकते असे लोकांना वाटु लागल्यामुळे लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी सिद्ध असलेला महामेरू 'सर्वोच्च न्यायालय' अशी न्यायंयंत्रणेची प्रतिमा तयार झालेली आहे. शासनातील दुष्ट प्रवृत्ती व गुन्हेगारी पासुन संरक्षण करणारा रक्षणकर्ता न्यायंयंत्रणेच्या माध्यमातून आपल्याला मिळाला आहे. असे लोकांना वाटु लागले आहे. पूर्वी कोर्टाची पायरी चढायला घाबरणारा जनमानस आज निर्भिडपणे न्यायंयंत्रणेचे दरवाजे ठोठावत आहे. स्त्री–पुरूष समानता कायम राखण्यासाठी काही प्रश्नांच्या बाबतीत नैसर्गिक न्यायालयाचा वापर करून न्याय देणे गरजेचे न्यायंयंत्रणेला वाटत आहे. लोकशाहीचा एक सक्षम आधारस्तंभ बनण्यासाठी न्यायालयीन सक्रियतेसाठी जनतेची सक्रियता अत्यंत आवश्यक आहे. व त्यासाठी जनआंदोलने घडवून आणुन लोकशाहीच्या तीसऱ्या स्तंभाला अधिक मजबुत करता येईल. न्यायालयीन सक्रियतेला बळकटी देण्यासाठी जनहित याचीकांचा विशेष उपयोग व मदत झाली आहे असे म्हणावे लागते. जेव्हा राज्यकर्ते नाकर्तेपणाकडे झुकुन समस्त जनतेच्या हिताकडे दुर्लक्ष करतात तेव्हा जनतेला या जनहित याचीकांचा आधार वाटतो व सुप्रीम कोर्ट या जनहित याचीकांचा स्वीकार करून त्यावर निर्णय देउन लोकहित साध्य केले जाते. १९८० मध्ये न्यायमूर्ती क्रिष्ण अय्यर व न्यायमुर्ती पी. एन. भगवती यांच्या विशेष प्रयत्नातून जनहित याचीकांचा भारतामध्ये स्वीकार करण्यात आला व आज या जनहित याचीकांच्या माध्यमातून न्यायपालीका अधिक लोकभिमुख झालेली आहे. घटकराज्यातील न्यायधिकरणांच्या बाबतीत विचार केल्यास न्यायंयंत्रणा लोकाभिमुख करण्यासाठी राज्यात अनेक न्यायधिकरणे स्थापन करण्यात आली आहे. जमीन कर, जमीन महसुल अशा खटल्यांचा विचार करण्यासाठी न्यायालय, कामगारांचे न्यायालय, श्रमिक कामगार न्यायालये, औद्योगीक न्यायालये तर सरन्यायाधीश पी. एन. भगवती यांच्या शिफारशीनुसार सुरू झालेल्या लोकन्यायालयाचा प्रयोग यशस्वी झाला असुन न्यायधिकरणांच्या

ISSN : 2348-7143
Feb. 2020

लोकश[illegible]ची प्रथा भारतात दृढमुल झाली आहे, हे याच अनुषंघाने म्हणावे लागेल. भारतीय प्रजासत्ताकाचा संरक्षक या नात्याने सर्वोच्च [illegible]याने आपली पात्रता सिद्ध केली आहे. असेच म्हणावे लागते लोकशाहीत सर्व राजकिय यंत्रणा लोकाभिमुख असाव्यात ही रास्त अ[illegible]र्वोच्च न्यायालय पूर्ण करते न्यायीक पुनरावलोकन, न्यायीक सक्रियता यासारख्या सर्वोच्च न्यायालयांच्या मार्गांमुळे त्याला आणख[illegible]ष्टी प्राप्त झाली आहे. असे असले तरि भारतीय संघराज्यात सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत स्वीकारलेला आहे पार्लमेंटचे सार्वभौ[illegible]नतेचे सार्वभौमत्व मान्य केलेले आहे. न्यायीक पुनरावलोकन, न्यायीक सक्रियता जनहित याचीकांचे वाढलेले महत्व यामुळे [illegible] सर्वोच्च न्यायालयाचे वर्चस्व वाढुन कायदेमंडळाला दुय्यम स्थान प्राप्त होते. व सांसदीय शासनपद्धतीला ते निश्चितच पुरक [illegible]चे नाही बऱ्याचदा या अधिकारामुळे जनप्रतिनिधीनी केलेल्या कायदयाचे भवितव्य एका न्यायधिशाच्या मतानुसार ठरते ते संघराज्[illegible]तीला निश्चितच पुरक व भुषणावह म्हणता येणार नाही यामुळे न्यायालयांची हुकुमशाही वाढण्याचा धोका निर्माण होउ शकतो. [illegible]बत भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे पावित्र्य राखण्याच्या अनुषंधाने सर्वोच्च न्यायालयाने संयमाने वागणे अतिशय जरूरीचे ठरते [illegible]क सक्रियतेसारख्या मार्गामुळे जरि लोकांना दिलासा मिळत असला तरि आपण लोकन्याय देणारी अंतीम यंत्रणा नाही हे सर्वोच्च [illegible]लयाने ध्यानात ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे. सरकार काहीच करत नाही, किंवा जे काही करते ते चुकीचे आहे, या भूमिके[illegible]क्रय होता कामा नये. विशिष्ठ परिस्थितीतच व काळाची गरज ओळखूनच न्यायालयीन सक्रियतेचे स्वागत करणे आवश्यक ठरते. [illegible]ना लवकर न्याय मिळवून देण्यासाठी जलदगती न्यायालयांसारखी अभिकरणे निर्माण झाली असली तरि प्रकरणे लवकर निकाल[illegible]ढण्याच्या नादात न्याययंत्रणाद्वारा एकही निर्दोष व्यक्ती दोषी ठरविला जाणार नाही याबाबत न्यायालयांनी खबरदारी घेणे अतिश[illegible]रीचे आहे. अन्यथा उदया असे व्हायला वेळ लागणार नाही की, लोकशाही करणाच्या प्रक्रियेची ही फांदी छाटुन टाकण[illegible] लोक जनआंदोलन करतील व ही न्यायव्यवस्था उलथवून टाकतील त्यामुळे न्याययंत्रणेने संयमानेच वागणे आवश्यक आहे. परंतु न्[illegible]णेचे आतापर्यंतचे कार्य पाहता सध्यातरी न्याययंत्रणा विशिष्ठ परिसिमेत कार्य करत आहे, असे दृष्टीपथास येते . आतापर्यंत विविध[illegible]ीत न्याययंत्रणेने घेतलेले निर्णय लोकहिताच्या दृष्टीने केलेले कार्य निश्चितच चांगले आहे व त्याचा फायदाच लोकांना झालेला [illegible] त्यामुळे लोकशाहीचा तीसरा सशक्त स्तंभ म्हणून न्यायालयांची जी वाखाणणी केली जाते ती योग्यच आहे. असे म्हणावे लागते.

[illegible] – राजकिय विश्लेषण व राजकिय तत्वज्ञान
[illegible] डॉ–भारतीय शासन आणि राजकारण
[illegible] डॉ.– न्यायतंत्र और मानवाधिकार
[illegible] – भारतीय राज्यघटना–स्वरूप व राजकारण
[illegible]-PILtufgr :kfpdk D:k gksrh gS WWW.you tube.com

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - C

Women's Rights : Status & Goal

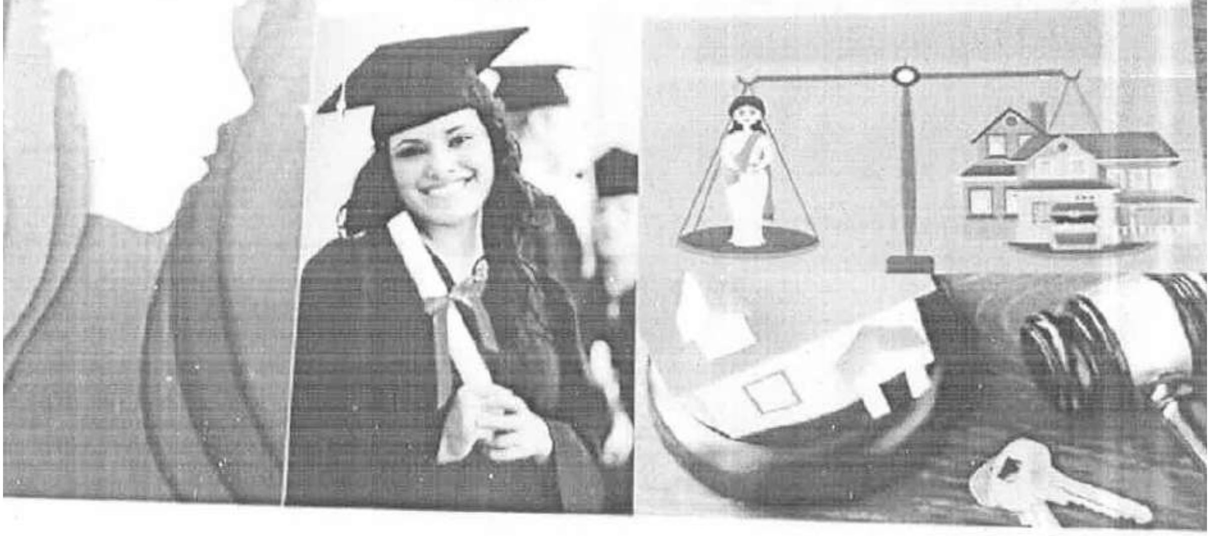

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci.
Dr.Haribhau Admane Arts &
Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

QUAD CAMERA

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Pa... No...
1	महिलांच्या राजकिय सहभाग दरम्यान येणाऱ्या अडचणी	डॉ.अर्चना शा.पाटील	
2	महिला सक्षमीकरणामध्ये प्रसार माध्यमांची भूमीका	डॉ.अल्पना देवकर	
3	महिला सक्षमीकरण आणि सरकारी योजना	प्रा. होमराज टी. राठोड	
4	आधुनिक समाजात महिला सक्षमीकरण	कु. स्वाती एम. उगेमुगे	
5	महिलांचे हक्क व अधिकार	प्रा.पी.पी.सानप	
6	स्त्री आत्मकथन आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. रेखा दिगंबर आढाव	
7	स्त्री व राजकीय स्थिती	प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	
8	स्त्रीयांचे अधिकार स्वरुप आणि वास्तव	डॉ. संजय म. अवधुत	
9	महिला सक्षमीकरण व शासकिय धोरणे	प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे (दातीर)	
10	भारतीय संविधान आणि स्त्रियांचे मानवाधिकार : एक अध्ययन	डॉ. कैलाश फुलमाळी	
11	भारतातील स्त्रीवादी चळवळ	प्रा.संजय अंकुशराव जगताप	
12	महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	राहुल जोंधळे	
13	भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार	प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे	
14	पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचे नेतृत्व	प्रा.डॉ.संतोष मिसाळ	
15	ग्राम पंचायत प्रशासनातील महीलांचा सहभाग	प्रा.नरेश बा. पाटील	
16	महिला सक्षमीकरणाचा मुलाधार : हिंदू कोडबिल	प्रा.डॉ. सौ. रिता धांडेकर	
17	भारतीय संविधान व महिलांचे हक्क	डॉ. संजय गव्हाणे	
18	स्त्री – पुरुष आणि सामाजिक समतो	सहा.प्रा.वसंता सिताराम बंजारी	
19	महिलांच्या सक्षमीकरणात शासकिय योजनांचे योगदान	सहा.प्रा. विकास एन. अड्याळकर	
20	ग्रामिण भागातील महिलांचे सक्षमीकरण	प्रा. सुहास उत्तमराव वाघमारे	
21	भूमंडलीकरण के दौर में लैंगिक समानता एवं डॉ. राममनोहर लोहिया	डॉ. अनुप सिं...	

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 276 (CCLXXVI) C
ISSN : 2278-9308
March, 2021

महिला सक्षमीकरण व शासकिय धोरणे

प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे (दातीर)
असिस्टंट प्रोफेसर (राज्यशास्त्र विभाग)
बॅरि.शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महा.खापरखेडा,नागपूर

पुरूषप्रधान भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीयांचे स्थान काय? असा प्रश्न आजही सर्वत्र विचारला जातो. आज सर्वच क्षेत्रात स्त्रीयांनी जवळ जवळ भक्कम पाय रोवले आहे. तरी टेखील कुटुंबापासून तर राजकारणापर्यंत सर्वत्र क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचा प्रत्यय वारंवार येतो. ही परिस्थिती निर्माण होण्यासाठी जशी समाजरचना कारणीभूत आहे. तशीच धार्मिक, आणि सांस्कृतिक परंपरासुद्धा जबाबदार आहे. किंबहुना धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रभावाने विशिष्ट समाजरचनेला जन्म दिला समाजरचनेचा प्राथमिक घटक असलेल्या भारतातील कुटुंब व्यवस्थेकडे नजर टाकली तर असे दिसुन येते की, कुटुंबातील कर्तेपदाचा मान पुरूषांकडे जातो. सर्वच कौटुंबिक भूमिकांमध्ये स्त्रीला अनेक जबाबदाऱ्या निभावुन न्याव्या लागतात प्रत्यक्षात तिला भरपूर अधिकार असले तरी ती ते अधिकार फारसे वापरत नाही. हे अधिकार कागदोपत्रीच राहतात. तिचे घरातील स्थान मात्र दुय्यमच पहायला मिळते. हे चित्र सर्वच शिक्षित, अशिक्षित, पुढारलेल्या, मागसलेल्या, शहरी--ग्रामीण, आदिवासीदलित, कुटुंबात आढळून येते. भारतीय समाजजीवनाचे हे वास्तव आहे.

शतकाच्या शेवटी जागतिक स्तरावर स्त्रियांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्यात आले. व स्त्रीवाद या नावाने एक नविन विचारप्रवाह आणि चळवळ पुढे आली. पुढे पाश्चिमात्य देशात सुरू झालेली ही वैचारिक लाट भारतातही पोचली. स्त्रीला देवीसमान मानणाऱ्या या भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांचे परंपरागत समाजातील स्थान कशा स्वरूपाचे होते, त्यात कोणते बदल झाले. स्त्रीच्या समस्या कोणत्या या गोष्टींकडे अभ्यासकांचे व सामाजीक कार्यकर्त्यांचे लक्ष गेले."

असाही एक काळ होता की, जेव्हा भारतीय समाजाच्या संदर्भात स्त्रीयांचे स्थान अतिशय गौरवपूर्ण होते. सामाजिक रचनेचा ती केंद्रबिंदू होती. तीला स्नेह, त्याग, ममता, उदारता, सहिष्णुतेचा सागर मानल्या जात असे. धार्मीक, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना मान होता. सामाजिक, आध्यात्मिक, व बौद्धीक क्षेत्रात तीला स्वातंत्र्य होते. धार्मीक अनुष्ठाने तर स्त्रीयांशिवाय अपूर्ण समजली जात असे यासंदर्भात रामायणातील अश्वमेध यज्ञाचे उदाहरण बोलके आहे. अश्वमेध यज्ञासाठी रामाबरोबर पत्नी सीता ने बरोबरीने अनुष्ठान करणे आवश्यक होते. परंतु सीता वनवासी असल्याने तीची प्रतिमा बनवुन रामाबरोबर पुजेला बसवीण्यात आली. म्हणजे स्त्रीयांशीवाय धार्मीक विधीही अपूर्ण होते असे म्हणावे लागेल. वेदकाळत मैत्रेयी, गार्गी, लिलावती यासारख्या विदुषी उपस्थित होत्या. स्त्री व पुरूष यांना समान मानले जात होते. त्यांना समान शिक्षण दिले जात असे. वेदकाळत मुलींचा विवाह ही काही अवघड गोष्ट नव्हती. पुर्नविवाहाला संमती असल्याने विधवा मुलीचे ओझेही पालकावर नव्हते. उपनयन संस्कार मुलींसाठी अस्तित्वात होता. विद्वान असणारी मुलगी जन्माला यावी म्हणून प्रार्थना केली जात असे. शिक्षित मुलींना कुटुंबात महत्वाचे स्थान होते परंतु पुढे उत्तर वैदिक काळत हळुहळु स्त्रीयांच्या स्थीतीत घसरण सुरू झाली. वर्णव्यवस्था बळकट होऊन स्त्रीयांच्या अधिकाराचे अवमूल्यन होउ लागले . पुढे मनुस्मृतीच्या

स्त्री विचारांनी तर कळस गाठला. मनुस्मृतीने स्त्रीचे माणुसकीचे अधिकार काढून घेत
स्त्रीबद्दल खालील धारणा पक्की झाली.

' पिता रक्षति कौमार्ये, भर्ता रक्षति यौवने,
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ।

या निकषामुळे स्त्री ही पुरूषांचा स्वामित्वाखाली आली व स्वतःची क्षमता हरवून
होउन, तीचे माणूस हे नाते नष्ट होउन, ती चिरस्थायी मालमत्ता झाली उत्तर वैदिक
मध्ययुगीन काळातही स्त्रीयांची स्थीती फारशी काही चांगली होती. असे म्हणता येत नाही
आलेल्या इंग्रजाच्या काळातही स्त्रीयांची स्थीती फार काही चांगली नव्हती. बालविवाह
यासारख्या वाईट चालीरिती समाजात प्रचलित होत्या मात्र ब्रिटीशाच्या येण्याने भारतातील
इंग्रजांच्या नवविचारांचा प्रभाव वाढु लागला. राजा राममोहन रॉय सारख्या तरूण समाजसुधारक
ब्रिटीशाकडे सतीबंदी प्रथेचा कायदा बंद करण्याची मागणी लावून धरण्यात येउन
इंग्रजांकडुन सतीबंदी कायदा मंजुर करून घेतला. त्या पाठोपाठ स्त्री सुधारणेचे कार्य
विविध मंडळी पुढे येत होती. ईश्वरचंद्र विदयासागर, १९ व्या शतकात स्त्री शिक्षणाची
सुरू करणारे महर्षी धोंडो केशव कर्वे, म. ज्योतीबा फुले, सावीत्रीबाई फुले, रमाबाई
यांच्याकडुन स्त्री उत्थानार्थ अथक प्रयत्न करण्यात आले. स्वामी विवेकानंद, आगरकर या
लोकांनी स्त्रीयांना मुक्तीमार्गाकडे नेण्याचे ध्येय हाती घेतले. पुढे महात्मा गांधीनी स्त्री
कर्तुत्व लक्षात घेउन स्त्रीशक्तीचा उपयोग स्वातंत्र्य लढयासाठी व्हावा म्हणून
स्वातंत्र्यलढयात भाग घेण्यासाठी आव्हान केले. व गांधीजीच्या या आव्हानाला भरघोस
मीळाला गांधीजीच्या स्वतंत्रता आंदोलनाच्या कामात स्त्रीयांना सामील करून घेण्यात आले
ला श्रीमती सरोजीनी नायडू, राजकुमारी अमृतकौर, कमलादेवी चटट्टोपाध्याय, दुर्गाबाई
धन्वतरी रामराव यासारख्या महिलांचा प्रयत्नाने 'ऑल इंडीया वुमेन्स कॉन्फरंस स्थापन केली
या व्यतीरिक्त अनेक प्रांतात वेगवेगळेया संस्था स्त्री उत्थानार्थ स्थापन झाल्या १९३
गुजरात मध्ये स्थापन झालेला ज्योती संघ, त्यापुर्वीच स्थापन झालेली १९२७ मधील हिंदू
रेल्वयू होम सोसायटी " स्वातंत्र्योत्तर काळात तर समतेचा आधारावर राज्यघटना तयार कर
आली. व समतेचा अधिकारामुळे स्त्रीयांना पुरूषांचा बरोबरीने अधिकारांच्या प्राप्तीमुळे स्वात
मार्ग मोकळ होण्यास मदत झाली त्यामुळे भारतात परिवर्तनाची प्रक्रिया ही खऱ्या
स्वातंत्र्यानंतर सुरू झाली असे म्हणावे लागेल '१९५५ मध्ये हिंदू विवाह अधिनियम सन १
मध्ये हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम तयार झाला. स्वातंत्र्यानंतर सरकारच्या धोरणात वीस
कार्यक्रमात 'स्त्रीयांना समानता'हे कलम पुन्हा घालावे लागले. स्त्रीला शिक्षणाची संधी नव्हेतर
वी पर्यतचे शिक्षण माफ करणे, स्त्रियांच्या हक्काबद्दल जागरूकता निर्माण करणे, सामा
आर्थीक विकासाच्या राष्ट्रभारणीचा कामात स्त्रीयांना समान संधी देणे, हुंडा पद्धतीविरूद्ध ज
तयार करणे इ. या कलमांमध्ये आवर्जून लिहावे लागले. पुढे ७३ व ७४ या घटनादुरूस्तीने
राजकारणात राखीव जागा देण्यात आल्या. सरकारने नवे महिलाविषयक धोरणांमधे नव
संपत्तीत अधिकार, घराच्या रजिस्ट्रमध्ये पत्नीचे नाव इ. प्रकारच्या समान संधी स्त्रीयांना उप
करून दिल्या सन् १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले गेले ८ मार्च
'जागतिक महिला दिन म्हणून घोषीत करण्यात आला व पुढे १९७५–८५ हे दशक 'आंतररा
महिला दशक म्हणून घोषित झाले. या काळात स्त्रीच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रयत्न केले
१९८१ मध्ये स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचारासंबंधीच्या कायदयातील तरतुदी सुधारण्यासाठी वि
आणण्यात येउन भारतीय दंड विधानाच्या २२४ कलमान्वये बदल करण्यात आला त्यानंतर २
हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले. " संयुक्त राष्ट्र...

प्रस्तावनेमध्ये व आचारसंहितेमध्ये महिला विरोधी सर्व भेदभाव प्रतिबंधक तरतुदी मान्य [illegible] आल्या. १८ डिसे. १९७९ रोजी महिलांविरोधी सर्वभेदभाव निर्मुलन आचारसंहिता व [illegible] तयार करण्यात आली महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी व [illegible] असलेल्या महिलाविरूद्धच्या भेदभावाचे निर्मुलन करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या [illegible] महिला दर्जा आयोगाचीही स्थापना करण्यात आली भारतात स्त्रीयांचा दर्जा [illegible] स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कायदयाची एक श्रृंखला निर्माण करण्यात आली यात हिंदू विवाह कायदा १९५५, हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम १९५६, हुंडाबंदी अधिनियम १९६१, हिंदू दत्तक आणि भरणपोषण अधिनियम, विधवा सुनेचा निर्वाह हक्क कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४ [illegible] स्त्रियांचे संरक्षणात्मक हक्क यात स्त्रियांचे अश्लिल (प्रदर्शन) प्रतिबंध कायदा १९८६, स्त्रियांचे अश्लिल (प्रदर्शन) प्रतिबंध नियम १९८७, मातृत्व लाभविषयीचा कायदा १९६१, समान वेतन कायदा १९७६, कारखाने अधिनियम १९९८, नुसार स्त्रीचे संरक्षण करणारा कायदा, [illegible] प्रतिबंध अधिनियम १९८७, असे अनेक कायदे स्त्रीयांसाठी अस्तीत्वात होतेच. परंतू [illegible] मात्र अशी होती की, इतके कायदे अस्तीत्वात असुनही, घर म्हणा किंवा समाज म्हणा, स्त्रीयांना छळाला सामोरे जावेच लागत होते व आजही फारशी सुधारणा त्याबाबतीत झालेली दिसत नाही. म्हणून पुढे महिला सबलीकरणासाठी काही नविन कायदे अस्तीत्वात आले यात कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी अधिनियम २००५, हिंदू सक्शेशन अॅक्ट २००५ विवाह नोंदणी कायदा [illegible] वेल्फेअर ऑफ पॅरेंट्स अॅण्ड सिनिअर सिटिझन्स बिल २००६,घरेलू कामगार विधेयक [illegible] या कायदयाच्या माध्यमातून स्त्री – सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. [illegible] स्त्री–संरक्षणार्थ कायदेनिर्मिती नंतरही काही विशेष योजना स्त्रीयांसाठी निर्माण करून स्त्री–सक्षमीकरणाला बळकटी देण्याचा प्रयत्न झालेला दिसुन येतो. यासाठी [illegible] मदतशीर ठरतील अश्या योजना व कार्यक्रम वेळेवेळी सरकार द्वारा निर्माण केलेले दिसुन येतात. केंद्र–सरकार व राज्यसरकाराने महिला सक्षमीकरणार्थ प्रशिक्षण, रोजगार योजना वेळोवेळी निर्माण करून महिला उत्थानासाठी प्रयत्न केलेले दिसुन येतात. तसेच महिलांचा समाजातील व कुटुंबातील दर्जा वाढविण्यासाठी, त्यांच्या सन्मान प्राप्तीसाठी वेळोवेळी प्रयत्न केलेले दिसुन येतात. [illegible] पुढीलप्रमाणे पाहता येईल

या संदर्भात महिला सक्षमीकरण व सशक्तीकरणासाठी केंद्रिय [illegible] राष्ट्रीय महिला आयोग तर प्रत्येक घटकराज्यात राज्यमहिला आयोग करण्यात आला होता व त्याचे कार्य आजही चालु असताना दिसते.

केंद्रसरकारच्या महिलांसाठी असलेल्या योजना

बालिका समृद्धी योजना – २ आक्टो. १९९७ रोजी केंद्राद्वारा निर्माण केलेली बालिका समृद्धी योजना स्त्री जन्माचा सन्मान व दर्जा वाढविण्यास अतिशय मदतपूर्ण ठरलेली योजना म्हणता येईल. या योजनेद्वारा मूलींच्या जन्माबद्दल कुटुंबात सकारात्मक वातावरण निर्माण व्हावे हा मुख्य उद्देश होता. एका कुटुंबात १५ ऑगस्ट १९९७ नंतर जन्माला आलेल्या दोन मूलींना या योजनेचा लाभ होणार होता. दारिद्ररेषेखालील कुटुंबात जन्माला आलेल्या मुलीच्या आईला मुलीच्या जन्मासाठी ५०० रू सरकारद्वारा मीळणार असुन मुलीचा [illegible] रू. १ लाख [illegible] रक्कम मुलीस या योजनेद्वारा प्राप्त होणार असे प्रयोजन आहे. **स्वाधार योजना** – या योजनेअंतर्गत [illegible] व संकटाच्या परिस्थितीत सापडलेल्या स्त्रीयांच्या त्यांच्या प्राथमिक गरजा भागविण्यासाठी सरकार द्वारा मदत दिली जाणार होती. स्त्रीयांना अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांसाठी मदत देऊन त्यांना स्वावलंबी बनविणे हाच या योजनेचा उद्देश होता. १८ वर्ष वयावरीलच्या मुलीला व [illegible] वर्षापर्यंतच्या स्त्रीला यात १२ वर्षापर्यंत जी निराधार मुले देखील [illegible]

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCLXXXIII) 283 (A)

April -2021

Contemporary India's Foreign Policy

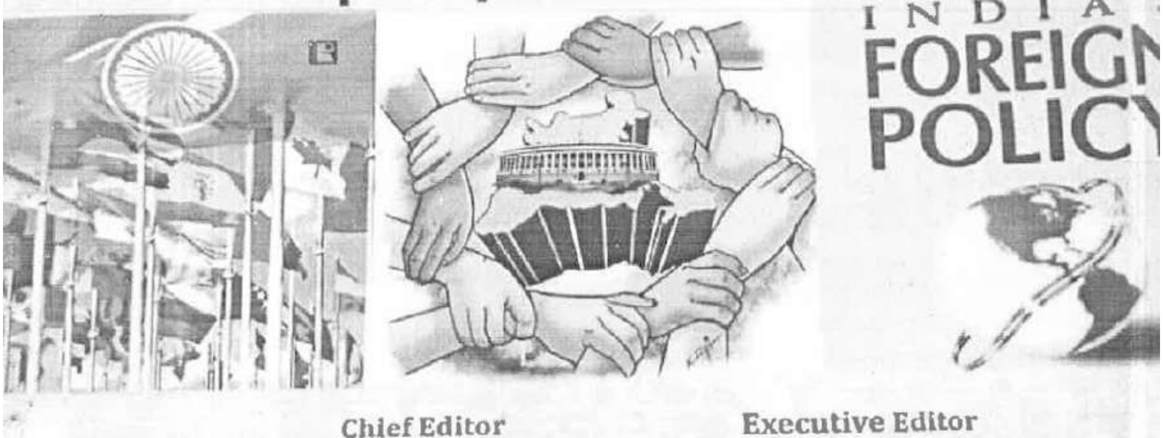

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. R. D. Sikchi
Principal
Sitabai Arts, Commerce &
Science College, Akola

Editor
Dr. Balasaheb G. Jogdand
Dept.of Political Science
abai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Co-Editor
Dr. Sandip B. Kale
Head, Dept. of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Guest-Editor
Dr. Dipali S. Ghoga
Head, Dept. of Political
Dr. H. N. Sinha Colle
Patur, Dist. Akola

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publicat

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 283 (CCLXXXIII) A
2278-9308
April, 2021

INDEX -A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मोदीकालखंडातील परराष्ट्र व संरक्षण धोरण : उपलब्धी विपुल आणि आव्हाने बाकी	डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर	1
2	डॉ. रतन व्ही. राठोड – एक स्थितप्रज्ञ व्यक्तिमत्व	डॉ. संदीप भिमराव काळे	11
3	सहृदय व्यक्तिमत्त्व - डॉ. रतन राठोड	डॉ. अलका विनायक देशमुख	16
4	सच्चा जीवनसाथी : डॉ. रतन राठोड	सौ. सुनिता रतन राठोड	18
5	माझ्या जीवनातील दीपस्तंभ : डॉ. रतन व्ही. राठोड	डॉ. संदीप बी. काळे	20
6	उमदं व्यक्तिमत्त्व : डॉ. रतन राठोड	डॉ. संदीप तुंडुरवार, / डॉ. शरद सांबारे, /डॉ. वकील शेख,	24
7	आदरणीय गुरूवर्य : डॉ. रतन राठोड	डॉ. दिपाली श्रीराम घोगरे	26
8	कर्तव्यदक्ष आणि विद्यार्थीप्रिय शिक्षक : डॉ. रतन व्ही. राठोड	प्रा. विजया नारायणराव शिरसाट	29
9	माझ्या जिवनाचे आधार स्तंभ	डॉ. अर्चना ज्ञा. पाटील	31
10	डॉ. राठोड सर - एक अजातशत्रु व्यक्तीमत्व	प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे	33
11	प्रा.डॉ.रतन राठोड : ज्ञानदानाचा अखंड नंदादीप	डॉ. अनंत मदन आवटी,	35
12	भारत आणि चीन राजनीती संबंधाचे बदलते स्वरुप	प्रा.भागवत शंकर महाले	36
13	संयुक्त राष्ट्रातील भारताची भूमिका व स्थान आणि समकालीन जागतिक आव्हाने	डॉ.प्रा. प्रतिभा टावरी	43
14	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारणात राजकीय पक्ष व त्यांच्या दबावगटांची भूमिका: एक अभ्यास	प्रा. एन.ए.पाटील	47
15	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारणात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे योगदान: एक अभ्यास	प्रा.पाचंगे अंबादास नरसिंगराव	53
16	भारतीय विदेश नीति के निर्धारक तत्व	डॉ. कोनेरु बाबन्ना डुमलवाड	57
17	समकालीन भारताचे परराष्ट्रधोरण	प्रा.डॉ. प्रतिभा गडवे	60
18	भारतीय परराष्ट्र धोरण : स्वरुप आणि आव्हाने	प्रा. राधा मुरुमकार	63
19	श्रीलंकेतील वांशीक संघर्ष	प्रा.अरुण महादेव राख	65

B.Aadhar International ... Journal
Impact Factor - (SJIF) - 2.675, Issue NO, 283 (CCLXXXIII) A

समकालीन भारताचे परराष्ट्रधोरण

प्रा.डॉ. प्रतिभा गडवे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख असिस्टंट प्रोफेसर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला वाणीज्य महा. खापरखेडा

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्रधोरण हा त्या देशाच्या बाहेरील जगातील ... असतो. आपण आंतरराष्ट्रीय पटलावर कसे दिसणार आहोत? आपल्याला ... आहे. आंतरराष्ट्रीय मानवांचे स्वागत कसे करायचे आहे. याबद्दल सखोल ... काम देशाचे परराष्ट्रधोरण करित असते परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून प्रत्येक राष्ट्र ... हित कसे जास्तीत साध्य करता येईल हा उद्देश मनात ठेऊन सीमेबाहेरील ... प्रकारचे संबंध प्रस्थापित करीत असते.

"प्रत्येक देशाचे परराष्ट्रधोरण ठरवितांना काही घटक निर्णायक ठरत असतात ... देशाची भौगोलिक परिस्थिती, इतिहास, परंपरा, नैसर्गीक, संसाधने, लष्करी शक्ती, आर्थि... देशाची लोकसंख्या, लोकमत, नेतृत्व देशाचे कायदेमंडळ इ. अवळयास परराष्ट्रधोर... निर्णायक तत्वे सर्व देशासाठी सारखीच असलेली पहायला मिळतात"

" १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला व तत्कालीक पंतप्रधान प. ज... नेहरु यांच्या नेतृत्वाखाली परराष्ट्रधोरणाची मुर्हुतमेढ रोवली गेली. शांततावादी तत्वाव... असणाऱ्या प. जवाहरलाल नेहरु यांनी शांतातमय सहअस्थीत्वावर आधारित अलि... पंचशिल तत्वे अंर्तभूत असलेले परराष्ट्रधोरण भारतासाठी स्वीकारले अर्थातच असे प... ठरविण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळतील परिस्थिती कारणीभूत ठरली १५० वर्षपर्यंत गुलामगीरीत रहात असतांना काही गोष्टींच्या कटुतेची तीव्रता भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील... अनुभवली होती. दुसऱ्यांना गुलामगीरीत पिचत ठेवणारी इंग्रजाची परराष्ट्रनीती एखादया लोकांसाठी किती घातक ठरते. हयाचे भीषण वास्तव अनुभवल्यानंतर व स्वतंत्र्योत्तर महाशक्तीच्या दबंगगीरी राजकारणाच्या पार्श्वभूमिवर भारतीय परराष्ट्रधोरणाची उद्दीष्टे ... आली.

१. अलिप्ततावादाचा स्वीकार
२. वसाहतवाद साम्राज्यवाद, वर्णभेदाचा, विरोध
३. आतरराष्ट्रीय सुरक्षितता व शांततेवर भर
४. आफ्रिका व आशिया खंडातील राष्ट्राबरोबर मैत्रीचे संबंध
५. दोन्ही महासत्तांबरोबर मैत्रीचे संबंध
६. दक्षिण आशीयातील राष्ट्राबरोबर विशेष मैत्रीचे संबंध
७. आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे समर्थन

अर्थात भारतीय परराष्ट्रधोरणाची ही तत्वे जेव्हा ठरविण्यात आली तो काळ ... जग अमेरिका व रशिया या दोन महाशक्तींच्या ... म्हणले दुसऱ्याशी वैर भारतासारख्या नवस्व... सहाजीकच परवडण्यासारखे ...

Aadhar International Peer Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor (SJIF) 7.675, Issue NO. 283 (CCLXXXIII) A
ISSN : 2278-9308
March, 2021

[illegible]

आर्थीक व व्यापारी संबधाना मान्यता देणे
बहराष्ट्री व विकसित राष्ट्रांबरोबर आर्थीक व्यापारी संबंध व मैत्री वाढविणे
चीनच्या विस्तारवादी धोरणाला शह देणे
भारताला विभागीय व जागतिक स्तरावर महासत्ता बनविण्यास प्रयत्न करणे
अमेरिकेसोबतचे संबंध सुधारणा करणे
भारताला विभागीय व जागतिक स्तरावर महासत्ता बनविण्यास प्रयत्न करणे
आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर महत्वाच्या विषयावर सक्रिय भूमिका घेणे
शेजारील राष्ट्रांबरोबर आर्थीक, व्यापारी, सांस्कृतिक शैक्षणिक सहकार्य वाढविणे व वादग्रस्त
व परस्पर विश्वासाने सोडविणे
चर्चा, संवाद, सहकार्य व भागीदारीच्या माध्यमातून वाद निपटवून राजकीय हितसंबंध जपणे
. विभागीय व्यापारसंघ, संघटनाबरोबर सहकार्य वाढविणे
. लोकशाही, बहुध्रवीय विश्वरचनेसाठी प्रयत्न करणे

अर्थात शीतुयध्दाकाळात व शितयुध्दोत्तर काळात परराष्ट्रधोरणाच्या उद्दीष्टात बदल झाला ला लवचिकता आली असली. तरी स्वातंत्र्याप्राप्तीपासून तो आजतागायत पर्यंतचे भारतातील क कालखंडातील सरकार याच उद्दीष्टांच्या पुर्ततेसाठी झटत होते व त्यांना यशही मिळाले म्हणावे लागेल परराष्ट्रधोरणात काळप्रमाणे बदल होणे आवश्यकही असते नेहरुनी त्यांच्या र्किर्दीत परराष्ट्रधोरणाचा विचार राजकेंदि नव्हे तर आंतरराष्ट्रवादी दृष्टीकोनातून केला. इंदिरा नी मात्र त्यांच्या कारर्किदीत वास्तववादाला प्राधान्य दिले. लष्करी दृष्या बळकट होण्यावर भर गेला राजीव गांधीच्या काळात याही पुढे जाउन शक्तीप्रर्दशन करण्याला प्राधन्य दिले गेले. पप्रणित रालोआ सरकारच्या काळात वास्तववादाची नविन चौकट तयार झाली सुरक्षाविषयक ष्ठांबरोबर परराष्ट्रधोरणाला आंतरराष्ट्रीय व्यापारासारख्या उद्दीष्ठांचीही बैठक दिली गेली बिगर सी सरकारच्या कालखंडात दक्षिण आशियायी देशांच्या संदर्भात नरमाईचे धोरण स्वीकारुन ल सिध्दांत, स्वीकारण्यात आला अर्थात या संदर्भात असेच म्हणावे लागेल की नेहरुंच्या र्शवादी उदारमतवादालाही एक वास्तववादी किनार होतीच आंतरराष्ट्रवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या ाने आपल्या आण्विक कार्यक्रमावर निर्बध लादुन घेण्यास साफ नकार देत C.T.B.T वर री करण्याचे नाकारले होते पुढे अटलजींच्या काळात तर सरळ अणुचाचणी घेऊन भारत ववादी धोरण, राष्ट्रीय सुरक्षितता व राष्ट्रीय हितासाठी स्वीकारु शकते हे जगाला दाखवून दिले ४ पासून तो आज २०२१ पर्यंत अनेक बदलती सरकारे या देशानी पाहिली असली तरी ट्रधोरणाची उद्दीष्ठे अंमलात आणण्याची पध्दती जरी बदललेली दिसली असली तरी प्रत्येक र समान उद्दीष्ठप्राप्तीसाठी झटत होते असेच म्हणावे लागेल.

भारताने नेहमी बहुधुवी जागतिक व्यवस्थेचा पुरस्कार केला. Brics, IBSA, G20,G4 आदी

...cial@gmail.com.

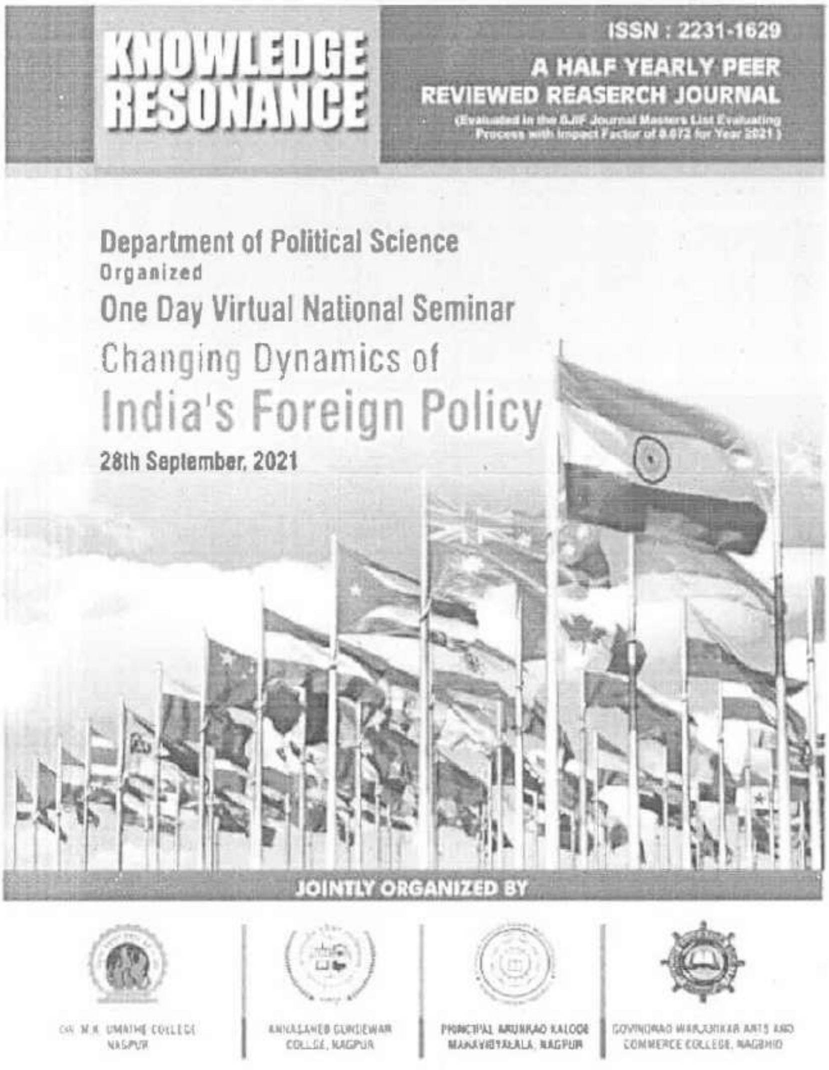

SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER
REVIEWED REASERCH JOURNAL
(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

Department of Political Science
Organized
One Day Virtual National Seminar

Changing Dynamics of
India's Foreign Policy

21.	भारताचे परराष्ट्र धोरण : ब्रिक्स संघटना आणि आव्हाने प्रा. डॉ. किशोर [illegible]	65
22.	भारताचे परराष्ट्र धोरण व सुरक्षा परिषदेत भारताच्या स्थायी सदस्यत्वाच्या दावेदारीचे औचित्य डॉ. [illegible]	70
23.	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे बदलते स्वरूप प्रा. [illegible]	74
24.	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आवश्यकता आणि निर्मिती [illegible]	77
25.	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण: एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष [illegible]	81
26.	पंतप्रधान नरेंद्र मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रा. [illegible]	87
27.	भारतीय परराष्ट्र धोरण: सर्वसमावेशक सुरक्षा दृष्टीकोन डॉ. [illegible]	89
28.	भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील निर्धारक घटक [illegible]	95
29.	भारतीय परराष्ट्र धोरण: भारत चीन संबंध [illegible]	98
30.	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारक, समस्या आणि आव्हाने प्रा. डॉ. [illegible]	101
31.	भारताचे परराष्ट्र धोरण: निर्धारक घटक, समस्या आणि आव्हाने [illegible]	106
32.	भारताचे शेजारील राष्ट्रांशी धोरण प्रा. डॉ. प्रतिभा [illegible]	110
33.	मोदी सरकारचे परराष्ट्र धोरण उपलब्धी आणि आव्हाने प्रा. किशोर एम. [illegible]	113
34.	भारत – बांगलादेश संबंध डॉ. एस. पी. [illegible]	116
35.	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण – एक वास्तववादी चिंतन प्रा. [illegible]	121
36.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आदर्श परराष्ट्रीय धोरण डॉ. मधुकर [illegible] जाधव	125
37.	भारत-चीन संबंधाच्या पुनर्विचाराची गरज डॉ. संतोष संभाजी [illegible]	130
38.	भारत अफगाणिस्तान संबंध काल व आज प्रा. ए. डी. [illegible]	133
39.	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण डॉ. कल्पना आर. देसाई	136

40.	मोदी अंतर्गत भारताचे परराष्ट्रीय धोरण [illegible]	140
41.	भारत-चीन सीमाप्रश्नाचे बदलते परिप्रेक्ष डॉ. वसंत [illegible]	144
42.	परराष्ट्र धोरण आणि राष्ट्रीय सुरक्षा डॉ. [illegible] डॉ. राहुल [illegible]	153
43.	भारतीय पंतप्रधानांचे परराष्ट्र धोरण डॉ. शरद [illegible]	156
44.	गलवान रोड समस्या आणि भारत चीन संबंधातील तणाव डॉ. [illegible]	158
45.	भारत-अमेरिका संबंध डॉ. [illegible]	161

final.pdf

भारताचे शेजारिल राष्ट्रांशी धारण

प्रा. डॉ. प्रतिभा मवले (दाठीर)
असिस्टंट प्रोफेसर, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
[illegible]

[illegible]

[illegible]

भारत व शेजारी राष्ट्रे

[illegible]

ISSN : 2278-9243

कविता-रती

वर्ष (अंक क्रमांक) : ३७ वे: अंक (संख्या) २ रा

अंक २०२२

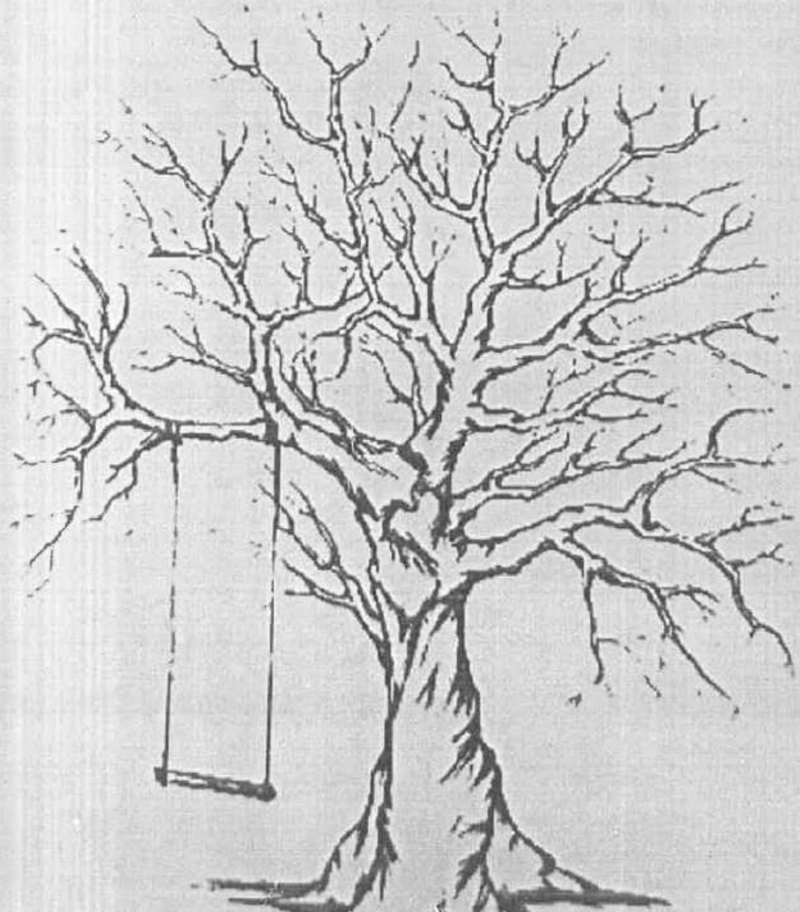

REDMI NOTE 8 PRO
AI QUAD CAMERA

REDMI NOTE 8 PRO
AI QUAD CAMERA

अनुक्रमणिका

क्रमांक	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
३७	आदिवासी जमातींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदन	प्रा. डॉ. आर. एस. पवार	२४०-२४४
३८	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत नागपूर जिल्हयातील कामठी नगर पालिकेच्या कार्याचे योगदान	डॉ. ममता पूनम ईलमकर	२४५-२४९
३९	बार्डोली सत्याग्रहातील वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका	प्रा. डॉ. जयंत रतिराम रामटेके	२५०-२५७
४०	स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी विकासाच्या प्रगतीच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास	प्रा. डॉ. के. पी. देशमुख	२५८-२६५
४१	आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. किशोर बी. वासनिक	२६६-२७०
४२	राजसत्तेच्या फटीतून होळकर या मराठे सरदार घराण्यातील तुळसाबाई होळकर	प्रा. मंगला गोरे	२७१-२७५
३	वर्तमान शैक्षणिक व वैज्ञानिक विकास: मानवाच्या आर्थिक स्थैर्यास घातक	डॉ. (सौ.) मंजूषा रा. ठाकरे	२७६-२८२
४	डॉ.बी.आर. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : (जल नियोजनाच्या विशेष संदर्भात)	प्रा. डॉ. निशांत बी. शेंडे	२८३-२८७
५	आधुनिक भारताचे निर्माते – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. प्रतिभा गडवे – दातिर	२८८-२९३
६	स्वातंत्र्योत्तर काळातील साहित्यिक प्रगती	डॉ. प्रवीणा नागपूरकर	२९४-२९७

कविता-रती
ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

आधुनिक भारताचे निर्माते — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. प्रतिभा गडवे — दातिर
सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, बॅ. शेषराव वानखेडे कला वाणिज्य महाविद्यालय
खापरखेडा, नागपूर

सारांश :—

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीला भारतातील अनेक महान नेत्यांचे योगदान लाभले आहे. प्रत्येक नेत्याने राष्ट्र उभारणीसाठी आपले वैचारिक योगदान तसेच प्रत्यक्ष कार्यकर्तृत्वाच्या माध्यमातून १५० वर्षाच्या गुलामगिरीतून स्वतंत्र झालेल्या भारताला एक राष्ट्र म्हणून उभे राहण्यास आपले जीवन खर्ची घातले. देशासाठी कार्य करणाऱ्या या महान नेत्यांच्या कार्य शृंखलेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव शृंखलेतील मध्यबिंदू असे घेतल्यास वावगे ठरणार नाही. सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारा योध्दा, गुलामगिरीच्या अंधारात खितपत पडलेल्या भारतीय मानव समुहाला मानवीय अधिकाराचे शस्त्र प्रदान करणारा शस्त्रागीर म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव इतिहास पानावर झळाळी दाखवते. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या विचारअमृतातून राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात जी क्रांती घडवून आणली ती निश्चितच अलौकीक आहे. त्यांच्या विचारांनी अंधःकारात खितपत असलेल्या भारतीय समाजाची नवमांडणी केली. जीवन क्षेत्रातील असा एकही विषय नाही की, ज्यावर डॉ. बाबासाहेबांनी विचार व्यक्त केले असेल. जातीव्यवस्थेच्या चटक्यांनी होरपळलेल्या बाबासाहेबांच्या जीवनाने त्यांना समाजाकडे पाहण्याचा एक नविन दृष्टीकोन व समाजपरिवर्तनाची नवीन दिशा दाखवून दिली. एक समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, म्हणून त्यांचे नाव आज इतिहासात अजरामर आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या संपूर्ण जीवनात अनेक ग्रंथ लिहून अनेक महत्वाचा विचारांवर प्रकाश टाकला बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार अस्पृश्यतेसंबधीचे विचार सामजिक परिवर्तन, लोकशाहीसंबंधीचे विचार, स्त्रीयासंबंधीचा दृष्टीकोन, राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार, धर्मासंबंधीचे विचार, आर्थिक विचार निश्चितच स्पृहणीय आहे. या सर्व विचारांमध्ये दलितोध्दारक तळागाळातील लोकांचा नेता व स्त्रीयांचा उध्दारकर्ता म्हणून त्यांचे कार्य निश्चितच प्रशंसनीय आहे.

या संशोधनलेखाच्या माध्यमातून सामजिक क्रांतीचा उद्गाता म्हणून बाबासाहेबांच्या जातीव्यवस्थेच्या अस्पृश्यतेसंबंधीच्या व स्त्रीयासंदर्भातील विचारावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. व या उद्देशातून हा लेख प्रपंच आहे. प्रस्तुत लेखाच्या माध्यमातून या विषयांना सर्वस्पर्शी हात घालण्याचा दृष्टीने ऐतिहासीक वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरून बाबसाहेबांच्या कार्यावरील वाङ्‍मयीन सहित्य, पुस्तके इंटरनेटवर उपलब्ध असलेली माहिती वापरून संशोधनलेख पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. एकंदर या लेखातील वर्णनानंतर ही बाब स्पष्ट करण्यात निश्चितच यश मिळाले आहे की, डॉ. आंबेडकर हे सामजिक व राजकिय क्रांतीचे उद्गाते म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा बद्दलची ही धारणा आजही सार्थ असुन ती कायम राहणार आहे व शतकानंतरही असे नेतृत्व पुन्हा होते शक्य नाही या निष्कर्षापर्यंत

येण्यास मदत होते. त्यांच्या या महान कर्तत्वामुळे च आज त्यांचे नेतृत्व भारतापुरतेच मर्यादीत न राहता विदेशातही प्रसिध्द पावले आहे.

उपेक्षीत समाजाचा देवदूत, प्रकाशकिरण असलेल्या या महान व्यक्तीचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ साली महू या गावी झाला सामजिक व राजकिय क्रांती आपल्या विचारांनी घडवून आणणाऱ्या या नेत्यांचे ६ डिसेंबर १९५६ रोजी महापरिनिर्वाण झाले. त्यांचे अस्पृश्यतेसंबंधीचे विचार, जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार, स्त्रीयासंबंधीचे विचार या विचारांमधून मानवीय अधिकारांची प्राप्ती करुन देणारा योध्दा असेच त्याचे वर्णन करावे लागेल. जगामध्ये अलौकीक स्थान प्राप्त करणारी संविधान निर्मिती, जी आधुनिक भारताची खरीखुरी ओळख दाखविते त्या संविधान सभेच्या मसुदा समीतीचे अध्यक्ष या नात्याने घटना निर्मीतीचे केलेले कार्य हा त्यांच्या आयुष्यातील मैलाचा दगड म्हणावा लागेल. संविधानाची बांधणी करणारा स्थापत्यशास्त्रज्ञ, दलितांचे पुढारी व १९४७ — ५१ या कारकीर्दीत भारताचे कायदामंत्री म्हणून त्यांचे कार्य स्वतंत्र आधुनिक भारताचे निर्माते अशीच त्यांची ओळख दाखवते.

आधुनिक भारताचे निर्माते — आंतरराष्ट्रीय जगताच्या तोडीचा भारत बनवायचा असेल तर भारतीय समाजातील गुलामगिरी, जातीभेद, दलित व स्त्री स्वातंत्र्याची गळचेपी यांचे प्रथम उच्चाटन व्हायला पाहिजे असे आंबेडकरांना वाटत होते व या सर्वांवर मात करायची असेल तर आधी भारतीय समाज शिक्षित, सुसंस्कृत असावा असे बाबासाहेबांना वाटत होते. आणि म्हणून त्यांनी आयुष्यात सर्वप्रथम शिक्षणाला प्राधान्य दिले. म्हणून आधुनिक भारताचे निर्माते या नात्याने त्यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य विशेष महत्वाचे म्हणावे लागेल. शिक्षण सर्व विकासाचे मुळ आहे. म्हणून शिक्षणाला विशेष महत्व आपल्या जीवनात त्यांनी दिले व लोकांनाही ते दयायला लावले. 'शिका संघटित व्हा संघर्ष करा' हे बाबासाहेबांचे वाक्य शिक्षणासंदर्भात अतिशय बोलके आहे. शिक्षण हे वाघिणीचे दुध असून ते माणसाला गुरगुरायला शिकवते. व आज अस्पृश्य समाज व स्त्री जमातीवर जी अनिष्ठ परिस्थिती आली आहे, ती निरक्षरतेतूनच म्हणून समाजाला शिक्षीत करणे आवश्यक समजून त्यांच्या शिक्षणासाठी तळमळीचे प्रयत्न करणारा द्रष्टा डॉ. बाबासाहेब म्हणावे लागतील. केवळ समाजाने शिकावे एवढे प्रबोधन करून ते थांबले नाही, तर इतरांना शिक्षण देण्याचा आदर्श त्यांनी स्वत:च्या जीवनातून दिला. अत्यंत कठिण परिस्थितीत त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण करून, कनिष्ठ जातीतील उच्च विदयाविभुषित व परदेशातील विदयापीठातून अर्थशास्त्रात पदवी संपादन करणारे बाबासाहेब पहिले भारतीय ठरून समाजासाठी आदर्श व प्रेरणदायी ठरते. कनिष्ठ जातीतील लोकांना शिक्षणची आवड निर्माण व्हावी व त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून अनेक संस्था संघटना त्यांनी स्थापन केल्या. 'बहिष्कृत हितकारीणी सभा' यातील उत्कृष्ठ उदाहरण होय. कनिष्ठ जातीतील विदयार्थ्यांसाठी वसतीगृहे स्थापन करून, शैक्षणिक साहित्य, गणवेश, निवास, भोजनाची व्यवस्था केली. केवळ अस्पृश्य समाजातील लोकांनी शिक्षण घ्यावे. यासाठी ते न थांबता, औरंगाबाद 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून मुंबई, औरंगाबाद यासारख्या शहरातून महाविद्यालये स्थापन करून निम्न मध्यम —वर्गीयांसाठी देखील त्यांनी प्रयत्न केले. वृत्तपत्रे , पुस्तके, ग्रंथे, याद्वारे लोकांचे प्रबोधन व शिक्षण चांगल्याप्रकारे घडवून आणल्या जाते. म्हणून आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी अनेक विविधांगी ग्रंथ लिखाणही केले. लोकांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी 'मुकनायक', 'बहिष्कृत भारत' व 'समाज समता' अशी निरनिराळी वृत्तपत्रे व नियतकालिके सुरू केली. कोणत्याही लोकशाही राष्ट्रात वृत्तपत्रांना लोकशाहीचा चवथा स्तंभ मानले जाते व त्याचे महत्व जाणणारे बाबासाहेब पहिले पाईक होते. शिक्षण क्षेत्रात कांती घडवून आणण्यासाठी तसेच समाजातील दुर्लक्षित वर्गापर्यंत शिक्षण पोचवून त्यांना

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आंबेडकरांचे योगदान निश्चितच महान आहे. पुढे संविधान निर्मितीनंतर अनुसूचित जाती जमाती, मागासवर्गीय घटक यांच्यासाठी शिक्षणात व नोकऱ्यांत आरक्षणे, सवलतीची योजना करून लोकशाही प्रवाहात सर्व कसे सामिल होतील. याची सोय त्यांनी केली. स्त्रीयां संदर्भातही निरनिराळया संवैधानिक तरतुदी करून स्त्री मुक्ती व विकासाच्या मार्ग त्यांनी मोकळा केला.

सामाजिक अभिसरण घडवून आणणारे व राष्ट्राला आधुनिकतेकडे नेणारे, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व स्त्रीयांसंबंधी विचार व्यक्त करणारे बाबासाहेब पहिले होत.

जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता:—

एखादया राष्ट्राला आधुनिक जगतापर्यंत पोचवण्यासाठी तेथील समाजरचना सुदृढ असणे आवश्यक असते. परंतु भारतीय समाजाला चार्तुवर्ण्य व्यवस्थेचा कलंक लागलेला होता. आंबेडकरांच्या मते आदर्श समाज स्वतंत्रता, समता व बंधुत्वाच्या सिध्दांतावर आधारलेला असतो. परंतु भारतीय समाजातील अस्पृश्यता आदर्श समाजरचना निर्मितीच्या मार्गात धोंड निर्माण करीत होती. म्हणून या अस्पृश्यता निमुर्लनासाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. आंबेडकर स्वत: एका दलित समाजात जन्मले होते. व उपेक्षितांच्या मरणाप्राय यातना त्यांनी भोगल्या होत्या. म्हणून या वर्गाचा उध्दार करण्यासाठी त्यांच्या कार्यातून विशेष प्रयत्न केले गेले! सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी समाजात काही बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. असे आंबेडकरांचे मत होते. प्रामुख्याने हिंदू समाज संरचनेत जर खालीलप्रमाणे बदल घडवून आणले तर जातीव्यवस्था समुळ उखडता येईल. व अस्पृश्यतेचीही निर्मूलन होईल. असे त्यांना वाटत होते. म्हणून खालील परिवर्तनाचा त्यांनी पुरस्कार केला त्यांच्या मते, हिंदू समाजातील कालबाहय मुल्ये बदलणे अत्यंत गरजेचे आहे. ज्यामुळे समाजात विषमता निर्माण झाली आहे. ब्रम्ह, आत्मा, परमात्मा, पाप—पुण्य, नशिब, दैव इ. मूल्यांना त्याज्य ठरवून बुध्दीवादी व तर्कवादी स्वरूपाचे परिवर्तन समाजातील हे अरिष्ठ निश्चितच नष्ट करू शकते. असे त्यांचे मत होते. सोबतच जन्माधिष्ठीत सामाजिक स्थान वा दर्जा, भूमिका देणारी व्यवस्था ते नाकारतात. पारंपारिक मुल्यांद्वारे मिळालेल्या जातीच्या दर्जाला त्यांनी नकार दिला आहे. कार्यात्मक स्वातंत्र्य व व्यावसायिक स्वातंत्र्य ही वर्णाधिष्ठीत व्यवस्था मोडून काढण्यासाठी निश्चितच सहाय्यभूत ठरेल, जाती—वर्णाधिष्ठीत सामाजिक स्थानांना ते विरोध करतात. सामाजिक व्यवहार व रोटी —बेटी व्यवहारावरील निर्बंध उठविले तरच खरे हिंदू संघटन होईल. अशी त्यांची धारणा होती. विवाहावरील निर्बंध उठविले जावे. विवाह संस्थातील पारंपारिक मुल्यातही परिवर्तन व्हावे. यावर ते आग्रही भर देतात. जाती—वर्णाधिष्ठीत सामाजिक स्थान प्राप्त न होता. कर्माच्या आधारावर समाजातील स्थान प्राप्ती व्हावी असे ते आग्रह धरतात.

सामाजीक परिवर्तनात शिक्षणाला विशेष महत्व देऊन आंबेडकरांनी स्पष्ट केले की, परिवर्तनाला प्रेरणा देणारा हा सर्वात महत्त्वाचा घटक असल्यामुळे शिक्षण सर्वांना समानतेने प्राप्त व्हावे. ते सार्वत्रिक व सर्वांना मोफत असावे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे, उच्च शिक्षणाच्या प्रसारासाठी सरकारने महत्वाची भूमिका पार पाडून यासाठी सामाजिक, आर्थिकदृष्टया मागासलेल्या जाती जमातींना सवलतीचा आग्रह ते धरतात. जर असे झाले तरच समताधिष्ठित व न्यायावर आधारित हिंदू समाज रचना निर्माण होइल असे त्यांना वाटते. सामाजिक परिवर्तनासाठी धर्मशास्त्र व समाजशास्त्र यांचे क्षेत्र स्वतंत्र असावे असा अत्यंत चिंतनात्मक विचार ते ठासून मांडतात व या सर्वासाठी पत्रकारितेची भूमिका महत्त्वाची राहील असेही त्यांनी म्हटले आहे.

Impact Factor : 6.625 (SJIF)

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue - 298, July - 2022

हवामान बदल व बदलते जागतिक राजकारण

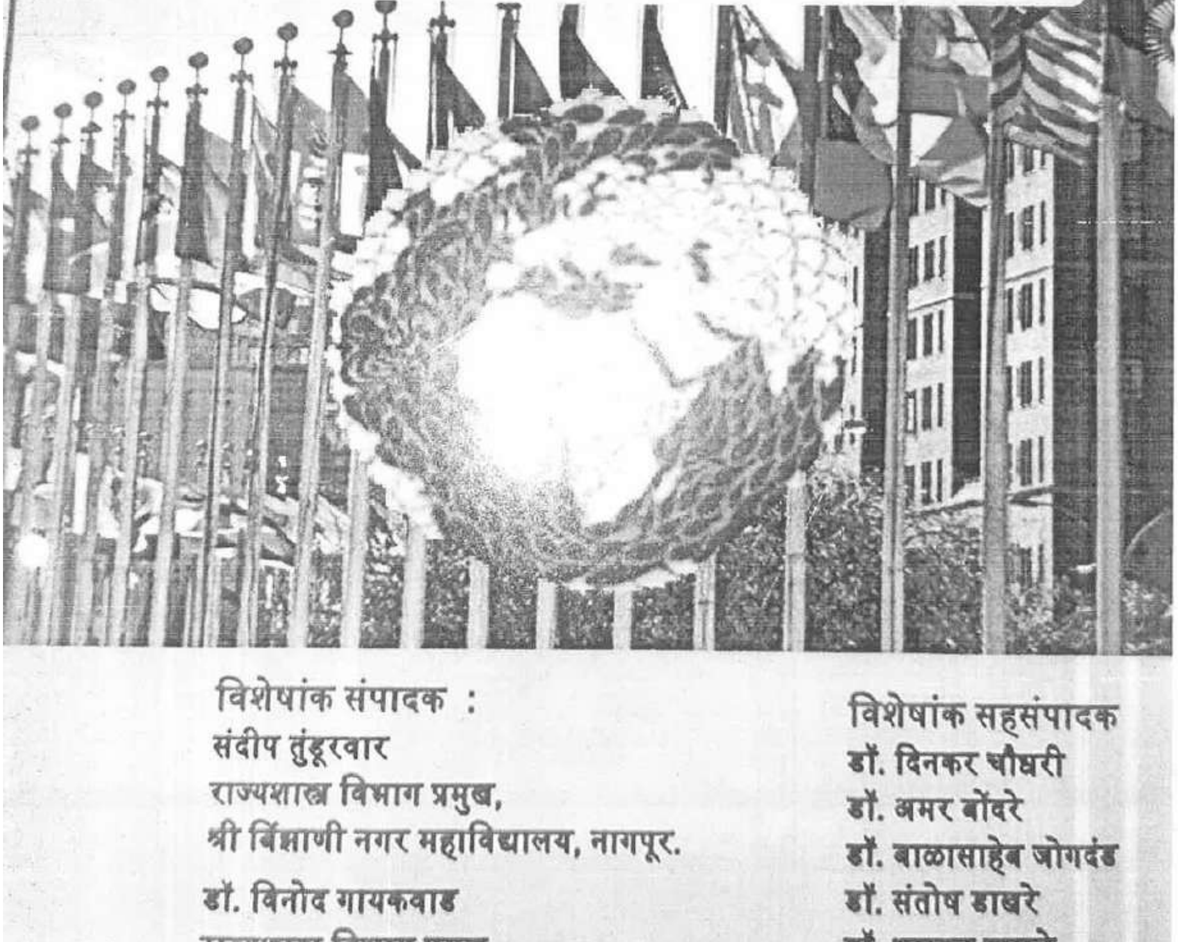

विशेषांक संपादक :

संदीप तुंडूरवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर.

डॉ. विनोद गायकवाड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

ग.भि. मुरारका कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

शेगाव, जि. बुलढाणा.

डॉ शरद सांबारे .

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

विशेषांक सहसंपादक

डॉ. दिनकर चौधरी

डॉ. अमर बोंदरे

डॉ. बाळासाहेब जोगदंड

डॉ. संतोष डाखरे

डॉ. भास्कर वधाळे

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 298 : हवामान बदल व बदलते जागतिक राजकारण
Impact Factor 6.625 (SJIF)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July-2022

पर्यावरण संरक्षण व भारत

डॉ. प्रतिभा उ. गडवे (वातीर)
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा.

सारांश

पर्यावरण संरक्षण हा आज जागतिक ज्वलंत प्रश्न बनलेला आहे. मानवी हव्यासापोटी आज पर्यावरणाची अपरिमीत हानी झालेली आहे. व जग विनाशाच्या उंबरठ्यावर येवून पोहचलेली आहे. त्यामुळे जर ही पृथ्वी वाचवायची असेल तर यावर देश पातळीवर व जागतिक पातळीवर तात्काळ उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. याची महती सगळयांना पटलेली आहे. व आज राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पर्यावरण संरक्षणासाठी जोमाने प्रयत्न चालू आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मदतीने अनेक उपयायोजना याबाबतीत केल्या आहेत. व जगातील राष्ट्रांनी याबाबतीत सहयोगाची तयारी दाखविली आहे. भारतातही यासाठी जोमाने प्रयत्न चालू आहे. भारतीय संस्कृती ते आधुनिक काळातील शासन प्रशासन पर्यावरण संरक्षणासाठी कायम कटिबध्द होते असे दिसते. आज राज्याचा घटक म्हणून व्यक्तिची भूमिका शासन प्रशासनापेक्षा जास्त् महत्वाची आहे. नागरिकांनी पर्यावरण संरक्षणार्थ जागरूक राहणे आवश्यक आहे. तरच ते पुढच्या पिढीला पर्यावरणाचा वारसा देवू शकतील.

पर्यावरणाचा होत असलेला ऱ्हास आज जागतिक ज्वलंत प्रश्न बनलेला आहे. सत्ताकारणाच्या हव्यासापोटी व भौतीक विकासाच्या मागे लागून आज जगाने पर्यावरणाची प्रचंड हानी केली आहे. व आज त्यांचे गंभीर परिणाम संपूर्ण जगाला भोगावे लागत असून, मीनिट, सेकंदागणीक प्रत्येक देश विनाशाच्या गर्तेकडे वाटचाल करीत आहे. सत्ताकारण करायचे असेल तर आधी ही पृथ्वी वाचविली पाहिजे. हे जगाला उमजले आहे. आणि म्हणून आज जागतिक पातळीवर पर्यावरण संवर्धनासाठी कसोशीने प्रयत्न सुरु आहे. भारतही याबाबतीत मागे नाही. भारतीय संस्कृतीत तर वेदपुराणापासून तो आधुनिक काळापर्यंत पर्यावरण संरक्षणाची महती आधीच कळली होती. असे म्हटल्यास चुकीचे होणार नाही. आज भारतासोबत प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या परराष्ट्र धोरणात पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन यासाठी विशेष धोरणाचा अंर्तभाव केलेला आहे. आज पर्यावरणीय असमतोलाचे कोणते दुष्परिणाम जगावर झालेले आहे, याचा अभ्यास करणे व भारतात यासंदर्भात विषय कसा हाताळला गेला. यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या संशोधन लेखाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेख हा खालील उद्देशातून लिहण्यात आलेला आहे.

उद्दीष्टे

१) पर्यावरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.

२) पर्यावरण ऱ्हासाला कारणीभूत घटकांवर प्रकाश टाकणे.

३) भारतात यासंदर्भात झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती –

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला असून, दुय्यम स्त्रोत लेखनासाठी वापरली आहेत. संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, वर्तमानपत्रातील बातम्यावर आधारीत माहिती इ.

Vol. 96, No. 12 December 2022
ISSN: 0972-0766 (Print)

(Established in 1804)

JOURNAL
OF THE
ASIATIC SOCIETY OF MUMBAI

(A UGC - CARE Listed Journal)

Editors
Parineeta Deshpande
Ambarish Khare

Published by
The Asiatic Society of Mumbai
Town hall, Mumbai - 400 001
Maharashtra State (INDIA)
2022

Contents

1. LOCUS OF CONTROL AND CAREER MATURITY: A SYSTEMIC REVIEW — 1-10
   Raju Jangade, Soumya Nayyar, Basheer Hasan
2. ANALYSIS OF SELECTED PSYCHOLOGICAL PARAMETERS OF NETBALL PLAYERS AT DIFFERENT PLAYING POSITION — 11-15
   Maria George, Dr. Arun S.S.Kumar
3. A COMPREHENSIVE BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF WORLDWIDE SCIENTIFIC LITERATURE IN DATA VISUALIZATION — 16-25
   Mangalagowri N
4. BASICS OF ENTREPRENEURSHIP ACCOUNTING — 26-34
   Dr. Gopichand B. Shamnani
5. AN EMPIRICAL STUDY ON FACTORS INFLUENCING INVESTMENT DECISION FOR CRYPTO CURRENCY — 35-51
   Dr Poonam Kakkad, Mr. Abhishek Mishra
6. XRD, FTIR, SEM, EDAX, UV-VISIBLE STUDY OF CALCIUM TARTRATE CRYSTALS — 52-61
   [illegible]. A. Savale
7. WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO SOCIAL AND POLITICAL ISSUES AND CHALLENGES OF WOMEN — 62-66
   Prof. Dr. Pratibha U. Gadwe - (Datir)
8. A CASE STUDY ON LIBRARY SCIENCE DIGITAL TRANSFORMATION IN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDIA — 67-72
   Sandesh M. Dongare
9. एकल एवं संयुक्त परिवारों के विद्यार्थियों में समायोजन का अध्ययन (बिलासपुर जिले के विशेष संदर्भ में) — 73-81
   शीला. शर्माए डॉ. रितेश मिश्रा
10. DEVELOPING FEATURES AND UTILITY OF SYSTEM IN VUFIND INTEGRATION OF KOHA AND DSPACE: SINGLE-WINDOW RETRIEVAL SYSTEM — 82-96
    Sheuli Hazra
11. THE STUDY OF THE IMPACT OF MODERN TECHNOLOGY ON THE TEACHING AND LEARNING OF MATHEMATICS — 97-102
    Upendra Kumar
12. IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN MINDFULNESS AND PROFESSIONAL WELLBEING OF KNOWLEDGE WORKERS: A COMPARATIVE STUDY OF SELECTED MANAGEMENT PUBLIC AND PRIVATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTES IN DELHI / NCR — 103-115
    Urooj Jamal, Dr. Nudrat Moini Rahman
13. INFORMED CONSENT OF SURROGATES AND CONTRACTUAL AUTONOMY: AN INDIAN SCENARIO — 116-124
    Viral Dave, Dr. Bhavana Kadu
14. NEUROMARKETING: AN EMERGING MARKETING TECHNIQUE TO STUDY CONSUMER BRAIN — 125-128
    Yamini P, Dr. Nisha U

Journal of the Asiatic Society of Mumbai
ISSN: 0972-0766 UGC Care Group Journal

WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO SOCIAL AND POLITICAL ISSUES AND CHALLENGES OF WOMEN

Prof. Dr. Pratibha U. Gadwe - (Datir)
Assistant professor, Department of Political science (H.O.D.), Bar.Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce, Khaperkheda, Nagpur

ABSTRACT

Women's empowerment is defined as the process of improving the economic, social, and political position of traditionally underprivileged women in society. The research is entirely based on secondary sources. Despite the government's efforts, women in India are generally disempowered and have a lower status than men, according to the report. It has been discovered that women continue to accept unfair gender standards in society. The study continues by stating that women's empowerment is facilitated by access to health, education, employment, and changes in social and political systems.

KEYWORDS: Women empowerment, social issues, political issues, social challenges, political challenges.

INTRODUCTION

Today, we have seen various Acts and Schemes of the central and state governments aimed at empowering Indian women. In India, however, women are discriminated against and disenfranchised at every level of society, including social involvement, political participation, economic participation, educational access, and reproductive healthcare. All around India, women are observed to be economically impoverished. A few women participate in volunteer work and other activities. As a result, they require economic strength to stand on their own in comparison to men. Women, on the other hand, have been proven to be less literate than men. It has also been noted that some women are unable to work due to their physical limitations. They eat less, but they work harder. As a result, women who are weaker are to be made stronger from a health perspective. Another issue is female harassment in the workplace. There have been several incidences of rape, girl kidnapping, dowry harassment, and so on. As a result, they demand all forms of empowerment in order to protect themselves and maintain their purity and dignity. To summarise, women's empowerment will not be feasible until women join in and assist in their own empowerment. It is necessary to develop policies aimed at lowering feminised poverty, boosting women's education, and preventing and eliminating violence against women.

The world is enthusiastically progressing in the twenty-first century, and women are playing an increasingly important role in uplifting the world's society and economy. Women's empowerment is the most important key to socioeconomic development because it strengthens their participation in decision-making. Women make up nearly half of the population, and the majority of them are economically disadvantaged and unemployed. Women's empowerment is critical for the family, society, and country's future success.

REVIEW OF LITERATURE

In a rural and tribal community, Sethuraman K. (2008) investigates the association between women's empowerment and domestic violence, maternal nutritional status, and the nutritional status and growth of children aged 6 to 24 months across six months. Tribal and rural issues were included in India. In her article "The Role of Education towards Women Empowerment in India," R. Khatri (2016) discusses the impact of literacy and education on women's empowerment, as well as recommendations for improving the changes that must be considered for women's empowerment and economic development. According to Suresh, P., and Sivakumar, T. (2017), women's empowerment is defined

Vol. 96. No. 12 December 2022
ISSN: 0972-0766 (Print)

(Established in 1804)

JOURNAL OF THE ASIATIC SOCIETY OF MUMBAI

(A UGC - CARE Listed Journal)

Editors
Parineeta Deshpande
Ambarish Khare

Published by
The Asiatic Society of Mumbai
Town hall, Mumbai - 400 001
Maharashtra State (INDIA)
2022

Contents

1. ACADEMIC INTEGRITY AND SCHOLARLY PUBLICATION 1-2
Dr. Aparna R. Deshpande

2. JAPANESE CUISINE- A STUDY ON ITS ACCEPTANCE AND SUSTENANCE IN THE PUNE MARKET 3-16
Dr. Arun Sherkar

3. ARBUSCULAR MYCORRHIZAE SPORES DIVERSITY IN SUMMER FROM POLLUTED SITES 17-23
Ashwini Deshpande , Dr. Mahavir Gosavi

4. DEVELOPMENT INDUCED DISPLACEMENT AND RESETTLEMENT: OMKARESHWAR DAM 24-28
Bharti Sharma

5. AN EMPIRICAL STUDY OF PROFITABILITY PERFORMANCE OF THE INDIAN CEMENT INDUSTRY 29-43
CA Haresh Budhrani, Dr. Aniruddha Sunil Gachake

6. WOMEN'S RIGHTS AND PROTECTION IN INDIA: IMPACT ON THE RIGHTS 44-51
M. Deepa, Dr. S.Subash Chandra Bose

7. NEW EDUCATION POLICY 2020 OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN SCHOOL EDUCATION & HIGHER EDUCATION 52-58
Prof. Dr. Pratibha .U.Gadwe - (Datir)

8. EVALUATION OF PERFORMANCE OF SELECTED PUBLIC AND PRIVATE BANKS - A COMPARATIVE STUDY BASED ON PL-CAMEL MODEL 59-70
Geeta B. Mangtani, Dr. Kamal H. Kharecha

9. FINANCIAL PERFORMANCE OF ABB INDIA PVT LTD, PEENYA INDUSTRIAL ESTATE BENGALURU 71-75
Dr. K. Jayalakshmamma

10. ESSENTIALISM AND THE DEFINITION OF A WOMAN 76-87
Kolyaani Gupta

11. A STUDY ON THE DETERMINANTS OF KNOWLEDGE AND NOTIONS OF CUSTOMERS CONCERNING TO DIGITAL BANKING -EVIDENCE FROM INDIA 88-96
Ms. Krishna Ashutoshbhai Vyas

12. USER'S OPINION ABOUT QUALITY OF LIBRARY SERVICES IN SELECTED CONSTITUENT COLLEGES IN TAMIL NADU AGRICULTURAL UNIVERSITY: A STUDY 97-104
Manimekalai. N, Dr. C.Sivakumar

13. ONLINE SHOPPING: A BOON OR BANE 105-110
Dr. Manisha Vinay Aole

14. IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON ELDERLY 111-117
Manjusha Patwardhan

15. ROLE OF SOCIAL MEDIA DURING 2014 AND 2019 LOK SABHA ELECTIONS IN INDIA: A REVIEW

NEW EDUCATION POLICY 2020 OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN SCHOOL EDUCATION & HIGHER EDUCATION

Prof. Dr. Pratibha .U.Gadwe - (Datir)

Assistant professor, Department of Political science (H.O.D.), Bar.Sheshrao Wankhede College of Arts & Commerce,Khaperkheda, Nagpur (MS)

ABSTRACT

The National Education Policy (NEP) 2020 is formed to supplant the current National Policy on Education which was first proclaimed in 1986 during the residency of previous Prime Minister Rajiv Gandhi and afterward altered in 1992. Public Education strategy 2020 has begun and finished by K. Kasturirangan board. The draft of the board came into the light in July 31st 2019. The Government of India had followed counsel process for a comprehensive, participatory and all encompassing methodology. It included multiple ideas from different Gram Panchayats, Blocks and Districts all around the country. The approach has gotten a few changes the Indian school system from essential training to advanced education. In spite of the fact that it is the principal schooling strategy of 21st 100 years and the third revamp of education frame work of India since independence. The current article is manages the significant changes and proposal of the National schooling strategy 2020 in special reference of challenges and opportunities of School education and higher education.

Keywords-National Education Policy, Higher Education, School Education, Challenges, Opportunities etc.

Education is the way to social change. Today, in the context of changing scenario of the society and globalization, change in the form of education is the need of the hour. A few important policies and guidelines have been arranged occasionally to get changes education system. Accepting similar approaches as the premise, every one of the instructive establishments carry on their instructive work. Additionally, an important education policy has recently introduced, which is National Education Policy 2020. After a long break almost 34 years, a huge change is around the corner. NEP is a significant change in India's education system. It's a gift for all the students of India; it will emphatically get the necessary changes Indian Education. Since freedom different commissions and policies were figured out to change and modify the schooling system in India. The first education policy was declared in 1968 by Indra Gandhi, Prime Minister Government of India. Second National strategy on Education 1986 was reported by Prime Minister Rajiv Gandhi. Later on, the policy was adjusted in 1992 and known as changed Revised Policy of Education. National Education policy 1986 was running since most recent 34 years. The National Education Policy 2020 replaces the previous National Policy on Education 1986.

This year 2020 has brought various surprises for all the people all over the world. A big step of launching National Education policy 2020 could be highlighted the silver lining during the unfortunate time of Covid 19. The policy recently has got cabinet approval. National Education policy 2020 has formulated and finalized by K. Kasturirangan committee. The draft of the committee came into the light in July 31st 2019. The Government of India had followed consultation process for an inclusive, participatory and holistic approach. It included more than two lakh suggestions from various Gram Panchayats, Blocks and districts all over the nation.

The NEP has presented a few changes in the Indian school system from essential training to advanced education. Despite the fact that it is the primary Education Policy of 21st hundred years and the third major revamp of schooling outline work of India since freedom.

The main objective of strategy is to lay out India as a worldwide information superpower and furthermore to change India into a dynamic information society. It is a change in perspective from behaviorism to constructivism. New Education Policy is a wonderful advance by the public authority of India in the Indian scholarly focus, which is valued by some more. Also, there are different opportunities and challenges to completely carry out it.

(A) SCHOOL EDUCATION

The policy emphasis on learning from an early age by reducing content and syllabus load. The remarkable decisions to reduce curriculum content conduct teaching and learning in a more interactive manner, adoption of experiential learning, among others will provide well-diversified exposure to students, enable them to study subjects according to their specific interests and build the power of critical and analytical thinking in them. The new policy covers children of 3 to 18 years as earlier it was only for 5 years children under the Right to Education programme. The old structure of school curricula 10+2 has been replaced with a new structure of 5+3+3+4, in which foundational stage, preparatory stage, middle stage and secondary stage are covered. Positively it will bring India in the line of the leading countries of the world with its true vision. This new structure would be helpful to provide a strong base to the children of early education. Board examination system also modified and re-designed to examine the real knowledge and competencies. The examination would be held on twice in an academic year as main exam and improvement exam. The policy highlighted the importance of language at school level. Mother tongue, local language or regional language will be the medium of instruction up to class 5th. It will create an opportunity for children to be well versed in their local dialect. This much awaited change will definitely improve the enrolment rate in primary education, It will also promote multi-lingualism among students and enhance the power of language in the country.

OPPORTUNITIES

1. EMPHASIS ON MOTHER TOUNGE OR REGIONAL LANGUAGE-

The National Education Policy 2020 has 'emphasized' the use of mother tongue or local language as a medium of instruction through the fifth grade, while urging that it be continued until the eighth grade and beyond. Sanskrit will be provided as an alternative for pupils at all stages of school and higher education, including in the three-language formula, according to the policy. Other Indian classical languages and literature will be offered as well. Although the Ministry of Education has said that "no language would be imposed on any student," it is unclear to what extent a student will have the ability to choose a language. Students will participate in a fun project or activity on 'The Languages of India,' according to the policy. at some point in Grades 6-8, for example, under the 'Ek Bharat Shrestha Bharat' drive. A few unknown dialects will likewise be presented at the optional level. Indian Sign Language (ISL) will be normalized the nation over, and public and state educational program materials produced for use by understudies with hearing debilitation. Aside from center around territorial dialects, understudies in class 6 will be acquainted with temporary positions and coding and all understudies will take school assessments in Grades 3,

2. OPEN ENDED CURRICULUM & PEDAGOGY-

The framework of teaching will be more inclusive, adaptable, and interactive under the new policy. The policy's attractiveness is that it provides infrastructural and academic support to dropouts by

UGC - CARE LISTED

ISSN: 0974 - 8946

अनुसन्धान-प्रकाशन-विभागीया त्रैमासिकी शोध-पत्रिका

शोध-प्रभा

(A Refereed & Peer-Reviewed Quarterly Research Journal)

48.2 वर्षे तृतीयोऽङ्कः (जनवरी - मार्च) 2023 ई.

प्रधानसम्पादकः

प्रो. मुरलीमनोहरपाठकः

कुलपतिः

सम्पादकः

प्रो. शिवशङ्करमिश्रः

सहसम्पादकः

डॉ. ज्ञानधरपाठकः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)

नवदेहली-16

					महाविद्यालय, घुग्घूस जि. चंद्रपूर	
27	युध्दकाळातील मानवी हक्काचे उल्लंघन	प्रा.डॉ. प्रतिभा गडवे – दातीर	राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, असीस्टंट प्रोफेसर बॅरि. शेषराव वानखेडे कला, वाणिज्य महा. खापरखेडा			106
28	गडचिरोली जिल्हा परिषद स्तरावरील अहेरी तालुक्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकप्रतिनिधींच्या नेतृत्वांचे चिकित्सक अध्ययन	नामदेव दत्तुजी पेंदाम	संशोधन केंद्र. श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजूरा. जि. चंद्रपूर	प्रा. डॉ. संजय भ. गोरे	एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी (राज्यशास्त्र) राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय, गडचांदूर. जि. चंद्रपूर	110
29	चंद्रपूर जिल्ह्यातील चिचपल्ली येथील बांबू संशोधन व प्रशिक्षण केंद्राद्वारे देण्यात येणारे प्रशिक्षण कार्य - एक अभ्यास	कु.मृणाली सुधीर चंदेवार एम.कॉम.एम.कॉम.,एम.फिल,पीच.डीसरदारपटेल महाविद्यालय		डॉ.सपना आर.वेगिनवर ,चंद्रपूर सरदार पटेल महाविद्यालय ,चंद्रपूर		114
30	"रशिया-युक्रेनयुध्दाचा जागतिक राजकारणातील प्रभाव, करणे परिणामांचा अभ्यास "	प्रा.डॉ.आर.एस.पवार(असोसिएट प्रोफेसर)	संरक्षणशास्त्र विभाग आर.सी.पटेल महाविद्यालय शिरपूर जिल्हा-धुळे.			118
31	रशिया–युक्रेन युध्दाबाबत भारत सरकारचा दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. संजय अवधूत	डॉ. पंजाबराव देशमुख कला व वाणिज्य (सायंम) महाविद्यालय, नागपूर			123
32	स्त्रि आणि मानवाधिकार	प्रा. डॉ. नितेश आर. रामटेके	सहाय्यक प्राध्यापक श्री गोविंदप्रभु कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळोधी (बाळापुर)			127

Shodha Prabha (UGC CARE Journal) Shri Lal Bahadur Shastri Rashriya Sanskrit
ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

गांभीर्याने विचार करावयास लावणारा ठरला. आज मानवी हक्कांची चर्चा युनोला मध्यवर्ती ठेऊनच करावी लागते. आज मानवी हक्कांच्या संरक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जी थोडीथोडकी कामे झाली त्यात युनोचा वाटा महत्वपूर्ण होता हे म्हणावे लागेल. 1948 नंतर म्हणजेच राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्कांच्या जागतिक घोषणापत्रानंतर मानवी हक्क संरक्षणार्थ युनो कडून जे करार करण्यात आले त्याच्या मुळाशी युध्दात मानवी समाजावर ओढवलेली दुरापास्त परिस्थितीच होती. असे म्हणावे लागेल.

"मानव हा एक बुध्दीमान व विचार करू शकणारा प्राणी आहे. स्वतःचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा अबाधित ठेवण्याकरिता त्याला जन्माबरोबरच काही अधिकार प्राप्त होत असतात. मानव आपल्या बुध्दीचा वापर करुन, जीवनात नवनवीन शोध लावून, जीवनमानात सतत बदल करणे ते समृध्द करणे यात गुंतलेला असतो. व यासाठी त्याला काही अधिकार हक्क स्वरूपात मिळणे आवश्यक असतात.

म्हणूनच मानव म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक, मानवाच्या नैसर्गिक अस्थित्वाशी संबंधित अशा सर्व अधिकारांना मानवाधिकार असे म्हणतात. व्यक्तीमत्व विकास, बुध्दीमत्ता, स्वत्व भावनेची जपणूक आपल्या आत्मीक व इतर जीवनविषयक गरजा वा निकडी पूर्ण करण्यासाठी या मानवाधिकाराची गरज भासते."

दुसऱ्यावर हुकूम गाजवण्याची व्यक्तीची प्रवृत्ती, हुकूमशाहांची अन्याय राजवट, युध्दांमध्ये मानवाच्या जीवन जगण्याच्या अधिकारांचे हनन 'यावर कुठेतरी पायबंद बसावा म्हणून 10 डिसें. 1948 ला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी हक्कांचा जाहीरनामा उदयाला आला. मानवाची हुकूमशाहीची प्रवृत्ती व युध्दासारख्या प्रसंगी मानवीय अधिकाराचे फार मोठया प्रमाणात हनन होते. व म्हणूनच मानवी हक्कांच्या प्राप्तीसाठी जरी वर्षानुवर्षापासून संघर्ष सुरू असला तरी महायुध्दे ही मानवाधिकाराच्या संकल्पनेच्या उदयासाठी कारणीभूत ठरली असेच म्हणावे लागेल. द्वितीय महायुध्दानंतरच्या काळात नाझी राजवटीने घडविलेला ज्यूंचा प्रचंड नरसंहार या संकल्पनेच्या निर्मितीसाठी कारणीभूत ठरला. संयुक्त राष्टसंघाच्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात 30 प्रमुख मानवी हक्कांचा समावेश करण्यात आला. सर्व मानव जन्माने स्वतंत्र आहेत. आज सर्वांचा दर्जाही समान आहे. जात, धर्म, भाषा, लिंग इ. भेदभाव न पाळता सर्व मानवानां मानवीय गुलभूत हक्क प्राप्त आहेत. या जाहीरनाम्यामुळे मानवाला एकांततेचा, कुटूंबाचा व निवाऱ्याचा अधिकार मान्य झाला तसेच राष्ट्रीयत्व प्राप्त करणे हा अधिकारही मान्य करण्यात आला.

युध्दांसारख्या गहन समस्येत प्रचंड मानवी हक्कांचे हनन होते. प्रचंड वित्तहानी, मनुष्यहानी, अनेक सामाजिक समस्यांचा उद्भव या सर्वांवर मात करण्यासाठी, संघर्ष नियंत्रणासाठी मानवधिकारच्या आंतरराष्ट्रीय तत्वात काही गोष्टींचा समावेश करण्यात आला. ज्यातून युध्दातील सैनिकांवर होणारे अत्याचार पराभूत राष्ट्रांचे संरक्षण जतन करण्यावर भर देण्यात आला. ही तत्वे म्हणजे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तोपर्यंत व्यक्तीला दंडीत करता येणार नाही. जोपर्यंत त्या गुन्हयांच्या संदर्भातील शिक्षा अस्तित्वात असणार नाही. शिवाय गुन्हा घडला, त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या शिक्षेपेक्षा जास्त शिक्षा देता येणार नाही.

मानवी हक्कांमध्ये जीवनाधिकार, यातंनापासून मुक्तता, गुलामगिरीपासून मुक्तता, यासारखे मानवी हक्क अतिशय महत्वाचे आहे व युध्दपरिस्थितीत हया तिन्ही मानवी हक्कांचे फार मोठया प्रमाणावर उल्लंघन होतांना दिसून येते.

मनुष्याला मिळालेले हे हक्क काही राज्य कायदा करून देत नाही. ते कुणाही राज्यसंस्थेच्या कायदेशीर चौकटीवर आधारलेले नसतात ना राष्ट्रांच्या सीमेचे बंधन त्याला असते. तर ते वैश्विक स्वरूपाचे असतात. जात, पात, धर्म, जन्मस्थान, भाषासंस्कृती राष्ट्रीयता याशिवाय ते प्राप्त होतात. हे हक्क राज्यसंस्थेने देवो अथवा न देवो ते व्यक्तीला जन्मजात प्राप्त होत असतात. म्हणूनच कदाचित त्याला 'अदेय' म्हटले जाते.

• मानवाधिकाराच जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा प्रामुख्याने खालील बाबतीत व्यक्तिला हक्कांची आवश्यकता असते असे म्हणावे लागेल व त्या दृष्टीकोनातून मानवाधिकारांचे वर्गीकरण 1) नागरी व राजकीय अधिकार 2) आर्थिक, सामाजिक व संस्कृतिक अधिकार यात केले जाते. व नागरी हक्कांचा संबंध मानवाचे प्राण व शारीरिक स्वातंत्र्ये स्वसंरक्षण, गोपनीयता, कौटूंबिक जीवन स्वातंत्र्य, संपर्क, संपत्ती बाळगणे, अत्याचारापासून मुक्ती, अमानवीय व अपमानकारक वर्तनापासून बचाव विचार धर्मपालन व हालचालीचे स्वातंत्र्य इत्यादीशी मुलभूत हक्कांचा समावेश होतो. तर राजकीय मानवाधिकारांमुळे प्रत्येक मानवाला आपल्या देशांतील शासनप्रणालीमध्ये मुक्तपणे भाग घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. तर आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकारान्वये मानवी जीवन धोक्यात येण्यापासून व्यक्तीला मुक्तता लाभते. पुरेसे अन्न, वस्त्र व निवारा , भुकेपासून मुक्ती, कामे करण्याची संधी, सामाजिक सुरक्षितता, शारीरिक व मानसिक आरोग्यय, शिक्षणाची प्राप्ती इ. संबंधित हे मानवीय मुलभूत व अधिकार व्यक्तीचे जीवन धोक्यात येण्यापासून वाचविते परंतू जेव्हा युध्दाचे होणारे खालील परिणाम आपण पाहतो. तेव्हा हे परिणाम करणारे युध्द मानवी हक्कांचे उल्लंघन करते असे म्हणावे लागेल.

युध्दाचे परिणामः—

युध्दामुळे खालील परिणाम मानव समुहावर होतात. युध्द सामाजिक संरचना विकृत करून समाजात असंतुलनाची परिस्थिती निर्माण करते. नैतिकतेचा ऱ्हास होतो. व्यभिचार वाढतो. रोगांमध्ये वृध्दी होऊन , युध्दात वापरल्या जाणाऱ्या आण्विक शस्त्रामुळे वातावरण दूषित होते. रोगांचा प्रार्दूभाव होतो. राजनैतिक परिणाम होऊन लोकांचे राजकीय अधिकार कमी होतात. सर्वात जास्त हानी पोचते. ती देशाच्या अर्थव्यवस्थेला शस्त्रात्रे, सैनिक यांच्यावर प्रचंड पैसा खर्च होऊन देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेला डबघाईला नेते. व युध्दांचे हे परिणाम वर सांगितलेल्या सर्व मानवी अधिकाराचा ऱ्हास करते.

आतापर्यंत जगाने दोन महायुध्दे व नुकतेच अजूनही जळत असलेले रशिया –युक्रेन युध्द अनुभवले आहे. त्याच्या परिणामाचा विचार करता युध्दांमुळे होणारी मानवी हक्कांची पायमल्ली दृष्टीक्षेपात येते.या सर्वांवर उपाययोजना म्हणून आज वैश्विक बंधूत्वाची भावना लोकांच्या मनात रूजण्याची गरज आहे.

आज देशादेशांमधील संघर्षाचा परिणाम जग उघडया डोळयांनी बघत आहे. ज्यामुळे मनःशांती सामाजिक स्वास्थ नष्ट होऊन देश विनाशाच्या खाईत लोटले जात आहे. यासाठी युध्द टाळून शांतता प्रस्थापनेसाठी सयुंक्त राष्ट्रसंघाद्वारा केलेल्या उपाययोजना वाखाणण्यासारख्या आहेत. सयुंक्त राष्ट्रसंघाच्या करारनाम्यात सहाव्या प्रकरणात आंतरराष्ट्रीय विवादांची शांततापूर्ण मार्गाने सोडवणूक करण्याचे विविध उपाय नमूद केले असून सुरक्षा समितीने कोणत्या क्रमाने त्यांचा वापर करावा, हेही सुचविले आहे. व संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या या प्रयत्नामुळे अनेक युध्द प्रसंगदेखील टळले आहे. महत्वाचे जागतिक वाद सोडविण्यासाठी युनोने अनेकदा लष्करी कारवाई केली आहे. अनेक ठिकाणी एखादया पोलीस पथकासारखे कार्य केले आहे. आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी भांडणाऱ्या राष्ट्रांना वाटाघाटी, चर्चा सलोखा करण्यास भाग पाडले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंधाने मध्यस्थांची भूमिका घेऊन राजदूतासारखे कार्य केले आहे. शस्त्रात्र नियंत्रण घालणे, युध्दाची समाप्ती करणे, निशस्त्रीकरणाच्या दृष्टीने युनोने पावले उचलली आहे.

• युध्द टाळण्यासाठी अण्वस्त्र निर्माण प्रतिबंधक संधी/ बाहय अंतरिक्षसंधी यांचा उल्लेख करता येतो. देशादेशातील संघर्ष सोडविण्यासाठी शांतीसेनेची निर्मिती करुन बऱ्याच वादग्रस्त ठिकाणी शांतीसेना पाठवून संघर्ष निराकरणात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. सुरक्षा समितीला आंतराष्ट्रीय संघर्षात एकत्र येऊन कृती करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. परंतू असे असूनही संघर्षावर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने आपत्कालीन सेनेची निर्मिती केलेली आहे. युध्द थांबविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कायदयाने विशेष प्रयत्न केले आहे.

थोडक्यात असेच म्हणावे लागेल. युध्दनियंत्रणासाठी केलेले हे कृत्रिम उपाय होत. अशा उपायांनी युध्द संपुष्टात आणणे कधीही अशक्य. ते शक्य तेव्हाच होईल. जेव्हा समस्त देशांमध्ये व राज्यातील प्रजेमध्ये अहिंसक भावना व विश्वबंधूत्वाची भावना निमार्ण होईल. तेव्हा युध्दाचा अंत व्हायला वेळ लागणार नाही.

शोध प्रभा
Shodha Prabha (UGC CARE Journal) Shri Lal Bahadur Shastri Rashriya Sanskrit

ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

युध्दकाळातील मानवी हक्काचे उल्लंघन

प्रा.डॉ. प्रतिभा गडवे – दातीर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
असीस्टंट प्रोफेसर
दॅरि. शेषराव वानखेडे कला, वाणिज्य
महा. खापरखेडा
मो.नं. 9822085723
Email -pratibhadatir1973@gmail.com

सारांश

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जगतातील महत्वाचा विषय म्हणजे मानवी हक्क होय. व याची सरळसरळ पायमल्ली करणारी संकल्पना किंबहुना हया मानवी हक्काला निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरणारी संकल्पना म्हणजे 'युध्द' होय.

मानवी हक्क हे लोकांसाठी अत्यंत आवश्यक असतात. श्वास घेण्याइतपत महत्वाचे मानवी हक्क असतात. 10 डिसें. 1948 ला संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रस्तुत केला व हे हक्क प्रकाशझोतात आले. मानवधिकाराची प्राप्ती ही मनुष्याला जन्मतःच होत असते. जसे जीविताचा, स्वातंत्र्याचा हक्क हा मनुष्याचा जन्मजात आहे. परंतु दुसऱ्यावर हक्क गाजवण्याच्या प्रवृत्तीमुळे जेव्हा व्यक्तींना ते उपभोगायला मिळत नाही. तेव्हा मानवाधिकाराचे उल्लंघन व त्यासाठी केलेल्या ठोस उपायोजना हा प्रश्न चिंतनाचा ठरतो. हे हक्क सर्वांना समान असतात. जीवनाधिकार, यातनांपासून मुक्तता, गुलामगीरीपासून मुक्तता, भाषण स्वातंत्र्य, कोर्ट सुनावणीचा अधिकार, वैचारिक धार्मीक स्वातंत्र्य हे काही महत्वाचे मुलभूत हक्क आहे. परंतु युध्द काळात हया मानवी हक्कांचे फार मोठया प्रमाणात उल्लंघन होते. जेथे वाटाघाटी संपुष्टात येते, तेथुन युध्दाला प्रारंभ होतो. युध्दाची विविध कारणे विविध लेखकांनी दिली आहे. असे असले तरी, युध्द कोणतेही असो, युध्दामध्ये प्रचंड मनुष्यहानी, वित्तहानी होते व मानवी अधिकाराचे हनन होते.

तेव्हा युध्द काळातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन अभ्यासण्याच्या अनुषंघाने प्रस्तुत शोधनिबंध लिखाण केले आहे.

यात खालील गृहीतक निश्चित करण्यात आले आहे.

1) युध्दाची विध्वंसकता लक्षात घेता. निश्चितच मानवी हक्काचे अवमूल्यन होते.
2) मानवी हक्काची संकल्पनाजगात रुजली आहे.

संशोधनपध्दती – प्रस्तुत संशोधनलेख निर्मितीसासठी या विषयासंबंधी संदर्भग्रंथातील महिती, इंटरनेटवरील माहितीस्त्रोत वापरण्यात येऊन वर्णनात्मक व ऐतिहासिक पध्दती लेखनासाठी वापरलेली आहे.

उद्दीष्ट :– मानवीहक्कांचा अभ्यास करून युध्दाने मानवी हक्कांचे उल्लंघन अभ्यासण्याच्या दृष्टीने सदर लेख लिहण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष–सदर शोधनिबंधाचे लिखाण झाल्यानंतर तर गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते की, युध्दकाळात निश्चित मानवी अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो. व यासंदर्भात अनेक उपाययोजना करण्यात येऊन केवळ मानवी मनात निर्माण झालेली विश्वबंधुत्वाची भावनाच हे उल्लंघन रोखू शकेल.

Keyword - युध्द, मानवाधिकार, अवमूल्यन

युध्दकाळातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन

'युध्द'हा शब्द उच्चारला तरी मनात धडकी भरवेल अशी संकल्पना म्हणजे 'युध्द' संकल्पना होय. जेथे वाटाघाटी संपुष्टात येतात. तेथून युध्दाचा प्रारंभ होता. युध्दाची विविध लेखकांनी विविध कारणे दिली आहे. काहींच्या मते, आर्थिक, धार्मिक, आणि राजनैतिक कारणांमुळे युध्दे लढली जातात.. तर बऱ्याच लेखकांच्या मते वैचारिक कारण बऱ्याचदा युध्दामागे असत. सशस्त्र संघर्ष असो की शितयुध्द असो ते भयानकच असते.

'युध्द म्हणजे दोन राष्ट्रातला सशस्त्र संघर्ष म्हंटला जातो. युध्दाची निरनिराळी कारणे असू शकतात. परंतू युध्दनिर्मिती साठी सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक कारण जास्त महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. परंतू बऱ्याच विचारवंताच्या मते वैचारिक संघर्षही युध्दासाठी बराच कारणीभूत ठरतो. उदा. पहिल्या, द्वितीय महायुध्दाच्या मुळाशी पहिली तीन कारणे कारणीभूत होती. तर शीतयुध्दाच्या मुळाशी वैचारिक संघर्ष हे कारण होते. प्रत्येक राज्यात युध्दा घोषीत करण्याचा अधिकार वेगवेगळय अधिसत्तेकडे दिसून येतो.

पाश्चात्य परंपरेत युध्दाची वेगवेगळी कारणे किंवा युध्दाचा सिध्दांत सेंट अक्वीनास व सेंट ऑगस्टाईन यांनी स्पष्ट केलेला दिसतो. युध्दाचे समर्थन त्यांनी आपल्या विचारातून केलेले दिसून येते.

सेंट अक्वीनांस यांनी खालील कारणास्तव युध्दाला समर्थनीय ठरवले आहे. जर युध्द अधिसत्ता धारक व्यक्तीकडून जाहीर झाले तर ते समर्थनिय ठरते. तसेच स्वसंरक्षण किंवा अन्यायाचा प्रतिकार म्हणून त्याचे समर्थन करता येते, तसेच जेव्हा युध्द छेडण्यामागे स्वार्थ नसून सामायीक हित सामावले असेल तर ते न्याय आहे असे म्हणतात, शिवाय यशप्राप्तीसाठी युध्द समर्थनिय ते ठरवतात. जेव्हा वाद सोडविण्याचे सर्व शांततामय मार्ग निष्फळ ठरतात तेव्हा युध्द समर्थनिय ठरते.

अर्थात युध्द हे न्यायासाठी लढले जावो कि, अन्यायासाठी त्याचे मानवी जीवनावर चांगले व वाईट परिणाम हे दिसून येतात. व युध्दातील चांगल्या परिणामापेक्षा वाईट परिणामच अधिक दिसून येतात. ही गोष्ट खरी आहे की, युध्दामूळे लोकांमध्ये राष्ट्रप्रेम, एकता वाढीला लागते, शांततेचे महत्व लोकांना समजुन येते व युध्द टाळण्याच्या दृष्टीने त्यांचे प्रयत्न चाल राहतात परंतु या चागल्या परिणामांच्या तुलनेत त्यापासून होणारे वाईट परिणाम खूप जास्त आहे. युध्दात सामील दोन्ही पक्षाची अपरिमित हानी होते. केवळ व्यक्ती, समुह राष्ट्राचे जनजीवनच त्याने प्रभवित होते असे नाही तर मानवी प्रवृत्तीवर त्याचा घातक परिणाम परिणाम होतो, व यानेच मनुष्याचे मानवी हक्क प्रभवित होतात. युध्दाचे मानवी जीवनावर होणारे दुस्परिणाम म्हणजेचे मानवी हक्काचे अवमुल्यन होते असे आपणास म्हणावे लागते युध्दाच्या हया दुष्परिणामांचा विचार करण्याअगोदर मानवी हक्काच्या संकल्पनेचा आपणास विचार करावा लागेल.

मानवी हक्क :–

. मानवी हक्कांच्या उदयाचा जेव्हा आपण विचार करतो. तेव्हा एक गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात येते की, युध्दांतील संहारक परिथतीतच बऱ्याच अंशी मानवी हक्कांवरविचार करण्यास कारणीभूत ठरली. भारतीय सम्राट अशोकाने कलिंगच्या युध्दांतील प्रचंड नरसंहार पाहून केलेला बौध्द धर्माचा स्वीकार व त्यानंतरचे मानवतावादी मुल्यांचे आचरण, उदार दृष्टीकोन , समानतेचा तत्वाचा अंगीकार यात मानवी हक्कांची कल्पनाच दडलेली होती. पाश्चात्य देशात फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीमागे मानवी हक्कांची प्रेरणाच होती. पहिल्या व दुसऱ्या महायुध्दांत झालेला प्रचंड नरसंहार संयुक्त राष्ट्रसंघाला मानवी हक्कांबाबत

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

ISSN 2319 – 9202

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

WWW.CASIRJ.COM
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Contents

Historical Relations of Afghanistan and Central Asia 11

Dr. D.K. Zhekenov 11

Bakhtyar Gul Ahmadzai 11

"ANALYSIS AND MONITORING OF WATER QUALITY AT CONFLUENCE OF GODAVARI AND KADVA, AT DIFFERENT POINTS, IN NIPHAD TEHSIL" 25

Prof. Dr. Balasaheb Raghunath Chakor 25

Dr.Pakhale Kishor Devidas 25

Prashant Maruti Hadpe 25

शिक्षक प्रभावशीलता के आयाम, विविध क्षेत्र एवं प्रभावित करने वाले कारक 34

Nagendra Singh Tiwari, ... 34

Dr. Radhe Shyam Mishra, ... 34

AN ANALYTICAL STUDY OF GAME THEORY 43

Dr. AMRENDRA SHARMA 43

NEW EDUCATION POLICY 2020: CAN IT ADDRESS FACULTY SHORTAGE IN INDIAN HIGHER EDUCATION? 47

Mrs. Seema 47

A Conceptual Study on "Startup Business and Intellectual Property Protection" 57

Dr.N.Saraswathi, Dr.N.Selvalakshmi 57

STUDY ON ENTREPRENEURIAL ATTITUDE AMONG ENGINEERING STUDENTS *Strategic study with reference to start up ventures of Engineering students in Kerala* 61

Dr.HariSundar.G 61

Dr.R. Rajalakshmi 61

Analysis of the Biodiversity Management System in india 70

Aradhana malvi 70

Dr . Pragya Shrivastav 70

Regulation Artificial intelligence (AI) : Issues and Challenges 82

Dr Paramjeet Singh 82

भारतीय संसद रचना व कार्यपद्धती व संसदेचा घटना दुरुस्ती अधिकार कलम 368

प्रा.डा. प्रतिभा. उ. गडवे_दातीर
अस‍िस्टंट प्रोफेसर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
बॅरि.शेषराव वानखेडे कला वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा, नागपूर
ई-मेल आयडी_pratibhadatir1973@gmail.com

भारताच्या संसदेची निर्मिती संविधानाने केली आहे. राष्ट्रीय पातळीवरील म्हणजे केंद्रीय शासन यंत्रणेच्या कायदेमंडळाला 'संसद' असे म्हटले जाते. त्यानुसार संसदेत राष्ट्रपती, लोकसभा व राज्यसभा यांचा समावेश असतो. राष्ट्रपती भारताच्या संसदेचे अविभाज्य घटक असतात. परंतु त्यांना संसदेच्या सभागृहात उपस्थित राहून विचारविनिमयात भाग घेता येत नाही. संसदेच्या दोन सभागृहांना लोकसभा व राज्यसभा असे म्हटले जाते.

लोकसभा

भारतीय संसदेचे कनिष्ठ आणि प्रथम सभागृह म्हणजे लोकसभा., लोकसभा हे संसदेचे जनतेकडून थेटपणे निवडून येणारे सभागृह आहे. म्हणून लोकसभेला पहिले सभागृह असेही म्हणतात. लोकसभेच्या निवडणुकीसाठी भौगोलिक मतदार संघ निर्माण केलेले आहेत. लोकसभेची मुदत पाच वर्षांची असते. लोकसभेच्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी होतात. या निवडणुका सार्वत्रिक निवडणुका म्हणून ओळखल्या जातात. काही वेळेस पाच वर्षांची मुदत पूर्ण होण्याआधीच लोकसभा विसर्जित झाल्याची काही उदाहरणे आहेत. अशा वेळी घेतलेल्या निवडणुकांना मध्यावधी निवडणुका म्हणतात. लोकसभा हे देशातील लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. लोकसभेची सदस्य संख्या संविधानानुसार जास्तीत जास्त ५५२ आहे. आपल्या देशातील सर्व समाजघटकांना प्रतिनिधित्व मिळावे, म्हणून अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी आरक्षण देण्यात आले आहे. तसेच अँग्लो इंडियन समाजास पुरेसे प्रतिनिधित्व नसल्यास त्या समाजाच्या दोन प्रतिनिधींची नेमणूक राष्ट्रपती लोकसभेवर करू शकतात

राज्यसभा

भारतीय संसदेचे वरिष्ठ आणि द्वितीय सभागृह म्हणजे राज्यसभा भारताच्या संसदेचे राज्यसभा हे अप्रत्यक्षरीत्या निवडून येणारे सभागृह आहे. राज्यसभा भारतीय संघराज्यातील २८ घटकराज्ये आणि ८ संघशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व करते. प्रतिनिधी सदस्य म्हणून काम करतात. करते. याचा अर्थ असा की, राज्यसभेत घटकराज्यांचे राज्यसभेची एकूण सदस्यसंख्या २५० आहे. यांपैकी २३८ सदस्य विविध घटकराज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशातून निवडून येतात. राज्यसभेत प्रत्येक घटकराज्यांची सदस्यसंख्या सारखी नसते. लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांना राज्यसभेत प्रतिनिधित्व असते. उरलेल्या १२ सदस्यांची राष्ट्रपती नेमणूक करतात. साहित्य, विज्ञान, कला, क्रीडा आणि सामाजिक कार्य इत्यादी क्षेत्रांतील कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव असणाऱ्या किंवा त्याचे विशेष ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींपैकी काहींची राज्यसभेवर नेमणूक केली जाते. राज्यसभेवर सदस्यांची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीने होते. राज्यसभा कधीही एकत्रितपणे विसर्जित होत नाही, म्हणून ते कायमस्वरूपी सभागृह मानले जाते. अर्थात दर दोन वर्षांनी राज्यसभेतील सहा वर्षांचा कार्यकाल पूर्ण केलेले १/३ सदस्य निवृत्त होतात आणि पुन्हा तितक्याच सभासदांची निवड केली जाते. टप्प्याटप्प्याने मोजक्याच संख्येने सदस्य निवृत्त होत असल्याने राज्यसभा सतत कार्यरत असते. राज्यसभेची निवडणूक लढवणारी व्यक्ती भारतीय नागरिक असली पाहिजे. तिचे वय ३० वर्षे पूर्ण असले पाहिजे.

संसदेची कार्ये

_राजकीय आणि वितीय नियंत्रण संस्था(किंवा कार्यकारी जबाबदारी)

_प्रशासनावर नजर किंवा प्रशासकीय अधिकार किंवा प्रशासकीय उत्तरदायित्व _माहिती विषय अधिकार माहिती मिळवण्याचा अधिकार

_प्रतिनिधीविषयक, गाऱ्हाणे मांडणे, इ., शैक्षणिक आणि सल्ला विषयक कार्ये.

_संघर्ष मिटवणे आणि राष्ट्रीय एकात्मता साधणे.

_कायदे करणे, विकासात्मक कार्ये, सामाजिक आभियांत्रिकीद्वारा समाज परिवर्तन,

_संविधान सुधारणा

_नेतृत्वविषयक अधिकार (पुढाऱ्यांची भरती आणि त्यांचे प्रशिक्षण

कायदे निर्मिती प्रक्रिया

2/349 gmail.com

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Vol. 7, issue 4
Peer Reviewed Journal

Impact Factor - 6.625 E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
October-November-December 2020
Vol. 7 Issue 4

Chief Editor -

Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Nashikroad (English)
Kinwat (Hindi)
Bhusawal (Marathi)
Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Cover Photo : Hathras Rape Case (U.P. India) Source : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 1000/-

Research Journey (Research Journey - Vol. 7, Issue 4)
gmail.com
5/349

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Vol. 7, Issue 4
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143

26	प्रेमचंदयुगीन हिन्दी कथा-साहित्य में ग्राम्य जीवन	**डॉ. भिमराव मानकरे**	125
27	प्रेमचंद की कहानियों में दलित चेतना	**डॉ. परविंदरकौर महाजन**	129
28	धनगर जनजातियों में सामाजिक एवं सांस्कृतिक स्थितियों में परिवर्तन के संकेत	**डॉ.गणपत राठोड**	132
29	दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	**डॉ.महेंन्द्रसिंग पवार**	136
30	बीसवीं सदी के अंतिम दशक का साहित्य : भाषा व शिल्प	**डॉ. संतोष पवार**	140
31	हिंदी में अनुदित दलित मराठी आत्मकथाओं में चित्रित समस्याएं	**डॉ.भारत खिलारे**	144
32	वेदना एकाकीपन की : कृष्णा सोबती की नज़र में	**डॉ. संतोष पवार**	152
33	नारी समस्या और कृष्णा सोबती के उपन्यास	**अनिता देवी**	158
34	ज्ञानप्रकाश विवेक की ग़ज़लों में व्यक्त जीवन-दर्शन	**डॉ. जे.व्ही.पाटील, अनिल सूर्यवंशी**	163
35	'दरमियाना' में किन्नरों की राजनैतिक चेतना	**डॉ. विलास कांबळे**	169
36	'मुन्नी मोबाइल' - कॉल सेंटर में कार्यरत युवाओं के काले जीवन की कहानी	**डॉ.सन्मुख गुन्छटे**	176

मराठी विभाग

37	लोकसाहित्य – अक्षर वाङ्मय	**डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे**	180
38	लोकतत्त्व व इतिहासाचा अनुबंध	**स्वाती लवंगे, डॉ. दिलीप पवार**	186
39	भिल्ल जमातीच्या संस्कृतीतील होळी : एक सण	**डॉ. चांगदेव मुंढे**	193
40	ओतारी समाजातील विवाहपद्धती	**प्रा.विक्रम ओतारी**	198
41	आदिवासी बोलीभाषा : वास्तव आणि आव्हाने	**डॉ. सुलतान पवार**	202
42	श्रीचक्रधरस्वामींचे व्यक्तिदर्शन	**डॉ.अंजली पांढे**	208
43	समाधान : एक आकलन (२)	**डॉ. पुरुषोत्तम जुन्ने**	212
44	सामाजिक क्रांतीच्या युगस्त्री : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले	**डॉ.श्रीकांत गायकवाड**	218
45	सोपान खुडे यांचे नाटक 'सम्राट अशोक'	**राहुल गायकवाड**	226
46	भारत सासणे यांच्या कथेतील जीवनदर्शन	**डॉ. बाबाराव ठावरी**	231
47	मराठी कथेची उत्क्रांती	**डॉ. तीर्थराज कापगते**	236
48	'रानमळा' मधून व्यक्त होणारे ग्रामवास्तव	**प्रा. ज्ञानेश्वर मुंढे**	244
49	वामसार कवितेतील सामाजिक जाणिवा : एक दृष्टिक्षेप	**डॉ. दिलीप पवार**	248
50	ल. सी. जाधवांच्या कादंबऱ्यांचे आशयसूत्र व त्यांचे वेगळेपण	**मिनाक्षी गोणारकर**	253
51	लौकिक साहित्य आणि आंतरविद्याशाखीय अभ्यास	**डॉ. प्रकाश जाधव**	258
52	डॉ. दादा गोरे यांचे कथाविश्व	**डॉ. पुरुषोत्तम जुन्ने**	261
53	'डाळ' : एक ग्रामीण कादंबरी	**डॉ. रावसाहेब ननावरे**	268
54	मराठी साहित्य आणि मानसशास्त्र परस्पर संबंध	**डॉ. भास्कर शेळके**	271
55	भिल्ल संस्कृतीतील काही प्रतीके	**डॉ. चांगदेव मुंढे**	280
56	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानवकल्याणविषयक आर्थिक विचार	**प्रा.विलास सोळुंके**	284
57	'स्वच्छ भारत मिशन' योजनेचे तात्त्विक अधिष्ठान	**डॉ. पंडित लावंड**	290
58	'आत्मनिर्भर भारत अभियान' : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	**डॉ. रामदास मुकटे**	296
59	'कोविड १९' चा भारताच्या वाहन उद्योग व जी.एस.टी.संकलनावरील परिणाम	**डॉ. शामराव वायसे**	301
60	जालना जिल्ह्यातील बदनापूर तालुक्यामधील ग्रामीण विकासात शेततळ्यांची भूमिका - एक भौगोलिक अभ्यास	**डॉ. रंजीता जाधव**	306

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019), Vol. 7, Issue 4
Peer Reviewed Journal

श्रीचक्रधरांस्वामींचे व्यक्तिदर्शन

प्रा. डॉ. अंजली पांडे
बॅरि. शेषराव वानखेडे महा. खापरखेडा
९८२२३६७२४२
anjalimpamde@gmail-com

बाराव्या तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात जो एक समाज नांदत होता त्याला विशिष्ट अशी संस्कृती होती. त्या समाजाची, त्या संस्कृतीची जी काही धारणा होती ती तत्कालीन साहित्यातून व्यक्त झाली. बाराव्या शतकाच्या आधीपासून नाथ संप्रदायाने बंडाची भूमिका घेउन पूर्वापार चालत आलेल्या समाजात व संस्कृतीत वेगळे वळण देण्याचा प्रयत्न केला त्यानंतर तसाच प्रयत्न वारकरी व महानुभाव संप्रदायाने देखिल केला. त्यांनी आबालवृद्धांना व स्त्रीपुरुषांना पंथदीक्षा दिली. जाती विषमता झुगारुन अध्यात्मिक व सामाजिक समता निर्माण करण्यास पाउले उचलली त्यासाठी वाणी व लेखणीचे माध्यम स्वीकारले. समाजजागृती व समतेची शिकवण हेच त्यांचे लक्ष होते.

त्याकाळात व्रतवैकल्य, कर्मकांड, नवससायास, बळीप्रथा या बाहय अवंडबरात समाज व्यस्त होता. . महानुभाव पंथाने साधकाला रुचेल पचेल अशा भाषेत, व्यावहारिक व चिरपरिचित दृष्टांताद्वारे पथाचे तत्वज्ञान व विचार सांगितले. त्यामुळे समाजातील श्रेष्ठांपासून कनिष्ठांपर्यत सामान्यांपासून पंडितांपर्यत सर्व समाज भक्तीच्या सूत्रात बांधल्या गेला. तत्कालात लोकप्रिय असणा–या महानुभावपंथाने लहान–थोर, गरीब–श्रीमंत, स्त्री–पुरुष, विद्वान–अशिक्षित अशा सर्वांनाच पंथात सामावून घेतले. 'बाराव्या शतकात समाजातील कर्मकांडाला, वर्णभेदाला छेद देण्याचे कार्य गुजरातमधील भडोच या गावी महानुभाव पंथाचे संस्थापक पूर्णपरब्रम्ह अवतार धारण केलेले सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांनी केले ' १

' जीव देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार सिद्धांतावर आधारित असणा–या या संप्रदायाने द्वैतवादी तत्वज्ञान मांडून समाजाला एक नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला महानुभावांचे हे चार सिद्धांत म्हणजेच महानुभाव तत्वज्ञानाचे मूलस्तंभ आहेत. हे चारही पदार्थ नित्य आणि स्वतंत्र आहेत '२ महानुभावांच्या मतानुयार जीव जगत् व देवता, यांच्यापासून पूर्णपणे स्वतंत्र असणारा एक नित्यमुक्त परमेश्वरच मुक्ती देण्यास समर्थ आहे. ' महानुभाव मतानुसार हा परमेश्वर जीवांच्या उद्धारासाठी अवतार घेत असल्याने त्यात अवतारवाद ओघानेच येतो. परमेश्वराचे असे पाच प्रमुख अवतार , महानुभाव पंथ मानतो. ते म्हणजे श्रीकृष्णचक्रवर्ती, श्रीदत्तात्रेयप्रभू , श्रीचांगदेव राऊळ, श्रीगुंडम राऊळ अथवा गोविंदप्रभू, आणि श्रीचक्रधर या पाच अवतारांना ' पंचकृष्ण ' म्हणतात. त्यांची नावे दत्तभक्ती आणि कृष्णभक्ती सुचवितात. त्यामुळे महानुभाव संप्रदाय जसा कृष्णसंप्रदास तसाच दत्तसंप्रदायही ठरतो. ' ३

हा पंथ महात्मपंथ, जयकृष्ण पंथ व अच्युतपंथ इत्यादी नावाने ओळखला जातो. 'श्रीचक्रधर स्वामींनी महानुभाव पंथाची स्थापना केली. वास्तविक श्री गुंडम राऊळ हे या पंथांचे मूळ पुरुष होत. पण या पंथाची स्थापना आणि प्रसार श्रीचक्रधर स्वामींनीच केला. ' ४ केल्यामुळे यांनाच पंथाचे आद्यप्रवर्तक समजतात. श्रीचक्रधरांच्या व्यक्तिमत्वाचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१ श्रीचक्रधरांचा पूर्वावतार

श्रीचक्रधरांचा पूर्वावतार म्हणजे श्रीचांगदेव राऊळ होत. फलटन येथे कऱ्हाडे ब्राहमण कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. मुळातच ते विरक्त वृत्तीचे होते. पण त्यांना ब्रम्हचर्येची वृत्ती असताना त्यांच्यापत्नीने रतिक्रीडा

August- 2015 E-ISSN: 2321-4953

IRFA'S UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Vol.- V Issue- II

Indexed in DRJI

Double Blind Peer Reviewed Journal

Global Impact Factor[GIF]-*0.234 [2013]*

मराठी साहित्य संशोधन विशेषांक

भाग-२

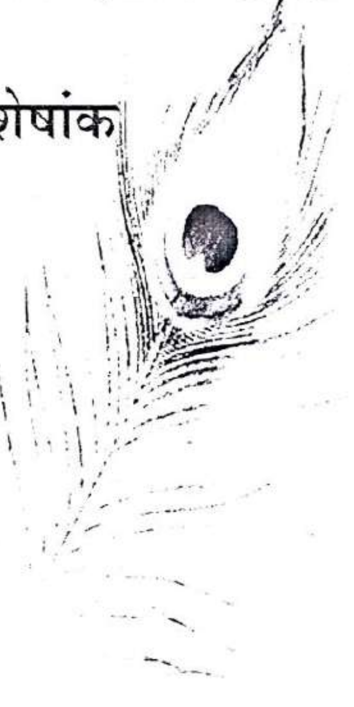

Editor: Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Asst. Professor, Dept. of Marathi,
M.S. G. College, Malegaon,
Nashik [M. S.] India.

For Details, visit us on: **www.uniresearch.net.in**

RESEARCHJOURNEY
Research Journey

View Issues

▶ List of Article :

Select Year : 2015

Jan-Mar 2015 Apr-June 2015 July-Sept 2015 Oct-Dec 2015

1	Research Journey - Journal	Research Journey Journal - Editorial Board, Advisory Committee, Review Committee & Index
2	Prof. Dhanraj Dhangar	Prof. Dhanraj T. Dhangar - Editorial
3	Dr. M. S. Pagare & Mrs. Bhagyashri Budhakar	१९ व्या शतकातील निवडक स्त्री सुधारकांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन
4	Dr. Pramod Khond & Prof. Abhijit Patil	महात्मा फुलेंच्या धर्मविषयक विचारांची दिशा
5	Dr. Mahadeo Kambale	तमाशाचे बदलते स्वरूप
6	Dr. Vasant Shendage	लोकोत्तर विभूती : संत निवृत्तीनाथ
7	Dr. Bharati Revadkar	लोकसंस्कृतीतून लोकजीवनाचे संवर्धन
8	Prof. Sangita Umale	संत रामदासांचे दासबोधातील संगीत चिंतन
9	Dr. Ranjana Kadam	शांताबाई शेळके यांच्या ललित गद्य लेखनातील स्त्रीविषयक जाणिवांचा अभ्यास
10	Dr. Suresh Khobragade	वसंत आबाजी डहाके यांच्या 'चीत्रलिपी'तील महानगरीय जाणीवा
11	Dr. Shankar Munde	रोहा तालुक्यातील 'कातकरी' आदिवासींचे लोकजीवन
12	Dr. M. S. Pagare & Mr. Raju Khandare	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार
13	Prof. Chhatrapal Lambkane	रव्यंकटेश माडगुळकर यांच्या वास्तवदर्शी प्रतिभेचा आविष्कार : 'माणदेशी माणसे'
14	Prof. Sangita Suryawanshi	'भारुड' : विषयातील विशाल दृष्टीकोन
15	Prof. Anjali Pande	वासुदेव

E-Books Publication

Sample Paper Format

Frequency of Publications

Peer Review Policy

CURRENT ISSUES

Mrs. Swati Dhanraj Sonawane
Director, Swatidhan International Publication
Nashik, [M.S.] India.
Email : swatidhanrajs@gmail.com

वासुदेव

प्रा. अंजली मुकुंद पांडे
बॅरि. शेषराव वानखेडे महा. खापरखेडा
मो. ९८२२३६७२४२

वासुदेव ही लोकसंस्था प्राचीन काळापासून महाराष्ट्राच्या लोकमानसावर अधिराज्य गाजवित आली आहे. पूर्वी गावातील घरासमोर उभे राहून हाताने टाळ-चिपळ्या वाजविणारा, गावागावाच्या यात्रा-जत्रांमधून आख्यान गायन करून ठुमकत चालणारा, आपल्या पदविन्यासाने आबालवृध्दांना मोहिनी घालणारा हा वासुदेव आताशा क्वचित आढळतो. या लोकधर्मी संस्थांचा ऱ्हास म्हणजे महाराष्ट्राच्या वैभव संपन्न संस्कृतीचा ऱ्हास होय. गायन, वादन, नृत्य आणि अभिनयाचे अंग असणारा 'वासुदेव' हा अभिजात कलावंत होय. प्रचीन काळापासून चालत आलेल्या या लोककलावंतांनी महाराष्ट्राची कलाभिरूची अधिक समृद्ध व श्रीमंत करून ठेवली आहे,

लोककलांची आणि लोककलावंतांची महाराष्ट्राला समृद्ध आणि श्रीमंत परंपरा लाभली आहे. लोकपरंपरेने आणि संतपरंपरेने मराठी वाङ्मयाला आणि लोककलांना अमूल्य योगदान दिले आहे. या लोकधर्मी कला सांस्कृतिक अविष्काराचे तसेच सामाजिक मूल्ये व जीवन मूल्ये यांच्या प्रकटनाचे एक कलात्मक साधन आहे. पारंपारिक लोकधर्मीय कलाप्रकारात धार्मिक विधीला अत्याधिक महत्वाचे स्थान होते. त्यांचे स्वरूपही धार्मिक आराधनेचेच प्रकट होते. त्यामुळे या लोककलाप्रकारांविषयी लोकमानसात श्रद्धेची भावना होती. महाराष्ट्रात गोंधळ, ललित, दशावतार, दंढार इत्यादी वैविध्यपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण विधीनाटये व लोककलाप्रकार दिसून येतात. या सर्वांच्या निर्मितीची बीजे कोणत्या ना कोणत्या दैवतांच्या उपासनाविधीमध्ये सापडतात. हे सर्व कलाप्रकार भक्तीभावनेबरोबरच कलानंदही प्रदान करतात. भक्ती, उद्‌बोधन आणि मनोरंजन असे या कलांचे तिहेरी स्वरूप असल्याचे दिसते. या लोककलाप्रकारांना इथल्या परंपरेचा वारसा लाभला आहे. या कलाप्रकारात आध्यात्मिकतेबरोबरच मनोरंजनाचीही गुंफण असल्याने हे सर्व कलाप्रकार जनमानसाने सहर्ष स्विकारले, आत्मियतेने जोपासले. कडकलक्ष्मी, गोंधळी, वासुदेव, चित्रकथी, जोगती-जोगतीण, नंदीवाले, पांगूळ, पोतराज, बहुरूपी, भुत्या, भराडी, वाघ्यामुरळी अशा विविध रूपांमध्ये हे लोककलावंत दिसून येतात.

या सर्व कलावंतामधील 'वासुदेव' हा मराठी संस्कृतीतील 'सात्विक लोककलावंत' आहे. 'दान मागणारी धार्मिक भिक्षेकऱ्याची भटकी जमात' असा यांचा उल्लेख केला जातो. 'या वासुदेवाला 'धुकोट' असेही म्हणतात'. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या 'वासुदेव' या लोकप्रकाराच्या उद्‌भवाविषयी नेमकेपणाने सांगता येत नाही. वासुदेव आणि देवकीचा मुलगा वासुदेव होय. गोप गोपिकांसह रानात गायी चरायला नेणे हा त्याचा नित्यक्रम. त्याच्या वंशध्वनीने गोपगोपींसह गायी वासरांचीही मने तृप्त होत असतं. 'धर्मसंस्थापनार्थ' द्वापारयुगी 'नंदकुमार श्रीहरी' म्हणून अवतरलेल्या या श्रीकृष्णाचे कलियुगातले 'प्रबोधनकारी' रूप म्हणजे 'वासुदेव' होय; अशी परंपरागत लोकधारणा असल्याचे दिसते.प्राचीन काळातील वाङ्मयातून वासुदेवाच्या ईशजागरपर व लोकजागरपर रूपाचेच संदर्भ आल्याचे दिसते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, कान्होबा इत्यादी संतांच्या साहित्यात वासुदेवावरील रुपकें आढळतात. 'चक्रधरस्वामींचे गुरु श्रीगोविंदप्रभू यांच्या चरित्रातही 'श्रीडी' या नावाने वासुदेवाचा उल्लेख आलेला आहे. वासुदेवाच्या वृत्तीत आणि कृतीत जशी सात्विकता आहे तशीच त्यांच्या 'वासुदेव होण्याच्या विधीतही' आहे. वासुदेव होण्याचा विधी अतिशय सहज सुलभ असून अतिशय साधेपणाने पार पाडल्या जातो. वासुदेव आपल्या मुलाला 'वासुदेव' करण्यासाठी उपाध्यायांमार्फत दीक्षा देतो. हा दीक्षाविधी मुलगा पंधरा

वर्षाचा होण्यापूर्वी करण्याचा प्रघात आहे. उपाध्याय मुलास वासुदेवाचा वेश चढवून विधीवत त्याच्या कपाळी चंदनाचा टिळा लावतो. मुलाचे कुटुंबीय व नातलग यांच्या साक्षीने हा पूजाविधी संपन्न होतो.

वासुदेवाची गाणी :-

वासुदेवाची गाणी वैविध्यपूर्ण, आशयघन, सुबोध व रसाळ आहेत. पुराणकथा, कृष्णकथा यासोबतच सामाजिक विषयांनाही स्पर्श करतात. त्यांच्या गाण्याचे स्वरूप उद्‌बोधनात्मक आहे. रामप्रहरी 'दान पावलं'चा जयघोष करणा-ऱ्या या लोकधर्मीने ईशस्तुती बरोबरच नैतिकतेचीही कवनं गायिली. वेदांत विवेचनाबरोबरच आदर्श महापुरूषांचीही चरित्रेही त्यांनी आपल्या गाण्यातून वर्णिली आहे. भक्तिमहिमा, प्रपंच्याची असारता, सदाचार यांनाही त्यांनी आपल्या गाण्याचे विषय बनविले.

संतसाहित्यातील वासुदेवाचे रूपक :-

वासुदेवाच्या स्वरूपात आध्यात्मिक रुपक योजून भगवद्‌भक्ती, नीतीबोध, व्यवहारज्ञान व प्रपंचविज्ञान विशद करणारा लोकशिक्षक म्हणून वासुदेवाला निर्देशित करण्यात मराठी संतपरंपरेचा फार मोठा वाटा आहे. पारंपारिक वासुदेवाचे तत्वदर्शी व विवेचक स्वरूप मराठी संतांनी मांडले आहे.

' हरे राम कृष्णा । वासुदेव जाणवितसे जना ।
चिपळ्याा टाळ हाती विणा । मुखी घोष नारायणा गा ॥'

(सकल संत गाथा- कान्होबा महाराज)

एका हातात टाळ आणि एका हातात चिपळ्याा घेऊन फिरणाऱ्या या वासुदेवाच्या डोक्यावर मोरपिसांची टोपी आहे. मुखाने नारायणाचा जयघोष करणाऱ्या वासुदेवाचे 'रूपडे' अतिशय सात्विक व मोहक आहे.

' धुळधुळा वाजती टाळ । क्षणक्षणा नाद रसाळ ।
उदो आली पाहाली वेळ । उठा वाचे वदा गोपाळ ॥ '

(सकल संत गाथा-ज्ञानेश्वर महाराज)

टाळांचा मधुर व रसाळ नाद करीत अंगणात प्रसन्न मुद्रेने उभा राहाणारा वासुदेव भगवन्नामाची आणि भगवंताच्या नामस्मरणाची महती सांगत आहे.

' गांवा आंत बीरी हिंडे आळी ।
देवो देविची केली चिपळी ।
चरण नसता वाजे धुमाळी ।
ज्ञानदेवांची कांती सांवळी ।

(सकल संत गाथा-ज्ञानेश्वर महाराज)

सर्वत्र मुक्तपणे संचार करणाऱ्या वुदेवाच्या मनी ' सांवळी कांती ' असणाऱ्या मुरलीमनोहराचे अविरत स्मरण सुरू आहे. त्याच्या हातातील चिपळ्यांचा आणि पायातील घुंघरांचा नाद अंगणभर निनादत आहे. या कर्णमधुर नादाने सभोवतीचे वातावरण अधिक प्रसन्न, प्रफुल्ल व मंगलमय झाले आहे.

' गातो वासुदेव मी ऐका ।
चित्त ठायी ठेवुनि भावे ऐका ॥

(सकल संत गाथा-कान्होबा महाराज)

Uniresearch International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN 2321-4953 (Online)
Vol. 5 Issue. 2 *Global Impact Factor* [GIF]-*0.234 [2013]* August - 2015

लोक देवता

प्रा. डॉ. अंजली पांडे
मराठी विभाग
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविदयालय,
खापरखेडा, महाराष्ट्र, भारत.

आर्यपूर्व काळापासून लोकदेवता पूजनाची पद्धत रूढ असल्याचे दिसते. सृजनाचं दान देणा—या काळ्या मातीचा 'आई' व कृषीस उपकारी पाणी आणि प्रकाशाचं दान देणा—या आकाशाचा 'बाप' म्हणून श्रद्धाभाव अनेक वधीविधानातून व्यक्त झाला आहे. कृषीव्यवस्थेसाठी सहाय्यीभूत असणा—या पाळीव प्राण्याविषयीचा जिव्हाळा, प्रेम हे देखिल श्रद्धाभावात परिवर्तीत झालेले दिसते. पोळा, नागपंचमी यासारख्या सणातून ही भावना अभिव्यक्त झालेली दिसते. मानवाच्या आदिम अवस्थेत वरूण, सूर्य, अग्नी अशा प्रतिक पूजनाचा प्रघात असल्याचे दिसते. मात्र मानवाच्या उत्क्रांती काळात प्रतीकपूजा मागारून प्रतिमापूजनाला सुरवात झाली.

भारतीय संस्कृती व परंपरा प्राचीन आहे. महाराष्ट्राची लोकपरंपरा व संतपरंपरा या येथील तत्वचिंतनाच्या सशक्त व समर्थ माध्यम राहिल्या आहेत. भारतीय लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती यांच्या अभ्यासाचे सुयोग्य व समर्थ साधन म्हणजे लोकसाहित्य होय. समाज आणि साहित्याचा संबंध अनोन्याश्रयी आहे. लोकसाहित्यात भारतीय समाजाचे व त्यांच्या लोकपरंपरांचे समग्र चित्र प्रतिबिंबित झाले आहे. भारतीय संस्कृती जशी श्रेष्ठ व सर्वसमावेशक आहे तशीच ती इथल्या भौगोलिक परिवेशामुळे वैविध्यपूर्ण व बहुपदरी झाल्याचे दिसते. आपल्या भौगोलिक गुणैशिष्टयाचं लेणं लेवून ती अतिशय शोभायमान झाली आहे.

'लोक' या शब्दाची संकल्पना व स्वरूप :

'लोकजाणिवा व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य होय' अशी ढोबळ मानाने लोकसाहित्याची व्याख्या करता येत असली तरी लोकसाहित्याची सटीक व्याख्या करणे शक्य नसल्याचे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. संस्कृतीचे बहुरूपी आणि बहुआयामी पडसाद लोकसाहित्यातून प्रकर्षाने उमटलेले दिसतात. लोकसाहित्य म्हणजे समाजाने सामुहिकरित्या जतन केलेले सांस्कृतिक संचित होय. लोकसाहित्य व लोककला या सामाजिक—राष्ट्रीय सद्‌भावना संवर्धनाचं व विचारांच्या आदानप्रदानाचं अतिशय महत्वाचं व प्रभावी माध्यम होय.

लोकसाहित्य हा शब्द लोक व साहित्य या दोन शब्दांच्या सहयोगातून तयार झाला आहे. यातील 'लोक' हा शब्द समूह किंवा समाज वाचक असून 'साहित्य' हा शब्द लोकसमूहाकडून अंतःस्फूर्तीने निर्माण झालेल्या 'अक्षर' कलानिर्मिती वाचक असल्याचे दिसते. 'लोक या शब्दाचे अनेक अर्थ अभ्यासकांनी दिले आहेत. लोक हा शब्द इंग्रजी शब्द 'फोक' या शब्दाचा पर्यायवाची शब्द आहे. डॉ. तारा भवाळकर यांच्या मते 'लोक म्हणजे केवळ ग्रामीण किंवा शहरी, तसेच जुने किंवा नवे नाहीत. सांस्कृतिकदृष्ट्या विशिष्ट मानसिक जडणघडणीचा समावेश ज्या समाजात, ज्या समूहामध्ये आढळतो, असा मानवसमूह म्हणजे 'लोक'! 'लोक' हा शब्द समूहवाचक असतो. त्या अर्थाने लोकसाहित्यातील 'लोक' शब्दही समूहवाचक आहे'. एखाद्या विधीचे, उत्सवाचे स्वरूप जरी व्यक्तीविशिष्ट किंवा कौटुंबिक वाटत असले तरी त्यात इतरांचाही सहभाग असतो. ही सर्व मंडळी समाजाचाच एक घटक असते. विधी, सण, उत्सवाच्या निमित्ताने जमलेल्या लोकांकडून काही सृजनात्मक अविष्कार सादर केल्या जातात. संगीत, नृत्य,शिल्प, चित्र अशा लोकाविष्काराची निर्मिती अशा विविध प्रसंगापरत्वे साधली जाते. 'लोक' हे लोकसाहित्य व लोककलांचा आत्मा होय.

लोकसाहित्य : संकल्पना व स्वरूप :—

लोकसाहित्य म्हणजे लोकांचे साहित्य होय. लोकसाहित्याचा कर्ता कोणी एक व्यक्ती नसून ती लोकसमूहाद्वारे झालेली निर्मिती होय. हे साहित्य मौखिक असून एका पिढीकडून दुस—या पिढीकडे त्याच्या संपूर्ण गुणवैशिष्टयासह

संक्रमित झालेले साहित्य होय. लोकसाहित्याची व्याप्ती व अवाका प्रचंड असून कालौघात तो सतत विस्तारित होतांना दिसत आहे. मानवी सभ्यता व संस्कृती यांच्या अभ्यासासाठी लोकसाहित्याचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. लोकनृत्य, लोकगीत, लोकनाट्य, लोककथा, लोकचित्र व अन्य लोककला अशा विविध लोकाविष्कारातून लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. लोकजीवनातील रूढी, परंपरा, जीवनशैली, सामाजिक व धार्मिक संदर्भ याचेही दर्शन घडते. लोकमनाचा सहजस्फूर्त अविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य होय. इथल्या मातीतून अंकुरलेले रसरशित साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य होय. डॉ. सरोजिनी बाबर यांच्या मते 'विविध प्रकारांच्या जातिवंत स्वरविलासांनी शिणगारलेले व अशिक्षितांनी कित्येक वर्षांमागे रचले असतांनाही पाठांतराच्या बळावर पिढ्यांपिढ्या आपल्या नवनवोन्मेषशालिनी तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे ते लोकसाहित्य'.

लोकसाहित्य म्हणजे समस्त ग्रामजीवनच होय. ग्रामसंस्कृतीचे संपूर्ण अंतरंग त्यातून अभिव्यक्त होते. ग्रामजीवनाचे सारे अनुबंध इथे आस्थेने जपल्या जातात. भूमी आणि ग्रामदेवता यांच्याविषयीचा श्रद्धाभाव मनामनात प्रतिष्ठित झालेला! या ग्रामदेवतेचा उत्सव प्रतिवर्षी उत्साहाने साजरा करून तिच्याविषयीची निष्ठाभाव व्यक्त केल्या जातो.

लोकदेवता – ग्रामदेवता :

निसर्ग आणि माणसाचं अतूट नातं आहे. निसर्ग हा माणसाच्या जगण्याचा केंद्रबिंदू आहे. मानवाचे आदिम जीवन कृषीव्यवस्थेशी निगडित होते, म्हणून त्याच्या जीवनात कृषीव्यवस्थेशी निगडित सणवार,रूढी, परंपरा, दैवतं दिसून येतात. सृजनाचं दान देणा–या काळ्या मातीचा 'आई' व कृषीस उपकारी पाणी आणि प्रकाशाचं दान देणा–या आकाशाचा 'बाप' म्हणून श्रद्धाभाव अनेक विधीविधानातून व्यक्त झाला आहे. कृषीव्यवस्थेसाठी सहाय्यीभूत असणा–या पाळीव प्राण्यांविषयीचा जिव्हाळा, प्रेम हे देखिल श्रद्धाभावात परिवर्तीत झालेले दिसते. पोळा, नागपंचमी यासारख्या सणातून ही भावना अभिव्यक्त झालेली दिसते. मानवाच्या आदिम अवस्थेत वरूण, सूर्य, अग्नी अशा प्रतिक पूजनाचा प्रघात असल्याचे दिसते. मात्र मानवाच्या उत्क्रांती काळात प्रतीकपूजा माघारून प्रतिमापूजनाला सुरवात झाली. पिकांची समृद्धी पाहून ही ग्रामदेवतेचीच कृपा आहे अशी त्याची धारणा होवू लागली. विशिष्ट भूप्रदेश अथवा ग्रामसंलग्न असणा–या देवतांच्या पूजनाची पद्धत रूढ झाली. प्रत्यक्षात या देवतांच्या मूर्ती तयार केल्या जात नाहीत.गावाच्या सिमेलगत किंवा नदीकिनारी एखाद्या दगडाला शेंदूर लावून या देवतांची स्थापना केल्या गेली असल्याचे दिसते. एवढचं नव्हे तर, त्यांच्याविषयीचा श्रद्धाभाव द्विगुणित दंतकथा व आख्यायिका जनमानसात रूजविल्या गेल्या. महाराष्ट्रातील अनेक खेडोपाड्यात ग्रामदेवतांचे प्राबल्य दिसून येते. लक्ष्मीआई, मरीआई, येसाई, मेसाई, भवानीआई अशी या ग्रामदेवतांची नावे दिसून येतात. संत एकनाथांच्या भारूडात या ग्रामदेवतांचे उल्लेख आढळतात.

ग्रामदेवता पूजनाची परंपरा :

आर्यपूर्व काळापासून ही ग्रामदेवता पूजनाची पद्धत रूढ असल्याचे दिसते. शिव आणि शाक्त देवतांच्या पूजनाची पद्धत त्या काळात प्रचलित असल्याचे दिसते. रामधारी सिंह 'दनकर' यांच्या मते 'शिव' व 'गणेश' या देवताही आर्यपूर्व काळात ग्रामदेवता म्हणून पूजल्या जात होत्या. द्रविडांच्या उपासना पद्धतीवरून हे निदर्शनास येते. ही बाब अधोरेखित करतांना रामधारी सिंह 'दिनकर' म्हणतात, "शिव–सम्बधी आर्य और द्राविड नामोंकी तुलनासे यह अनुमान पुष्ट होता है कि शिव की कल्पना अधिकांशत: आर्येतर कल्पना है और मुख्यत: यह द्राविड संस्कार से आयी है।" अर्थात शिवपूजेचा द्रविडांशी प्राचीनतम व निकटतम संबंध आहे. शिव या देवतेप्रमाणेच 'गणेश' ही देवता देखिल द्रविडांची ग्रामदेवताच होय. आर्य पुढे पुढे मार्गक्रमण करीत असतांना त्यांचा द्रविडांशी संबंध आला. या संस्कृती संक्रमणावर भाष्य करतांना रामधारी सिंह म्हणतात, "विजितपर विजेताकी संस्कृतीका रंग चढा ही, परंतु, विजेता भी अछूता नही बच सका। उसकी संस्कृती और आचार–विचार पर अनार्य प्रभाव पडकर रहा। विद्वानोंक विरोध करते रहनेपर भी निम्न कोटि के लोगोंने कुछ नए देव–देवियोंको अपनाया। ऐसे देवदेवी असभ्य जंगली लोगोंमें पूजनीय है। इनकी आकृती पशु–पक्षियों की–सी होती है या प्रेत–पिशाच जैसे मुँह और दाँत होते है। आज भी बहुतसे गाँवोंमे ऐसे ग्रामदेवोंकी मिट्टी या लकडी

की मूर्तियाँ दीख पडती है। अपने अनार्य पडोसियोंसे आर्यो ने नाग, गधेपर संवार होनेवाली शितला, कुत्तेपर चढनेवाले भैरव के साथ मूषकवाहन, हस्तिमुख विनायक को भी लिया।" प्रस्तुत संदर्भातून रामधारी सिंह यांनी तत्कालीन समाजात रूढ असलेल्या ग्रमदेवतांवर प्रकाश टाकला, तसेच 'शिव'व 'गणेश' या विशेषत्वाने प्रचलित व लोकप्रिय असलेल्या ग्रामदेवतेवर सविस्तर विवेचन करून या देवता उत्तर व दक्षिण अशा दोन्ही संस्कृतींना साधणारा सुवर्णमध्य होय.

मोहेंजोदोरो येथील उत्खननात शिवाची मूर्ती आणि बैलाची प्रतिमा मिळाली. याशिवाय स्त्री व पुरूष अशा दोन्ही देवतांच्या प्रतिमा, पशु–प्राणी तसेच वृक्षांच्याही बघितल्यानंतर आजच्या लोकसंस्कृतीतील प्रतिमा पूजन यांच्यात विलक्षण साम्य आढळते. आज ग्रामीण भागात शैव मांदियाळीतील ज्योतिबा, खंडोबा, भैरोबा, लिंगोबा आणि म्हसोबा इत्यादी देव लोकसंस्कृतीतही प्रधान्याने पूजिले जात असल्याचे दिसते.

अवघ्या गावाचे आराध्यदैवत असलेली, लोकांच्या चांगभल्यासाठी आवतन दिल्या जाणारी, लोकमानसाचा आधार असलेली अशी ही ग्रामदेवता होय. कधी निसर्ग प्रतिमांच्या रूपात, तर कधी पशु–पक्षी रूपात, तर कधी वृक्ष–वल्लरींच्या रूपात, तर कधी पाषण–दगड–शाळुंका रूपात, तर कधी लिंग रूपात ही ग्रामदेवता अथवा लोकदेवता पूजल्या जाते. गाच्या वेशीवर विराजमान झालेली ही देवता गावक–यांना आपली रक्षक वाटते. त्यामुळे सणसमारंभाला अथवा कुठल्याही कार्यारंभी तिला मानाने सर्वप्रथम आवतन दिल्या जाते. संकटाच्या क्षणी तिलाच साद घातली जाते. तिच्या कृपेसाठी नवससायास बोलले जातात. गावातील कलहाच्या दरम्यान तिलाच कौल लावल्या जातो. रोगराई, दुष्काळ यासाठी तिलाच साकडे घातले जाते. या ग्रामदेवतेचा कोप होवू नये म्हणून संपूर्ण गाव काळजी घेतं.

महाराष्ट्राच्या कानाकोप–यात या ग्रामदेवता निरनिराळ्या रूपात पूजिल्या जातात. या ग्रामदेवता महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचे अविभाज्य घटक बनल्या आहेत. श्रद्धाळू आणि कष्टाळू असणारा बहूजन समाज आपल्या पंचक्रोशीतील समाजमनात श्रद्धेय बनलेल्या ग्रामदेवतेला आपल्या मनोधर्माप्रमाणे पूजत असतो. ग्रामवासियांच्या पूजाविधीचे व श्रद्धेचे स्वरूप वेगवेगळे असले तरी आराध्यदेवतेप्रती असणा–या निःस्सीम भक्तीभावाचे स्वरूप मात्र एकच असते

ही ग्रामदेवता केवळ पंचक्रोशीतील ग्रामस्थांच्या श्रद्धेचे प्रतीक रहात नाही तर, ती धार्मिक आणि सामाजिक अभिसरणाचे समर्थ माध्यम ठरते.विशिष्ट प्रसंग व संस्मरणाच्या निमित्ताने उत्सव व जत्रा आयोजित केल्या जातात. या उत्सवांमध्ये लोकपरंपरेचे, संस्कृतीचे दर्शन घडते. या जत्रा म्हणजे आनंदोत्सवाची व मनोरंजनाची पर्वणीच असते. या निमित्ताने भक्ती व मनोरंजन यांचं साहचर्य साधले जाते. ग्रामवासियांची ही अधिष्ठात्री लोकदेवता भक्तवत्सलतेबरोबरच सामाजिक सौहार्द्राचे, समरसतेचे व बंधुभावाचे प्रतिक असते.

संदर्भ सूची :

१. लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा : रा. चि. ढेरे पद्मगंधा प्रकाशन,पुणे
२. संत, लोक आणि अभिजन : रा. चि. ढेरे पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
३. लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन : डॉ.पुरूषोत्तम कालभूत विजय प्रका. नागपूर
४. लोकसाहित्याचे स्वरूप : प्रा. डॉ. प्रभाकर मांडे गोदावरी प्रका. औंगाबाद
५. लोकगायकांची परंपरा : प्रा. डॉ. प्रभाकर मांडे गोदावरी प्रका. औरंगाबाद
६. संस्कृतिके चार अध्याय : रामधारी सिंह 'दिनकर' लोकभारती प्रका. इलाहाबाद
७. लोकरंगभूमी : डॉ. प्रभाकर मांडे मधुराज पब्लिकेशन्स् प्रा. लि. पुणे
८. महाराष्ट्र संस्कृतिकोश : संपा. डॉ दुर्गा दीक्षित डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October - 2020

Special Issue - 253 (B)

Multidisciplinary Issue

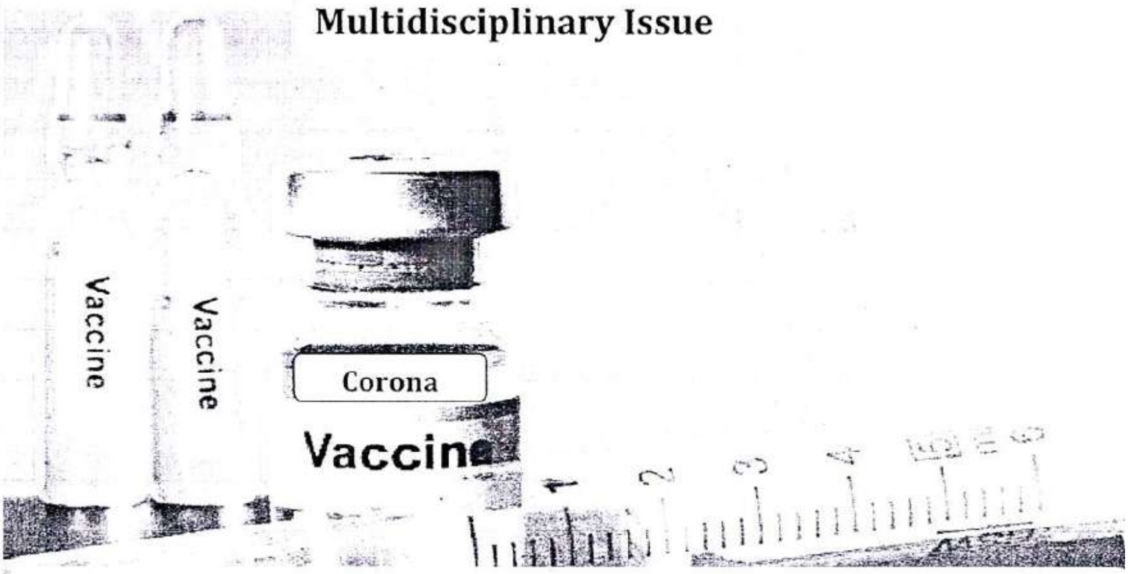

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Nashikroad (English)
Kinwat (Hindi)
Bhusawal (Marathi)
Goa (Konkani)
Jalgaon (Urdu)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019), Special Issue – 253 (B) Multidisciplinary Issue October-2020
Peer Reviewed Journal

महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, पुणे
महाराष्ट्र शिक्षक पात्रता परीक्षा – २०२१
Maharashtra Teacher Eligibility Test - 2021

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
	मराठी विभाग		05
1	आदिवासी संस्कृती	डॉ.भास्कर शेळके	06
2	गुर्जर बोलीतील लोककथा व आशय अभिव्यक्ती	डॉ.सुधाकर चौधरी	10
3	लावणीतील स्त्रीसौंदर्य वर्णन	डॉ. अंजली पांडे	13
4	दखनी भाषा व मराठी भाषा एक अनुबंध	डॉ.रामकिशन दहिफळे	17
5	महानुभाव साहित्य व मराठी भाषा	डॉ.नरसिंग कदम	20
6	संत साहित्यामधील कृषिसंस्कृती	डॉ. एन.व्ही.शिंदे	24
7	संत तुकाराम यांच्या अभंगातील समाजदर्शन व समाजप्रबोधन	डॉ.सुनील निगडे	27
8	शाहिरी काव्य : एक सामाजिक प्रतिबिंब	डॉ.विनोद भालेराव	33
9	हुमानातील (कोडी) अर्थबोध	डॉ.आर.डी.शिंदे	38
10	अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून प्रतीत होणारा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विचार	डॉ.सुरेश वर्धे	42
11	बांडगूळ आख्यान : बदलत्या ग्रामजीवनाचा चिकित्सक आलेख	डॉ.दया भोर- जेठे	45
12	साहित्यिकाची प्रभाव स्वीकारण्याची पद्धत	रा.ज. चाटे	50
13	मर्ढेकरांच्या कवितेतील काव्यसंकेतांचे अर्थान्वयन	डॉ.अंजली पांडे	54
14	मराठी आंबेडकरवादी काव्य	डॉ.गोविंद रावळेकर	58
15	ग्रामीण कादंबरीतील विषमता आणि संघर्ष (निवडक कादंब-यांच्या च्या अनुषंगाने)	डॉ.आर.डी.शिंदे	65
16	'पुत्र मानवाचा' : गांधी जीवनावरील फसलेली कादंबरी	डॉ.अजय कुलकर्णी	70
17	वडार समाजाचे दु:ख. दारिद्र्य, अज्ञान व वेदना यांचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारी कादंबरी : 'वडार वेदना'	बाबासाहेब जाधव	75
18	मराठवाड्यातील नंदीवाले उपासक	डॉ.शंकर मुंडे	80
19	खानदेशातील ठेलारी समाजाची आरोग्याची स्थिती	डॉ.विलास पाटील	83
20	पद्मश्री अनुयायी बाघ यांच्या बालगीतांचा अभ्यास	डॉ.अंजली मस्करेन्हस	86
21	मराठी साहित्यातील ग्रामीण विनोदी कथा	डॉ.कल्पना बोरकर	91
22	मराठी भाषेची उपयोगिता व संवर्धन	प्रा.पद्माकर वानखेडे	97
23	त्रिगुण आणि व्यसनाधिनता	डॉ.सोपान बोराटे	102
24	छत्रपती राजाराम काळातील सत्यशोधक समाजाचे कार्य	डॉ.विकास सरनाईक	105
25	समकालीन प्रवासवर्णनातील सामाजिकता	मनीषा औटी	108
26	मराठी कथेतील (निवडक) कुटुंबदर्शन व समाजदर्शन	डॉ.सुनील निगडे	115
27	राजर्षी शाहू महाराज आणि सत्यशोधक समाज चळवळ	डॉ.चंद्रशेखर पाटील	119
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संसदीय लोकशाही सबंधी विचार	डॉ.अरुण शेळके	124
29	सोशल मीडिया : २१ व्या शतकातील आव्हान की संधी?	डॉ. स्नेहल राजहंस	129
30	भारतीय समाजात स्त्रियांचे स्थान	दीप्ती मंगलकर	135
31	चांदवड तालुक्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : एक अभ्यास	प्रा.विलास पवार	143
32	पाणी म्हणजे जीवन, पण..?	डॉ.बी.व्ही.गव्हाळे	148

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019), Special Issue – 253 (B) Multidisciplinary Issue October-2020
Peer Reviewed Journal

लावणीतील स्त्रीसौंदर्य वर्णन

डॉ. अंजली पांडे
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय
खापरखेडा
९८२२३६७२४२
anjalimpande@gmail.com

संतांच्या आणि पंडितांच्या कवितेपेक्षा आशय आणि आकृतीबंधाने वेगळी आणि स्वतंत्र वळणाची कविता अठराव्या शतकात लिहिली जाऊ लागली. शाहिरी काव्य किंवा शाहिरी कविता असा तिचा उल्लेख केल्या जातो. या शाहिरी काव्याचे विषय संत—पंतांच्या कवितेपेक्षा वेगळे होते आणि त्यांच्या प्रेरणाही वेगळ्या होत्या. संतांनी लोकमानसाला नीती, रिती आणि भक्ती शिकविली. भक्ती आणि प्रबोधन हे संतकाव्याचे मुख्य उद्देश होते. महाकाव्यातील विविध विषय आणि कथा यांवर अलंकार , चमत्कृती आणि भाषेचा साज चढवून पंडितांनी जनमानसात आपल्या पांडित्याचे प्रदर्शन केले. प्रतिष्ठा, कीर्ती प्राप्त करणे, राजदरबारी पद आणि सन्मान मिळविणे पंडितांच्या काव्य लेखनाचा हेतू होता. शाहिरांचे मात्र तसे नाही. लोकजीवनाशी शाहीर हे समरस झाले होते. समाजाच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून त्यांचे हे काव्य जन्माला आले. त्यांची प्रतिभा ही संतांप्रमाणे भक्ती किंवा पंडितांप्रमाणे चमत्कृतीत न रमता तिने समाजाच्या वास्तवाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला. शाहिरांनी आपल्या बहुजन समाजाला आवडतील असेच आपल्या काव्याचे विषय निवडले. तत्कालीन वीरपुरूषांच्या पराक्रमाचे वर्णन करण्यात जशी ती रमली तशीच तत्कालीन स्त्रियांच्या समस्त संवेदनांचा वेधही तिने घेतला. पोवाडा आणि लावणी ही शाहिरी वाङ्‌मयाची दोन अंगे होत. मुलुखगिरी करणारा आणि मोहिमेवर पराक्रम गाजवणारा शिपाईगडी हा पोवाडयाचा नायक तर मुलुखगिरी करणारा आणि मोहिमेवर आपल्या सखीला एकटे सोडून जाणारा शिपाईगडी हा लावणीचा नायक आहे. लोकजीवनातील विविध प्रसंग, पराक्रमी वीरपुरूष, सौंदर्यवती रूपयौवना यांचे प्रेमभाव, सभोवतीच्या वातावरणातील रंगेलपणा आणि रग्गेलपणा व त्यातून प्रत्ययाला येणारे अनेक प्रसंग या सा—यांच्या संस्कारातून शाहिरी कविता जन्माला आली. लोकरंजन हा शाहिरी काव्याचा मुख्य हेतू असल्याचे दिसून येते.

लावणीचे स्वरूप :—

लावणी हे शाहिरी कवितेचे दुसरे अंग. वीरश्री हा पोवाडयाचा स्थायीभाव तर विलास हा लावणीचा स्थायीभाव. पोवाडा हा रांगडा, काहीसा ओबडधोबड तर लावणी ही नाजूक आणि अटकर बांध्याची. शृंगार हा लावणीचा रसराज आहे. शौर्य हा पोवाडयाचा आत्मा आहे.' मराठी राज्याचे साम्राज्य होताच पराक्रमाबरोबर वैभवही वाढत गेले. तेंव्हा शिवाकाळातील साधा, सरळ व गद्यसदृश्य जोरदार पोवाडा मागे पडला आणि रावबाजीच्या रंगेल कारकीर्दीत नखरेल लावणी मान्यतेस चढली' १

लावणीच्या व्युत्पत्तीविषयी अनेक मते आहेत. 'शेतात लावणी करतांना म्हटले जाणारे गीत म्हणजे लावणी गीत' अशी एक व्युत्पत्ती आहे. मात्र लावणी हे लोकगीत असले तरी कृषीगीत नाही. 'स्त्रीसौंदर्यपर काव्य म्हणजे लावणी' अशीही व्याख्या केली जाते पण 'सौंदर्य' या अर्थाने लावणी हा शब्द मराठीत कुठेही आलेला आढळत नाही. यापेक्षा 'सर्वसामान्य जनांच्या मनोरंजनाकरिता त्यांना रूचतील अशा लौकिक, पौराणिक वा आध्यात्मिक विषयांवर रचलेली, कडे वा ढोलकी यांच्या तालावर विशिष्ट ढंगाने म्हटलेली खटकेबाज व

सफाईदार पद्मावर्तनी वा भृंगावर्तनी जातिरचना म्हणजे लावणी होय' २ ही म..वा.धोंड यांची व्याख्या अधिक समर्पक आहे. लावणी या वाङ्मय प्रकारात आशय, आकृतीबंधापेक्षा लय,ताल,स्वर आणि ठेका अशा गायन वादनाशी संबधित घटकांचा अंतर्भाव असतो. 'जनसमूहासमोर म्हणण्याकरिता रचलेल्या लावण्या तालप्रधान जातिवृत्तांत आहे. लावण्यांना कडके किंवा ढोलकें याची साथ असते, ती या तालाकरितांच. विशेष म्हणजे आठ मात्रांच्या पद्मावर्तनी वृत्तातच लावण्या रचल्या गेल्या आहेत आणि त्या आठ मात्रांच्या धुमाळी तालातच म्हंटल्या जातात. लावणी आणि धुमाळी ताल यांचे साहचर्य एवढे अभंग असल्यामुळे धुमाळी तालास लावणीचा ताल असे नांव पडले आहे.' ३

लावणीतील वैविध्यता :–

लावणीत विषय आणि आशयानुसार विविधता आढळते. शृंगार हा लावणीचा आत्मा असला तरी शृंगाराव्यतिरिक्तही अन्य विषयावरही शाहिरांनी लावण्या रचल्या आहेत. कलगी आणि तुरा यापैकीच एक महत्वाचा प्रकार होय. निर्गुण निराकार ब्रह्म म्हणजेच 'कलगी' आणि माया यांचा पुरस्कार करणारे 'तुरा' होय. कलगी व तुरा याला आध्यात्मिक संदर्भ असल्याचे दिसते. प्रतिस्पर्ध्याच्या बुद्धीचा, ज्ञानाचा, विचारांचा आणि स्मरणशक्तीचा कस, वेध आणि भेद घेणारी लावणी म्हणजे भेदिक लावणी होय. यात सवालजवाबाच्या माध्यमातून प्रतिस्पर्ध्याला निरूत्तर करणे किंवा त्याचा पराजय करणे व आपला नावलौकिक वाढविणे हा यामागचा हेतू असल्याचे दिसते. याशिवाय गणेश, शंकर इत्यादी देवतांची स्तुती, तुळजापूर–पंढरपूर अशा तीर्थक्षेत्रांचे स्थानमहात्म्य, पुराणकथा, वेदांतपर रचना, कृष्णगोपींची लीला– विलास आणि 'घन:श्याम सुंदरा', 'उठ झाला प्रात:काळ' किंवा 'उठ उठ झडकरी' या प्रभातसमयीच्या भूपाळया अशा अनेकविध विषयावर शाहिरांनी लावण्या लिहिलेल्या दिसतात. लावणीकारांनी जशा अध्यात्मिक लावण्या लिहिल्या, त्याचप्रमाणे उपदेशात्मक व बोधपर लावण्याही लिहिल्या. ' लावणीमध्ये येणारा उपदेश हा संतांच्या उपदेशाप्रमाणे केवळ अलौकिक स्वरूपाचा नाही, तो मुख्यत्वे ऐहिक स्वरूपाचा आहे. लौकिक जीवनामध्ये माणसाचे वर्तन, माणसाचे जगणे, माणसाची प्रवृत्ती आणि मनुष्यत्व याचा लावणीकार वेध घेतांना दिसतात. म्हणजे लावणीकारांची नैतिकदृष्टी ही मानवी जीवनाच्या उदयाशी आणि पतनाशी निगडित होती.' ४ शृंगाराव्यतिरिक्त शांत, करूण, वत्सल, बिभत्स, रसांचा परिपोष लावण्यांमध्ये झालेला दिसतो.

स्त्रीसौंदर्य वर्णन :

स्त्री सौदर्याचे वर्णन बहुतेक शाहिरांच्या लावण्यांतून गेले आहे. 'सुंदरा मनामध्ये भरली' ही राम जोशी यांच्या लावणीतून मराठमोळ्या स्त्रीच्या सौदर्याचे तपशीलाने केलेले वर्णन मोहक आणि उन्मादक आहे.

' जशी कळी सोनचाफ्याचि न पडु नजर पाप्याचि दृष्टि सोप्याचि नसल ती नार।
अति नाजुक तनु देखणी गुणाची खणी उभी नवखणी चढून सुकुमार।
जशि मन्मथरति धाकटी सिंहसम कटी उभी एकटी गळयामधिं हार ।
अंगि तारूण्याचा बहर ज्वानिचा कहर मारिते लहर मदनतल्वार ।'

(पैंजण – राम जोशी / पृ. ५१)

कवीने स्त्रीला सोनचाफ्याची उपमा दिला आहे. ही सोनचाफ्याची कळी झुमकेदार पैंजण घालून,नाकात बुलाख, वेणीत मूद व राखडी घालून, कंबरेत सोन्याचा कंबरपट्टा लेवून आपल्या सौंदर्याच्या तलवारीने पुरूषांचे ह्रदय घायाळ करत चालली आहे. ' ही सांग सखे सुंदरी' या लावणीतूनही स्त्रीसौंदर्याचे उठावदार वर्णन आढळते.

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020

Vol. 7 Issue 3 (B)

What are you thinking?
Who is burning?

....

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Dictionary of Research Journal Indexing (DRJI)
- www.worldcat.org
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.625 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020

Vol. 7 Issue 3 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar **Goa (Konkani)**

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

Cover Photo : Hathras Rape Case (U.P. India) Source : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 1000/-**

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
	हिंदी विभाग		
1	आदिवासी केन्द्रित हिंदी उपन्यासों में स्त्री-संघर्ष	डॉ.जयंतिलाल बारीस	05
2	डॉ.घनश्याम भारतीकृत लोकजीवन की रामकथा में रामकथा और राम का स्वरूप	सुमन राणी, प्रो.मन्जुनाथ अंबिग	13
3	गुरुग्रंथसाहिब में संत नामदेव का स्थान	अप्पासाहेब जगदाले	19
4	साहित्य का सामाजिक परिप्रेक्ष्य	डॉ. महेंद्रसिंग पवार	23
5	पर्यावरण, साहित्य और संस्कृती	सुफी शहेमीना सबा, डॉ.रविंद्रनाथ पाटील	26
6	भारतीय संस्कृति में हिंदी भाषा की सार्थकता	डॉ. कमलिनी पशीने	31
7	भाषा संरचना के विविध रूप एवं राजस्थानी भाषा	डॉ. साधना भंडारी	35
8	प्रयोगवाद और अज्ञेय	डॉ. अनुकूल सोलंकी	48
9	मीरा कांत का नाटक 'नेपथ्य राग' : पुरुषों की दोगली मानसिकता का प्रतीक	डॉ. नामदेव एमेकर	52
10	प्रेमचंद के जीवन और व्यक्तित्व पर उर्दू का प्रभाव	सुफी शहेमीना सबा, डॉ.रविंद्रनाथ पाटील	55
11	विद्यानिवास मिश्र के ललित निबंधों में भारतीय संस्कृति	डॉ. अशोक तायडे	60
12	प्रेम : राजनैतिक दृष्टिकोण	डॉ. दस्तगीर मुल्ला	63
13	'मछली मरी हुई' और 'अग्निस्नान' में आधुनिक मैथिल स्त्रियों का संत्रास	डॉ.प्रियंका कुमारी	67
14	लॉकडाउन और मज़दूर	डॉ. विजय कुमार	73
	मराठी विभाग		
15	'मेघदुतम' महाकवी कालिदासांचे भाव आणि कल्पनांचे अनुपम आविष्कार	प्रा.दर्शना सायम	77
16	पोवारी बोलीभाषेतील साहित्य – एक दृष्टिक्षेप	डॉ.रामलाल चौधरी	83
17	संत तुकारामांच्या अभंगातील काव्यसौंदर्य	डॉ. अंजली पांडे	89
18	१९२० ते १९५० मधील नियतकालिकांचे वाङ्मयीन योगदान	डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर	94
19	बहिष्कृत भारत आणि सामाजिक क्रांती	डॉ.श्रीराम गडकर	98
20	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील जीवनविषयक दृष्टिकोन	डॉ.सुनील निगडे	106
21	अण्णा भाऊ साठे : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	109
22	पुलंची रंगयात्रा : एक शोध	डॉ.राजेंद्र नाईकवाडे	117
23	कवी ग्रेस यांच्या कवितेतील 'स्त्री'रूपे	डॉ.रामलीला पवार	124
24	अरुण साधू यांच्या 'तडजोड' कादंबरीतील निवेदन व भाषाशैली	श्री.गिरीधर काचोळे	130
25	खानदेशातील व्यासंगी बालसाहित्यिक : डॉ. प्र. श्रा. चौधरी	तुषार वडगावकर, डॉ. वासुदेव वले	137
26	वाहरू सोनवणे, उषाकिरण आत्राम व भुजंग मेश्राम यांच्या कवितेतील स्त्री जाणीवा : एक शोध	डॉ. मंगेश पाटील	145

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143

संत तुकारामांच्या अभंगातील काव्यसौंदर्य

डॉ. अंजली पांडे
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा
९८२२३६७२४२
anjalimpande@gmail.com

वारकरी संतांनी आपल्या अभंगाच्या रुपाने विठ्ठलाप्रती आपला भक्तीभाव व्यक्त केला. आपल्या आध्यात्मिक अनुभवांना शब्दरुप दिले. या साऱ्यांचे अभंग म्हणजे एकाच अनुभूतीनी युक्त भक्तांचे सुखसंवाद होय. कल्पनेच्या भराऱ्या, शब्दांची चमत्कृती, अलंकार यांचा सोस इथे आढळत नाही. तर प्रासादिकता आणि भक्तीभावनेने आत्मतृप्त झालेल्या अनुभवांचा इथे अविष्कार जाणवतो. या संतांच्या अभंगात विविधता दिसून येते. नरहरी सोनार, 'देवा तुझा मी सोनार । करी नामाचा व्यवहार' असे सराफाच्या व्यवसायातील शब्द वापरुन अभंगरचना करतात तर सावता माळी ' कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाई माझी ' असे म्हणून विठ्ठलाची आळवणी करतात. तर सेना न्हावी ' आम्ही वारिक वारिक करू हजामत बारीक' असे व्यवसायनिष्ठ भाषा वापरतात.

संतांचे वाड्मय हे महाराष्ट्राचे ,मराठी सारस्वताचे भूषण आहे. या सर्व संतांनी अभंगरचनेतून ईश्वराशी जसा आत्मसंवाद साधला तसाच समाजाशीही हृदयसंवाद साधला अध्यात्माबरोबरच समाज बांधिलकीही जोपासली. सर्व जाती, धर्म आणि व्यवसायाचे संत वारकरी संप्रदायात आहेत. या संतकव्याचे उद्दिष्ट मनोरंजन हे कधीच नव्हते. तिचे उद्दिष्ट आणि साध्य वेगळे होते. तिला मराठी मन, समाज व त्याद्वारे संपूर्ण जगच सुसंस्कृत व भक्तिप्रवण करावयाचे होते. विश्वकल्याणाची तिला कामना होती. समता आणि विश्वबंधुता प्रस्थपित करणे हे तिचे ध्येय होते. घरोघरी ज्ञानदीप लावणे हे तिचे लक्ष्य होते. संतांचे अभंग प्रासादिक व गेय असल्याने लोकप्रिय ठरले. साध्या भोळया मराठी मनाला संत साहित्यात वेड लावलं. समाजाच्या मनात ही अभंगवाणी खोलवर रुजली. या साहित्यातून संतांच्या मनाचे, जीवनाच्या अनुभवाचे, पारलौकिक अनुभूतीचे प्रतिबिंब उमटले आहे. या संदर्भात बहिणाबाई म्हणते की, 'भागवद्धर्माच्या किंवा भक्तिमार्गाच्या इमारतीचा पाया ज्ञानदेवांनी रचून देवालय उभारले. नामदेवांनी याचा विस्तार केला. एकनाथांनी त्याला आधार दिला व तुकाराम कळस झाले. ' महाराष्ट्रातील संतांनी ऐहिक आणि आध्यात्मिक जीवनाचा अपूर्व समन्वय याधलेला होता. वारकरी परंपरेचा पाया नामदेव आणि ज्ञानदेव यांनी तेराव्या शतकात घातला. त्यांनी सगळया जातीजमातीतल्या लोकांना एकत्र करून विठ्ठल संप्रदायाचे संघटन केले होते.' १

मराठी कवितेत तुकारामांच्या कवितेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. त्यांच्या कवितेतील अनुभव समृद्धी, काव्यदृष्टी अतिशय अपूर्व व अभिनव आहे. संत नामदेवांच्या आज्ञेवरुन तुकोबांनी कवित्व करण्यास प्रारंभ केला. आपल्या काव्यरचनेस प्रत्यक्ष परमेश्वरच सहाय करीत आहे अशी त्यांची भूमिका आहे. आपले कवित्व म्हणजे ही ईश्वराचीच वाणी आहे असे त्यांना वाटते. त्यांचे काव्य म्हणजे वाड्मयीन सौंदर्याने विनटले आहे. संत तुकोबारायांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) तुकोबांच्या अभंगातील प्रासादिकता –

तुकारामांचे अभंग अतिशय सहज सुलभ असून त्यांचा अर्थ सहजपणे लक्षात येतो. बहुजन समाजाला हया भक्तीची खरी ओळख करुन देणे, अध्यात्मिक आणि सामाजिक समता निर्माण करणे ही त्यांच्या

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal
April 2020 Special Issue -247

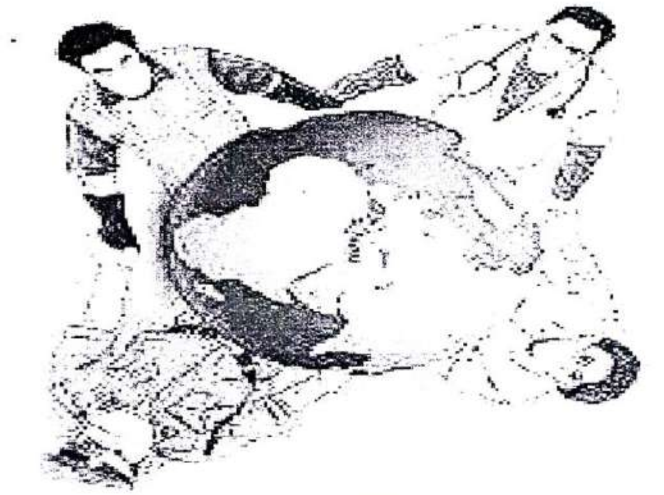

, Our Real Super Heroes

Stay Home Stay Safe Stay Alive

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce College, Malegaon Camp,
Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.625 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

April 2020 Special Issue –247

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce College, Malegaon Camp,
Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To :

Cover Photo (From Internet) : Corona Wariors, Our Real Super Heroes

© **All rights reserved with the authors & publisher** **Price : Rs. 1000/-**

26	Comparative Study of Computer Literacy of Students of Junior College **Dr. Priya Kurkure**	120
27	Women Empowerment through Five Years Plan **Dr. Vidya Jadhav**	125
28	A Study of Noise Pollutation Measurments in Ambad and Satpur Industrial Areas Beloning in Nashik City **R. B. Bhise & S. V.Dhanwate**	131
29	Traffic and Noise Pollution Survey In and Around Pune City (2012) **Dr. Pandurang Patil**	137
30	Election and Voting Behaviour in India **Dr. Saroj Pandharbale**	143
31	Comparative Federalism and its General Principles **Alka Patil**	146
32	India's Border Management : Role of Central Armed Forces **Dr. P. A. Ghosh**	153
33	Synthesis and Characterization of In2o3 Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing **N. B. Kothawade & S. V. Dhanwate**	162
34	Contribution of Agriculture Sector towards A $5 Trillion Indian Economy **Dr. Rupali Deore**	171
35	Online Annual Refresher Programme (ARPIT) 2018; Online Course (ARPIT-Library and Information Science) **Praful N. Kadu**	174
36	Synthesis and Characterization of Molybdenum Oxide (Moo3) Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing **N.B. Kothawade & S.V. Dhanwate**	181
	हिंदी विभाग	
37	अचला शर्मा के रेडिओ नाटक **डॉ. साधना भंडारी**	189
38	भारतीय मुस्लिम नारी के अनकहें सवाल **डॉ. सुनील चव्हाण**	201
39	अनामिका की कविताओं में स्त्री **डॉ. साईनाथ उमाटे**	207
40	मुक्तिबोध के काव्य का नई कविता पर प्रभाव **डॉ. मिनल बर्वे**	212
41	रेणु के कथा साहित्य में ग्राम समस्याएँ **डॉ. जियाउर रहमान जाफ़री**	216
42	अनुसूचित जनजाति : एक परीचय **डॉ. किरण कुंभारे**	220
43	पंजाबी लोकगीतों में अभिव्यक्त सामाजिक जीवन **डॉ. गुरमोहिंदर सिंह**	228
44	आओ लौट चले उपन्यास में चित्रित गांधीवाद **डॉ. कामिनी तिवारी**	235
45	हिंदी के विकास में खानदेश के कवियों का योगदान **श्रीमती एच टी. पोटकुले**	243
46	हिंदी लघुकथा में चित्रित नैतिक मूल्य **डॉ. शाहीन अब्दुल अज़ीज़ पटेल**	247
47	डॉ. नीरजा माधव के साहित्य में अस्तित्व के प्रति नारी चेतना : विशेष संदर्भ 'यमदीप', 'मेपे जम्पा' और तेभ्य: स्वधा' **पद्मानंद सोनकाम्बले, डॉ. बी. डी. वाघमारे**	250
48	'जंगल का दाह' कहानी में चित्रित आदिवासी विमर्श **डॉ. संजय दवंगे**	254
	मराठी विभाग	
49	आदिवासी साहित्यातील प्रतिमासृष्टी **डॉ. माहेश्वरी गावित**	259
50	द्वैती तत्त्वज्ञानाचा उद्गाता - महानुभाव संप्रदाय **डॉ. गणेश क. टाले**	266
51	आधुनिकता, आधुनिकतावाद आणि मर्ढेकर व पु. शि. रेगे यांची कविता **डॉ. गोविंद काजरेकर**	272
52	संत एकनाथांच्या गौळणी व विराण्या **डॉ. अंजली पांडे - जोशी**	279
53	संत जनाबाईच्या साहित्यातून विठ्ठलभक्तीचे दर्शन **प्रा. सदाशिव शिंदे, डॉ. राजेंद्र ठाकरे**	284
54	शाहिरांच्या 'तमाशा' लोकरंग धारेतील 'गण' आणि 'गौळण' **डॉ. राजेंद्र वाटाणे**	288
55	प्राचीन मराठीतील संत चरित्रकार : महिपतीबुवा ताहराबादकर **डॉ. गोपाल ढोले**	294
56	समकालीन मराठी कविता **डॉ. रमाकांत कराड, डॉ. संभाजी शिंदे**	298
57	१९७० नंतरचे मराठी नाटक **प्रा. नितीन मोटे**	308

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019)
Special Issue 247
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

संत एकनाथांच्या गौळणी व विराण्या

डॉ. अंजली पांडे –जोशी
बॅरि. शेषराव वानखेडे महा.
खापरखेडा ता. सावनेर जि. नागपूर
anjalimpande@gmail.com
Mob – 9822367242

एकनाथ हे वारकरी संप्रदायातील साधुपुरूष भानुदास यांचे पणतू होते. भानुदास हे विठ्ठलभक्त होते. विठ्ठलभक्तीचा वारसा लाभलेल्या भानुदासांच्या घराण्यात संत एकनाथांचा जन्म झाला. तेराव्या शतकाच्या अखेरिस झालेल्या यवनी आक्रमणाच्या परिणामस्वरूप महाराष्ट्राचे धार्मिक व सांस्कृतिक भावजीवन उद्ध्वस्त झाले होते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत संत एकनाथांनी समाजाला नैतिकतेची शिकवण दिली. समाजाला समजेल अशाच भाषेत विषयवासनांप्रतीची अनासक्ती व भक्तीची आसक्ती अभंग, भारूडे, गौळणी, विराण्या यांच्या माध्यमातून रूजविली प्रतिकूल परिस्थितीत सद्धर्माच्या प्रतिष्ठापनेचा उभारलेला संकल्प सिद्धीस नेणे हे नाथांचे कार्य अलौकिक आहे.

एकनाथांची गुरूकृपाप्राप्ती

नाथांचा जन्म पैठण येथे झाला. पैठण किंवा प्रतिष्ठान ही त्यावेळी महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी होती. एकनाथ हे वारकरी संप्रदायातील साधुपुरूष भानुदास यांचे पणतू होते. भानुदासांच्या घराण्यात विठ्ठलभक्ती पूर्वापार चालत आलेली होती. होते. नाथांच्या आईचे नाव रूक्मिणी व वडिलांचे नाव सूर्यनारायण होते. नाथांची कुलपरंपरा भानुदास–चक्रपाणी– सूर्यनारायण–एकनाथ अशी सांगता येईल. रेणुका किंवा एकवीरा ही त्यांची कुलदेवता होती. नाथांच्या जन्मानंतर अल्पावधीतच त्यांच्या आईवडिलांचे निधन झाले.आजोबां चक्रपाणी यांनीच नाथांचा सांभाळ केला. आजोबांनीच केलेल्या संस्कारातून नाथांचे व्यक्तिमत्व फुलले. देवगिरीवरील जनार्दनस्वामींचा अनुग्रह त्यांना लाभला. 'नाथांचे गुरू जनार्दनस्वामी दत्तसंप्रदायी असले तरी त्यांनी देशकालपरिस्थिती लक्षात घेऊन ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभवातील विचार नाथांपर्यंत पोचविले.विशेषत? वारकरी संप्रदाय आणि पैठणची वैदिक परंपरा निर्माण करण्यास उपयोगी ठरले. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून गुरूसेवा, अठराव्या वर्षी 'सुलभ' पर्वतावर सगुण साक्षात्कार, गुरूसोबत तीर्थयात्रा, पंचविसाव्या वर्षापासून पैठणास गृहस्थाश्रम आणि वयाच्या सहासष्ठाव्यावर्षी, म्हणजेच फाल्गुन वद्य षष्ठी श १५२१ (इ.स. १५९९) त देहावसान हे नाथांच्या जीवितयात्रेतील महत्वाचे टप्पे आहेत' १ गुरूकृपाप्राप्तीनंतर नाथांनी जनार्दनस्वामींच्या आज्ञेने तीर्थयात्रा केली. या तीर्थयात्रेत त्यांनी लोकजीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले. यातूनच अध्यात्म आणि समाज बांधिलकी यांचा अपूर्व समन्वय त्यांच्या साहित्यात झालेली दिसतो.

एकनाथांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व ?

एकनाथांचे एकनाथांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व विपूल आणि वैविध्यपूर्ण आहे. त्यांनी आपल्या लेखनात भक्ती, नीती बरोबरच राष्ट्रवादाचाही पुरस्कार केल्याचं दिसतं. 'चतु?श्लोकी भागवत' ही नाथांची पहिली रचना होय.. 'श्री एकनाथी भागवत' हा नाथांचा अतिशय महत्वपूर्ण ग्रंथ समजला जातो. नाथंच्या 'रूक्मिणी स्वयंवरा' ने तर आख्यान काव्याचा नवा प्रवाहच मराठीत रूढ केला. यात नाथांनी रूक्मिणीहरणाच्या कथेवर मूळ भागवतातील १४४ श्लोकांवर १७१२ ओव्यांची टीका केली आहे. ' 'भावार्थ रामायण' हा नाथांच्या जीवनातील

Impact Factor – 6.625 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020

Vol. 7 Issue 3 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar.
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Rajesh Beldar **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar **Goa (Konkani)**

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

Cover Photo : Hathras Rape Case (U.P. India) Source : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 1000/-**

27	सामाजिक चळवळ आणि साहित्य	रा. ज. चाटे	150
28	तौलनिक साहित्याभ्यास – संकल्पना व व्याप्तीकक्षा	डॉ. सुधाकर चौधरी	154
29	आदिवासी समाजव्यवस्थेतील स्त्री	डॉ. मंगेश पाटील	159
30	कर्मचारी महिला व समाजाचा बदलता दृष्टीकोन : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा.राखी तुरस्कर	162
31	पंचायतराज आणि महिला विकासाच्या योजना	डॉ.चंद्रकांत गोंधळी	165
32	मराठेकालीन महाराष्ट्रातील वेठबिगारीचे स्वरूप	डॉ. जी. एस. पाटील	168
33	स्वामी विवेकानंदांची ज्ञानाची संकल्पना	आदिनाथ दरंदले, डॉ. हेमकांत चौधरी	174
34	राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक धोरणांचे विश्लेषण	डॉ. विवेक चौधरी	178
35	समतेसाठी समता	डॉ. श्रीराम गडकर	182
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व सामाजिक विषमता	डॉ. सुनंदा देशपांडे	186
37	मराठवाड्याच्या परिसरातील ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. शंकर मुंडे	190
38	नियतकालिकांचे मराठी ललित वाङ्मय विकास व समृद्धीसाठी योगदान	डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर	193
39	मराठवाडयातील गोदाकाठच्या परिसरातील सामाजिक व सांस्कृतिक अभ्यास	डॉ. शंकर मुंडे	210
40	मानवी हक्क व धरण प्रकल्प दिरंगाईचा ग्रामीण कुटुंबावर झालेला सामाजिक आर्थिक प्रभाव विशेष संदर्भ – पाडळसरे प्रकल्प जि.जळगाव	**डॉ. विष्णू गुंजाळ, प्रा. दीपक सोनवणे**	214
41	अन्न भेसळ व ग्राहक जागरूकता	डॉ. सौ. अनिता दाणी	221
42	गोंदिया जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा कृषी उत्पन्नावर होणारा परिणाम एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. हरिश्चंद्र कैताडे	224
43	कोविड - १९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	डॉ. सुनंदा देशपांडे	240
44	किशोरावस्थेत समुपदेशनची गरज	डॉ. सौ. अनिता दाणी	244
45	निवडणुका आणि मतदारांना मिळालेला नकाराधिकार	प्रा. नासीर शेख	247
46	ग्रंथालय संगणकीकरण : वास्तव आणि अपेक्षा	प्रा. तुळजाराम खैरे	250
47	हॅण्डबॉल खेळातील स्पर्धे दरम्यान सामन्यामध्ये खेळाडूंकडून उपयोगात येणाऱ्या राईट आऊट या जागेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. सुदाम शेळके	254
48	मराठी साहित्यात स्त्रियांचे योगदान	डॉ. अनिता वाळके	258
49	बहिणाबाईंच्या काव्यातील सृजनरुपे	डॉ. अंजली पांडे- जोशी	263

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by –

© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019), Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal

बहिणाबाईच्या काव्यातील सृजनरूपे

डॉ. अंजली पांडे – जोशी
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा
९८२२३६७२४२

बहिणाबाईच्या कवितेत सृजनाची विविध रूपे आढळतात. धरित्रीचे नित्यनूतन बदलणारे सौंदर्य त्यांनी आपल्या लेखणीने अलगद टिपले आहे. खानदेशातील काळया आईच्या कुशीत बहिणाबाई वाढल्या रूजल्या. या काळया आईच्या साक्षीनेच त्यांच व्यक्तिमत्व घडल. ' या धरित्रीसारखेच त्यांचे व्यक्तिमत्व सोशिक आणि सृजनशील. अशा या व्यक्तिमत्वातूनच त्यांची गाणी निर्माण झाली. बहिणाबाईची कविता साधी पण मोहक आहे. तिला अलंकाराचा सोस नाही. साध्याही शब्दांमधे अफाट जीवनदर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य तिच्याठायी आहे. त्यांची प्रतिभा मानवी मनोव्यापारांचा जितका समर्थपणे वेध घेते तितक्याच सकसपणे सृष्टीतत्वचेही चिंतन करतांना दिसते. जीवनाचे सर्व संदर्भ तिने नोंदविले आहे. ' बहिणबाईच्या विषयी इंदिरासंत म्हणतात, " त्यांच्या कविता प्रसिद्धझाल्यानंतर मान्यवर रसिकांनी, कवींनी, समीक्षकांनी त्यांना 'निसर्गकन्या' म्हणून गौरविलं. त्या निसर्गकन्या आहेतच, पण केवळ निसर्गकन्या नाहीत, त्या भूमिकन्या आहेत. सर्वार्थाने भूमिकन्या आहेत"[१] इथल्या मातीवर व माणसांवर त्यांच नितांत प्रेम होतं. माणसांच्या स्वभावाचे विविध पैलू व धरित्रीचे विविध रंग आणि गंध त्यांच्या कवितेतून अधोरेखित झाले आहे. माणसांवर आणि माणसांनी निर्माण केलेल्या मंदिरावर, वाडयावर, हवेलीवाही त्यांचा जीव आहे.. धरित्रीवर तर त्यांचे असीम प्रेम. तिचा सहवास म्हणजे आनंदाची पर्वणीच. तीच त्यांची सर्वस्व. कर्ती,धर्ती.! इथल्या बोरी बाभळी, आंबा, चिंच, नदी, तलाव, जनावरे पाखरे यांच्यावर त्यांचा जीव जडला होता. सृष्टीरूपाशी व समृष्टीरूपाशी त्यांचे एकनिष्ठ नाते आहे. बहिणाबाई या चतुरस्र व प्रतिभावंत कवयित्री होत्या. सर्व रसांचा परिपोष त्यांच्या कवितेत आढळतो निसर्गाच्या सृजन आणि विजन रूपाचेही चित्र त्यांच्या कवितेतून दृग्गोचर होतांना दिसते. जमिनीत घाम गाळतांना सभेवतालचे जे चित्र त्यांनी अनुभवले,त्याचेच त्यांनी चिंतन केले या चिंतनाला त्यांच्या प्रतिभेंचा स्पर्श झाला आणि त्यातून त्यांचे सहजसुंदर काव्य जन्माला आले. ' ग्रामीण जीवनातल्या श्रमश्रद्धेने ही कविता भारलेली असल्यामुळे संबंधित विषय त्यांच्या काव्याम अविष्कृत झाले आहे.त्यांच्या श्रमश्रद्धेला निसर्गातून प्रतीत होणा–या ईश्वरी श्रद्धेचे, त्याच्या कृपाकटाक्षाचे बळ लाभले.'[२]

धरित्रीचं मनोहर आणि देखणं सृजनरूप :

अंकुरण हा धरतीचा धर्म. सर्वांना आपल्यात सामावून घेणं हा, तिचा मूळ स्वभाव. आकाशातील मेघधारांच्या स्पर्शानं बहरणारं तिचं रूप माणसाला ऐश्वर्य आणि संपन्नता प्रदान करतं. आकाश आणि धरणीच अतूट नातं. दोघही मनुष्याचे पालनकर्ते आणि पोषणकर्ते. पावसाचं माणसाच्या जीवनातील अनन्यसाधारण महत्व सांगतांना बहिणाबाई म्हणतात,

घाम गायता शेतात
शेतकरी तरसला
तव्हा कुठे आभायात
मंघूराया बरसला

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal
February 2020 Special Issue -245

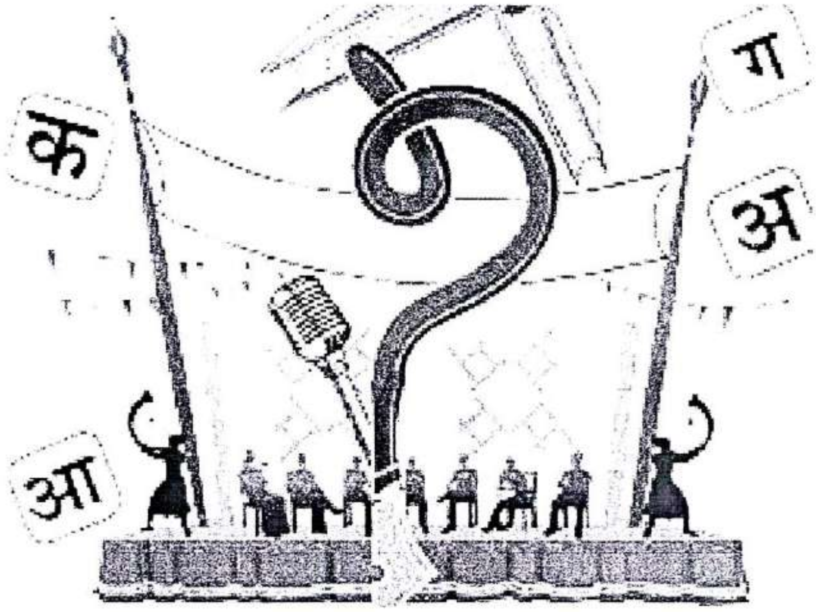

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce College, Malegaon Camp,
Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.625 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

February 2020 Special Issue –245

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce College, Malegaon Camp,
Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To :

Cover Photo (From Internet) : Marathi Rajbhasha Din (Maharashtra State-Regional Language)

© **All rights reserved with the authors & publisher** **Price : Rs. 1000/-**

64	वाचन प्रेरणा दिन : दशाआणि दिशा	प्रा. तुळजाराम खैरे	302
65	राजकीय संस्कृती : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	305
66	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक विश्लेषण २०१९ विदर्भाचे विशेष संदर्भात	डॉ. प्रमोद शंभरकर	311
67	संकारांचे तत्त्वज्ञान : 'श्यामची आई'	डॉ. प्रवीण कारंजकर	314
68	सिनेमाची भाषा, शैली, संस्कृती	डॉ. सुहास पाठक	318
69	स्वातंत्र्यपूर्व खानदेशी वृत्तपत्रांमधील 'संघटन' विषयक विचार	डॉ. उज्वला भिरुड (नेहेते)	321
70	मराठी कवितेतील नवीनतेचा प्रवाह	डॉ. महादेव कांबळे	327
71	'बेवास' कथासंग्रहातील सामाजिक जाणीव	प्रा. वंदना नेमाडे	331
72	२१ व्या शतकात महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. जी. डी. घोडे	335
73	शिरपूर शहरातील अध्यापक महाविद्यालयातील छात्र अध्यापकांचे व्यक्तीमत्त्व व नेतृत्त्वगुण यांच्या सहसंबधांचा अभ्यास	डॉ. गजानन खेकाडे	343
74	म. ज्योतिबा फुले यांचे पद्यरूपातील चरित्र 'ज्योतिगाथा'	डॉ. दीपक गायकवाड	348
75	कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील सामाजिकता	डॉ. अंजली पांडे	352
76	आत्मनियंत्रणासाठी योग	प्रा. दर्शना सायाम	356
77	ढ्ढाशास्त्री परान्ने – पहिली विनोदी कादंबरी	डॉ. संजय दरवडे	360
78	शालेय पोषण आहार योजनेचा विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीवरील परिणामांचा अभ्यास करणे	श्री. प्रमोद सोनार, एच. वाय. देवरे	364
79	महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक संचित !	डॉ. अशोक लिंबेकर	371
80	महानुभावीय चरित्र ग्रंथ	डॉ. भास्कर शेळके	374
81	आधुनिकतेचा विचार	डॉ. महादेव कांबळे	378
82	पर्यटनसाठी 'राष्ट्रीय'आणि 'आंतरराष्ट्रीय' ग्रंथालय	कु. सपनाराणी रामटेके	382
83	भारतीय कृषिधोरण व शेतकऱ्यांच्या समस्या	डॉ. सुनंदा देशपांडे	386
84	मुकुंदराव पाटील यांच्या कथेतील ग्रामीण शोषणाचे चित्रण	डॉ. संजय दरवडे	392
85	दामोदर मावजांल्या कथांतील किरस्तांव स्त्री पात्रां	दीपराज सातोर्डेकार	396

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंकातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयक्तिक विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मालकी हक्कासंदार्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.
- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019) Special Issue 245
Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील सामाजिकता

प्रा. डॉ. अंजली पांडे
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा
मो. नं ९८२२३६७२४२
anjalimpande@gmail-com

कुसुमाग्रजांचे कविमन हे जीवनचिंतनातच रमलेले आहे. माणसाचं जीवन, त्या जीवनात माणसाच्या वाटयाला आलेलं निराकार दु ख , त्या जीवनातील अखंड संघर्ष , विषमता, अश्रू, कौर्य व त्याच बरोबर या सर्वावर मात करू पहाणारी माणसाची ध्येयासक्ती , त्याच्या भावसंवेदना, माणूसकी, दुर्दम्य ईच्छाषक्ती यांचाच ते विचार करीत आहे. त्यांची 'हिमलाट' ही कविता त्यांच्या जीवनचिंतनाचाच परिपाक होय. ही कविता मनाला अंतर्मूख केल्याषिवाय रहात नाही. जीवनातील संघर्षाचा आणि त्यातून जन्माला येणा–या प्रतिकाराचा ती उच्चार करते. ' त्यांच्या व्यक्तिमनाचा सभेवतालच्या सामाजिक,राष्टीय सुखदु�खाषी असा संवाद जुळला की समाजमनच त्यांच्यातून बोलू लागले. कधीसमूहात मिसळून , कधी समाजाचा प्रतिनिधी बनून, तर कधी समाजजीवनाचा अर्थ ष्षोधणारा चिंतक बनून.'1 सामाजिक समतेला अधोरेखित करणा–या या कवितेतून मानवतेषी एकरूप झालेले कविमन दृष्टोत्पत्तीस येते. कुसुमाग्रजांच्या समाजाभिमुखतेचे दर्षन त्यांच्या साहित्यातून व काव्यलेखनातून पदोपदी घडते. कुसुमाग्रजांची कविता ही समाजकेंद्री असून समाजवास्तवतेचे यथार्थ चित्र त्यांच्या कवितेतून रेखाटले गेले आहे. समाजातील ढासळलेली मूल्ये पाहून ते अस्वस्थ होतांना दिसतात. सामाजिक संघर्षाचे आणि वेदनेचे विविध पदर त्यांच्या कवितेने रेखाटले आहे.

समाजिक विषमतेवर प्रहार � 'समष्टी मनाषी एकरूप होण्याने येणारे अनुभव व्यक्त करणे हा कुसुमाग्रजांच्या मनाचा धर्म आहे. कुसुमाग्रजांचे मन हे 'स्व' ची कक्षा ओलोडून झोपावणारे मन आहे. आणि म्हणूनच त्यांची कविता ही समष्टी मनाची मनोगते ठरली.'2 समष्टी मनाचे उद्गार ठरली. त्यांच्या सुखदु�खाषी समरस झाली. समष्टीमनाच्या समस्त संवेदनांषी एकरूप झाली. आजच्या समाजव्यवस्थेत गरीब श्रीमंत ही दरी दिवसेंदिवस वाढतच आहे. सामाजिक विषमतारूपी ही हिमलाट गरिबांचे जीवन उद्ध्वस्त करीत आहे. दारिद्रयाच्या या हिमलाटेला श्रीमंतांच्या महालात थारा नाही. श्रीमंतीच्या भयाने ती घाबरून झोपडीकडे वळते. गरीबांच्या झोपडया तिचे संहारक्षेत्र आहे. हिमलाट म्हणजे कवीच्या सामाजिक विषमतेविरूद्ध असणा–या संतापाचे षब्दरूप होय. या हिमलाटेचा श्रीमंत आणि गरीब यांच्यात निर्माण झालेली दरी दर्षवून षोषक आणि षोषित यांच्यावर त्याचा झालेला परिणाम हिमलाटेच्या मार्मीक रूपकातून दर्षविला आहे. एवढयावरच त्यांची लेखणी थांबत नाही तर ती याचा प्रतिकारासाठी उद्‌दुक्त करते. यासाठी अग्नीच्या समस्त रूपांना आवाहन करते.

वर्ग संघर्षाचे चित्र � जागतिकीकरणाचे दुहेरी परिणाम झालेले दिसतात. एकीकडे जग जवळ आलं तर दुसरीकडे माणसं एकमेकांपासून दुरावल्या गेली. परस्परांमध्ये आर्थिक आणि सामाजिक संघर्ष निर्माण होवू लागला. या वर्ग संघर्षाचे चित्रण कुसुमाग्रजांनी समर्थपणे केलेलं दिसतं. अनेकविध प्रतिमांच्या माध्यमातून ते या वर्ग संघर्षाचे चित्र अधिक गडदपणे रेखाटतात. अहि–नकूल आणि आगगाडी आणि जमीन या कवितांमधील 'अहि' आणि 'आगगाडी' उन्मत्त षोषकाचं प्रतिनिधित्व करतात, तर 'नकुल; आणि 'जमीन' ष्षोषिताचं. भिन्न असलेल्या दोन जगातील या वर्ग संघर्षाची परिणिती ष्षोषकाच्या अंतामध्येच निष्चितपणे होत असते ही सकारात्मकता इथे लक्षात घेणं गरजेचं

Impact Factor – 6.625 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal
April-May-June 2020
Vol. 7, Issue 2

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Tal. Tryambakeshwar
Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To :

Cover Photo (From Internet) : Marathi Rajbhasha Din (Maharashtra State-Regional Language)

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 1000/-**

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

Co-Editors -

- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, **Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile** : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Molecular Interionic Interaction Studies of Ammonium Sulphate in 15 % DMSO Water at Different Temperature	Dr. Sayyad S. Kasim , Pratibha Raundal	05
2	Corona Virus Causes Recession in Indian Economy	Dr. Shivaji Yadav	10
3	Social Media Networking and Library Services	Dr. Prashant Pagade	15
4	Nashik: Population Growth, Distribution and Density (Spatio-Temporal Analysis)	Dr. Pralhad Vyalij	18
5	Studies on Physicochemical Variation in Areas of Sangamner Tahsil, Dist. Ahmadnagar (M.S.) India	Dr. Sangita Dandwate	23
6	The Black Power: The Rich African Culture Depicted through Literature by Chinua Achebe	Dr. Yogita Verma , Dr. Vidya. Verma	28
7	Subjugation of Languages in the Wake of Technology : A Review	Dr. Manisha Gaikwad	31
8	Effect of Environmental Changes on Biodiversity	S. V. Aithal,, V. K. Jadhav	36
9	The Backbone of Spiritual Sadhanas : *Mantra Japa*	Prof. H. D. Sawant, Prof. Sou. ArchanaDeogaonkar	40
10	Emerging Trends in English Language Teaching and Learning (ELT) : An Analysis	Mrs. Anjali Patil	45
11	Major Guiding Force of Dalit Movements on Dalit Literature and Culture	Venkatesha P.	50
12	Journalism as a Register of Language	Mr. Rajendra More , Mrs. Dr. Veena Ahire	56
13	हिंदी तथा मराठी दलित रंगभूमि : एक तुलनात्मक अध्ययन	डॉ.राजाराम कानडे	66
14	प्रगतिशिल चेतना के कवि : धर्मवीर भारती	डॉ. साधना भंडारी	73
15	मानव अधिकार और बालश्रमिक	प्रमोद कानेकर	77
16	श्रीलाल शुक्ल के साहित्य में यथार्थवादी दृष्टीकोण	डॉ.सचिन कुमावत	84
17	बदलता भारतीय परिदृश्य : समकालीन कविता के सरोकार	डॉ. साईनाथ उमाटे	86
18	'आयदान' या स्वकथनातील आंबेडकरी व स्त्रीवादी विचार	डॉ. रावसाहेब ननावरे	91
19	राष्ट्र पुनर्बांधणीत थोर समाजसुधारक न्या.रानडे यांचे योगदान	डॉ. संभाजी पाटील	94
20	अहिराणी व बंजारा बोली यांचा तौलनिक अभ्यास	डॉ. व्ही.बी.राठोड	103
21	अनिलांची काव्यदृष्टी	डॉ. अंजली पांडे – जोशी	115
22	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. भास्कर शेळके	120
23	पर्यटन व्यवसाय आणि कोरोना महामारी	डॉ. स्नेहल राजहंस	124
24	चंद्रपूर जिल्ह्यातील वीजनिर्मितीमुळे होणाऱ्या विकासाचा परिणाम, समस्या व उपाययोजना	प्रा.कमल आडिलकर,डॉ.मृणालिनी तापस	129
25	मेघना पेठे यांच्या कथेतील कुटुंबसंस्था आणि निवडीचं स्वातंत्र्य	प्रा. तुकाराम भवर	136
26	राजर्षी शाहूंच्या राजकीय पैलूंची चिकित्सा	कु.पी.एच.देशमुख, डॉ.संदिप तुंडुलवार	140
27	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना	प्रा.छाया खर्चे, डॉ.वासुदेव वले	147
28	महिला मतदारांची मतदान वर्तणूक : कर्जत तालुका एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.चंद्रकांत गोंधळी	154
29	शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन : एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ.चंद्रशेखर पाटील, प्रा.आशिष थूल	167
30	स्वामी विवेकानंदाच्या कवितांचे स्वरूप	डॉ.प्रवीण कारंजकर	172

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Peer Reviewed & Indexed Journal
Vol. 7, Issue 2

अनिलांची काव्यदृष्टी

डॉ. अंजली मुकुंद पांडे – जोशी
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा
मो. न. ९८८२२३६७२४२
anjalimpande@gmail.com

काव्य ही कला आहे. रसात्मकता, कल्पना, प्रतिभा, लालित्य,आणि संकेत इत्यादी गुणांचा अविर्भाव ाव्यिामध्ये असतो. कवी शब्दांच्या साहयाने आणि आणि काव्यात अंतर्भूत असणा–या गुणांच्या साहयाने आपल्या भावभावनांना मूर्तरूप देत असतो. साकार करीत असतो. आणि म्हणूनच कवी आणि त्याचा स्वभाव , त्याची मनोवृत्ती यांचा जवळचा संबंध असतो. कवी पुष्कळवेळा आपल्या कवितांच्या माध्यमातून हृदयसंवाद करीत असतात. कवी अनिलांचा आपल्या काव्यविषयीचा हृदयसंवाद त्यांच्या 'विशेष' या कवितेतून दिसून येतो. वाङ्मयाच्या इतर अनेकविण प्रकारांपेक्षा 'काव्य लेखन करणे' हे आपल्या मनोवृत्तीला अधिक साजेसे असे आहे असे कवी अनिल आपल्या 'विशेष' या कवितेमधून त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

काव्य आणि अनिलांचे जीवन नेहमीच समांतर चालले. किंबहुना अनिलांचे संपूर्ण जीवनच काव्यमय झाले आहे. काव्य हेच आपले जीवितकार्य ही अनिलांची भावना 'विशेष' या कवितेमधून अभिव्यक्त झालेली दिसते. कवी कादंबरी लिहितात, पण ती अपूर्णच राहते. त्या अपूर्ण कादंबरीची ती पानं ते जाळून टाकायला लावतात. ती कादंबरी पूर्ण न करण्याचा ते निर्धार करतात. या मागचे कारण हेच की, ते आणि त्यांची सहधर्मचारिणी वाहत्या चैतन्यमय जीवन प्रवाहात कितीतरी दूर वाहत आले आहेत. त्या कादंबरीची पाने वाचतांना मन लज्जित होईल असे अनिलांना वाटते. अर्थात प्रापंचिक जीवनातील सहचारिणीसोबत उपभोगलेल्या सुखाचा कवीला आलेला उबग इथे जाणवतो. त्या गत आठवणींच्या स्मृती कवीला अस्वस्थ करतात.

' आता ती पाने
लिहिलेली सायासाने त्या वेळी
वाचवणारही नाहीत मला
घालीन मी खाली लाजेने मान
छे– ! माझे मन
कधीच नव्हते तशा कृतीत '

(पेर्तेव्हा.... – विशेष)

'विशेष' ही अनिलांची कविता आत्मकथनपर असल्याचे जाणवते. त्यांचे पूर्वायुष्य, त्यांचे लेखन त्यांनी सहधर्मचारिणी सोबत घालविलेले क्षण या सर्वांची जाणीव या कवितेतून होते. कादंबरी लेखनापेक्षा कविता अनिलांना अधिक आशयघन आणि मीत्वाच्या वाटतात. कादंबरी अथवा चित्रकृती सांभाळून ठेवण्यापेक्षा आपल्या कवितांची जोपासना करावी असे ते म्हणतात. त्या कविता दोन–चार ओळींच्याच, अपूर्ण असल्या तरी त्यात कवीचा जीव स्पंदन पावत आहे, स्फुंदत आहे. यात त्यांचा जीव जिवंत आणि धडधडत आहे. इतकेच नव्हे तर त्या कवितांमधून त्यांचे हृदय हासत, नाचत,गिरक्या घेत आंदोलत, हिंदकाळत नित्यनूतन विकसित होत आहे. वृद्धिंगत होत आहे. या कवितांमध्ये कवीच्या समस्त भावभावनांचे धागे बाणि दुवे अंतर्भूत आहे. त्यांच्या काव्याभिव्यक्तीत मनाची अस्वस्थता, असमाधान मनाच्या व्यथा, संताप तर कधीकधी श्रेय गवसल्याची जाणीव,

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-November-December-2018

Vol. 5 Issue 4

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- **University Grants Commission (UGC)**
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmoc Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

RESEARCH JOURNEY

61	आचार्य सत्यनारायण गोयंका के साहित्य में प्रतिबीम्बित भगवान बुद्ध का नारी विषयक दृष्टीकोन	अंजना सोनवणे	268
62	साक्री तालुक्यात विविध- सण उत्सवावेळी सादर केले जाणारे अभिनयसंपन्न लोकनाट्य:लळीत	डॉ. प्रकाश साळुंखे	275
63	कौटिलीय अर्थशास्त्र : पीक नियोजन व जल व्यवस्थापन	शिरीष अमृतकर	279
64	रेशीम उद्योगातून मिळणारे उत्पन्न आणि रोजगार	डॉ. शशांक पोळ व भाऊसाहेब दरेकर	284
65	कालिदासाच्या साहित्यातील मानवी सूक्ष्म भाव भावनांचे दर्शन	प्रा.श्रीमती बकुल कांबळे	289
66	भारतातील कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा आढावा	डॉ. कल्याण मोरे व प्रा.अरविंद पाटील	299
67	कृषी साहित्यातील समस्या	शिरीष अमृतकर	303
68	यावल तालुक्यातील उच्च माध्यमिक शिक्षकांच्या व्यावसायिक कार्यसमाधनाचा अभ्यास	डॉ.प्रतिभा सूर्यवंशी	310
69	पांडुरंग नथुजी राजभोज व मंदिर सत्याग्रह चळवळ विशेष अभ्यास : पर्वती मंदिर सत्याग्रह	डॉ.राजकुमार सुरवसे	314
70	प्रिया तेंडूलकर यांच्या कथेतील स्त्रीवादी विचारसरणी	डॉ.वैशाली झोडे	317
71	१९९० नंतरचे ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न आणि सदानंद देशमुख यांचे कादंबरी लेखन	डॉ.माणिक बागले	319
72	प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भौगोलिक संकल्पनांच्या आकलनासाठी बुध्दीमंथन तंत्राच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	डॉ.वंदना चौधरी	323
73	लोकसाहित्यातील ओवीतून कुटुंब चित्रण	डॉ. स्वाती वाकोडे	327
74	भगवान बुद्धाचे वास्तववादी अर्थशास्त्र	डॉ.मनोजकुमार भोवते	332
75	शेतकरी वेदनेची गाथा:बारोमास	डॉ. मधुकर बैकरे	335
76	प्रा.मधू जामकरांच्या ललित लेखनातून काव्यात्मकता	डॉ.आर.बी.धायगुडे	340
77	गोविंदाग्रज ह्यांच्या गुढगुंजनात्मक कविता एक चिंतन	प्रा.अमृता डोरलीकर	343
78	भटक्यांच्या स्वकथनातून व्यक्त होणारा परिवर्तनाचा वेध	डॉ.ईश्वर सोमनाथे	348
79	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील संतमहिलांची वाटचाल एक विश्लेषण	स्वाती बदामे व डॉ.शिवाजी पवार	351
80	श्रीनिवास कुलकर्णी यांच्या ललीत लेखनातील प्रादेशिकता व निसर्गचिंतन	डॉ.राजाभाऊ धायगुडे	355
81	चंद्रकांत महामिने यांच्या विनोदी कथा संग्रहाचा अभ्यास	प्रा. मनीषा गुंडगळ (चव्हाण)	359
82	झाडीमंडळाचे साहित्यिक, सांस्कृतिक, सामाजिक वाङ्मयीन चळवळीचे योगदान	डॉ.धनराज ल. खानोरकर	365
83	विनोबांचे राजकीय वर्गीकरण व लोकशाही विषयक विचार	डॉ. दीपक लोणकर	370
84	गुंतवळ	डॉ. अंजली मुकुंद पांडे	374
85	अमरावती विभागातील आदिवासी आश्रमशाळांमधील शिक्षकांच्या सर्जनशीलतेचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम – एक अभ्यास	विठ्ठल होनाळे, डॉ. मोहन खताळ	377
86	ग्रामीण साहित्य प्रेरणा	डॉ.गोवर्धन मुळक	381
87	वारी : ऐक्य जीवा-शिवाचे	डॉ. संतोष देशमुख	386
88	लोकसंस्कृतीचा प्रतिनिधी – वासुदेव व त्याची लोककथागीते	डॉ. रामकिशन दहिफळे	390
89	वारकरी संप्रदाय : समाजप्रबोधनाचे माध्यम	डॉ.अशोक लिंबेकर	394
90	पर्यटनाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम	प्रा. प्रकाश काळवणे	397
91	स्त्री-भ्रुणहत्या: परिणाम आणि उपाय	डॉ.साईनाथ बनसोडे	400

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261
UGC Approved Journal
October-November-December 2018 Vol. 5, Issue 4

गुंतवळ

डॉ. अंजली मुकुंद पांडे–जोशी
मराठी विभाग प्रमुख
बॅरि. शेषराव वानखेडे महा. खापरखेडा
९८२२३६७२४२

देशातील विकास योजनांमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांचे स्वरुप अतिशय आक्राळविक्राळ आहे. या विकासाचे खेड्यांवर व कृषीसंकृतीवर एक प्रकारे आक्रमणच केल्याचे दिसते. यामुळे गावातील लोकांना फार मोठ्या मानसिक व शारीरिक ताणतणावाला सामोरे जावे लागते. आर्थिक व सामाजिक पुनर्वसनाच्या कार्यामुळे अनेकांना विस्थापित व्हावे लागते, हे विदारक सत्य दृष्टिआड करता येत नाही. देशात सुबत्ता यावी म्हणून मोठमोठी धरणे बांधली गेली. त्यामुळे असंख्य लोक विस्थापित झाले. या संदर्भात निर्माण झालेले काही प्रश्न सोडवित असताना दूसरे प्रश्न निर्माण होतात. विकासाच्या प्रक्रियेत काही लोकांना वंचित व्हावे लागते ही एक प्रकारची श्शोकांतिकाच होय. वीज, पाणी, रस्ते आरोग्य शिक्षण या बदलत्या काळातील माणसांच्या मूलभूत गरजा ठरल्या आहेत. पाणी हा तर मनुष्याचा जीवना संलग्न घटक होय. पाणी संरक्षण, पाणी संवर्धनासंदर्भात अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. यापैकीच एक महत्वपूर्ण योजना म्हणजे धरणनिर्मिती होय. ही योजना देशाच्या उन्नतीप्रद असली तरी मनुष्याच्या जीवनाला प्रभावित करणारी आहे.. यासाठी अनेक गावच्या गाव उठवली जातात. तसेच धरण बांधताना लागणाऱ्या मनुष्यबळामुळे धरणाच्या ठिकाणी अभियंते, तंत्रज्ञ, यंत्रचालक, मजूर यांची वस्ती बसविली जाते. धरणाच्या निमित्ताने विस्थापितांना आणि तात्पुरती वस्ती करणाऱ्यांना अशा दोन्ही घटकांना अनेक समस्यांचा संघर्षाचा सामना करावा लागतो. मेधा पाटकर, सुंदरलाल बहुगुणा यांसारख्या सामाजिक कार्यकर्त्यांनी याची नोंद घेतली. विस्थापित माणसांच्या आणि गावांच्या आक्रोशाची नोंद जशी सामाजिक कार्यकर्त्यांनी घेतली तशीच ती साहित्यिकांच्या लेखणीनेही घेतली.

साहित्य आणि समाज

साहित्य हे समाजाचा आरसा आहे. समाजातील सर्व घडामोडीचे पडसाद साहित्यात उमटतात विकासाच्या प्रश्नांशी झुंज देणाऱ्यांचे वास्तव चित्रण साहित्यात फारसे आले नसले तरी थोडयाफार साहित्यीकांनी आपल्या साहित्यातून त्यांच्या समस्यांना वाचा फोडली. त्यांचे दु:ख शब्दबद्ध केले. धरणग्रसत ठरलेल्या तसेच धरणाच्या निमित्ताने अस्थायी स्वरुपात एक. आलेल्या लोकांच्या दु:खाची नोंद काही साहित्यिकांच्या सिद्धहस्त लेखणीने घेतली. 'गुंतवळ' ही याच स्वरुपाच्या दु:खाला अधोरेखित करणारी जी. ए. कुळकर्णी यांची उत्कृष्ट वास्तववादी कथा होय.

कथावाङ्मय

महायुद्धोत्तर मराठी साहित्यात नव्या जाणिवांचा उदय झाला. सामाजिक स्थित्यंतरांचे पडसाद साहित्यात ही उमटले. माणसामाणसातील संबंधांची आणि संघर्षाची जाणीव साहित्यातून अधोरेखित होवू लागली. व्यक्तीजीवन, समाजजीवनाबरोबरचे माणसाच्या मनाची सूक्ष्मतरल भावसंवेदनेही टिपल्या जावू लागली. या व्यक्तिनिष्ठ आणि समाजातील जाणिवांची नोंद साहित्याने प्रकर्षाने घेतली. विशेषत: कविता आणि कथा या वाङ्मय प्रकाराने ही नोंद अग्रक्रमाने घेतल्याचे दिसते. आज मराठी कथा श्रीमंत व समृद्ध आहे. गोष्ट, स्फुट गोष्ट लघुकथा, दीर्घकथा नवकथा अशा विविध अवस्थांततरातून तिची वाटचाल सुरु होते. ही कथा केवळ 'सांगण्यासाठी'

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या स्वप्नातील ग्रामविकास संकल्पनेचे अध्ययन **अमोल जगन्नाथ शेन्डे** **डॉ. आर. बी. शंभरकर**	१-३
२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक प्रभावी व्यक्तिमत्व **प्रा. डॉ. अनिता विवेक महावादीवार**	४-९
३	राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील ग्रामविकास आणि राष्ट्रविकास विषयक विचार **डॉ. अंजली मुकुंद पांडे-जोशी**	१०-१५
४	राष्ट्र विकासात महिलांचे योगदान **प्रा. कु. अर्चना मधुकरराव होरे**	१६-२१
५	राष्ट्रसंतांचा महिला संघटन विषयक दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. अशोक एन. सालोटकर**	२२-
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे व्यक्तीमत्त्व व कार्य **Dr. Chunnilal P. Sakharwade**	२५-२६
७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **सहा. प्रा. गिरीश गं. गवई**	२७-२८
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. कल्पना एम. कवाडे**	२९-३२
९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - व्हाक्तिमत्व आणि कार्य **मनिषा आनंदराव चरडे**	३३-३८
१०	राष्ट्रसंतांना अपेक्षित शिक्षण व बदलती शैक्षणिक परिस्थिती **प्रा. डॉ. ओमराज म. गजभिये**	३९-४२
११	ग्रामविकासात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भुमीका - एक अध्ययन **प्रा. डॉ. पंढरी ना. वाघ**	४३-४७
१२	महाराष्ट्राला प्रबोधनाची दिशा देणाऱ्या शिल्पकारापैकी एक 'संत तुकडोजी महाराज' **डॉ. पद्माकर प्रेमदास दारोंडे**	४८-५४
१३	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात आणि ग्रामीण विकासात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे योगदान **डॉ. प्रणया महेंद्र पाटील**	५५-५८
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि आष्टी - चिमुरऱ्यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम **प्रा. डॉ. राजेंद्र मुंढे**	५९-६३
१५	स्त्री सुधारणेची काळानुरुप मांडणी करणारे संत-तुकडोजी महाराज **प्रा. सौ. एस. एस. पाटील**	६४-६८

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३. राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील ग्रामविकास आणि राष्ट्रविकास विषयक विचार

डॉ. अंजली मुकुंद पांडे-जोशी
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा.

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी समजली जाते. या मातीने अनेक जगाला दिली. त्यापैकीच एक संतरत्न म्हणजेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय. विठ्ठलभक्तीची परंपरा असणा—या मुजुळा आणि बंडोजी ठाकूर इंगळे या कुळात परमपूज्य आडकूजी महाराजांच्या कृपाप्रसादाने यावली या ग्रामी प्रभातसमयी या तेजोमूर्तीचा जन्म झाला. श्री. हरिबुवा आणि प्रज्ञाचक्षू श्री गुलाबराव महाराजांच्या ।कृपाशीर्वादाने बाळाच्या दिव्यभेला शोभेल असे 'माणिक' हे नाव ठेवण्यात आले. ' ११ मे १९०९ रोजी गुलाबराव महाराज बंडोजीबाबांचे घरी आले त्याच दिवशी त्यांनी 'पाळणा' म्हटला आणि बाळाचे नांव 'माणिक' ठेवले. वं. महाराज त्यांच्या आत्मकथेत म्हणतात —'संत गुलाबराव' माणन गावीचे । आशीर्वाद त्यांचे बालकासी ।।' १ त्यांच्या बालक्रिडांमधूनही ईश्वरभक्तीच अविष्कृत होत होती. महाराजांचे बालपण शाळेपेक्षा निसर्ग सान्निध्यात आणि ईश्वरचिंतनातच रमत होते. संगीताची आवड असल्याने श्री भारतीबुवांकडून त्यांनी ती कला आत्मसात केली होती. एकतारी आणि खंजिरी त्यांच्या स्वरांशी संलग्न असायची. अतिशय दारिद्र्यातही त्यांच्या वडिलांची विलासी वृत्ती कायम असली तरी आई धार्मिक वृत्तीची होती. माऊलीचे आध्यात्मिक संस्कार महाराजांवर लहानपणापासूनच बिंबले. वडिलांच्या स्वभावापायी आठव्या वर्षीच मातुलग्राम गाठले.

गुरूकृपाप्राप्ती

'आडकुजी गुरू मानिले अंतरी' अशीच वं. महाराजांची बालपणी वृत्ती झाली. भजनन लिहिण्याची प्रेरणा सद्गुरूंनीच त्याला दिली. सद्गुरू समाधीस्थ होत असतांना 'मरणी पाहिला जिवंतसा' अशी अवस्था प्रत्यक्ष डोळयांनी पाहिली.' २ परमपूज्य आडकूजी महाराजांच्या कृपेने ' सारे विषय पालटे मेरे, स्वानंदसुख अजमा लिया' अशी ब्रम्हचैतन्यानुभूती मिळाली. गुरू आडकुजी महाराज यांनी त्यांचे मूळचे माणिक हे नाव बदलून 'तुकडोजी' हे ठेवले. सद्गुरूंच्या कृपेने अंतरस्थ प्रतिभेने भरारी घेतली आणि त्यांच्या वाणीतून वाग्देवतेचा विलास कांतिमान झाला. वाणी, स्वर एकतारी आणि खंजिरी यांच्या संयोगातून अभिनव स्वरगंगा प्रवाहित होवू लागली या चौपदरी अविष्कारातून भावकाव्याचा सुंदर गोफ विणल्या गेला. ही काव्यगंगा केवळ ईश्वर—अध्यात्म चिंतन यावरच स्थिरावली नाही तर ती समाजचिंतनाच्या दिशेनही प्रवाहित झाली वर्तमानातील परिस्थितीचे समस्त संदर्भ तिने नोंदविले. वर्तमानातील मूल्य—ह्रास, धर्म—ह्रास यांवर तिने प्रहार करून समाजचेतना व राष्ट्रचेतना मनामनात जागृत केली. आपल्या भजन, प्रवचनाद्वारे समाजभान व राष्ट्रभान जागृत करून आपल्या उक्ती आणि कृती याद्वारे समाजासमोर आदर्श प्रस्थापित केला. विदर्भाच्या मातीशी त्यांशी त्यांचे दृढ नाते असले तरी महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतभर यात्रा करून त्यांनी सामाजिक व राष्ट्रीय

आदर्श ऐसे मातापिता । जन्म देतील आदर्श सुता ।
ते वैकुंठ बनवितील भारता । तुकडया म्हणे ।। १११ ।।
(ग्रामगीता — महिलोन्नती / पृ २२१—२२२)

'एलीस हॅवलॉक यांसारख्या जागतिक कीर्तीच्या मानसशास्त्रज्ञाने स्त्री आणि पुरूष ह्या दोन्हीही शक्ती परस्पर विरोधी नसून परस्पर पोषक आहेत एवढेच नव्हे तर जीवनात मूलभूत असणा—या विशाल सृजनशक्तीचे हे दोन परस्पर पोषक आणि आवश्यक असे घटक आहेत हे सिद्ध करून दाखविले. या विचारसरणीचा स्त्रियांकडे पाहणा—या पुरूषी दृष्टिकोनावर विलक्षण परिणाम झाला आणि नव्या बुद्धिमान ठरू पाहणा—या विचारवादाच्या व्यासपीठावर स्त्रीचे महत्व आणि अस्तित्व प्रस्थापित झाले. तुकडोजी महाराजांची विचारसरणी या विचारवादाशी अत्यंत सुसंवादी ठरते' ४

ग्रामोद्योग

गावखेडयाच्या उत्थानाचा विचार हा तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचा स्थयीभाव आहे. शेती आणि शेतक—यांचे या समाजव्यवस्थेत आणि अर्थव्यवस्थेत असणारे अनन्यसाधारण स्थान आणि महत्व महाराजांनी वेळोवेळी प्रतिपादन करून या शेतीला तंत्रज्ञानाची व शेतीसंलग्न उद्योगधंद्यांची तसेच स्थानिक पातळीवरील उद्योगधंद्यांची आवश्यकताही नेहमीच प्रतिपादन केली आहे. 'निरउपयोगी उद्यमशीलता म्हणजे कर्म नव्हे !' हे स्पष्ट करतांना 'कर्ममय विश्व आहे । कोण रिकामा बसला आहे ? ।' असा प्रश्न उपस्थित करून महाराजांनी गीताप्रणित कर्मयोगाचा कालसापेक्ष विचार मांडला आहे. 'श्रमिकासी लाभेल अन्न । ते कर्म श्रेष्ट यज्ञाहून । एरव्ही गीतेचे ज्ञान सांगून । भलते समर्थन करू नये ।।' अशी कर्माची संकल्पना स्पष्ट करून श्रमप्रतिष्ठेचा पुरस्कार करतात.

प्रत्येक घरी जोडधंदा । सर्व स्त्री—पुरूष याची धंदा ।
दूर करावया आपदा । जीवनाच्या लागावे ।। ६० ।।
(ग्रामगीता — श्रम—संपत्ती / पृ १९६)

गावातच तरूणांना व मजुरांना काम मिळाले तर दारिद्रय, बेरोजगारी यांसारख्या समस्यांचे सहजपणे निराकरण होणे शक्य आहे. गावातली कच्ची सामुग्री उपयोगात आणून , यासंदर्भात योग्य संशोधन, प्रयोग करून गाव स्वयंपूर्ण होण्यासाठी प्रयत्न करावे. गावच्या कलावंताचा व कारागिरांच्या कौशल्याचा योग्य उपयोग केल्यास उत्पादनाचा दर्जा आणि स्वरूप अधिक उत्कृष्ट होईल. पिशव्या, चपला, चटया, आसने, खुर्च्या, खेळणे, बादल्या पलंग, गोणे, मडके, विटा, कुंडया, फुल—पात्रे, कवेलू, बैलांचा साज अशा अनेकविध वस्तू गावातच निर्माण व्हाव्यात आणि गावक—यांनी त्या वापराव्यात, असे केल्याने गावातला त्याचा फायदा होईल. ग्रामविकासासाठी त्याचा उपयोग करता येईल असे राष्ट्रसंत म्हणतात.

खेडेचि शहराचे जनक । शहर भोक्ते खेडे उत्पादक ।
'शहराकडे न जाता लोक । धावावे उलट खेडयाकडे ।। १०६ ।।
(ग्रामगीता — श्रम—संपत्ती / पृ २००)

डॉ. गजानन सोमकुवर

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER -2021

ISSUE No- 331(CCCXXXI)

RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar
Executive-Editor
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Naresh A.Bhoyar
Editor
Director of Phy Edu
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

भारतातील ग्रामीण विकास योजना

डॉ. गजानन रा.सोमकूंवर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर

सर्व जगभर शहराचा विकास होत असुन सुध्दा जागतीक लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागात राहणा--या लोकांचे प्रमाण १९५० मध्ये ७९टक्के पेक्षा जास्त होते. भारतात १९६० मध्ये हे प्रमाण ८२ टक्के होते. १९७० मध्ये हे प्रमाण ८० टक्के होते साहजीकच आर्थिक नियोजनातून राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास हा अत्यंत महत्वाचा आहे. आणि म्हणूनच ग्रामीण समस्येचे स्वरुप निटपणे समजवून घेवून त्या सोडविण्याचा कसोशिने प्रयत्न करावे लागतात.

कोणत्याही राष्ट्रात ग्रामीण समाज उल्लेखनिय कामगीरी बजावत असतो. अन्नधाण्य व इतर कच्चामाल याचे उत्पादन ग्रामीण भागातच होते. व या बाबतीत देखील शहराची गरज ग्रामीण उत्पादनातूनच भागविली जाते. शिवाय शहरातील औधोगीक व्यवसायात श्रमिक पुरविण्याची जबाबदारी ग्रामीण भागातूनच पार पाडीत असतो. राष्ट्रातील नैसगिक साधनसंपत्ती बहूतांश ग्रामीण भागातच उपलब्ध होते.

भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्राना ग्रामीण विकासाची गरज फारच तिव्रतेने भासते. पारपंरीक ग्रामीण जनतेला आधुनिक शास्त्रीय दृष्टीकोन पटवून देवून तिला आर्थिक विकासाच्या मार्गावर शक्य तितक्या लवकर आणण्याचे प्रयत्न सरकारला करावे लागतात.आर्थिक विकासाच्या आड येणा--या सामाजीक रुढी व परंपरा याचे ग्रामीण जिवनातील वर्चस्व कमी व्हावे म्हणून शिक्षण्याच्या व दळणवळणाच्या सोयी भरपूर प्रमानात पुरवुन ग्रामीण जनतेला विकासान्मुख केल्यानंतर ग्रामीण विकासाची पाउले पूढे पडू शकते. भारतातील ग्रामीण विकासाचा इतीहास पाहु गेल्यास असे आढळते की भारत हा खेडयाचा देश आहे. तीर्थक्षेत्रे व राजधाण्याची ठिकाने हीच काय ती मोठी शहरे असायची तर बाकी सर्व खेडी होते एकोणिसव्या शतकात भारतातील औधाेकीकरणला सुरवात झाली इंग्लंडमधील कारखानदारीमूळे येथिल परंपरागत उदयोग बसलेत बेकार कारागीर शहरात नोकरीधंदा शोधायला जावु लागले पण तेथेही उदयोगाची फारशी वाढ न झाल्यामूळे बेकार कारागीराना शेतीकडे वळावे लागले.

शहरी व ग्रमीण लोकसंख्या प्रमाण पुढील प्रमाने आहे.

वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्या टक्केवारीत	शहरी लोकसंख्या टक्केवारीत
१९०१	९८.०	११.०
१९५१	८२.७	१७.३
१९६१	८२.०	१८.०
१९७१	८०.०	१९.८
१९८१	७६.७	२३.३
१९९१	७४.३	२५.७
२००१	७२.२	२७.८
२०११	६२.३	३७.७

एकूण लोकसंख्येशी शहरी व ग्रामीण लोकसंख्यांशी तूलना केल्यास असे आढळून येते की ग्रामीण भारतामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या मोठया प्रमानात आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचे सरासरी उत्पन्न कमी आहे. ग्रामीण भागाकडे व विशेषत: शेतीच्या विपन्नावस्थेकडे एकोणिसव्या शतकाच्या अखेरीस दादाभाई नौरोजी ,रमेशचंद्र दत्त इत्यादी ने देशाच्या राजकर्त्याकडे लक्ष वेधले त्या काळात दुष्काळ आयोगही नेमल्या गेला होता. परंतू शेती व ग्रामीण प्रश्नाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न १९२४ साली नेमलेल्या रॉयल कमीशन ऑन ॲग्रिकल्चर या आयोगाने केला. व अहवाल ही २०२९ साली सादर केला. राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व करीत असताना महात्मा गांधीनी खेडयाची दुदर्शा ओळखुन खेडयाकडे चला असा संदेश दिला. ग्रामीण विकासासाठीग्रामोद्योगाचे पुनरुज्जीवन हा मार्ग त्यांनी सुचविला. व

अशा प्रकारच्या सर्व योजना या ग्रामविकास विभागाद्वारे सूरु करण्यात आल्या ग्रामीण विकासाच्या संलगनीत असणा—यास अन्य उपयोजना एकून १०६ हया सर्व कृषी विभाग , लघूपाठबंधारे विभाग, शैक्षणिक विभाग , स्वयंरोजगार विभाग, आदिवासी विभाग इ. विभाग हे ग्रामीण विकासाच्या योजना राबवितात.ग्रमीण विकास योजना राबविण्याची जबाबदारी ग्राम मंत्रालय व ग्रमविकास विभाग यांच्याकडे आहे. त्यामध्ये शासकीय संस्था, जिल्हा परीषद, ग्रामपंचायत , जिल्हा ग्रामीण विकास योजना ही केंद्र शासनसची शासकीय या संस्था आहे. व प्रत्येक जिल्हयात जिल्हा ग्रामीण विकास योजना ही स्थापन झालेली आहे. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रनेमार्फेत पूढीलयोजना राबविण्यात येतात.

१.स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना

२.इंदीरा आवास योजना

३.पाणलोट क्षेत्र विकास योजना

४.संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

भारतातील संविधानाने ७३ व्या घटनादूरस्ती नूसार पंचायत राज संस्थाना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करुन दिलेले आहे. त्यामूळे ग्रामपंचायत सदस्य व पदाधिका—याच्या अधिकारात वाढ झालेली आहे. अनेक ग्राम विकासाची जबाबदारी ग्रामपंचायत वर सोपविली आहे. ग्रामपचायतला अनेक विकास निधी मिळत असतो. त्याचा विनीयोग ग्रामसभेच्या माध्यमातून करुन घेण ही ग्रामपंचायतची जबाबदारी आहे. त्यापैकी काही योजना पूढीलप्रमाने आहे.

१. एकात्मीक ग्रामीण विकास कार्यक्रम —

ही योजना २ ऑक्टोबर १९८० मध्ये सूरु करण्ययात आली. सहराव्या पंचवार्षीक योजनेच्या काळात सूरवातीला दोन प्रमूख रोजगार व दारीद्रय दूर करण्यात आलेल्या पैकी ही एक महत्वाची योजना आहे. या योजनेचा मूख्य उद्वेश ग्रामीण भागातील दारीद्रय दूर करणे , रोजगारात वाढ करणे ,ग्रामीण तरुणाना प्रशिक्षीत करुन त्यांना स्थायी स्वरुपाचा रोजगार उपलब्ध करुन देणे हा होता. हा कार्यक्रम जिल्हा ग्रामीण यंत्रणेमार्फेत राबविला जात होता. परंतू १ एप्रील १९९९ मध्ये हा कार्यक्रम बंद करध्यात आला. या कार्यक्रमाचे सूवर्णजयंती ग्रमीण स्वय रोजगार योजनेत विलीनीकरण झाले.

२.जवाहर ग्राम संमृदधी योजना —

ही योजना १९९९ पासून सूरु करण्यात आली ग्रामीण भागातील बेरोजगाराना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणे व गावपातळीवर कायमस्वरुपी मालमत्ता तयार करणे हा या योजनेचा मूख्य हेतू होता. या योजनेची अंमलबजावनी ग्रामपंचायत मार्फेत करण्यात आली. त्यामध्ये केंद्र व राज्य सरकरचा वाटा ७५ :२५ असा होता. तसेच या योजनमतून २२.५ टक्के तरतूद अनूसुचित जाती व जमातीच्या वैयक्तीक लाभाच्या योजनेसाठी आरक्षित ठेवण्यात आली

. ३समग्र आवास योजना—

ही योजाना १९९९ सूरु करण्यात आली. नागरीकांचे जीवनान उंचावणे गृहबांधनी , पाणीपूरवठा व निचरा या योजनात ग्रामविकासाच्या दृष्टीने एकसुत्रता आणने हा उद्वेश या योजनेचा होता.

४. संपूर्ण स्वछता आभियान —

ग्रमीण भागात साथीच्या रोगाचे मूळ कारण अस्वछता आहे. त्यामूळे ग्राम स्वच्छ असायला हवेत याकरीता पंपूर्ण स्वछता अभियान २००२ पासून राबविण्यात आले. ग्रामीण भागात राहणीमान सुधारने , स्वछतेला व्यापम स्वरुप देणे , ग्रामीण भागातील शाळा आणि अंगणवाडीमध्ये स्वछतेच्या सोयी देणे शौचालयाद्वारे स्त्रीयांना आत्मसंम्मान मिळवून देने या उदीष्टासाठी ही योजना राबविण्यात आली.

५. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना. —

ही योजना १९९८ पासून सूरु करण्यात आली. समाजातील ज्या घटकोना इंदिरा आवास योजना प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना चा लाभ झालेला नाही त्यांच्यासाठी ही योजना राबविण्यात आली.

६. राष्ट्रीय ग्रामीन रोजगार योजना —

ही योजना २००७ मध्ये सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागातील दारीद्रय रेषेखालील लोकांना स्वाभीमानाने जगण्याची संधी देणारी ही योजना आहे. रोजगाार हमी योजना राबविणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य होते. या योजनेमध्ये पाझर तलाव ,शेंततळे, लघूतलाव, कालवे, फळबाग लागवड, जवाहर विहिरी इत्यादी कामे केले जातात. या योजनेद्वारे प्रत्येक कूटूबांस किमान १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करुन दिला जातो.

करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये मुख्य योजना १३ आहे व उपयोजना व ग्रांमीण विकासाशी संलग्न योजना १०६ इतक्या आहेत. ग्रामीण मंत्रालयाने स्थापन केलेल्या मूख्य योजना पुढीलप्रमाने आहे. १. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना २. इंदिरा आवास योजना ३. संपूर्ण ग्रामीन रोजगार योजना ४. स्वर्ण जयंती रोजगार योजना ५. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम ६. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना. ७. संतगाडगेबाबा ग्रामस्वछता योजना ८. राष्ट्रीय बायोगॅस विकास योजना ९. ाम बादमी विमा योजना १०. आदर्श गसव योजना ११ संतूलीत समृद्वी ग्राम योजना १२. अंतोदय योजना
अशा प्रकारच्या सर्व योजना या ग्रामकिकास विभागाद्वारे सूरु करण्यात आल्या ग्रामीण विकासाच्या संलगनीत असणा—यास अन्य उपयोजना एकून १०६ हया सर्व कृषी विभाग , लघूपाठबंधारे विभाग, शैक्षणिक विभाग , स्वयंरोजगार विभाग, आदिवासी विभाग इ. विभाग हे ग्रामीण विकासाच्या योजना राबवितात.ग्रमीण विकास योजना राबविण्याची जबाबदारी ग्राम मंत्रालय व ग्रामविकास विभाग यांच्याकडे आहे. त्यामध्ये शासकीय संस्था, जिल्हा परीषद, ग्रामपंचायत , जिल्हा ग्रामीण विकास योजना यांच्यावर आहे. त्यापैकी , जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रना ही केंद्र शासनाची शासकीय योजना आहे. व जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रना ही प्रत्येक जिल्हयात स्थापन झालेली आहे. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रनेमार्फेत पूढीलयोजना राबविण्यात येतात.

१.स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना
२.इंदीरा आवास योजना
३.पाणलोट क्षेत्र विकास योजना
४.संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

भारतातील संविधानाने ७३ व्या घटनादूरस्ती नूसार पंचायत राज संस्थाना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करुन दिलेला आहे. त्यामूळे ग्रामपंचायत सदस्य व पदाधिका—याच्या अधिकारात वाढ झालेली आहे. अनेक ग्राम विकासाची जबाबदारी ग्रामपंचायत वर सोपविली आहे. ग्रामपचायतला अनेक विकास निधी मिळत असतो. त्याचा विनीयोग ग्रामसभेच्या माध्यमातून करुन घेण ही ग्रामपंचायतची जबाबदारी आहे.

संदर्भ

१. कराळे गंगाधर१. (२००६) ग्रामीन विकासाचा एकात्मक दृष्टीकोन , मंगेश प्रकाशन नागपूर
२. कविमंडन विजय (२०१२) कृषी व ग्रामीन विकास मंगेश प्रकाशन नागपूर
३. नाभदे ना. भा. राजदेरकर उमेश (२००७) ग्रामीन सरकारी संघटना आणि विकासासंबधी सरकारी दृष्टीकोन
४. काळे वि. सी. (२००७)ग्रामीन भारताच्या समस्या
५. डोळे बा.म. कूलकर्णी (२००७) ग्रामीण कवकासासंबधी बिन सरकारी सेवाभावी संस्थाचा दृष्टीकोन मूक्ता एंटरपाईजेस नाशिक
६. देसाई स. श्री. — भारतीय अर्थवयवस्था ,निराली प्रकाशन पूणे
७. कविमंडन विजय (२०१२) कृषी व ग्रामीन विकास , मंगेश प्रकाशन ,नागपूर
८. झामरे जि. एन. (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व प्यावरनात्मक अर्थशास्त्र, पींपळापूरे प्रकाशन नागपूर

0 नंबर. 9595560278 डॉ. [handwritten name]

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- 283 (CCLXXXIII)

Review of India's Education Policy

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar
Executive-Editor
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Vinod M. Mude
Editor
Head, Dept. of Pol. Sci
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

आपल्या देशात एक काळ असा होता की जेव्हा पालक आपल्या मूलांना शिक्षण आणि चांगले संस्कार देण्यासाठी गूरुकूल मध्ये पाठवित असे. लहानपणापासून ते २४ व्या वर्षापर्यन्त विद्यार्थी तेथे शिक्षण घेत असे. त्याला पूस्तकी अभ्यासासोबतच अध्यात्मीक संस्कार आणि शस्त्र चालविण्याचे प्रशिक्षण देखील दिले जायचे शिक्षणाच्या या पध्दतीला गूरुकूल पध्दती असे म्हटले जायचे.

नंतरच्या काळात आधूनिक प्रगती झाली शिक्षणाच्या पध्दती बदलून इंग्रजी शाळा व महाविद्यालये देशात आली. आज देशातील सर्व विद्यार्थी या शाळेमध्ये शिक्षण घेत आहे.आणि गूरुकूल पध्दती पूर्णपणे नाहीशी झाली आहे. मागील पाच वर्षाच्या काळात इंटरनेट क्रांतीमूळे देशात डिजीटल शिक्षणाची सूरूवात झालेली आहे.विद्याथी हा घरबसल्या ऑनलाईन शिक्षण प्राप्त करीत आहे.यातच मागील वर्षी जागतीक महामारी कोविड—२०१९ ही होय. या महामारीमूळे अनेक समस्याना सामोरे जावे लागले.लॉकडाउन व कर्फ्यूमूळे घरातून बाहेर निघून शिक्षण प्राप्त करणे अशक्य आहे.

तंत्राज्ञानातील प्रभावामूळे जग एक लहानसे खेडें बनलेले आहे. सध्याचे यूग हे तंत्रानाचे यूग म्हणून ओळखले जाते. जगभ—यातील अनेक घटनाबद्दलची माहीती संपूर्ण जगात त्वरीत जावून पाहचते.व या अनुसंगांने मानवाचे ज्ञान अद्यावत राहू. अशा प्रकारेज्ञान एका ठिकानावरुन दूस—या ठिकानी पोहचण्यासाठी काही विशिष्ट यंत्रोपकरणे वापरणे अपरिहार्य ठरते. अशा प्रकारची साधने दैनदिन जीवनात मानवाकडून वापरली जाततयाची परिणमकता मानवास समजली आहे. आज ज्ञानाचे क्षेत्र फार झपाटयाने विस्तृत होत आहे. सर्वच क्षेत्रातील ज्ञानशाखा विलक्षण विस्तरारीत आहे. ज्ञानाच्या प्रस्फोटाने मानवानू काल मिळवलेली एखाछया विषयातील माहिती आज अपूरी पडत आहे. गेल्या पन्नास वर्षात मानवाने प्राप्त केलेले विविध विषयातील ज्ञान त्या पूर्वीच्या पाचशे वर्षातील प्राप्त केलेल्या ज्ञानाच्या कित्येक पटीने जास्त आहे.

ज्ञानाच्या कोणत्याही क्षेत्रयोग्य त्या दिशेने प्रगती साधण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्राच्या प्रगतीचे मोठे योगदान आहे. शैक्षणीक क्षेत्रातील विविध विचार तत्वे प्रणालीप्रवाह हे जितके परीपुण्र असतील तितकेच या पद्वतीतून शिकूण बाहेर पडणारी पिढी सूध्दा समृध्द असेल.

मानवाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील कक्षा अनेक अंगानी विस्तारलेल्या आहेत. ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रातील शाखा — उपशाखातील ज्ञानात्मक माहीतीचा सखूलपणे अभ्यास करणे वििानाने मानवाच्या भौतीक जिवनात सुखसमृदधीने पदार्पण केलेले आहे. त्यामूळे त्यांच्या अपेक्षा व गरजा वाढल्या — प्रत्येकाला आपआपल्या व्यवसायाच्या क्षेत्रातील ज्ञानात सखोलता आणून ज्ञान मिळविण्याची ईच्छाशक्ती निर्माण झाली.व त्या त्या दिशेने प्रयत्न सूरु झाले. कोणत्याही देशात किंवा देशाअंतर्गत कोण्णत्याही सामाजीक, आर्थिक इत्यादी. क्षेत्रात घडले घटनेचा मागोवा प्रत्येक देशाला घेणे गरजेचे आहे.

माहीती तंत्रज्ञान हे असे क्षेत्र आहे की ज्यात माहितीचे सुयोग्य व्यवस्थापन केलेले आढळते. व्यवस्थापनामध्ये माहितीची पुर्तता, माहितहवारल प्रक्रीया ,माहीती साठविण्यासाठी आवश्यक ती उपलब्धताकरुन तीचा वापर प्रसारासाठी करणे गरजेचे आहे. जगातील काही राष्ट्रानी आपली प्रगती घडवून आणलेली आहे.ती केवळ माहीती तंत्रानाच्या आधारावर शिक्षण क्षेत्रात जर प्रभावीपणे माहीतीचा प्रसार करावयाचा असेल तर मोठया प्रमानावरील माहितीवरील प्रक्रीया करावयाची असेल किंवा फार मोठया प्रमाणत माहितीची साठवणूक करावयाची असेल तर शिक्षणाला माहिती तंत्रज्ञानाशिवय पर्याय नाही

सध्या माहिती तंत्रज्ञानापैकी शिक्षणक्षेत्रात दोन क्षेत्राचा प्रभाव दिसून येतो ऐक म्हणजे संगणक आणि दूसरे म्हणजे संज्ञापन त्यामूळे माहिती तंत्रज्ञानाली शिक्षणात सी अॅन्ड टेक्नॉलॉजी

असेही म्हटले जाते.संज्ञा व सांापनामूळे शिक्षण क्षेत्रात झपाटयाने क्रांती होत आहे.माहिती तंत्रज्ञानामूळे विद्यार्थी व शिक्षकालाजगाच्या कानाकोप—यात विशिष्ट घडामोडी व शिक्षणत नाविण्य आणण्यासाठी चाललेले प्रयत्न ताबडोतब कळतात. माहिती तंत्रज्ञानामूहे विद्यार्थी व शिक्षकाला भासणा—या गरजा कतीतकमी वेळात पूर्ण होतात.ज्ञानाच्या कोणत्याही क्षेत्रात योग्य त्या दिशेने प्रगजी साधण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्राच्या प्रगतीचे मोठे योगदान आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील विविध विचार तत्वे प्रणली प्रवाह हे जितके परीपूण्र असजील तितकेच त्या दिशेने त्या पद्वतीतून शिकूण बाहेर पडणारी पिढीसुध्दा समृध्द होईल.

माहीती तत्रज्ञानामूळे शिक्षणाचा प्रसार ,शिक्षणाचा विस्तार , शिक्षणाचा दर्जा , शिक्षणाच्या संधी वाढविण्यास भरपूर वाव आहे.ट्रायच्या च्या अहवालानूसार भारतात २०२० मध्यो इंटरनेट वापरणा—याची स्रख्या ४८.४५ कोटी आहे. मोबाईल वापरणा—याची संख्या ४८.८२ कोटी आहे. तर इंटरनेट स्मार्ट फोन वापरणा—याची संख्या ४०.७२ कोटी आहे तर टि. व्हि. पाहणा—याची सख्या ७६ कोटी आहे. हा माहीती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झाला असला तरीही त्यात प्रचंड विषमता आहे. भारतात एकूण लोकसंख्योपैकी ५२टक्के लोकसंख्या ईटंरनेटचा वापर करतात म्हणजेच निम्मा भारत ईटंरनेटपासून कोसो दूर आहे. ग्रामीण भागात ३६टक्के जनता तर शहरी भागात ६४ टक्के जनता ईटंरनेटचा वापर करतात.

सध्याच्या परीस्थितीचा विचार केला तर श्शाळा बंद असल्या तरीही शिक्षण सूरु असले पाहीजे राज्य शासनाच्या धोरणानूसार आज आपन ऑनलाईन एज्यूकेशन पद्वती सूरु केलेली आहे. परंतू ही ऑनलाईन शिक्षण पद्वती पांरपारीक शिक्षण पद्वतीला पर्याय ठरु शकेल काय याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

कोरोना विषानूने आपल्या जीवनामध्ये आमुलाग्र असा बदल घडवून आणलेला आहे. आपल्याला हवे नको असलेले खूप मोठे बदल आपल्या आयूष्यात होत आहे.वर्क फॉम होम,संस्कृती, स्वच्छतेचे नियम,साव्रजनिक ठिकानी वास्तवकतेचे नियम हे सर्व आपल्या अंगवळणी पडत चाललेले आहे. मानसाची जीवनशैली बदलत चाललेली आहे.प्रत्येकामध्येच वैचारीक , व्यवहारीक , शैक्षणिक म,मानसिक असे सगळया स्वरुपाचे बदल झालेले आहेत त्यातला एक महत्वाचा भाग म्हणजे ऑनलाईन शिक्षण होय.

शिक्षणचा उददेश चारहीबाजूनी मिळणारे ज्ञान आत्मसाथ करणे व त्यातून आपले व्यकतीगमत्व घडविणे हा आहे.यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर होवू शकतो तेवढा कशाचाही वापर होवचू शकत नाही.ऑनलाईन शिक्षणमूळे विकासाचे पूढचे पाउल टाकले जावून विद्यार्थी व शिक्षकासाठी ज्ञानाचे भांडार उघडले गेले आहे.गूगलमिट, गूगल क्लासरुम,आणि व्हॉटअपच्या माध्यमातून ऑनलाईन शिकविण्याची प्रक्रीया राबविली जात आहे.नविन काहीतरी शिकायला मिळणार म्हणून एक जिज्ञासा, कूतूहल आणि नाविण्यपूर्ण तंत्रानयूक्त पद्यत सूरवतीला खूप छान व परिस्थितीनूरुप सोईस्कर देखील मानण्यात आली विद्यार्थी शिक्षक दोघनाही ही वर्कफॉम होम ऑनलाईन एज्यूकेशन पद्वती आवडलेली ही असेल पण हे डिजीटल शिक्षण कायम स्वरुपी इलाज होवू श्शकतो काय ? आताच्या अडचनीच्या काळात एक पर्याय उपलब्धता म्हणून स्वीकारलेली ही पद्वत आहे. विद्यार्थाच्या सर्वागीण विकासाकरीता शैक्षणिक विकासाबरोबरच शारीरीक, मानसिक,विकासदेखील खूप महत्वाचा आहे.तो आपण ऑनलाईन शिक्षणमध्ये देवू शकतो काय आणि शिक्षकाच्या दृष्टीकोनातून विचार केला तर प्रत्येक शिक्षकाने तंत्रस्नेही बनले पाहीजे ही काळाची गरज आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे सकारात्मक परीनाम

- तंत्रज्ञानाच्या वापरामूळे विद्यार्थाच्या ज्ञानात त्याविषयी गोडी निर्माण होवू लागली

- ग्रामीन भागातील अनेक शाळा व महाविद्यालयामध्ये आवश्यक इन्फ्रास्ट्रक्चर नाही.
- ग्रमीन भागातील पालकांना इंटरनेटचे पुरेशे ज्ञान नाही.
- ऑनलाईन शिक्षणतील सर्वात प्रकार क्रीनटाईम आहे. त्यामूळे मेंदूतील चेतापेशी उॅमूज होतात. यातून ऑटीजम हा आजार होवू शकतो. यामूळे मेदूंत बिघाड होत नाही मात्र स्वमग्रता येण्याची शक्यता असते. असे मानसशास्त्रज्ञाचे मत आहे.

वर्ग अध्यापनासारखे प्रत्यक्ष प्रभावी शिक्षण ऑनलाईनमूळे मिळत नाही अल्पकालावधीसाठी पर्याय म्हणून ऑनलाईन शिक्षण परवडनारे असले तरीही मात्र सक्षम अध्यापन — अध्ययन प्रक्रीयेकरीता ऑनलाईन शिक्षण पद्वती संयूक्तीक आहे कींवा नाही याचा विचार करणे खूप गरजेचे आहे.

ऑनलाईन शिक्षणापूढील आव्हाने

- घरगूती वातावरणत बसून ऑनलाईन शिक्षण घेणा—या विद्यार्थाना एकाग्रता ठेवणे
- केवळ अभ्यासक्रम निर्मीती न करता त्यात ऑनलाईन शिक्षणाच्या द्रष्टीकोनातून बदल करणे व त्यात विद्यार्थाना सहभागी करुन घेणे
- विद्यार्थावर वैयक्तीक लक्ष ठेवणे
- ग्रामीण भागातील शाळा व महाविद्यालयाना ऑनलाईन शिक्षणासाठी अध्यावत करणे.
- ऑनलाईन शिक्षणाची पायाभूत यंत्रना विकसीत करणे.
- शिक्षकाना प्रशिक्षण देणे
- प्रत्येक वर्गाची पटसंख्या मर्यादीत करणे.
- विद्यार्थाशी संवाद साधने .
- इंटरनेटचा खूबीने वापर करणे
- विद्यार्थामध्ये योग्य त्या माहीतीचे निरामरण करण्याचे कौशल्य निर्माण करणे.
- शिक्षणाची प्रक्रीया अखंडपणे चालू राहावी यासाठी देशभर होत असलेल्या विविध उपक्रमाचे संकलन केले जावे.

संदर्भ ग्रथ::—

जगताप ह.ना. ;(२००१) प्रगत शैक्षणिक तंत्रज्ञान : नुतन प्रकाक्षण पुणे
शर्मा प्रल्हाद ;(२००६) इंटरनेट और पुस्तकालय : ज्योती प्रकाशन जयपूर
दराडे ए.बी. ;(२००५) कॉम्पूटर टेक्नॉलॉजी : प्रणव पब्लिशर कोल्हापूर
रविकिर्ती आल्लमप्रभु ;(२०००) शिक्षणातील माहिती तंत्रान —: सागर एज्यूकेशन एंटरप्रइजेस ,सातारा
चौबे प्रभोद ;(२००४) इंटनेट तूमंच्यासाठी ५ मनोरमा प्रकाशन नागनूर
विरकर प्रतीभा ;(२००४) माहिती संप्रक्षण तंत्रज्ञान : फडके गृह प्रकाशन , कोल्हापूर

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November- 2021

SPECIAL ISSUE CCCXXVII (327)

Current Indian Economy: Challenges, Opportunities and Policies

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande

Editor
Dr. Liladhar Kharpuriye
Head, Department of Economics
BSWM, Mohpa

Dr. Gajanan Somkuwar
Head, Department of Economics
BSWACC, Khaperkheda

Dr. Satish Jadhao
Head, Department of Economics
NPSM, Mowad

Aadhar International Publication

9308
mber,
...पेक्षा
...ाला
...त्यादी

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII)
ISSN : 2278-9308
November, 2021

पर्यावरण व नागरिकीकरण

डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर

प्रस्तावणा—

पर्यावरण व कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचे व्यवहार परस्पर संबधित असतात. दैनदिन जिवनात चालनारे सर्व आर्थिक व्यवहार देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे अभिन्न अंग असतात. किंबहूना देशाची अर्थव्यवस्था म्हणजे त्या देशातील वेगवेगळया प्रकारच्या आर्थिक व्यवहाराचा समुच्चय होय. हे आर्थिक व्यवहार उपभोग, उत्पादन, वीनीमय व वाटनी आणि राजस्व या अर्थशास्त्रीय शास्त्राशी संबधित आहे. आणि अर्थव्यवस्थेतील हे सर्व व्यवहार पर्यावरणाला प्रभावित करतात.

पर्यावरणही निसर्गाने मानवाला दिलेली अमूल्य देनगी आहे.भूमी, हवा, पाणी ,आकाश वायू, सुर्यप्रकाश वनस्पती, जंगले ,पर्वत, नदया, खनिजसंपत्ती,इत्यादी नैसगिक संसाधनाचा समावेश पर्यावरणत होतो. पर्यावरणतील कोणत्याही घटकात बदल झाला तरी त्याचा परीनाम आर्थिक विकारावर होतो. आपली वसुधरा ही आपल्याला निसर्गाकडून मिळालेला अमूल्य ठेवा आहे. मानवजातीच्या विकासासाठी निसर्गाचे जतन व संवर्धन करणे ही ख—या अथाने आपल्या प्रगतीची गूरुकिल्ली आहे. निसर्गाचे सक्षण करणे हे आपले प्रमूख कर्तव्य आहे. त्यासाठी आपल्या पर्यावरण्याची आपल्याला संपूर्ण ओळख होणे आवश्यक आहे. अनिर्बध विकास प्रक्रीया तसे पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी आपले अज्ञान पर्यावरणाच्या —हासाच्या मुळाशी असल्यामूळे जगातील कोणत्याही व्यक्ती पर्यावरणशी संबंधीत गोष्टीपासून दूर राहू शकत नाही
पर्यावरणाचा ढासळणारा समतोल ही एक जागतीक समस्या आहे. वाढत्या औधोगीकरणमूळे व नागरीकरणमूळे पर्यावरणाची हानी होतआहे. व त्याचा दुष्यपरीनाम सर्वानाच भोगावा लागतो. निसर्ग ज्या वस्तू निर्माण करतो त्याचा नाशही निसर्गच करीत असतो. मानव कोणत्याही नैसगिक वस्तूचा नाश करु शकत नाही. मानव मोठया प्रमानात निसर्गाचा नाश करीत आहे.व त्याचा परीनाम निसर्गाचा समतोल बिघडण्यात होतो. पर्यायाने त्याचे दृष्यपरीनाम मानवालाच भोगावे लागतात. पर्यावरण बिघडण्यास नागरीकरणाचा फार मोठा वाटा आहे. त्यामूळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहे.

मागील काही वर्षामध्ये शहरी लोकसंख्येमध्ये वाढ होत आहे. त्यामूळे शहरी क्षेत्राबरोबरच ग्रमीण क्षेत्राचे सुध्दा पर्यावरण प्रदूषित होत आहे. शहरीकरणामूळे औधोगीकरण्याचे केंदीकरण होत आहे. त्यामूळे शहरात अनेक समस्या निर्माण होत आहे. झोपडपटयाचे मोठया प्रमानात वाढ होत आहे. पिण्याच्या पाण्याची समस्या निर्माण होत आहे. औधोगीकरणामूळे व वाहनामूळे वायू प्रदूषण मोठया प्रमानात होत आहे. मोठया प्रमानात राहण्यासाठी जागेची कमतरता निमार्ण होत आहे. शेती योग्य जमीन नष्ट होत आहे. नदी व नाले शहरीकरणामूळे प्रदूषित होत आहे. अशा प्रकाराच्या प्रदूषणमूळे पर्यावपणीय समस्या मोठया प्रमानात निर्माण होत आहे.

पर्यावरणाची संकल्पना

पर्यावरण ही संकल्पना शास्त्रीय दृष्या बहुव्यापक ,बहुसमावेशक व बरीच गूतांगूतीची आहे. पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीत असलेली सभोवतालची परिस्थिती होय. सभावतालची परिस्थिती एक किंवा अनेक घटकांनी मिळून बनलेली असते. काही घटक निसर्ग निर्मीत तर काही घटक मानवनिर्मीत असतात. काही सजीव तर काही निर्जीव असतात. या सर्व

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII)
ISSN : 2278-9308
November, 2021

नागरीकरनातील वाढ हे विकासाचे प्रतीक मानले जाते तरीसुध्दा होणारी वाढ ही फार मोठया प्रमानात पर्यावरणीय समस्या निर्माण करीत असते. भारतातील सर्वात मोठी शहरे पुढीलप्रमाने आहे.

भारतामधल सर्वात मोठी शहरे खालीलप्रमाने आहे.

शहरे	स्थापना वर्ष	क्षेत्रफळ	लोकसंख्या
दिल्ली	१९५८	१३९६	१३८ लक्ष
मूंबई	१८८८	४३८	१९९ लक्ष
कोलकत्त	१८७६	१८७	८६ लक्ष
चेन्नई	१६८८	४२६	५६ लक्ष

भारतातील प्रमुख राज्यातील शहरी लोकसंख्येची २०११ च्या जनगननेनुसार स्थिती पुढीलप्रमाने आहे

राज्य	शहरीकरनाचे प्रमाण टक्केवारीत	एकूण लोकसंख्या मिलीयन मध्ये
दिल्ली	९७.५०	१६.७५
तामीळनाडू	४८.४५	७२.३९
केरळ	४७.७२	३३.३९
म्हाराष्ट्र	४५.२३	११२.३७
गुजरात	४२.५८	६०.३८
कर्णटक	३८.५७	६१.१३
पंजाब	३७.४९	२७.७०
हरीयाना	३४.७९	२५.३५
आध्रप्रदेश	३३.४९	८४.६९
पश्चिम बगाल	३१.८९	९१.३५
उत्तराखंड	३०.५५	१०.१२
मध्यप्रदेश	२७.६३	७२.६०
जम्मू काश्मीर	२७.२१	१२.५५

- उदयोग हे शहरापासून दूर स्थापन करायला पाहीजे. त्याचा सरळ परीनाम शहरावर होता कामा नये.
- जल–मल निकास यंत्रना पर्याप्त प्रमानात विकसीत करायला पाहीजे
- वाहनापासून होणा–या प्रदूषणावर नियंत्रन ठेवायला पाहीजे.
- शहरात पार्क ची व्यवस्था करायला पाहीजे.
- योग्य पर्यावरन प्रबंधन ,सतत देखभाल आणि पर्यावरनाला हानी पोहचविण–यावर दंड इत्यादी व्यवस्था करायला पाहीजे.
- ईलेक्ट्रीक वाहनाचा वापर करायला पाहीजे.
- कच–याचे व्यवसीपन करायला पाहीजे.
- ग्रामीन लोकसंख्या ग्रामीन भागातच थांबविण्यासाठी ग्रामीन भागात शहरासारख्या सोयी उपलब्ध करुन दयायला पाहीजे.
- ग्रामीन भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन दयायला पाहीजे त्यामूळे ग्रामीन लोकसंख्या ना ग्रमीन भागात रोजगार उपलब्ध होवून नागरीकरनापासून पर्यावरनाला हानी पोहचणार नाही

अशाप्रकारच्या उपायाचा उपयोग केला तर व त्याची निट अंमलबजावनी केल्यास पर्यावरनाचा नागरीकरनामूळे होणारा –हास टाळता येईल .नागरीकरन ही विकासाची बाब आहे. परंतू पर्यावरनाचा –हास थांबवल्यास नागरीकरनामूळे सर्व नागरीकांचा व पर्यायाने देशाचा विकास होईल.

सारांश –

पर्यावरणाचा ढासळणारा समतोल ही एक जागतीक समस्या आहे. वाढत्या औधोगीकरणमूळे व नागरीकरणामूळे पर्यावरणाची हानी होतआहे. व त्याचा दुष्यपरीनाम सर्वानाच भोगावा लागतो. निसर्ग ज्या वस्तू निर्माण करतो त्याचा नाशही निसर्गच करीत असतो. मानव कोणत्याही नैसगिक वस्तूचा नाश करु शकत नाही. मानव मोठया प्रमानात निसर्गाचा नाश करीत आहे.व त्याचा परीनाम निसर्गाचा समतोल बिघडण्यात होतो. पर्यायाने त्याचे दृष्यपरीनाम मानवालाच भोगावे लागतात. पर्यावरण बिघडण्यास नागरीकरणाचा फार मोठा वाटा आहे. त्यामूळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहे.

पर्यावरण ही संकल्पना शास्त्रीय दृष्या बहुव्यापक ,बहुसमावेशक व बरीच गूतांगूतीची आहे. पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीत असलेली सभोवतालची परिस्थिती होय. सभावतालची परिस्थिती एक किंवा अनेक घटकांनी मिळून बनलेली असते. काही घटक निसर्ग निर्मीत तर काही घटक मानवनिर्मीत असतात. काही सजीव तर काही निर्जीव असतात. या सर्व प्रकारच्या घटकाची परसपरक्रीया सातत्याने सूरु असते यातूनच एकत्रीत स्थीती अथवा पर्यावरण निर्मीती स्थळ ,काळ सापेक्ष आहे. जे पर्यावरण दुस–या सजीवास किंवा सजीव समूहास तारक असते. तेच पर्यावरण दुस–या सजीवास किंवा सजीव समूहास मारक ठरु शकते.नागरीकरण ही चक्रीय प्रक्रीया आहे. यामध्ये एखादा देश कृषी अर्थव्यवस्थेतून औधोगीक अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करतो. म्हणूनच शहरीकरनाला सामान्यपणे विकासाचे प्रतीकमानल्या जाते.

भारत हा खेडयांचा देश आहे. असे म्हटले जाते परंतू जेव्हापासून भारतात आर्थिक विकासाच्या प्रक्रीसेला प्रारंभ झाला. तेंव्हापासून नागरीकरण वाढायला सुरवात झाली. औधोगीक विकासाच्या आजच्या या युगात जस जसे ग्रामीण भागात उदयोगाची स्थापना आणि विकासाची प्रक्रीया वाढीला लागली तस तसे खेडयाचे रुपांतर शहरात व्हायला लागले. शहराच्या जवळपास असलेली खेडी शहराच्या हददीत आली. रोजगाराच्या शोधात लाखो ग्रामीण लोक दरवर्षी

डॉ. गजानन कौशिक

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान

डॉ. अरूण एस. पेंटावार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव. जि.बीड.

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञानातील व राजकारणातील स्थान अव्दितीय आहे. मॅचेस्टर गार्डीयन यांनी त्यांचे वर्णन 'राजकारणातील संत व संतांमधील राजकारणी' असे केले आहे. टॉलस्टॉय, रस्कीन आणि थोरो या महान विचारवंतांचा महात्मा गांधींवर मोठा प्रभाव असला तरी राजकीय तत्वज्ञानाच्या संदर्भात थोरो व रस्कीन या दोघांपेक्षा टॉलस्टॉय यांच्याच विचारांचा जास्त प्रभाव दिसुन येतो. अध्यात्मीक व नैतिक मुल्यांवर आधारित कल्पना या त्यांच्या राजकीय विचारांचा पाया होता. त्यांचे तत्वज्ञान हे हिंदु धर्मातील गीता, रामायण, महाभारत, उपनिषदे, जैन व बौध्द धर्मातील अहिंसा, ख्रिश्चन धर्मातील प्रार्थना आणि कुराणातील मोक्ष या कल्पनांनी प्रभावीत झालेले आढळते. महात्मा गांधी हे चीनमधील लाओत्से यांच्या तत्वज्ञानाने ही प्रभावित झाले होते. लाओत्सेंच्या शांतता, अहिंसा आणि अराज्यवादाच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला.

महात्मा गांधी यांनी आपले राजकीय तत्वज्ञान हे पुस्तक रुपाने लिहून ठेवलेले नाहीत तर त्यांचे विचार, त्यांची भाषणे,वृत्तपत्रीय लिखाण, त्यांनी लिहीलेली पत्रे, वार्ताहरांना दिलेल्या मुलाखती आणि त्यांचे आत्मचरित्र यातून त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान उदयास आलेले आहे. महात्मा गांधींनी फक्त राजकीय तत्वज्ञानाची मांडणी न करता त्यास कृतीची जोड दिली. त्यांचे विचार त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून साकार केले. महात्मा गांधी म्हणत 'मी राजकारणात पडलो ते केवळ सत्याचा शोध घेण्यासाठी' यावरूनच हे लक्षात येते की त्यांनी जीवनात नेहमी सत्याचा आग्रह धरला व यातुनच नंतरच्या काळात सत्याग्रहाची नवीन संकल्पना पुढे आली. राजकीय आणि सामाजिक विचारांच्या इतिहासात गांधीजींच्या विचारांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. राजकरणाचे अध्यात्मीकरण करणे हा या विचारांचा मुख्य उध्देश होता. सत्य आणि अहिंसा ही दोन मानवी मुल्य महात्मा गांधींच्या विचाराचे केंद्र बिंदु होते. या दोन मुल्यांवरच त्यांचे

संपूर्ण राजकीय तत्वज्ञान आधारीत आहे. एकंदरीत महात्मा गांधी यांच्या राजकीय तत्वज्ञानातील काही महत्वाचे विचार पुढीप्रमाणे आहेत.

सत्य :

सत्य हा महात्मा गांधी यांच्या राजकीय तत्वज्ञानाचा पाया आहे. त्यांनी व्यक्ती व समाजाला नैतिक बनविण्यासाठी सत्य आणि अहिंसा ही दोन तत्वे महत्वपूर्ण मानली. सत्य आणि अहिंसा या एकाचा नाण्याच्या दोन बाजू आहेत त्या एकमेकांपासुन दुर करता येत नाहीत. सत्याची प्राप्ती हेच मानवाचे अंतिम ध्येय आहे. त्यांनी सत्यालाच ईश्वर मानले. सत्याची प्राप्ती अहिंसे शिवाय शक्य नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. व्यक्तीच्या जीवनात सत्याची परीक्षा घेण्याचे अनेक प्रसंग येत असतात या प्रसंगात यशस्वी होणे हे सामान्य व्यक्तींचे काम नसते तर या प्रसंगात महापुरूष आपले धैर्य आणि साहस न सोडता छाती समोर करून या प्रसंगात उभे राहतात. आजच्या काळामध्ये राजकारणात या गोष्टींची नितांत गरज आहे.

महात्मा गांधींनी आपल्या जीवनातही सत्याचे प्रयोग केलेले आहेत. वकीलीसारख्या अवघड व्यवसायामध्ये देखील त्यांनी सत्याचा मार्ग अंगीकारला. इंग्रजांसारख्या जुलमी राजवटी विरोधात लढताना देखील त्यांनी कधीही सत्याची कास सोडली नाही. महात्मा गांधीजींनी सांगितलेल्या तत्वांचा ते स्वत: आपल्या जीवनात त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण करीत असत. 'आधी केले मग सांगितले' हे महात्मा गांधींचे आचरण सुत्र होते. ते कोणत्याही चांगल्या व आवश्यक बदलाची सुरूवात आपल्या स्वत:पासुनच करीत असत. त्यामुळेच त्यांचे सत्य हे तत्व व त्या विषयीचे तत्वज्ञान आजही आपले महत्व राखुन आहे व आजच्या राजकारणात या तत्वाची नितांत गरज आहे.

अहिंसा :

महात्मा गांधींनी आपल्या जीवनात अहिंसेला फार महत्वाचे स्थान दिले आहे. जगाचा इतिहास बघितला तर भगवान महावीर व भगवान गौतम बुध्द यांच्या नंतर अहिंसेचा पुरस्कार करणारी एकमेव व्यक्ती होउन गेली ती म्हणजे महात्मा गांधी होय. अहिंसा या शब्दाचा अर्थ कोणत्याही जीवाची हत्या करू नये, कोणालाही इजा पोहोचवू नये व आपल्या स्वार्थासाठी दुसऱ्यांना त्रास न देणे होय. या सर्व गोष्टींचा त्याग करणे म्हणजे अहिंसा होय. महात्मा गांधींनी अहिंसेचे भावात्मक रूप महत्वाचे मानले. या अर्थाने अहिंसा म्हणजेच प्रेम होय. जेंव्हा आपले सर्व प्रयत्न

महात्मा गांधींनी ग्राम पंचायती चे महत्व आणि त्यांचे अधिकारक्षेत्र व कार्यांचे विवेचन केलेले आहे. पंचायत चे कार्य विशद करताना त्यांनी सर्वांगीण सामाजिक विकासाचे ध्येय समोर ठेवल्याचे दिसून येते. गांधीजी म्हणतात की, ''गावाचा कारभार पाच जणांच्या पंचायतीकडून चालविला जाईल. पंचांना आवश्यक ते सर्व अधिकार आणि कायदेशीर सत्ता असेल. पंचायतीचा अधिकार मुदतीपुरती न्याय देणारी आणि अंमलबजावणी करणारी सत्ता म्हणून काम करील. पंचायतीला गावातील निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असावे. गावातील वाद व तंटे पंचायतीने सोडवावे. गावाच्या संरक्षणासाठी ग्रामसंरक्षक दल असावे.'' अशा पध्दतीची ग्रामीण व्यवस्था असल्यास सर्व ग्रामीण भागात राजकीय सुव्यवस्था निर्माण होईल.

गांधीजींच्या ग्रामीण भागासंदर्भातील वरील विचारांचे अवलोकन केल्यास असे दिसून येत की आज सध्याचे गावातील राजकारण जात, धर्म, भाषा, वंश अशा चिखलात गुरफटलेले आहे. त्यामुळे गावात हेवेदावे, व्देष, हिंसक पृवृत्ती व तीव्र सत्ता स्पर्धा मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. म्हणून आज गांधीजींच्या विचारातील ग्राम व ग्रामपंचायतीची सर्वांनाच तीव्र गरज भासत आहे.

रामराज्य किंवा आदर्श राज्याची संकल्पना :

पाश्चात्य विचारवंतांच्या धर्तीवर महात्मा गांधी यांनीही आपली आदर्श राज्याची कल्पना विशद केली त्यालाच त्यांनी रामराज्य असेही म्हंटले आहे. गांधीजींच्या रामराज्याच्या संकल्पनेत राज्याच्या अधिकारावर मर्यादा घालण्याचा विचार महत्वाचा आहे. त्यांच्या मते जे राज्य आपल्या अधिकारांचा कमीत कमी वापर करते ते राज्य चांगले. जी व्यक्ती चांगले कार्य करते ती कार्ये राज्याने आपल्याकडे घेउ नयेत. व्यक्ती जीवनात राज्याने हस्तक्षेप करू नये. रामायण काळातील प्रभु रामचंद्राचे राज्य शांतता व सुव्यवस्थेचे प्रतिक होते. हेच तत्व गांधीजींना अभिप्रेत आहे. या राज्यात आर्थिक व राजकीय विकेंद्रिकरण असेल. ट्रस्टी शीप योजना या राज्यात असेल. प्रत्येक जण श्रम करूनच आपल्या गरजा भागवतील. वर्ण व्यवस्थेनुसार प्रत्येक जण कार्य करतील.

रामराज्यात सुरूवातीच्या काळात पोलीस आवश्यक मानतात पण ती समाजहिताने प्रेरित व्यक्ती असेल. गांधीजी अहिंसेच्या मार्गाने, सत्याग्रहाच्या मार्गाने दुष्ट व्यक्तीचे हृदय परिवर्तन घडवुन आणतील. परकीय आक्रमणाचा प्रतिकारही सेना अहिंसेच्या मार्गाने करील.

रामराज्यात न्याय व्यवस्था असेल यामध्ये साधारण खटल्याचा निर्णय पंचायत तर विशेष खटल्याचा निर्णय उच्च न्यायालय करील. वकीलांची पात्रता ही समाजाची सेवा ग्राह्य धरण्यात येईल. व्यक्तीला देण्यात येणारी शिक्षा ही सुधारणात्मक असली पाहिजे. विशेष म्हणजे राज्याने फक्त कायदा आणि सुव्यवस्था पाहावे. एकंदरीत महात्मा गांधीजींच्या रामराज्याच्या संकल्पनेवरून हे स्पष्ट होते की त्यांना आपल्या आदर्श राज्यात रामायण काळातील शांतता व सुव्यवस्था अभिप्रेत होती.

अराज्यवादाची संकल्पना :

महात्मा गांधींचे राज्यविषयक विचार अराज्यवादाशी मिळते जुळते आहेत. त्यांना शासनविरहीत समाज अभिप्रेत होता. गांधीजींच्या मते, ''राज्याचा मुख्य आधार दंडशक्ती हा असतो.'' म्हणुन राज्य हे हिंसेवर आधारीत असते. राज्य हे आत्मा नसलेले यंत्र होय. त्याच्या ठिकाणी नैतिक शक्तीचा अभाव असतो. आधुनिक राज्याच्या केंद्रिकरणाच्या प्रवृत्तीमुळे व्यक्ती स्वातंत्र्याचा संकोच होतो. म्हणून आदर्श समाजव्यवस्थेत राज्याला स्थान असणार नाही. गांधीजी असेही म्हणतात की सध्याच्या परिस्थितीमध्ये किंवा भविष्यकाळात अशा प्रकारची समाजव्यवस्था निर्माण होणे कठीण आहे. म्हणून प्राप्त परिस्थितीत राज्याचे अस्तित्व कायम ठेउन त्यातील दोष दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

महात्मा गांधी यांनी अराज्यवादाचे समर्थन करताना राज्यसंस्थेचा विरोधही केलेला आहे. कारण राज्यात हिंसा असते, त्यामुळे व्यक्तीचे अस्तित्व नष्ट होते. त्याकरिता हिंसात्मक राज्याची जागा अहिंसक राज्याने घ्यावी अशी व्यवस्था केल पाहिजे असे गांधीजींनी म्हंटले आहे. या राज्यालाच त्यांनी रामराज्य असे नाव दिले आहे. गांधीजींचे अराज्यवादावरील विचार मान्य करता येणारे नाहीत. कारण राज्यसंस्था ही नैसर्गिक आहे. व्यक्तिविकासासाठी राज्याची आवश्यकता आहे. राज्याशिवाय मानवी जीवनाची कल्पनाच करता येत नाही. मात्र अहिंसेवर आधारित समाजाची निर्मिती करणे आणि रामराज्याची कल्पना साकार करणे हे खरोखरच मान्य करण्यासारखे आहेत.

धर्म आणि राजकारण :

महात्मा गांधी यांनी स्वराज्य व रामराज्याची संकल्पना विशद करताना, त्यांनी धर्म व राजकारणाच्या संबंधाचेही विश्लेषण केले. विविध पाश्चात्य विचारवंतांनी धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधाविषयी प्रतिकूल

विचार मांडलेले आहत. कारण आजही आंतरराष्ट्रीय समुदायातील विचारवंतांमध्ये धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधाबाबत मतभेद आहेत. मात्र गांधीजींचा धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधाबाबत विचार पाश्चात्य व भारतीय विचारवंतांपेक्षा वेगळया स्वरूपाच्या आहेत. महात्मा गांधींवर हिंदु धर्मातील महाभारत, रामायण, या ग्रंथांचा तसेच जैन, बौध्द, ख्रिश्चन, इस्लाम इत्यादी धर्माचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. गांधीजी धार्मिक प्रवृत्तीचे होते परंतु त्यांची धर्म बाबतची कल्पना मानवतावादी होती. गांधीजींच्या मते धर्म हा आपल्या प्रत्येक कार्यात व्यापुन राहीला पाहीजे. धर्माचा अर्थ विश्वाच्या नैतिक सुव्यवस्थेवर श्रध्दा असा आहे. शुध्द आचरण, सत्य, अहिंसा व नैतिकतेचे पालन करणे हाच धर्म होय. त्यांच्या मते कोणताही धर्म श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही तसेच कोणताही धर्म परिपूर्ण नाही. लोकांना जे धर्म उपयोगी वाटते त्या धर्माचे त्यांनी आचरण करावे. धर्माचा मुख्य उध्देशच व्यक्तिला एका उदात्त ध्येयाकडे नेणे हाच आहे.

महात्मा गांधी यांच्या मते राजकारण म्हणजे राजकीय सत्तेवर अधिपत्य आणि नियंत्रण गाजविण्याची क्रिया होय. धर्माशिवाय राजकारण केवळ घाण आहे व ते संपूर्णपणे त्याज्य आहे. राजकारणाचा संबंध राष्ट्राशी असतो व ज्या गोष्टींचा संबंध राष्ट्र कल्याणाशी असतो तिचा संबंध धार्मिक प्रवृत्तीच्या म्हणजेच ईश्वर आणि सत्याचा शोध घेणाऱ्याशी असलाच पाहिजे. राजकारणातही आपल्याला स्वर्गाच्या साम्राज्याची स्थापना करावयाची आहे असे गांधीजी म्हणत.

मात्र आजच्या काळात राजकारणी धर्माच्या नावाखाली मते मागणे, अल्पसंख्यांकांना भिती दाखवणे, यासारख्या वाइट घटना घडताना दिसून येतात. महात्मा गांधीजींनी सांगितल्याप्रमाणे राजकारणी राजकरणात वर्तन केल्यास समाजात शांतता प्रस्थापीत होईल. समाजाची व राष्ट्राची प्रगती होईल. थोडक्यात महात्मा गांधीजी धर्म आणि राजकारणाला एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानतात.

राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद :

राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद यांचा अपूर्व संगम गांधीजींच्या राजकीय तत्वज्ञानात आढळतो. गांधीजी हे राष्ट्रवादी असले तरी ते आंतरराष्ट्रवादाचे परस्कर्ते होते. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रीयत्व, स्वबांधव, स्वदेश याबाबत त्यांना अभिमान होता. देशसेवा हीच मानवतेची सेवा अशी त्यांची धारणा होती. त्यांचा राष्ट्रवाद हा विधायक स्वरूपाचा आहे.

आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी त्यांचा राष्ट्रवाद पोषक आहे. त्यांच्या मते जेव्हा राष्ट्रातील लोकांनी संघटीत होउन ऐक्याची भावना जोपासली तर विश्वबंधुत्व, समता व आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित होईल. या निष्ठेमुळेच गांधीजी राष्ट्रवादी झाले होते.

समारोप :

आजच्या काळात गांधीजींच्या राजकीय तत्वज्ञानाची अत्यंत गरज आहे. गांधीजींचे राजकीय चिंतन समतामय समाजाची परिकल्पना करते तथा प्रशासन, न्यायालय, निवडणूक पध्दती, शिक्षण, विदेशनिती इत्यादींचा सर्वागीण विचार करून राज्यविहीन व्यवस्थेवर भर देते. महात्मा गांधी यांची विचारप्रणाली व कार्यामुळे जवळ जवळ सर्व मानव जातीसाठी एक महान योगदान दिलेले आहे. म्हणूनच विसाव्या शतकातील महान वैज्ञानिक अल्बर्ट आईनस्टाईन यांनी महात्मा गांधीजींची महत्ता अधोरेखीत करताना असे म्हंटले आहे की, ''महात्मा गांधी नावाचा माणूस या भूतलावर वावरला असेल, यावर येणाऱ्या काळातील पिढया विश्वास ठेवणार नाहीत.'' महात्मा गांधींचे राजकीय तत्वज्ञान धार्मिक आणि नैतिक कल्पनांवरच आधारलेले आहे. गांधीजींनी राजकारणाला आध्यात्मिक रूप दिले. सध्याच्या लोकशाहीत महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेले धर्म व नैतिक मुल्यांचा ऱ्हास होत असलेला दिसून येतो. आजच्या राजकारणातील व राजकीय व्यवस्थेतील समस्यांचा विचार केल्यास गांधीजींचे राजकीय तत्वज्ञान प्रत्यक्षात उतरविणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

- ❖ लोटे रा.ज., २०२१, 'राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विचारवंत', पिंपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ❖ डॉ दिलीपसिंह निकुंभ, २०२०, 'भारतीय राजकीय विचारवंत', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- ❖ प्रभु आर.के, राव यु.आर, २००२, अनुवाद ब्रिजमोहन हेडा, 'महात्मा गांधींचे विचार', नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद.
- ❖ गांधी एम.के., २००१, 'आत्मकथा', नवजीवन पब्लिकेशन, अहमदाबाद.

संपादकीय.....................

शोधकवृत्ती हीच खऱ्या अर्थाने मानवी समूहाच्या विकासाची गुरुकिल्ली ठरली आहे. म्हणूनच शास्त्रीय पातळीवर अशा बाबी अधिकाधिक उन्नत होत जाव्यात याकरिता मानवाने त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास घडवून आणला. एवढेच नव्हे तर मानवाच्या भौतिक आणि अध्यात्मिक, सांस्कृतिक वाटचालीच्या केंद्रस्थानी शोधक वृत्तीला स्थान प्राप्त झाले आहे. विज्ञान शाखेबरोबरच सामाजिक शास्त्रांच्या सर्व शाखांमध्ये शोधक वृत्तीला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. याच अनुषंगाने आपल्या 'संशोधक' त्रैमासिकाची कामगिरी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. 'संशोधक' च्या अनेक वर्षांच्या या वाटचालीत मान्यवर संशोधक, अभ्यासक, लेखक आणि वाचकांचे मोठे सहकार्य लाभले आहे. हे सहकार्य आम्ही करीत असलेल्या 'आवाहना'नुसार लाभत राहो असे विनयाने नमूद करावेसे वाटते.

मित्रहो, भारतीय विवाह संस्था हा जगात सर्वश्रेष्ठ असा सांस्कृतिक ठेवा मानला जातो. त्यानुषंगाने येणाऱ्या सामाजिक बंधनाचा स्विकार करून नीतीमूल्य प्रवर्तीत करणारा असा भारतीय समाज आदर्शवत ठरला आहे. अशा भारतीय परंपराप्रमाणे बौद्ध धम्माने आपल्या धम्मपदांमधून शांततामय सहजीवनाविषयीच्या नैतिक मूल्यांची देणगी जगाला दिली आहे. जैन दर्शनातून तर केवळ सजीवच नव्हे तर अजीवांमध्येही जीव असल्याच्या चेतनावादी तत्त्वज्ञानाचा उद्घोष केला आहे. साहित्य निर्मिती बरोबरच देशाच्या स्वातंत्र्याकरिताही महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. यात शाहू समाजाबरोबरच आदिवासी, दलित, कष्टकरी महिलांचाही सहभाग राहिला आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तर स्वराज्य स्थापण्याच्या लोकक्रांतीतून वरपांगी असणाऱ्या राजेशाही व्यवस्थेतूनही लोकशाही दृढ करण्याच्या क्रांतीचे स्रोत निर्माण केले. 'मराठा' हा महाराष्ट्रातील अनेक जाती-जमातींच्या सांस्कृतिक परंपरांचा समहूवाचक शब्द आहे. त्यातील प्रत्येक समूहात बोलल्या जाणाऱ्या भाषांमधून जैविक वैशिष्ट्यांची जाण होत असते. अशा समाजाला पूज्य साने गुरुजींनी आपल्या साहित्यातून 'आई' ची देणगी देऊन महाराष्ट्राला अधिकाधिक उन्नत केले.

– संपादक मंडळ

अनुक्रमणिका

* संपादकीय दोन

* आवाहन तीन

१. **भारतीय विवाहसंस्थेतील नैतिक मूल्यांचा ऐतिहासिक मागोवा** १
– प्रा. डॉ. केरकळ अर्जुन शंकर, पाथर्डी, अहमदनगर.

२. **थेरीगाथेमधील थेरींनि आत्मपरीक्षणातून जागृती केलेली चित्तशुद्धी : एक अध्ययन** ९
– डॉ. दिपाली पाटील, पुणे.

३. **धम्मपदात प्रतिबिंबित नैतिक मूल्ये** १३
– प्रा. डॉ. उमेश जनबंधु, खापरखेडा, जि. नागपूर.

४. **साहित्यातील स्त्रीदर्शन : मालतीबाई बेडेकर यांचे साहित्यातील वाङ्मयीन योगदान** १८
– प्रा. डॉ. अंशुमती राजेंद्र काहाणे, अंजनगाव सुर्जी, अमरावती.

५. **रावलापाणी येथील हुतात्मा स्मारक व संबंधीत स्वातंत्र्य सैनिक स्त्रिया** २८
– प्रा. डॉ. जगन्नाथ देवराम गोपाळ, पाचोरा, जि. जळगाव.

६. **भारतीय लोकशाहीपुढे प्रसार माध्यमाचे आव्हान** ३७
– डॉ. प्रशांत विघे, अमरावती.

७. **लोकशाही शासनव्यवस्थेचे निर्माते छत्रपती शिवाजी महाराज** ४५
– डॉ. मधुकर विठोबा जाधव, हलकर्णी, जि. कोल्हापूर.

८. **जैन दर्शनातील महाभूते आणि जीव तत्त्व यातील संबंधाची अवधारणा : एक विश्लेषण** ५२
– स्मिता गोविंदराव बैतुले, नागपूर.
– डॉ. राजेसाहेब मारडकर, नागपूर.

९.	**कुणबी बोली : भाषाशास्त्रीय अध्ययन** - डॉ. विशाखा संजय कांबळे, नागपूर.	६१
१०.	**साने गुरुजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अलक्षित पैलू** - डॉ. परमानंद बा. बावनकुळे, पोंभूर्णा.	७०
११.	**विभावरी शिरूरकर यांच्या कादंबऱ्यांतील बंडखोर नायिका** - कु. उज्वला नामदेव जानवे, - प्रा. डॉ. परमानंद बावनकुळे, पोंभूर्णा.	८२
१२.	**मन करा रे प्रसन्न, सर्व सिद्धीचे कारण** - डॉ. गोसावी शुभांगी रविंद्रगीर, नाशिक.	९१
१३.	**केदारनाथ अग्रवाल की कविता में ग्राम जीवन-संस्कृती का चित्रण** - डॉ. पी. गणेशन, कोयम्बटूर.	१०२
१४.	**मंडळाचा त्रैमासिक अहवाल** - श्री. विकास कपोले व्यवस्थापक.	११०

धम्मपदात प्रतिबिंबित नैतिक मूल्ये

- प्रा. डॉ उमेश जनबंधू, खापरखेडा, जि. नागपूर.

बौद्ध धर्मात त्रिपिटकांना धर्म ग्रथांचे स्थान आहे याच त्रिपिटकात 'धम्मपद' नावाचा लहानसा परंतू अत्यंत मौलिक असा ग्रंथ आहे, या धम्मपदाला ग्रंथरत्न म्हटले जाते या ग्रंथरत्नात भगवान बुद्धांनी प्रतिपादीलेली मूळ मौलिक नैतिक मूल्ये समाविष्ट आहेत मानवी जिवनाचे सारसत्य त्यात परिपूर्ण आहेत म्हणूनच युरोपियन विचारवंत व लेखक अल्बर्ट आणि एडमण्ड यांनी म्हटले आहे की, ''आशिया खंडात जेव्हा केव्हा अविनाशी ग्रंथाची रचना केली गेली तो ग्रंथ म्हणजे धम्मपद होय''(१)

सर्वसाधारणपणे आपण विचार केल्यास आपल्याला असे दिसून येते की, नैतिक मूल्यात समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय, सदाचार, संयम, आदर, सन्मान, अहिंसा, सत्य, शांती, प्रेम, दया, करूणा, चोरी न करणे, चारित्र्य जपणे, स्वाभिमान, परोपकार करणे, लोभ-मोह-मत्सर, घृणेपासून अलिप्त राहणे, सत्कर्मे करणे ई. तत्वे येतात.

धम्मपद ग्रंथात तर शब्दाशब्दात, ओळीओळी मध्ये, रचना व पदामध्ये पदोपदी नैतिक मूल्ये बुद्धांनी सांगितलेली दिसून येतात. ते पुढीलप्रमाणे

'न जच्चा वसलो होती, न जच्चा होती ब्राम्हणो
कम्मुना वसलो होती, कमुन्ना होती ब्राम्हणो' (२)

अर्थात जन्माने कोणाही शुद्र (कनिष्ठ) होत नाही आणि जन्माने कोणीही ब्राम्हण (श्रेष्ठ) होत नाही तर व्यक्ति स्वतःच्या कर्तृत्वाने शुद्र, नीच होतो म्हणजेच सर्व माणसे समान आहेत त्यात भेद नाही असे या पदात सांगितले आहे म्हणजेच समानता या नैतिक मूल्याचे त्यांनी समर्थन केले आहे असे यामध्ये दिसून येते.

बुद्धांनी आपल्या धम्मामध्ये विचार स्वातंत्र्याला धम्माचे एक अंग मानले आहे. कालाम सुत्तात बुद्ध म्हणतात ''हे कालामांनो तुम्ही एखादी गोष्ट केवळ ऐकली ती तर्कसंगत, न्यायशास्त्र हेतू संगत आहे, आकाराने आकर्षित करणारी आहे, आकर्षक पद्धतीने सांगितली आहे किंवा सांगणारा मान्यताप्राप्त आहे. म्हणून त्या गोष्टीचा स्विकार करू नका तर तुमच्या सद्विवेक बुद्धीला पटत असेल तर स्विकारा अन्यथा खुशाल टाकून द्या.''

''अत्ता हि अत्तनो नाथो को हि नाथो पथो सिया''(३)

अर्थात तुम्ही स्वतःच स्वतःचे स्वामी आहात अशाप्रकारे विचार स्वातंत्र्याचा पुरस्कार धम्मपदात केलेला आहे.

मेत्तासुत्तात सर्वांनी प्राणीमात्रा विषयी मेत्रीभावंना-बंधूत्व ठेवण्याचा संदेश देतांना बुद्ध म्हणतात ''भिक्खुहो, तुमची काळजी वाहण्यास तुमने मातापिता नाहीत, तुम्ही जर परस्परांची सेवा केली नाहीत तर दुसरे कोण करणार? भिक्खूहो जो माझी सेवा करू इच्छितो, त्याने रूग्णांची सेवा करावी'' यामधून बंधुत्व या नैतिक मूल्याचे समर्थ केले आहे असे दिसून येते.

धम्मपदात सामाजिक न्यायाचा पुरस्कार केला आहे 'बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय' या तत्वातून न्याय या नैतिक मूल्याने दर्शन घंडते.

''मोघा जातिन वण्णो च सलिमेव किरूत्तमं

सीलेन अनुमेतरस सुत्तेन अत्थो न विज्जति''(४)

अर्थात जात आणि वर्ण व्यर्थ आहे. शील (चारित्र्य) हेच श्रेष्ठ आहे. जो शीलाने युक्त आहे. त्याला बहुश्रुत होणे आवश्यक नाही या सुत्रातून चारिन्य या नैतिक मूल्यांचे समर्थ केले असे दिसून येते.

''मनोपुब्बडम्मा धम्मा मनोसेठ्ठा मनोमया''

मनसा चे पदूटठेन भासति वा करोतिवा

ततो 'न दुक्खमन्वेति चक्क' च वहतो पद ''(५)

अर्थात सर्व धर्म प्रथम मानवाच्या मनात उत्पन्न होतात मन मुख्य आहे मनोमय आहे जेव्हा मनुष्य वाईट भावनेने बोलतो किंवा कर्म करतो तेव्हा दुःख त्यांच्या मागे बैलगाडीला जुंपलेल्या बैलाच्या पाठीमागे ज्याप्रमाणे बैलगाडीचे चाके येतात त्यापमाणे येत असते याबाबत तथागत बुद्धांनी जातककथेत उभतोभद्र जातक या नावाने एक कथा सांगितली आहे ती मोठी मार्मिक आहे. ''एका गावात एक कोळी राहत होता त्या गावातील कोळी लोकात प्रथा होती नदीतून कोणत्याही कोळ्याने मासोळी पकडून आणल्यास त्यातील थोडी स्वतःपुरती ठेवून बाकीची शेजाऱ्यांना वाटून देणे असाच एक कोळी एका दिवशी सकाळी आपल्या लहान मुल्लाला घेवून मासे पकडण्यासाठी नदीवर गेला व नदीत गळ टाकल्यानंतर गळ एका झाडाच्या मूळामध्ये जाऊन अडकले अनेकदा गळ आढून पहाले तरी ते निघाले नाही तेव्हा त्या कोळ्याला असे वाटले की आपल्याला मोठा मासा सापडला आहे तो पुर्णपणे स्वतःकडेच

ठेवावा शेजाऱ्यांना देऊ नये म्हणून त्याने आपल्या लहान मुलाला घरी पाठवून स्वतःच्या पत्नीला शेजाऱ्यांशी भांडण उकरून काढायला लावले पत्नीने पतीचा निरोपानुसार शेजाऱ्यांशी भांडण सुरू केले इकडे कोळी नदीत उतरून गळ काढण्याचा प्रयत्न करीत असता डोळ्याला मार लागून तो आंधळा होतो व दुसरीकडे त्याच्या पत्नीने उकरून काढलेले भांडण गावप्रमुखापर्यंत जाते, शेवटी सत्य परिस्थिती गावप्रमुख्याला समजल्यानंतर तो तिला दंडीत करतो''(६)

याचाच अर्थ असा की वाईट विचाराने कृती केल्यास त्याचे वाईट फळ भोगावे लागतात हा संदेश, व नैतिक मूल्य यामधून मिळतो.

''अक्कोच्छि म अवधि म अजिनी म अहामि मे,
ये चत उपनरहन्ति वेर वेरा न सम्मति''(७)

अर्थात त्याने मला शिवी दिली, त्याने मला मारले, त्याने मला हरवीले, मला लुटले जे असे विचार करतात त्याने वैर कधीही शांत होत नाही म्हणून

''न हि विरेन वेरानि समन्तींध कुदाचन,
अवेरेन च सम्मन्ति एरा-ध्ममो सनन्ततो''(८)

अर्थात वैर-वैराने कधीही शांत होत नाही अवैराने वैर शांत होत आणि हा या संसाराचा सनातन नियम आहे. शिवी देवू नये वैर वाढवू नये सदाचाराने वागावे हे नैतिक मूल्य यामध्ये पाहावयास मिळते

''सुभानुपस्सि विहरन्त इन्द्रियेसु असंवुत
भोजनम्हि अमत्तञ्ज कुसीतं हीनबोरिय
तं वे पसहति मारो वातो रूक्ख व दुम्बल''(९)

अर्थात जो व्यक्ति काम वासनेत मग्न आहे इंदियांवर त्यांचे नियंत्रण नाही त्या भोजनाची उचित मात्रा माहीत नाही, जो आळशी, उद्योगहीन आहे असा व्यक्ति हवेच्या दाबाने ज्या प्रमाणे दुर्बल झाड जमिनीवर पडते त्याप्रमाणे हाही लहानशा माराने खाली पडतो म्हणून कामवासनेच्या अतिआहारी जाऊ नये इंद्रियांवर विजय मिळवावा उद्योगी रहावे, चारित्र्य जपाने हे नैतिक मूल्य यामध्ये दिसून येते.

''मथागार दुच्छन वुट्ठी समिती विज्झति
एवं अभावित चित्रायो समति विज्झति'' (५०)

अर्थात घराचे छप्पर चांगले शिवले नसेल तर पावसाचे पाणी घरात शिरल्याशिवाय राहात नाही त्याप्रमाणे मानवी मनात संयमाचा योग्य अभ्यास नसल्यास राग, द्वेष

त्यामध्ये प्रवेश करतो म्हणून जीवनात संयमाची खूप आवश्यकता आहे. हा मौलिक संदेश व नैतिक मूल्य यामध्ये पाहावयास मिळते

"दिसो दिस यन्त कयिरा वेरी वा पन वेरिनं मिच्छापणिहितं चितं पापियो नं ततो करे"

अर्थात शत्रु शत्रुची, वैरी वैरीची जेवढी हानी करीत नाही यापेक्षा जास्त कुमार्ग मनुष्याची हानी करतो

"न तं माता पिता कयिरा अञ्वे वापिच जातका
सम्मापणिहित चित्त सेय्यसौ नं ततो करे" (११)

अर्थात ना आई-वडिल ना दुसरे नातेवाईत जेवढी भलाई करित नाही त्यापेक्षा जास्त सन्मार्गाकडे वळलेले मन करते म्हणून कुमार्ग सोडा आणि सन्मार्गाकडे वळा हा मौलिक संदेश व नैतिक मुल्य यामध्ये दिसून येते.

निष्कर्ष - वरीलप्रमाणे अनेक सदविचार व सन्मार्ग धम्मपद या ग्रंथरत्नात पाहावयास मिळतात ते मानव जातीला जीवन जगण्यासाठी प्रेरणादायी आहेत जो व्यक्ति निर्मळ स्वच्छ मनाने हा ग्रंथ वाचून काढेल तो या ग्रंथातील विचाराने प्रभावित झाल्याशिवाय राहणार नाही हा ग्रंथ मानवाला जीवन जगण्याची कला शिकवितो मानवाने-मानवाशी कसे वागावे व शेवटी वाईट कर्मामुळे मानवाचा अंत कसा होतो, वाईट कर्म मानवाला अधोगतीकडे कसे नेतात, सत्य व असत्यातील फरक मानवाला हा ग्रंथ शिकवितो नैतिक मूल्याची हा ग्रंथ खाण आहे जेवढे खोलवर जावे तेवढे सोने यामध्ये सापडते संपूर्ण जगाला या ग्रंथाने प्रेरीत आणि रोमांचित केले आहे डॉ बाबासोहब आंबेडकरांनी सांगितल्याप्रमाणे "बुद्धाचा धम्म हा सुरूवातीला मधात व शेवटही गोडच आहे" म्हणूनच बुद्धधम्म भूतकाळात होता वर्तमानकाळात आहे व भविष्यकाळातही मानवाला प्रेरणादायी ठरत राहणार आहे.

संदर्भ :

१) भदंत डॉ. आनंद कौसल्यायन, ***धम्मपद,*** बुद्धधुमी प्रकाशन, १९९३ पृ क्र. ५.
२) ***कित्ता,*** पृ क्र. ९२.
३) ***कित्ता,*** पृ क्र. ४०.
४) भालचंद्र (डॉ) खांडेकर, ***भारतीय राजघटनेच्या मूलतत्वाची आधारशिला,*** बुद्धधम्म, आकांक्षा प्रकाशन नागपूर, डिसेंबर २०१० पृ. क्र. १२३.

५) भदंत डॉ आनंद कौसल्यायन, ***धम्मपद,*** पृ. क्र. ९.
६) भागवत दुर्गा, ***जातककथा,*** वरदा प्रकाशन, पुणे पृ. क. ४६५.
७) डॉ कौशल्यायन, ***धम्मपद*** पृ. क्र. ९.
८) ***कित्ता,*** पृ. क्र. १०.
९) ***कित्ता,*** पृ. क्र. १०.
१०) ***कित्ता,*** पृ. क्र. ११.
११) ***कित्ता,*** पृ. क्र. १८.

11:02

Conversion Preview

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-5 Issue-18

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur (M.S), India

Young Researcher Association

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री उन्नतीविषयक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. उमेश जनबंधू
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
खापरखेडा नागपूर

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ ला अमरावती जिल्ह्यातील यावली या गावी झाला. त्यांना एकूण ५९ वर्षाचे आयुष्य लाभले. या आपल्या आयुष्यात त्यांनी मानवसेवा हाच धर्म समजून अंधारात चाचपडणाऱ्या असंख्य सर्वसामान्य गोरगरीब जनतेला ज्ञान, विज्ञान व सुसंस्काराच्या प्रकाशाकडे नेण्याचे कार्य केले. अस्पृश्यता निवारण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, मंदिरे खुले करणे, हिंसा बंदी, भूदान चळवळ, शेतकऱ्यांची उन्नती, शाळा वसतिगृहे–आराखडे, गोरक्षण समिती निर्मिती, उद्योग–मंदिरे, ग्राम सुधारणा, स्वराज्य भान कथा समाजाच्या सर्वांगीण विकास कार्यक्रमावर त्यांनी भर दिला. त्यांनी 'ग्रामगीता' या ग्रंथाच्या माध्यमातून समाजजीवनाला आकार देण्याचे कार्य केले. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, लोककल्याणकारी व राजकीय क्षेत्रातील योगदानामुळेच त्यांचे नेहमी स्मरण केले जाते.

स्त्री उद्धाराचे कार्य :

भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान आहे. त्यामुळे स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान दिल्या गेले आहे. ती पारंपारिक रूढी–परंपरा, अंधश्रद्धा, बालविवाह, विधवाविवाह बंदी, सतीची चाल, बहुविवाह व शिक्षण अभाव 'चूल आणि मूल' यात गुरफटून गेली आहे. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी त्यांना उत्कृष्ट शिक्षण द्यावे. घरातील स्त्री जर शिक्षित असेल तर ती लहान मुलाबाळांना योग्यप्रकारे शिक्षित करू शकते. हे राष्ट्रविकासात महत्त्वाचे कार्य आहे. स्त्री पुरुषात समानता असावी. घरातील स्त्रीचे विचार सुसंस्कृत असतील तर ती पुरुषास संसारात योग्य मार्गदर्शन करू शकते. त्यामुळे घरात वाद उत्पन्न न होऊ देता त्यांचा संसार सुखाचा होऊ शकतो असे त्यांना वाटत होते म्हणून ते आपल्या ग्रामगीतेत म्हणतात, **"पुरुष आहे पिंडवर्णी । स्त्री आहे दक्ष करुणी । दोघांचे स्वभाव मिळता क्षणी । होय मेदिनी वैकुंठचि।।"**[१] असे त्यांना वाटत होते.

पुरुष हा प्रत्यक्षाला महत्त्व देणारा आहे तर स्त्री ही सावधपणाची व करुणेची मूर्ती आहे. दोघांच्या गुणांचा स्वभाव एकत्र आला तर पृथ्वीवर वैकुंठ प्राप्त होऊ शकतो.

"मुलगा–मुलगी भेद करू नये, मुलीने सदा लपुनी राहावे, मुलाने गावी राजरंग पाहावे, ऐसे ते दुष्ट रिवाज ठेवावे, न वाटती आम्हा ।।"[२] असे महाराज सांगतात.

स्वतंत्र देशामध्ये जोपर्यंत स्त्रियांना प्रतिष्ठा आहे तोपर्यंत देशाचा विकास चांगल्या रीतीने होऊ शकतो. आजच्या लोकशाही राष्ट्रात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क मिळाले पाहिजे म्हणूनच या कार्याच्या परिपूर्णतेसाठी तुकडोजी महाराजांनी त्यांनी स्थापन केलेल्या गुरुदेव सेवा मंडळात स्त्रियांसाठी एक वेगळा विभाग काढलेला होता. त्याचे नाव महिलोन्नती होते. त्यामध्ये महिलांच्या विकासाकरिता कृती कार्यक्रम सुरू केले होते. त्यात महिलांना मेळाव्यात सहभागी करून प्रबोधन केले व त्यांच्यात एक नवीन चैतन्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न सुरू केला.

स्त्रियांना प्रोत्साहित करताना राष्ट्रसंत म्हणतात, "सर्व समजदार भारतीयांनी आपल्या स्त्रियांना मुलीबाळींना, बहिणींना समाजत वावरण्याला वाव देऊन त्यांचा देशाला फायदा करून देण्याचे श्रेय घ्यावे. झाशीची राणी लक्ष्मीबाईला घोड्यावर बसण्याचे ज्ञान नसते. तर ती बहादूरपणाने लढाई नसती. देवी अहिल्याबाई होळकर यांना ज्ञान नसते तर करोडो रुपये दानधर्मात गेले नसते. महिलांनी सेवेच्या क्षेत्रात यावे असे मला नेहमी वाटत राहते."[३] विचाराला कृतीची जोड द्यावी म्हणून आला तर पृथ्वीवर वैकुंठ प्राप्त होऊ शकतो असे महाराज सांगतात.

राष्ट्रविकासात महिलांचा सहभाग वाढावा म्हणून त्यांनी महिला कार्यकर्त्यांची एक फळी निर्माण केली होती. त्यात महिला प्रचारिका नेमून कार्याला गती दिली. त्यात प्रमुख भूमिका विमलाबाई ठकार यांनी निभावली होती. त्यांच्या सोबतीला प्रभाताई देशमुख, वेणूताई वानखेडे, शकुंतलाबाई राऊत इत्यादी स्त्रिया होत्या. १ फेब्रुवारी १९४६ ला देवी मंजुळामातेच्या पुण्यतिथी महोत्सवानिमित्त विमलाताई ठकार यांच्या नेतृत्वात सूतकताई वर्ग वरखेडला घेण्यात आला. त्यात महिलांना सहभागी करून रौप्यपदक व चषक पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले. चंद्रपूर (पारडी) येथे वर्ग घेऊन उद्योग विभाग स्थापन केला.

विधवा स्त्रियांचे विवाह घडवून आणले. हुंडाप्रथा, विविध प्रकारच्या अंधश्रद्धा, जातिभेद, पडदा पद्धती, लग्नातील थाटमाट, विवाहातील अमाप खर्चाचा विरोध केला. ग्रामशुद्धी, सामूहिक विवाह, दारूबंदी, विधवा विवाह, अस्पृश्यता निवारण, कुटुंब कल्याण व ग्राम उद्योगाचे समर्थन केले. महिलांच्या प्रबोधनासाठी अनेक प्रदेशात भ्रमण केले. गुरुदेव मंडळामार्फत समाजशिक्षण वर्ग गावागावात सुरू केले. या वर्गांना मार्गदर्शन करण्यासाठी स्वतः महाराज भेटी देत. समाजशिक्षण वर्गात व्यायाम, भजन, हस्तकला, गृहशाखा, पाककला, शिशू संगोपन इत्यादी बाबत शिक्षण दिल्या जात होते. स्त्री स्वतःच्या पायावर भक्कमपणे उभ्या राहाव्यात. समाजात महिलांना मानाचे स्थान मिळावे. हा त्या पाठीमागे राष्ट्रसंताचा उद्देश होता. म्हणूनच राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत लिहितात, "**तरीच ग्राम शोभू लागे । पुरुष नारी दोन्ही विभागे । जेणे स्वर्गाची उतरेल कार्यायोगे। विकासाच्या ।। महिलांच्या आंतरिक गुणाचा विकास । करील ऐसे शिक्षण खास जरी दिले जाईल त्यास । तरीच भावी जग पालटे ।।**[४]

महिला स्वविकासासाठी मजबूत संघटना असाव्यात त्या 'चूल आणि मूल' यामध्ये बंदिस्त राहू नये असे त्यांना वाटे. महिला संघटना फक्त शहरात नसाव्यात तर त्या ग्रामीण भागातही असाव्यात. म्हणूनच ते पुढे ग्रामगीतेत म्हणतात, "**जेव्हा पुरुष पावतो पतना । त्यात स्त्री प्रकृती सहन होईना ।। तेव्हा महिलात असावी संघटना । त्यांनी सुधारणा करावया ।। जैसी मुलांची संघटित सेना । तैसी स्त्रियांची असावी संघटना। आपल्या सुखदुःखाच्या भावना । प्रकटवाव्या सभा संमेलनी ।।**"[५]

महिला संघटना स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचा विरोध करतील त्यातून नवसमाज आकारास येईल असे त्यांना वाटत होते. समाजात पुरुषाचे स्वतंत्र अस्तित्व व वेगळे व्यक्तिमत्त्व आहे त्याप्रमाणे 'माता' म्हणून तर तिचे स्थान श्रेष्ठ दर्जाचे आहे.

मातृगौरव करताना राष्ट्रसंत म्हणतात –

"**विद्या गुरुहूनि थोर । आदर्श मातेचे उपकार ।**
गर्भापासोनि तिचे संस्कार । बालकावरी ।
तिच्या हाती पाळण्याची दोरी । तीच जगाते उद्धारी ।
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी । शेकडो गुरूहुनिही ।।

मातेचे स्वभावे पुत्राचे घडण । त्यात उज्ज्वल ठेवी तिचे वर्तन ।
स्त्रीच्या तेजावरीच पुरुषाचे मोठेपण ऐसे आहे ।''[६]

'मातृदेवोभव' यासाठी म्हटले जाते.

''का म्हणा अबला तिला । ती शक्तिशाली नाही का ।
काय मनी देवे केले । तिच मानवाहुनि सांगना ।''[७]

अशाप्रकारे राष्ट्रसंत स्त्रियांचा गौरव करतात.

महिला वर्गात नेतृत्व निर्मितीसाठी गावोगावी महिला मंडळे स्थापन करण्यावर त्यांनी भर दिला. महिलांचा सर्वांगीण विकास होऊन त्यातून राष्ट्रविकास व्हावा हा महाराजांचा एकूण हेतू होता.

अशाप्रकारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी स्त्रियांच्या विकासाचे कार्य हे आपल्या भजनातून, कार्यक्रमातून, जनजागृतीच्या माध्यमातून कृतीत राबविले. अस्पृश्याप्रमाणे स्त्रिया सुद्धा समाजातील दुर्लक्षित घटक झाल्या होत्या. ती चैनीची, उपभोगाची वस्तू आहे या विचाराला त्यांनी तडा दिला. स्त्रिया पुरुषाच्या तुलनेत कुठेच कमी नाहीत. दोन्ही सुखदुःखाचे सारखेच भागीदार आहेत. ही जाणीव त्यांनी समाजात जागृतीच्या माध्यमातून केली.

निष्कर्ष :

१) महिला विकासासाठी राष्ट्रसंतांनी विचाराला कृतीची जोड देऊन गुरुदेव सेवामंडळ अंतर्गत महिला विभागाची स्थापना करून महिलांना समाजात समान दर्जा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

२) समाजविकासात स्त्री हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा असून स्त्रियांचा सन्मान करणे हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे हे समाजमनात रुजविण्याचे कार्य केले.

३) सूत कताई वर्ग सुरू करून स्वावलंबन व सन्मानाची भावना निर्माण केली.

४) महिला समाज शिक्षणाचे वर्ग सुरू करून आयुर्वेद, व्यायाम, ग्रामशुद्धी, सामूहिक विवाह, दारूबंदी, विधवा विवाह, कुटुंबकल्याणचे समर्थन करून ग्रामोद्योगी शिक्षण उपलब्ध करून दिले.

५) राष्ट्रसंतांनी आपल्या सेवाकार्यातून व प्रबोधनातून महिला सक्षमीकरणाची चळवळ उभारून स्त्रियांमध्ये सत्वाची जाणीव निर्माण केली. महिला विकासाबरोबर राष्ट्रविकासात मोलाची भर टाकण्याचा प्रयत्न केला.

.६) राष्ट्रसंतांची प्रेरणा घेऊन महिलांमध्ये नवचैतन्य–ऊर्जा निर्माण होऊ लागली. तो नवीन आदर्श निर्माण करण्यासाठी पुढे उपयोगी ठरली.

राष्ट्रसंताचे विचार व दृष्टिकोन जरी सौम्य वाटत असले तरी त्यांनी जनतेच्या काळजात शिरून क्रांतिकारी मूल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न केला असे दिसून येते. राष्ट्रपती डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात, ''राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारतीय संस्कृती के सच्चे प्रतिनिधी है । सर्वधर्मसमभाव, राष्ट्रीय एकात्मता, विश्वशांती एवं ग्रामोन्नती उन्होने चलाया हुआ कार्य महत्त्वपूर्ण है।''[८]

संदर्भसूची :

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, 'ग्रामगीता', साहित्य प्रकाशन समिती, गुरुकुंज अमरावती. प्रकाशन वर्ष २०१७, पृ. १८३

२. भगत रा.तु. प्राचार्य, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००९, पृ. ३११

३. मोहोड बाबा संपादक, राष्ट्रसंतांची पत्रे, गुरुदेव प्रकाशन २००६, पृ. ७९

४. उपरोक्त, ग्रामगीता, पृ. १८६

५. उपराक्त, ग्रामगीता, पृ. १८७

६. उपरोक्त, ग्रामगीता, पृ. १८१

७. उपरोक्त, ग्रामगीता, पृ. १८२

८. उपरोक्त, भगत रा.तु. गौरवग्रंथ, पृ. ३५१

९. सावरकर सुदाम, जीवनयोगी खंड ६, साहित्य प्रभा प्रकाशन अमरावती, १९८७

पुण्य नगरी

खापरखेडा येथे एकदिवसीय परिसंवाद

खापरखेडा : बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालयात इतिहास अभ्यास मंडळातर्फे 'राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संबंध' या विषयावर एकदिवसीय परिसंवाद घेण्यात आला.

कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले तर विशेष मार्गदर्शनासाठी महात्मा गांधी महाविद्यालय, आरमोरीचे प्रा. डॉ. काशिनाथ मानमोडे यांना निमंत्रित करण्यात आले होते. यावेळी प्रा. मानमोडे यांनी राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरामधील घनिष्ठ संबंध कसे होते, शेवटपर्यंत कशा प्रकारे जपले, हे समजावून सांगितले. कार्यक्रमाचे आयोजन इतिहास विभागप्रमुख प्रा. डॉ. उमेश जनबंधू यांनी केले. संचालन बीए फायनलचा विद्यार्थी अभिषेक दहाट यांनी केले. आभार जया खोब्रागडे यांनी मानले. राष्ट्रगीताने कार्यक्रमाची सांगता झाली. कार्यक्रमाला महाविद्यालयाचे प्राध्यापक, शिक्षकेतर कर्मचारी व विद्यार्थी उपस्थित होते.

Smart Nagpur Edition
May 6 2023 Page No. 2

ऐतिहासिक परिपेक्ष में

भारतीय महिला

Indian Women in Historical Perspective

डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

ऐतिहासिक परिपेक्ष में भारतीय महिला – डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर

डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

- महाराष्ट्रातील नामांकित शासकीय विदर्भ ज्ञान-विज्ञान संस्था अमरावती येथुन इतिहास या विषयामध्ये पदव्युत्तर पदवी प्राप्त.
- इ.स. २००५ मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोग, न्यु दिल्लीची राष्ट्रीय पात्रता परिक्षा (नेट) उत्तीर्ण.
- इ.स. २००७ पासुन यशोदा गर्ल्स आर्टस अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर येथे इतिहास विभाग प्रमुख म्हणुन कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रे, परीषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रे परीषद व कार्यशाळामध्ये सक्रिय सहभाग.
- इ. स. २०१६ मध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विद्यापीठ, नागपूर येथुन 'महारेतरांचे आंबेडकरी चळवळीतील कार्य (१९२० ते १९५६) एक ऐतिहासीक मूल्यमापन' या विषयात आचार्य पदवी प्राप्त.
- इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च (आय. सी. एस. एस. आर.) अंतर्गत 'आंबेडकरी आंदोलन में नागपुर शहर का योगदान (१९२० ते १९५६)' या विषयावर Minor Research Project सुरू.
- आकाशवाणी आणि दुरदर्शन वरील कार्यक्रमामधे सहभाग.

ISBN : 978-81-920781-6-8

अनुक्रमणिका

१. वैदिककालीन विदुषी स्त्री गार्गी ०१
डॉ. शुचिस्मिता मिश्रा

२. यशोधरा सन्मार्गाची एक यशोगाथा ०५
प्रा. अरविंद म. पुनवटकर

३. विश्व की प्रथम स्त्री धर्मप्रचारक संघमित्रा ०८
डॉ. जितेन्द्र सावजी तागडे

४. संत कवयित्री जनाबाई १२
प्रा. दीपक महाजन

५. ब्रह्मचित्कला मुक्ताबाई १८
डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे

६. संत कवयित्री बहेणाबाई २३
डॉ. पद्मा आर. खांडस्कर (क्षिरसागर)

७. वीरांगना रानी दुर्गावती २९
डॉ. गायत्री मरावी

८. Nur Jahan: The Power Behind the Throne ३२
Dr. Anjali R. Andrew

९. मुमताज महल: पडदयामागील व्यक्तिमत्व ३८
डॉ. सुजाता गौरखेडे

१०. स्वराज्याची प्रेरणा आणि स्फुर्ती : राजमाता जिजाऊ ४५
डॉ. अनिल ठाकरे

११. मराठ्याच्या इतिहासातील एक त्यागमुर्ती : महाराणी येसुबाई ४८
डॉ. सुशीला पी. लाखे

१२. मराठों के स्वतंत्रता संघर्ष में महाराणी : ताराबाई का नेतृत्व ५८
प्रा. संतोष शं. इंगोले

१३. अहिल्याबाई होळकर : कुशल राजकीय नेतृत्व ६२
डॉ. वैशाली सु. भाकरे

१४. चंद्रपूरच्या इतिहासातील कर्तुत्ववान स्त्री : राणी हिराई ६६
डॉ. नथ्थु सिताराम गिरडे

१५. गोंडकालीन राणी: रतनकुंवर ६९
लक्ष्मण न. गोरे

१६. नागपूर राज्याची महाराणी बाकाबाई भोसले ७४
डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के

१७. मर्दानी झाशीवाली झलकारीबाई: कार्य आणि कर्तृत्व ७९
डॉ. उमेश जनबंधु

१८. भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में वीरांगना रानी अवंतीबाई लोधी की भूमिका ८४
डॉ. अनुभूति सेडीमन

प्लौडन ने योग्य वेळी मी जानोजीचा प्रश्न सरकारसमोर ठेवील असे आश्वासन दिले. त्याच दिवशी ७ सप्टेंबर १८५८ रोजी रात्री १२ वाजता बाकाबाईचे निधन झाले. त्या वेळी तिचे वय ७७ वर्षाचे होते.

पुढे प्लौडनची चौकशी होऊन त्याच्या जागी इलियट आला. त्याने १८ जानेवारी १८६० रोजी एक सविस्तर अहवाल सरकारकडे पाठविला तेव्हा गव्हर्नर जनरलने लॉर्ड कॅनिंग याने १० ऑक्टोंबर १८६१ रोजी शिफारशी मान्य केल्या व भोसले घराण्यास देऊरचे राजेबहादूर ही पदवी देण्यात आली. बाकाबाईच्या संयमी आणि अथक प्रयत्नामुळे भोसले घराण्याला अल्प वैभव प्राप्त झाले.

बाकाबाईंच्या मृत्युनंतर ४० –४५ वर्षांनी मारबतीचा व बाकाबाईचा संबंध कसा जोडला गेला याचे आश्चर्य वाटते. ७ सप्टेंबर १८५८ रोजी तिचा मृत्यु झाला. त्या दिवशी मोठा पोळा होता. ८ सप्टेंबरला तिची अत्यंयात्रा निघाली परंतू नागपूरातील मारबत इ.स. १८८५ नंतर निघाली. बाकाबाईमुळेच भोसले घराण्यास किंग ऑफ देऊर हा किताब मिळाला व जानोजीस दहा हजार पेन्शन सुरू झाली तसेच तिने प्रजेला केलेली मदत, तिची धार्मिकता, स्नान व पुजा झाल्याशिवाय ती पाणी सुद्धा पीत नसे. तिने पेन्शनमधून गरीबखाना चालविला. तिने हिंसक पद्धतीचा कधी वापर केला नाही. त्यामुळे जनतेत तिच्या विषयी आदर होता. म्हणजेच बाकाबाई व मारबतीचा काही संबंध नाही, असे म्हणता येईल.

संदर्भ सुची

१. नागपूरकर भोसल्यांच्या राजकारणात ब्रिटिश रेसिडेन्टची भुमिका, श्रीनिवास सातभाई.
२. Administration of the Nagpur Province (1885-1859) , Mr. G. Phowden
३. नागपूर अफेअर्स, १.२. त्र्यं.श. शेजवलकर.
४. पेशवे दप्तर भाग २०, गो. स. सरदेसाई.
५. पेशवे दप्तर भाग ४१, गो. स. सरदेसाई.
६. काव्येतिहास ऐतिहासिक पत्रे यादी वगैरे, या.मा. काळे, वि.स. वाकसकर.
७. ऐतिहासिक पत्रव्यवहार, गो. स. सरदेसाई.
८. भोसले कालिन नागपूर, भा. रा. अंधारे.
९. आधुनिक नागपूर नगरीचे शिल्पकार, दूसरे रघुजी भोसले. भा.रा.अंधारे.
१०. शुल्क अभिनंद ग्रंथ, रविशंकर शुक्ल
११. हरवलेले नागपूर, सुरेश भुसारी
१२. सर रिचर्ड जेन्किन्स काळ आणि कर्तृत्व , प्रभाकर गद्दे
१३. पराक्रमी भोसले नागपूरचे, पी. पी. जोशी.
१४. नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, या. मा. काळे
१५. महाराणी बाकाबाई, भा. रा. अंधारे.
१६. आधुनिक नागपूर, भा. रा. अंधारे, श्रीकांत सोनटक्के.
१७. नागपूर राज्याची इतिहासाची साधने, मुधोजी द्वितिय आप्पासाहेब भोसले, प्रभाकर गद्दे

ISBN 978-81-920781-6-8

मर्दानी झाशीवाली झलकारीबाई: कार्य आणि कर्तृत्व

डॉ. उमेश जनबंधु
इतिहास विभाग प्रमुख
बॅरी वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा त. सावनेर जि. नागपूर.

प्राचीन काळात भारतात आर्यांचे आगमन व त्यांनी निर्माण केलेली वैदीक संस्कृती हीच भारतीय स्त्रीयांच्या गुलामगिरीसाठी कारणीभूत ठरली आहे. वैदिक संस्कृतीने स्त्रीला न स्वतंत्र्य महर्ती असे म्हटले आहे. लहानपणी वडीलांच्या, वडीलानंतर, भावाच्या, नंतर, पतीच्या व शेवट स्वत:च्या मुलाच्या नियंत्रणाखाली स्त्रीने जगावे असे सांगितले आहे. परिणामी भारतीय स्त्री ही चार भिंतीत बंदिस्त होऊन तीचे एक मानव म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व नाकारून सामाजिक आर्थिक धार्मिक, सांस्कृतीक शैक्षणिक अधिकार हिसकावून टाकण्यात आले. अज्ञान व रूढी परंपरे भारतातील एकुण मानव जातीतील अर्धा स्त्री समाज अज्ञान अ:धकारात शेकडो वर्ष खितपत पडून राहीला. विचार व कृतीहीन झाला.

सर्वांना सर्वकाळ मुर्ख बनविता येवू शकत नाही. सृष्टी ही परिवर्तनशिल आहे सत्य परेशान हो सकता है, लेकीन पराजित नही 'असे म्हटले जाते. त्याप्रमाणे भारतीय स्त्रीला ख-या अर्थाने आधार देण्याचा व नवसंजिवनी देण्याचा सर्वप्रथम प्रयत्न कोणी केला असेल तर तो म्हणजे बौध्द धर्माचे संस्थापक तथागत गौतम बुध्द हे होत. त्यांनी स्त्रीला नररत्नाची खान संबोधले आहे. आपल्या भिक्खूनी संघात स्त्रीयांना घेवून त्यांना त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व बहाल करण्याचे काम केले आहे असे दिसून येते. थेरीगाथांमध्ये याचा उल्लेख व संदर्भ पदोपदी पाहायला मिळतात. बौध्द धर्माच्या अस्तानंतर पुन्हा भारतीय स्त्री पुन्हा वर्णव्यवस्थेनुसार गुलाम झाली.

नदीचा प्रवाह कितीही अडविण्याचा प्रयत्न केलातरी त्याला रस्ता मोकळा करून दयावा लागतो. नाहीतर स्वत:च नदीचा प्रवाह स्वत:चा रस्ता तयार करते त्याप्रमाणे भारतीय स्त्रीला थोडीसी संधी मिळताच स्वता:चे अस्तित्व व कर्तृत्व दाखविण्यासाठी प्रयत्नरत राहीली. असाही एक इतिहास,इतिहास अभ्यासल्या नंतर लक्षात येते. परंतु त्यांचा कार्यकर्तृत्वाचा लेखजोखा ठेवण्यात ज्यांच्याकडे वाचन व लेखनाचे काम होते त्यांनी पक्षपात केला आहे असे दिसून येते. आपल्या कार्य कर्तृत्वाने वेगळा इतिहास घडविणा-या बहूजन महानायिकांचा इतिहास, प्रस्थापीत इतिहास कारांनी विकृत स्वरूपात पूर्वग्रहं दुषित व कोत्यां मनोवृत्तीने लिहून त्यांना पडदया आड करण्याचा प्रयत्न केला असे अनेक घटनांवरून नजरते येते त्यापैकीय एक पराक्रमी स्त्री बहूजन नायीका झांशीची विरांगना झलकरीबाइ होय.

युरोपीयनांचे भारतातील आगमन भारतीय पारंपरीक- इतिहासाला कलाटणी देणारी घटना

ISBN 978-81-920781-6-8

वीरांगना झलकारीबाईने आपल्या दुर्गासेनेला उत्साहीत करून बंदुकीने इंग्रजांवर हल्ला करा. विटा, दगडांच्या मारा करा, उकळलेले पाणी इंग्रजांवर टाका असा आदेश दिला. किल्यावर जो इंग्रज सैनिक चढण्याचा प्रयत्न करी त्याला कापून काढणे झलकारीबाईने सुरू केले. त्यामुळे झलकारीबाईने व पुरनलाल यांनी इंग्रजांच्या प्रेतांचा तेथे खच पाडला. शेकडोंना घायल केले. परीणामी इंग्रजांच्या सैन्यात हाहाकार माजला त्यावेळी इंग्रजांनी प्रतिकुल परिस्थीती पाहुन थोडी माघार घेऊन चारपट शक्तीनीशी तयारी करून नंतर सेनापती जनरल हयूरोजने झलकारीबाई व पुरनलालच्या सैनिकावर पुन्हा भयंकर हल्ला केला,झालेल्या भिषण हल्यात व चकमकीत तोफची पुरनलालला एक गोळी लागून तो मृत्यू मुखी पडला. व शहीद झाला. त्यावेळी पतीच्या मृत्यू डोळया समोर पाहुन झलकारीबाई अतीव दुःखाने ती शहारून गेली परंतु जबाबदारी ओळखून, लवकर सावध होऊन मृत्युमुखी पडलेल्या पतीच्या पायाला स्पर्श करून त्यांचे डोळयाभर दर्शन घेऊन पुन्हा घोडयावर स्वार होऊन इंग्रज सेनेवर ती तुटुन पडली. विजेसमान तिची तलवार युध्दात चमकु लागली. आता ती स्त्री-पुरूष अशा दोन्ही सैन्यदलाची झाशीची राणी होऊन नेतृत्व करू लागली. स्त्री-पुरूष सैनिकांना करो या मरो या आदेश देवू लागली. भिषण संग्राम सुरू होता. यावेळी दुर्गादलाची एक कमजोरी होती. ती म्हणजे त्यांच्याकडे पाहीजे तेवढे शस्त्र नव्हते. शस्त्रा अभावी अनेक स्त्रीया शहीद होऊ लागल्या होत्या तरीही जोश मात्र कमी नव्हता. नेतृत्व प्रबल असले की सैनिकांना डबल जोश येतो. त्याप्रमाणे युध्द सुरू होते. अशातच अचानकरीत्या सुसाट वेगाने एका बंदुकीच्या गोळीने झलकारीबाईचा वेध घेतला.झलकारीबाई घोडयावरून खाली पडताच इंग्रज सैनीकांनी असंख्य गोळया चालवून तिच्या शरीराची अक्षरशा चाळणी केली अशाप्रकारे मातृभुमीच्या रक्षणासाठी, स्वातंत्र्यासाठी आपल्या राणी लक्ष्मीबाईसाठी विरांगना झलकारी ०४ जुन १८५८ ला मृत्युमुखी पडली. स्वातंत्र्यासाठी शहीदझाली. त्याला तोड नाही.

वीरांगना झलकारीबाईची युध्द कौशल्यातील निपुणता, निर्भिडता व वीरता पाहुन इंग्रज सेनापती हयुरोजने दि. ०४ जुन १८५८ ला म्हणाला No Stuart if one percent of Indian women become so made is this girl (JHALKARIBAI) is we will have to leave all that we have in this country" "अशा या थोर पराक्रमी वीरांगनेची दखल प्रस्थापीत इतिहास ग्रथांत आणि साहीत्यात घेतली नसली तरी बुंदेलखंडवासीझाशीचे रहिवासी झलकारीच्या पराकम व शहीदत्व विसरले नाहीत. पिढयानपिढया तिच्या विरतेच्या गाथा लोकांच्या मनादिलात राहील्यात म्हणून त्यांनी तिचे पुतळे उभारून तिला आजही बुदेलखंडने झाशीच्या पराकमाचे प्रतिक मानून स्मरणात ठेवले आहे.

सन २००१ मध्ये वीरांगना झलकारी बाईच्या पराकमाची नोंद घेत भारत सरकारने त्यांच्या स्मरणार्थ टपाल तिकीट जारी केले. रायबरेली येथे झलकारीबाईचा पुतळा उभारला आणि चबुत-यावर त्यांच्याप्रती कृतज्ञंता व्यक्त करणारे मैथिलीशरण गुप्ताचे काव्य कोरण्यात आले आहे.

अशाप्रकारे बुंदेलवासी लोककाव्यातुन झलकरीबाईचा इतिहास व तिची महीमा गातांना दिसतात. लोकसाहीत्यातुन तिचे होत असलेले वर्णन आजच्या व पुढच्या पिढीला पराक्रमी साहसाची, मनोधैर्याची व स्वातंत्र्याची प्रेरणा देत राहणार आहे.

संदर्भ सुची

१. कोयले के खदान मे मोती लेखक सत्यशोधक गुरूगोपाल चक्रनारायण जाने २०१३ प्रकाशन -श्याम ब्रदर्स नागपूर, पृष्ठ क्रं ४३.

२. झलकारीबाई आणि आदिवासी स्त्री-एक अभ्यास -लेखक प्रा-गौतम निकम -विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव-जाने-२०१५ पृष्ठ क२०

३. मा. दलित दस्तक संपादक अशोक दास अंक नोव्हेबंर-२०१८ मंगोलपुरी दिल्ली१२, पृष्ठ क्र-२८

४. झलकारीबाई आणि आदिवासी स्त्री-एक अभ्यास- लेखक-प्रा. गौतम निकम-विमल कीर्ती प्रकाशन चाळीसगाव जाने-२०१५ पृष्ठ क्र. ११

५. किता पृष्ठ क्र- २४

६. मा. दलित दस्तक संपादक अशोक दास -अंक नोव्हेंबर २०१७ मंगोलपुरी दिल्ली-१२पृष्ठ क्र.१७.

७. झलकारीबाई आणि आदिवासी स्त्री प्रा. गौतम निकम पृष्ठ क्र. २७

८. किता पृष्ठ क्र. २७ आणि २८

९. स्वातंत्रता संग्राम मे अछुत जातियोका योगदान ;१८५७.१९४७तकद्ध सतनाम सिंह, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली.

१०. कोरी समाजकी गौरव झलकारीबाई लेखक सतनाम सिंह, सम्यक प्रकाशन नई दिल्ली.

११. पराक्रमी रझिया सुलतान आणि झलकारीबाईप्रा. गौतम निकम- विमल कीर्ती प्रकाशन चाळीसगाव -ऑक्टो २०१२.

१२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री स्वातंत्र्य प्रा. गौतम निकम विमल किर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव एप्रिल २०१३.

डॉ.सूर्यकांत कापशीकर
इतिहास विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज,
स्नेहनगर, नागपूर

- महाराष्ट्रातील नामांकित शासकीय विदर्भ ज्ञान-विज्ञान संस्था अमरावती येथुन इतिहासाची पदव्युत्तर पदवी प्राप्त
- इ. स. २००५ मध्ये विद्यापीठ अनुदान आयोग, न्यु दिल्लीची राष्ट्रीय पात्रता परिक्षा उत्तीर्ण
- इ. स. २००७ पासुन यशोदा गर्ल्स आर्टस अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर येथे इतिहास विभाग प्रमुख म्हणुन कार्यरत
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रे, परीषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित
- अनेक आंतराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रे परीषद व कार्यशाळामध्ये सक्रिय सहभाग
- इ. स. २०१६ मध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विद्यापीठ, नागपूर मधुन 'महारेत्तरांचे आंबेडकरी चळवळीतील कार्य (१९२०ते १९५६) एक ऐतिहासीक मूल्यमापन' या विषयावर इतिहासाची आचार्य पदवी प्राप्त
- इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च, नवी दिल्ली (आय. सी. एस. एस. आर.) अंतर्गत 'नागपूर शहराचे आंबेडकरी चळवळीमध्ये योगदान (१९२०ते १९५६)' या विषयावर Minor Research Project पुर्ण
- इतिहास विषयाची पाठ्यपुस्तके आणि संदर्भग्रंथ प्रकाशित
- आकाशवाणी आणि दुरदर्शन वरील कार्यक्रमात सहभाग.

KAPSHIKAR
PUBLICATIONS

ISBN : 978-81-943484-1-2

महात्मा गांधी जीवन, कार्य एवं विचार
संपादक
डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

महात्मा गांधी
जीवन, कार्य एवं विचार

संपादक
डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

'महात्मा गांधी: जीवन, कार्य एवं विचार' इस ग्रंथ के लिये प्रकरण स्वरूप मे शोधनिबंध भेज कर सहयोग देने के लिये हमारे सभी संशोधक प्राध्यापक मित्रो का मनपूर्वक आभार तथा ऐसा प्रतिसाद सदैव रहेगा यह अपेक्षा! इस ग्रंथ के लिये शोधनिबंध भेजने के लिये हमने हमारे अनेक संशोधक प्राध्यापक मित्रो से अनुरोध किया था। किंतु किसी कारणवश इच्छा रह कर भी वे शोधनिबंध नही भेज सके, यदि उनका भी प्रतिसाद मिलता तो और अच्छा होता। खैर उनसे यह अनुरोध रहेगा कि वे आगे चल कर हमारी साद को योग्य प्रतिसाद दे।

प्रस्तुत ग्रंथ के यशस्वी संपादन के लिये इतिहास विषय की जेष्ठ महिला प्राध्यापक डॉ शुभा जोहरी, डॉ मिता रामटेके, डॉ शीला चापले तथा डॉ ज्योती खडसे इनका मौलिक मार्गदर्शन मिला इसलिये हम इन सभी के प्रती कृतज्ञता व्यक्त करते है। हमारी मार्गदर्शक डॉ संगीता मेश्राम जिन्होने अपनी कार्यव्यस्तता से समय निकालकर इस ग्रंथ के लिये हमे मार्गदर्शन किया इसलिये हम उनके ऋण में ही रहना चाहेंगे। इस ग्रंथ के संपादन सहयोग हेतू स्थापित संपादक मंडल के हमारे महाविद्यालय के अनुभवी प्राध्यापक डॉ प्रकाश सोनक, डॉ एम. डी. कटरे, डॉ अमोल राऊत, डॉ सुधाकर थूल इनके सहयोग के लिये मनस्वी आभार! तकनिकी सहायता के लिये स्थापित सल्लागार मंडल के माननीय सदस्य डॉ प्रमोद फर्टिंग, डॉ शरद सांबारे, प्रा रेखा मेश्राम, डॉ ललिता पुनस्या, डॉ गोविंद रावकेकर इनके हम आभारी है। इस ग्रंथ के लिये स्थापित परीक्षण समिती के इतिहास विभाग के तज्ञ प्राध्यापक डॉ श्याम कौरेटी, डॉ. बि. आर. मस्के, डॉ घनश्याम महाडिक, डॉ संतोष बनसोड, डॉ शरद डवरे, डॉ गोविंद तिरमनवार, डॉ अविनाश फुलझेले, डॉ नाना वानखेडे, डॉ रामधन हिरे, डॉ नामदेव हटवार तथा डॉ एम. पी. गोमासे इन्होने साम्य-समय पर हमे सूचित किया इसलिये हम उनके सदैव ऋणी रहेंगे। इस ग्रंथ के लिये अप्रतिम प्रस्तावना लिख कर उपकृत करने के लिये हम हमारे मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ धनराज शेटे इनके ऋण में सदैव रहना चाहेंगे। अंततः इस ग्रंथ कि संगणकीय प्रक्रिया का दायित्व निभानेवाले दिनेश ग्राफिक्स के हमारे जेष्ठ बंधू दिनेश गुडधे इनका शतशः आभार व्यक्त करते है।

आप सभी के सहयोग से यह ग्रंथ का पूर्णत्व संभव हुआ इसलिये पुनश्चः एक बार आप सभी के प्रती कृतज्ञता व्यक्त करते हैं तथा ऐसा सहयोग सदैव बना रहे ऐसी अपेक्षा करते हैं।

धन्यवाद!

महात्मा गांधी स्मृती दिन

३० जानेवारी २०२०

डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर
संपादक
इतिहास विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना
संपादकीय

1	Resurrection of Ahimsa. Muna Khayal Khattak	1
2	Gandhian Economic Philosophy: Utopian Dream or Pragmatic Inclusiveness? Dr. Latha Venkataraman	11
3	Mahatma Gandhi: Special Reference to Urdu Poetry Azhar Abrar	22
4	Socio-Political Thought of Mahatma Gandhi Dr. Sharad P. Sambare	26
5	Mahatma Gandhi and his idea of 'Accommodative Nation' Dr. (Mrs) Anjali Gaidhane	38
6	Nai Talim: Gandhian Education System Dr. Kirti B. Sadar	45
7	Mahatma Gandhi's Vision of Model Village Vijay P. Rahangdale	51
8	Mahatma Gandhi's Concept of Cleanlines Dr. B. D. Katekhaye	63
9	Non Violence: An Ultimate Religion of the World with Special Reference to Mahatma Gandhi Anilkumar Nanakram Daryani	69
10	Rural immersion: Gandhiji's vision Dr. Renu Bayaskar	76
11	Exploring the persona of Mahatma Gandhi as a True Peacemaker using his exclusive weapon of Satyagraha Dr. Ms. Ghizala. R. Hashmi	83
12	Mahatma Gandhi: A Statesman-Saint Dr. Renuka L. Roy	91
13	Educational Aspects of Mahatma Gandhi towards Building Knowledge Society Dr Sudharkar Thool	100
14	Mahatma Gandhi: An Apostle Of Truth, Non-Violence And Tolerance Dr. K. J. Sibi	106
15	महात्मा गांधीजी और सत्याग्रह डॉ अनुभूति सेंडीमल	114
16	महात्मा गांधीजी के राजनीतिक विचार श्रीमती सोमा मिश्रा	119

59	महात्मा गांधी यांचे दारूबंदी व व्यसनमुक्तीविषयक विचार शिवाजी सुभाष खिराडे	381
60	महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वातील स्वातंत्र्य चळवळीत अमरावतीतील स्त्रीयांचा सहभाग डॉ. वैशाली भाकरे	386
61	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांचा ऋणानुबंध प्रा. डॉ. भारत विठोबा जखाते	393
62	महात्मा गांधी यांचे स्वदेशी व खादी विषयक विचार प्रा. डॉ. मिलिंद उल्हासराव सराफ	402
63	महात्मा गांधीच्या सविनय कायदेभंग चळवळीचा विदर्भावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. एन. टी. वानखडे	406
64	महात्मा गांधींची शिक्षण योजना प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	409
65	महात्मा गांधीच्या रामराज्यासंबंधी विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ. प्रकाश पवार	414
66	महात्मा गांधी- ग्राम स्वराज संकल्पना आणि सद्यस्थिती डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	419
67	महात्मा गांधीजींची विचारसरणी प्रा ए. एम. काळपांडे	424
68	वर्धा जिल्ह्यातील महात्मा गांधी प्रणीत अस्पृश्यता निवारण चळवळ डॉ. प्रियराज महेशकर	428
69	गांधी-आंबेडकर यांच्यात झालेल्या पुणे करारामध्ये मद्दारेतरांचे योगदान डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	432
70	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह प्रा. किशोर शेषराव चौरे	438
71	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	446
72	१९२० चे नागपूर काँग्रेस अधिवेशन आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	451
73	महात्मा गांधींची पत्रकारिता प्रा. दीपक महाजन	457
	संदर्भसूची	463

Resurrection of Ahimsa

Muna Khayal Khattak. Lecturer Bahauddin Zakariya University Multan. Pakistan

The traces of Ahimsa are rooted in antiquity; civilizations from Janism and Buddhism to celebrated proponents from Gandhi, Bacha Khan, and Mandela to King have been believers of and practitioners of Ahimsa with temporal impacts. These temporal impacts are what distinct one practitioner from one practitioner to another. It is a common ground that generality is often imposed while estimating their lives and works. The chapter deals with the comparison of three practitioners of non-violence in the sub continent and how even after centuries the philosophy of Ahimsa still holds true and has a new champion to preach it globally. South Asia is known by many names and one of these names is "land of spirituality". If we trace the roots of non-violence we come back to around 500 BC India when Mahavira preached Ahimsa and around the same time Gautama Buddha preached the same ideology. All over history people in different regions preached this ideology in their own way. Confucius, Lau, Plato, Socrates, Zoroaster, Jesus to Gandhi, Bacha Khan, Mandela and Martin Luther King Jr all were proponents of the same ideology. Non-violence is a normative term it is conceived and practiced by different people in different ways. It is celebrated as a moral, traditional, pedagogical, and political as well as a spiritual philosophy. Though Ahimsa is an ancient philosophy but it has gained ground and relevance in the

59	महात्मा गांधी यांचे दारूबंदी व व्यसनमुक्तीविषयक विचार शिवाजी सुभाष खिराडे	381
60	महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वातील स्वातंत्र्य चळवळीत अमरावतीतील स्त्रीयांचा सहभाग डॉ. वैशाली भाकरे	386
61	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांचा ऋणानुबंध प्रा. डॉ. भारत विठोबा जरवाते	393
62	महात्मा गांधी यांचे स्वदेशी व खादी विषयक विचार प्रा. डॉ. क्षितीज उल्हासराव सराफ	402
63	महात्मा गांधींच्या सविनय कायदेभंग चळवळीचा विदर्भावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. एल. टी. वाठखडे	406
64	महात्मा गांधींची शिक्षण योजना प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	409
65	महात्मा गांधींच्या रामराज्यासंबंधी विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ. प्रकाश पवार	414
66	महात्मा गांधी- ग्राम स्वराज संकल्पना आणि सद्यस्थिती डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	419
67	महात्मा गांधीजींची विचारसरणी प्रा.ए. एम. काळपांडे	424
68	वर्धा जिल्ह्यातील महात्मा गांधी प्रणीत अस्पृश्यता निवारण चळवळ डॉ. प्रियराज महेशकर	428
69	गांधी-आंबेडकर यांच्यात झालेल्या पुणे करारामध्ये महारेतरांचे योगदान डॉ सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	432
70	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह प्रा. किशोर शेषराव चौरे	438
71	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अजिता देशमुख	446
72	१९२० चे नागपूर कॉंग्रेस अधिवेशन आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	451
73	महात्मा गांधींची पत्रकारिता प्रा. दीपक महाजन	457
	संदर्भसूची	463

Resurrection of Ahimsa

Muna Khayal Khattak. Lecturer Bahauddin Zakariya University Multan. Pakistan

The traces of Ahimsa are rooted in antiquity; civilizations from Janism and Buddhism to celebrated proponents from Gandhi, Bacha Khan, and Mandela to King have been believers of and practitioners of Ahimsa with temporal impacts. These temporal impacts are what distinct one practitioner from one practitioner to another. It is a common ground that generality is often imposed while estimating their lives and works. The chapter deals with the comparison of three practitioners of non-violence in the sub continent and how even after centuries the philosophy of Ahimsa still holds true and has a new champion to preach it globally. South Asia is known by many names and one of these names is "land of spirituality". If we trace the roots of non-violence we come back to around 500 BC India when Mahavira preached Ahimsa and around the same time Gautama Buddha preached the same ideology. All over history people in different regions preached this ideology in their own way. Confucius, Lau, Plato, Socrates, Zoroaster, Jesus to Gandhi, Bacha Khan, Mandela and Martin Luther King Jr all were proponents of the same ideology. Non-violence is a normative term it is conceived and practiced by different people in different ways. It is celebrated as a moral, traditional, pedagogical, and political as well as a spiritual philosophy. Though Ahimsa is an ancient philosophy but it has gained ground and relevance in the

6 सावळेकर सजरा, समाजकार्य पध्दती, क्षेत्र,विचारधारा व समाजसुधार, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, ऑगस्ट २०१५

५४ महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार

डॉ प्रकाश सोलक

1 मनोज गिरे अहिंसयोगी गांधी आपले वाड्मय वृत्त २०१९, पृ. ४
2 रावसाहेब कसबे आपले वाड्मय वृत्त, २०१९, पृ. १२
3 जवाहरलाल नेहरू आत्मकथा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८८, पृ. ११८
4 नागोरी, एस. एस. नागोरी कांता, 'भारत के महापुरूष और उनके विचार', मवलाईम पब्लिकेशन, जयपूर
5 भावे विनोबा, 'स्त्रीशक्ती', सर्व सेवा संघ–१९७१
6 डॉ. गारे गोविंद, आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन, अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९४, पृ.क्र. २८, २९, ३०
7 म्हाड़ सत्यनारायण, पर्यावरण और सतत विकास पर महात्मा गांधी, २४ ऑगस्ट २०१०
8 कांबळे अ., स्वावलंबी गाव, महात्मा गांधी'', ऐसी अक्षरे मासिक, २०१२
9 भारत सरकार, जनगणना अहवाल २०११
10 दस्तगीर मालदे, ''गांधी विचार आणि आजची तरूणाई''
11 प्रमोद विकास संकल्पना, मराठी विश्वकोष, महाराष्ट्र राज्य, मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई

५५ महात्मा गांधी आणि त्यांचे कार्य

डॉ रमा लांवट

1 पृष्ठ ३३८ आत्मकथा भाग १
2 पृष्ठ २४२ आत्मकथा भाग -१
3 पृष्ठ ९४७ आत्मकथा भाग १
4 पृष्ठ २८९ आत्मकथा भाग -१
5 पृष्ठ ४५७ आत्मकथा भाग -१
6 पृष्ठ ४६० आत्मकथा भाग -१

५६ महात्मा गांधीच्या संकल्पनेतील ग्राम स्वराज्य

डॉ अभिलाशा राऊत

1 *गांधी, एम. के.* 'A Restatement of Faith' *हरिजन, खंड 4, 2 जानेवारी, 1937, पृष्ठ 374*
2 *गांधी, एम. के. 'यंग इंडिया' 28 जुलै 1921 पृष्ठ 238*
3 *हरिजन 24 ऑगस्ट, 1936, खंड 4 पृष्ठ 226*
4 *हरिजन 20 जानेवारी, 1940, खंड 8, पृष्ठ 423*

5 Gandhi, M.K.; Village Swaraj'; 1962, Navjivan Publishing House, Ahmadabad, p.g. 33.
6 Gandhi, M.K.; From Yervada Mandir', 1957, p.g. 34
7 *हरिजन, 26 जुलै 1942, खंड 9, पृष्ठ 238*
8 *हरिजन; 2 जानेवारी 1937, पृष्ठ 238*
9 *यंग इंडिया', 17 सप्टेंबर, 1925, पृष्ठ 321*
10 Tendulkar, D.G., 'Mahatma', Vol. IV, 1953, The Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, p.g. 2

५७ महात्मागांधीजींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन

प्रा डॉ नंदकिशोरल आरळकर

1 मो.क.गांधी– 'दक्षिण आफ्रीकेतील सत्याग्रह,' नवजिवन प्रकाशन हाऊस, अहमदाबाद १९२८.
2 वासंती सोर– एकविसाव्या शतकात गांधी.
3 डॉ.भा.ल.भोळे– आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे प्रकाशन.
4 म.गांधीजी– माझे सत्याचे प्रयोग.
5 मेहत्रे स्मिता– भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
6 डॉ.एस.एस.गाठाळ– भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन

५८ महात्मा गांधीची अस्पृश्यतानिवारण आंतरविरोधी विचार व कृती

प्रा. डॉ उमेश जनबंधू

1 माथुर प्रदिप महात्मा गांधी और डॉ. आंबेडकर प्रकाशन इशिका, जयपुर २०१० पृष्ठ क. ०१
2 सिंह दशरथ गांधीवाद को विनोबा का देन प्रथम संस्करण १९७५ बिहार हिंदीग्रंथ अकादमी, पटना पृष्ठ क. ३३८
3 डॉ. साळवे मधुकर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर नालंदा प्रकाशन भोर पुणे २०१०– पृष्ठ क. ६७
4 किता पृष्ठ क. ६६
5 मुन वसंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषण खंड क. ०९ प्रकाशन महाराष्ट्र सरकार मुंबई १९९१ पृष्ठ क. ३६–३७
6 किता पृष्ठ क. ३७
7 शंकरराव खरात अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम, प्रकाशन पुणेममर्स जोशी आणि लोखंडे १९६० पृष्ठ क. ८२
8 किता पृष्ठ क. ८०–९०

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली द्वारा संलग्नित
सरस्वती शिक्षण प्रसारक मंडळ, गडचांदूर द्वारा संचालित

शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

गडचांदूर, ता. कोरपना, जि. चंद्रपूर

(NAAC द्वारा 'ब' श्रेणी प्राप्त CGPA 2.48)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली
दिनांक १५ व १६ फेब्रुवारी २०१९

इतिहास परिषद
५१ वे अधिवेशन

प्रमाणपत्र

प्रा./डॉ./श्री./~~श्रीमती~~ उमेश एस. जनबंधू.

महाविद्यालयाचे नाव बॅरि. वानखेडे कला, वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा. यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली अंतर्गत आयोजित इतिहास परिषदेच्या ५१ व्या अधिवेशनास प्रतिनिधी/परिसंवाद/चर्चासत्र वक्ते/सत्राध्यक्ष/शोधनिबंध साऊथबुरो कमीशन आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. सादर केले व उपस्थीत होते. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

प्रा.डॉ. विरेंद्र गो. बैस
अध्यक्ष
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ,
सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ व

प्रा.डॉ. शरद बा. बेलोरकर
संयोजक तथा सचिव
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ,

डॉ. संजयकुमार सिंह

दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
आणि
स्नातकोत्तर इतिहास विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

Department of Gazetteers

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की,

श्री/श्रीमती डॉ. उमेश एस. जनबंधु यांनी

दर्शनिक विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई आणि स्नातकोत्तर इतिहास विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने शनिवार दि. ५ ऑक्टोबर २०१९ रोजी आयोजित केलेल्या **"दर्शनिका : महत्त्व आणि उपयुक्तता"** या विषयावरील परिसंवादात / कार्यशाळेमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.

डॉ. दिलीप बलसेकर	डॉ. रश्मि कोंड्रा	डॉ. श्याम कोरेटी	डॉ. एस. वाय मेश्राम
कार्यकारी संपादक तथा सचिव	समन्वयक	अध्यक्ष, इतिहास अभ्यास मंडळ	विभागप्रमुख
दर्शनिक विभाग,	स्नातकोत्तर इतिहास विभाग,	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,	स्नातकोत्तर इतिहास विभाग,
महाराष्ट्र शासन	रा.तू.म. नागपूर विद्यापीठ	नागपूर	रा.तू.म. नागपूर विद्यापीठ

DEPARTMENT OF HISTORY

DIAMOND JUBILEE CELEBRATION

NATIONAL SYMPOSIUM

INDIA SINCE 1947

CERTIFICATE

This is to certify that

Dr./Mr./Miss./Mrs. Dr. Umesh. S. Janbandhu.

Designation Asst. Professor. Department / College Br. Sheshrao Wankhede College Khaparkheda has delivered **Lecture / Attended** on the "**INDIA SINCE 1947**" during the National Symposium organised by the **Department of History,** Rashtrasant Tukadoji Maharaja Nagpur University, Nagpur on **7th March 2019.**

Dr. Sangita Meshram
Head
Department of History

Shikshan Prasarak Mandal Kamptee's

SETH KESARIMAL PORWAL COLLEGE OF ARTS & SCIENCE & COMMERCE, KAMPTEE

NAAC Reaccredited with Grade 'A', Affiliated to R. T. M. Nagpur University, Nagpur

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

ONE DAY STATE LEVEL WORKSHOP
ON
REVISED ACCREDITATION FRAMEWORK OF NAAC

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Miss. Umesh janbandhu

of Barrister S wankhede college Khaparkheda Nagpur has participated in the One Day State Level Workshop on "Revised Accreditation Framework of NAAC" held on 9th March 2019, Organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Seth Kesarimal Porwal College of Arts & Science & Commerce, Kamptee, Nagpur.

Dr. P. R. Dhongle
Convener

Dr. T. V. Chaudhari
Organizing Secretary

Dr. M. B. Bagade
Principal

Jointly Organize

Dr. M. K.Umathe College, Nagpur

Dharampeth M. P. Deo Memorial Science College, Nagpur

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaperkheda

Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur

ONE DAY NATIONAL SEMINAR
on
Working Women : Issues & Challenges
Date : 9th March, 2020

Certificate

This Certificate is awarded to

Dr/Mr/Mrs/Ms Umesh Janbandhu.

of Bar. Sheshrao Wankhede college of Arts, Comm. Khaperkheda.

in recognition of participation in the One Day National Seminar on

Working Women : Issues & Challenges

held at

Dharampeth M.P. Deo Memorial Science College, Nagpur

on Monday, 9th March, 2020

Dr. Akhilesh Peshwe
Principal
Dharampeth M.P. ...

Dr. D.V. Naik

Dr. ...

Two Day Multidisciplinary National Workshop on

RELEVANCE OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE PRESENT ACADEMIC SCENARIO.

Certificate

:: Organised By ::

DAYANAND ARYA KANYA
MAHAVIDYALAYA, NAGPUR

:: In Collaboration with ::

- Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur
- Renuka College, Nagpur
- Yashoda Girls Arts & Commerce College, Nagpur
- Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda
- Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa
- Dr. M.R. Umathe College, Nagpur
- Women's College of Arts & Commerce, Nagpur
- Matru Sewa Sangh Institute

This Certificate is presented to Dr./Mr./Ms. Dr. Umesh ...

of ________________________________

for His / Her Active Participation / Paper Presentation in Two Day Multidisciplinary National Workshop on Relevance of Intellectual Property Rights in the Present Academic Scenario. On 27th & 28th April, 2019 at Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Nagpur.

Dr. Shraddha Anil Kumar Principal Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Nagpur	Dr. Ramkrishna Tale Principal Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda	Dr. N.R. Dixit Principal Women's College of Arts & Commerce, Nagpur	Dr. John Menachery Principal Matru Sewa Sangh Institute of Social Work, Nagpur

Dr. D.V. Naik Principal Dr. M.R. Umathe College, Nagpur	Dr. D.R. Satpute Principal Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur	Dr. Jyoti Patil Principal Renuka College, Nagpur	Dr. D.V. Shete Principal Yashoda Girls Arts & Commerce College, Nagpur	Dr. M.V. Kolhe Principal Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa

पीपल्स वेलफेअर सोसायटी, नागपूर
द्वारा संचालित

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय

कामठी रोड, नागपूर-440 026. नॅक द्वारा 'ब' दर्जा प्राप्त CGPA-2.65 (Third Cycle)

इतिहास परिषद
५२ वे अधिवेशन

इतिहास विभाग
व
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली, इतिहास परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

दिनांक 15 व 16 फेब्रुवारी, 2020

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा./डॉ./श्री/श्रीमती उमेश एस. जनबंधु महाविद्यालयाचे नांव बॅरि. वानखेडे यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली, इतिहास परिषदेच्या 52 व्या अधिवेशनास सत्राध्यक्ष/वक्ते/शोधनिबंध वाचक/प्रतिनिधी (विषय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि साऊथबरो कमीशन : एक चिकित्सा) म्हणून सक्रीय सहभाग घेतला.

डॉ. आनंद कि. भोयर	डॉ. शरद बा. बेलोरकर	डॉ. चंद्रशेखर एस. पाटील	डॉ. यशवंत व्ही. पाटील
अध्यक्ष	सचिव	संयोजक	आयोजक
इतिहास परिषद	इतिहास परिषद	इतिहास विभाग प्रमुख	प्राचार्य
(रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ,नागपूर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली)	(रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ,नागपूर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली)	(डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर)	(डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर)

DR. BABASAHEB AMBEDKAR TEACHERS ORGANIZATION (DBATO)

Certificate of Honour

This Certificate is proudly awarded to

Prof / Dr. / Mr./~~Mrs:~~ Umesh S. Janbandhu

as a token of appreciation for being elected as Member of Senate / Academic Council / Board of Studies

of Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur for the term 2022-2027

and for his/her notable contribution to social and academic fields.

Dr. Shailendra Lende	Dr. Vikas Jambhulkar	Dr. Puranchandra Meshram	Dr. Sukhadeo Thorat
Head, Ambedkar Thought & Professor Dept. of Marathi RTMNU, Nagpur	Convenor DBATO Head of Dept. of Pol. Sci. RTMNU, Nagpur	Adviser DBATO Ex-Registrar, RTMNU	Ex-Chairman, UGC President Association for Social & Economic Equality

RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY

POST GRADUATE TEACHING DEPARTMENT OF HISTORY

(Autonomous)

One Day Workshop

On

NEP-2020: UG/PG New History Syllabus

Certificate

This is to certify that ***MR./MS/Mrs./Dr.*** ...Umesh.....Janbandu...................................

From Dr....Wankhede....College...Khaparkheda..... has delivered lecture as resource person/participated in one day workshop on 'NEP-2020: UG/PG New History Syllabus' organized by Post Graduate Teaching Department of History (Autonomous), Rastrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur on 30th October 2023.

Prof. Rambhau Korekar **Co-ordinator**	**Dr. Laxman Gore** **Co-Coordinator**	**Prof. (Dr.) S. I. Koreti** **Dean Faculty of Humanities &** **HOD, Dept. of History,** **Chairman, BOS History, RTMNU**

RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY

POST GRADUATE TEACHING DEPARTMENT OF HISTORY

(Autonomous)

Centennial Celebration 100 Lecture Series

International Symposium

On

Colonial Justice: The Tears of the *Ranees* of Nagpur

Certificate

This is to certify that *MR./MS/Mrs./Dr.* ...Manesh....Janbandu...........................
From Dr....Wankhede....College...Khaparkheda..... **has participated in International Symposium organized on the occasion of Centennial Celebration 100 lecture series by** Post Graduate Teaching Department of History (Autonomous), Rastrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur on 30th October 2023.

Prof. Rambhau Korekar
Co-Coordinator

Dr. Laxman Gore
Coordinator

Prof. (Dr.) S. I. Koreti
Dean Humanities & HOD
Dept. of History, RTMNU

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर द्वारा संलग्नित

व्हिएसपीएम अकॅडमी ऑफ हायर एज्युकेशन नागपूर द्वारा संचालित

अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय, भारसिंगी, ता.नरखेड, जि.नागपूर

नॅक (बंगलोर) द्वारा 'ब++' दर्जा प्राप्त CGPA 2.81

इतिहास विभाग

आयोजित

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

इतिहास परिषदेचे ५५ वे अधिवेशन

दिनांक २४ व २५ मार्च २०२३

Azadi Ka Amrit Mahotsav

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा./डॉ./श्री./श्रीमती उमेश जनबंधु

नाव बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा, नागपूर यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी

महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोलीच्या इतिहास परिषद अंतर्गत ५५ व्या अधिवेशनात

सत्राध्यक्ष / वक्ते / शोधनिबंध वाचक / प्रतिनिधी म्हणून सक्रीय सहभाग घेतला, करिता हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

शोधनिबंधाचे शीर्षक महात्मा ज्योतीबा फुलेंची निर्मिकांची संकल्पना - एक चिंतन

प्रा.राजेंद्र घोरपडे स्थानिक सचिव अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय, भारसिंगी	प्रा.डॉ.गोविंद तिरमनवार सचिव इतिहास परिषद	डॉ.शरद बेलोरकर अध्यक्ष इतिहास परिषद	डॉ.प्रकाश पवार आयोजक तथा प्राचार्य अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय, भारसिंगी

Research Academy of Social Sciences

TAYWADE COLLEGE

Certificate

Two-day State Level Conference On

INDIAN HISTORY: MYTH AND REALITY

On 3rd and 4th February 2024

Jointly Organised by

Research Academy of Social Sciences, Maharashtra (RASS)

Matiwala Building, 25/27, Piru Lane, Mumbai - 9, Maharashtra.

And

Shri Sachhidanand Shikshan Sanstha, Nagpur's

TAYWADE COLLEGE,

Mahadula, Koradi, Nagpur, Maharashtra.

This is to certify that Prof. / Dr. / Ms./Mr. Dr. Umesh Janbandhu, Dr. Sheshrao Wankhede Arts & Comm. College, Khaperkheda has Actively Participated / Chaired a Session / Delivered Speech as a Resource person / Delivered the keynote Address / Presented a Paper on राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री उन्नती विषयक विचार व कार्य

Principal
Dr. Sharyon B. Taywade
Principal
Mahadula, Koradi,
Nagpur, Maharashtra.

Chairman
Dr. Salim Khan
Research Academy of Social Sciences
(RASS) Maharashtra

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
पदव्युत्तर इतिहास विभाग, प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती व पुरातत्व विभाग आणि प्रवास व पर्यटन विभाग,
शताब्दी महोत्सव निमित्त आयोजित
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

इतिहास परिषद

५६वे अधिवेशन

दिनांक १ व २ मार्च, २०२४

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की,

प्रा./डॉ./श्री./~~श्रीमती~~ उमेश जनबंधू .... महाविद्यालय/संस्था

बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महा. खापरखेडा यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित इतिहास परिषदेच्या ५६ व्या अधिवेशनात सत्राध्यक्ष/शोधनिबंध वाचक/प्रतिनिधी म्हणून सक्रिय सहभाग घेतला, या करिता हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि काश्मीर प्रश्न - 370 वे कलम - एक चिंतन)

डॉ. एस. आय. कोरेटी आयोजक व पदव्युत्तर इतिहास विभागप्रमुख	कॅप्टन डॉ. प्रशांत कोठे अध्यक्ष, इतिहास परिषद व प्राचार्य, जिजामाता महाविद्यालय, बुलढाणा	डॉ. रविंद्र लोणारे सचिव, इतिहास परिषद अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर	डॉ. रामभाऊ कोरेकर स्थानिक सचिव पदव्युत्तर इतिहास विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
राष्ट्रीय सेवा योजना

धनवटे नॅशनल कॉलेज,
नागपूर

तायवाडे महाविद्यालय,
महादुला, कोराडी

बॅ. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा

प्रमाणपत्र

राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीर
"स्वच्छ व स्वस्थ भारताकरिता युवाशक्ती"

श्री /कु. डॉ. उमेश सुखदेव जनबंधु (बॅरि. शेषराव वानखेडे कॉलेज, खापरखेडा)

आपण दिनांक १० फेब्रुवारी २०१८ ते १६ फेब्रुवारी २०१८ पर्यंत श्री क्षेत्र आदासा, ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर येथे "स्वच्छ व स्वस्थ भारताकरिता युवाशक्ती" या संकल्पनेवर आधारित राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरात सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

प्राचार्य डॉ. रामकृष्ण टाले शिबीर प्रमुख	प्राचार्य डॉ. शरयू तायवाडे शिबीर मार्गदर्शक	प्राचार्य डॉ. बबनरावजी तायवाडे आयोजक	मा. डॉ. केशव वाळके संचालक, राष्ट्रीय सेवा योजना	डॉ. सिध्दार्थविनायक काणे कुलगुरू

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
राष्ट्रीय सेवा योजना

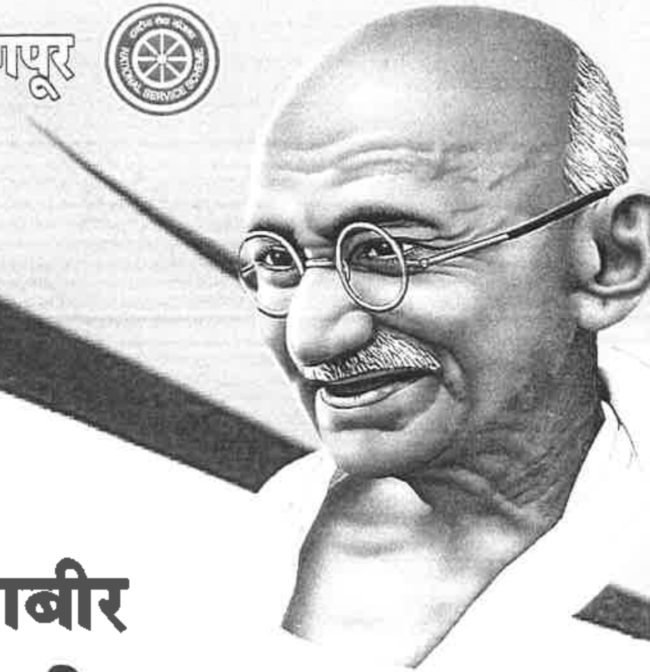

धनवटे नॅशनल कॉलेज,
नागपूर

तायवाडे महाविद्यालय,
महादुला, कोराडी

बॅ. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा

प्रमाणपत्र

राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीर
‘‘स्वच्छ व स्वस्थ भारताकरिता युवाशक्ती’’

श्री / कु. डॉ. उमेश सुखदेव जनबंधू (बॅरी. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा)

आपण दिनांक २७ जानेवारी २०१९ ते २ फेब्रुवारी २०१९ पर्यंत श्री क्षेत्र आदासा, ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर येथे ‘‘स्वच्छ व स्वस्थ भारताकरिता युवाशक्ती’’ या संकल्पनेवर आधारित राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरात सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

प्राचार्य डॉ. रामकृष्ण टाले शिबीर प्रमुख	प्राचार्य डॉ. शरयू तायवाडे शिबीर मार्गदर्शक	मा. डॉ. पी.एस. चंगोले कार्यकारी प्राचार्य	मा. डॉ. केशव वाळके संचालक राष्ट्रीय सेवा योजना	डॉ. सिध्दार्थविनायक काणे कुलगुरु

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या १५० व्या जयंती वर्षानिमीत्त

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

राष्ट्रीय सेवा योजना

तायवाडे महाविद्यालय,
महादुला, कोराडी
बॅ. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा

प्रमाणपत्र

राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीर
"न्याय व शांतीसाठी वाटचाल"

श्री/कु. डॉ. उमेश सुखदेव जनबंधू

(बॅरी. शे. वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा)

आपण दि. ०८ फेब्रुवारी २०२० पासुन ते दि. १४ फेब्रुवारी २०२० पर्यंत श्रीक्षेत्र आदासा, ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर येथे "न्याय व शांतीसाठी वाटचाल" या संकल्पनेवर आधारित राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरात सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

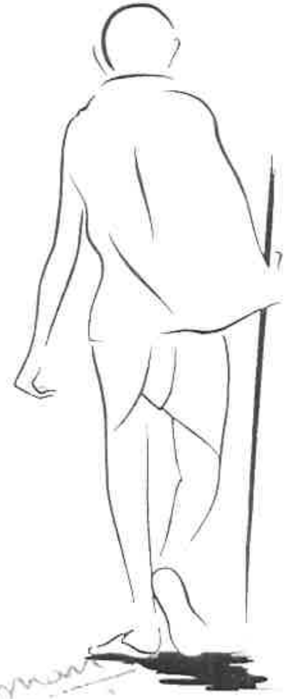

प्राचार्य डॉ. रामकृष्ण टाले
शिबीर प्रमुख

प्राचार्य डॉ. शरयू तायवाडे
शिबीर मार्गदर्शक

मा. डॉ. केशव वाळके
संचालक, राष्ट्रीय सेवा योजना

डॉ. सिध्दार्थविनायक काणे
कुलगुरू

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

तायवाडे महाविद्यालय, महादुला, कोराडी बॅ. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

राष्ट्रीय सेवा योजना

प्रमाणपत्र

राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना विशेष शिबीर
"स्वच्छ व स्वस्थ भारताकरिता युवाशक्ती"

श्री/कु. डॉ. उमेश जनबंधू

बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा

आपण दि. १९ मार्च २०२२ पासुन ते दि. २५ मार्च २०२२ पर्यंत श्रीक्षेत्र आदासा, ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर येथे "स्वच्छ व स्वस्थ भारताकरिता युवाशक्ती" या संकल्पनेवर आधारित राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरात सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

मा. डॉ. सुभाष चौधरी	मा. डॉ. सोपानदेव पिसे	मा. डॉ. जयवंत वडते	प्राचार्य डॉ. शरयू तायवाडे	प्राचार्य डॉ. रामकृष्ण टाले
कुलगुरू	संचालक, राष्ट्रीय सेवा योजना	प्राचार्य	शिबीर मार्गदर्शक	शिबीर प्रमुख

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा । धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर । तायवाडे कॉलेज, महादुला, कोराडी

राष्ट्रीय सेवा योजना

प्रमाणपत्र

राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना विशेष शिबीर
"युवकांचा ध्यास ग्राम - शहर विकास"

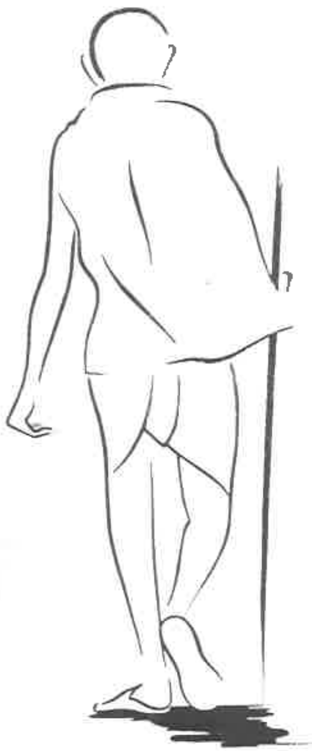

श्री/कु. प्रा. डॉ. उमेश जनबंधु

बॅ. शेषराव वानखेडे कॉलेज, खापरखेडा

आपण दि. १२ फेब्रुवारी २०२३ पासून ते दि. १८ फेब्रुवारी २०२३ पर्यंत श्रीक्षेत्र आदासा, ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर येथे "युवकांचा ध्यास ग्राम - शहर विकास" या संकल्पनेवर आधारित राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरात सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

मा. डॉ. सुभाष चौधरी कुलगुरू	मा. डॉ. सोपानदेव पिसे संचालक, राष्ट्रीय सेवा योजना	प्राचार्य डॉ. रामकृष्ण टाले शिबीर प्रमुख राष्ट्रीय सेवा योजना	मा. डॉ. भारती खापेकर प्रभारी प्राचार्य, धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर.	प्राचार्य डॉ. शरयू तायवाडे शिबीर मार्गदर्शक राष्ट्रीय सेवा योजना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

तायवाडे कॉलेज, महादुला, कोराडी । बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा । बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा

राष्ट्रीय सेवा योजना

प्रमाणपत्र

राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना विशेष शिबीर
"स्वच्छ व स्वस्थ भारत आणि युवकांचा विकास"

श्री/कु. डॉ. रमेश जनबंधू

बॅरि. शेषराव वानखेडे महा. खापरखेडा.

आपण दि.२२ फेब्रुवारी २०२४ पासून ते दि. २८ फेब्रुवारी २०२४ पर्यंत श्रीक्षेत्र आदासा, ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर येथे "स्वच्छ व स्वस्थ भारत आणि युवकांचा विकास" या संकल्पनेवर आधारित राज्यस्तरीय राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिरात सक्रीय सहभाग घेतल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ. प्रशांत बोकारे कुलगुरू रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ, नागपूर	मा. डॉ. सोपानदेव पिसे संचालक, राष्ट्रीय सेवा योजना रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ, नागपूर	प्राचार्य डॉ. रामकृष्ण टाले शिबीर प्रमुख राष्ट्रीय सेवा योजना	डॉ. एम.व्हि. कोल्हे प्राचार्य, बॅरि.शेषराव वानखेडे महा. मोहपा.	प्राचार्य डॉ. शरयू तायवाडे शिबीर मार्गदर्शक राष्ट्रीय सेवा योजना

JEEVAN JYOTI
Since 1997
BLOOD CENTRE & COMPONENTS
Share a little. Care a little. Donate blood.

J-12, West High Court Roa
Tel.: 0712 2231660, 0712
Email: jjbb21@hotmail.co
Visit us at http:jjbbnagpur
www.facebook.com/laxn
Run by Jeevan Jyoti Hea
Govt. of Maharashtra Recognised - Regional Blood Transfusion Centre
Thalassemia Care & Research Centre

Share a little. Care a little. Donate blood.
J-12, West High Court Road, Laxmi Nagar, Opposite BOB, Nagpur - 22

VOLUNTARY BLOOD DONOR CARD

Name: Dr. Umesh S. Janaband
Address:
Mobile:
BLOOD GROUP
O Rh. Pos Date: 20/03/22 Sign
VOLUNTARY DONOR PRIVILEGES VALID FOR ONE YEAR FROM DATE OF DONATIO

Donation Certificate

We proudly present this to

Mr. / Mrs. / Ms. Dr. Umesh S. Janabandhu

for donating Platelets/ Plasma by Apheresis/or for donating Blood

You have made a difference in the life of someone in need of components by being a voluntary donor Millions of Indian need Blood & Platelets to survive and fight cancer, chronic diseases, seasonal viral diseases, or traumatic injuries. Many need Plasma to fight against some viral diseases.

You are a real-life Super Hero! Your donation is a great contribution in preserving the Nations Health.

Sqn Ldr (Dr.) Ravi Wankhede
Medical Director

Dr. Mrs.Sheela S. Mundhada
Medical Director

Pioneers in Blood Components & Apheresis in Central India

This certificate entitles for a free issue of blood for self within one year of donation, subject to availability of blood stock

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
(सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस शासन शिक्षण विभागाची अधिसूचना क्रमांक ५१३ दिनांक १ ऑगस्ट, १९२३ द्वारास्थापित व महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६ (सन २०१७ चा महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम, क्रमांक ६) द्वारा संचालित राज्य विद्यापीठ)
(विद्या विभाग)
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ जमनालाल बजाज प्रशासकिय भवन महात्मा जोतिबा फुले शैक्षणिक परिसर, विद्यापीठ कॅम्पस चौक ते अंबाझरी टी–पॉइंट मार्ग, नागपूर– ४४० ०३३.

क्रमांक: रातुमनावि/विद्या/२२/६०७ दिनांक: २५ नोव्हेंबर, २०२२

–: अधिसूचना :–

अभ्यासमंडळ निवडणूक– २०२२

सर्व संबंधितांना या अधिसूचनेद्वारा कळविण्यात येते की, विद्यापीठ प्राधिकरण निवडणूक अधिसूचना क्रमांकरातुमनावि/नि.क/२०२२/१६ दिनांक ११ ऑक्टोबर २०२२ नुसार दिनांक २० नोव्हेंबर, २०२२ रोजी संपन्न झालेल्या अभ्यासमंडळ (Board of Studies) निवडणूकीत खाली नमुद उमेदवार महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम २०१६ मधील कलम ४०(२)(ग) अंतर्गत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या अभ्यासमंडळावर दि. २२/२३ नोव्हेंबर २०२२ रोजी घोषित करण्यात आलेल्या निवडणूक निकालानुसार निवडून आलेले आहेत.

संलग्न महाविद्यालय व मान्यताप्राप्त परिसंस्थेमधील विभागप्रमुख (Head of Department): कलम ४०(२)(ग) नुसार संलग्न महाविद्यालय व मान्यताप्राप्त परिसंस्थेच्या विभागप्रमुखांच्या गटाने त्यांच्या मधून अविरोध व निवडणूकीद्वारे निवडून दिलेले अभ्यासमंडळ निहाय विभागप्रमुख.

FACULTY OF SCIENCE & TECHNOLOGY

BOARD OF STUDIES MATHEMATICS (0101)

Sr. No.	Name of the Candidates and Address
1	DR. RISHIKUMAR KRISHNAKUMAR AGRAWAL HISLOP COLLEGE,TEMPLE ROAD, CIVIL LINES , NAGPUR
2	DR. SHILPA W. SAMDURKAR VIDYAVIKAS KALA VANIJYA MAHAVIDYALAYA, SAMUDRAPUR ,WARDHA
3	DR. HARIBHAU RAMBHAUJI VIRULKAR ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, ARVI ,WARDHA

BOARD OF STUDIES PHYSICS (0102)

Sr. No.	Name of the Candidates and College
1	DR. VIJAY R. RAGHORTE NARAYANRAO KALE SMRUTI MODEL COLLEGE(KALA VANIJYA AND VIDHYAN), KARANJA (GHADGE) , WARDHA
2	DR. VIJAY VITTHALRAO WARHATE SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, BHANDARA
3	DR. HALIM AHAMAD ST. FRANCIS DE' SALES COLLEGE, SEMINARY HILLS, NAGPUR